

A 21. SZÁZADI EMBER IDENTITÁSKERESÉSE TERÉZIA MORA A SZÖRNYETEG CÍMŰ REGÉNYÉBEN

BAZSÓNÉ SÓRÉS MARIANNA

1. Az önazonosság kialakulásának problémái

„*Ismerd meg önmagad*”¹

A humán tudományoknak mindig is egyik alapkérdése volt, hogy hogyan alakul ki az identitás, és hogyan lehet elveszíteni azt. Ez a kérdés a 21. században is központi kérdés maradt. Világunk felgyorsult, komplexebb, globálisabb lett, a határok elmosódtak, és minden folytonos változásban van. Sok ember számára nehéz a változásokkal lépést tartani. Paul Verhaeghe, a Genti Egyetem klinikai pszichológusa és pszichoanalitikusa 2013-ban megjelent *Und Ich? Identität in einer durchökonomisierten Gesellschaft* című könyvében azt a kérdést járja körül, hogy hol jön létre az identitásunk. Abból indul ki, hogy az identitás természetét „nem a gének és a szürkeállomány időtlen mélyén” kell keresnünk, hanem a „külvilág vibráló képernyőjén”², amely ennek az identitásnak a tükre. Az identitás egy konstrukció, egy dinamikus folyamat, amely tulajdonképpen már a születésünkkel kezdetét veszi. Nem természetből fogva rendelkezünk vele, hanem más individuumokkal folytatott viták során önmagunkra reflektálva aktív munkával hozzuk létre.³

Az identitás kialakulása, de az elvesztése is szociálisan konstruált folyamat. Az identitás kialakulását a „lenni” és „valamivé válni” fogalmak határozzák meg, ahol azonban az identitás sokkal inkább kapcsolódik a valamivé váláshoz, mint a léthez. Szociálpszichológiai szempontból az identitás kettős dimenzióval rendelkezik.⁴ A kettős dimenzió univerzális oldala a valós világban azt a helyet jelenti, amelyben élünk és mozgunk. Eszerint az ember elsődleges feladata tehát az, hogy ezt a helyet megtalálja, pozicionálni tudja magát, biztonságosan érezze magát benne, és természetesen, hogy elismerjék és megélhesse az odatartozás érzését. Az identitás másik dimenzióját a társadalmi környezet képezi. Tehát ha meg szeretnénk érteni egy ember identitását, akkor elkerülhetetlen, hogy elemezzük az őt körülvevő világot és társadalmat. Erikson klasszikus definíciója szerint az identitás alapproblémája az egyén azon képessége, hogy a sors változásaival szemben meg tudja őrizni önmaga azonosságát és a folytonosságát.⁵ Az identitás fogalmát sokkal tá-

¹ A Delphoi Apollón templomának felirata.

² VERHAEGHE 2013, 12.

³ ABELS 2006, 421.

⁴ KEUPP 2013, 30.

⁵ ERIKSON 1964, 87. (saját fordítás)

gabban is értelmezhetjük, de egy biztos: a 21. század emberének Európa történelmi háttérével igencsak meg kell küzdeni az identitásáért.

A személyes identitás kialakításánál a testi létezés az első vonatkozási pont önmagunk érzékelésében. A kollektív identitás a társadalomban jön létre szociális és regionális szinten.⁶ Jelen tanulmány az egyéni identitás kérdését állítja a középpontba. Egyesek azon a véleményen vannak, hogy az identitás kialakulása a posztmodern társadalomban nem szükséges, és az elérése nem is lehet életünk fő célja. Terézia Mora regényének szereplői szempontjából a narratív identitás az a terület, ahol az identitás kialakulását nyomom követhetjük. Flóra naplója ugyanis kézzel fogható bizonyítéka korábbi önmegtapasztalásának, ahogyan önkezével bekövetkező halála előtt emlékezetére hagyatkozva elmeséli életének történeteit. Vizsgálatom célja megmutatni, hogy Flóra esetében milyen részidentitások kudarcra vezet tragikus sorsához, és hogy a narratív módon konstruált identitás kiutat jelent-e a posztmodern identitásválságból.

2. Az identitásteremtés nehézségei Darius Kopp számára

A Darius Kopp-trilógia *Az egyetlen ember a kontinensen* című kötetében Terézia Mora megteremtett egy „hőst” – ahogyan egy interjúban Darius Kopp-ot nevezi –, akinek sikerül előteremteni a megélhetését, és a társadalom részévé vált.⁷ A negyvenes éveinek elején jár, a magyar származású Flórával él házasságban, és az amerikai Fidelis cég egyetlen európai képviselője. Darius IT-szakemberként ért el karriert. Pályafutása során rákényszerült, hogy alkalmazkodási stratégiákat dolgozzon ki, mert csak így tudta magát optimális módon „értékesíteni” és egyidejűleg megmutatni az egyediségét, kreatívnak lenni, szórakozni és az itt és most élvezni. Darius Kopp szakmai identitását a virtuális valóság határozza meg. Nemcsak dolgozik a virtualitással, hanem benne is él. Az életét szimultán módon éli meg, a legkülönbözőbb csatornákon gondolkodik. Stresszes szituációkban ráadásul három párhuzamos programot futtat a fejében.⁸ Amikor más kontinenseken eltérő időzónákban dolgozó kollégáival kapcsolatba lép, mindig elgondolkodik azon, hogy hány óra lehet náluk. Az élete üres és bizonytalansággal teli, az evés jelenti számára az egyetlen kapcsolatot a valós világgal. Nagydarab férfi, 178 cm magas és 106 kg és gyakran fáradt. Ha nem épp a virtuális térben merül el, akkor vagy táplálkozik, vagy az emésztéssel van elfoglalva. Szakmai identitásának alapja a nagy fokú hatékonysága, amely abban a pillanatban, amikor a cég felbomlása előtt nem sokkal nem tudja többé felvenni a kapcsolatot londoni kollégáival, darabokra hullik. Utolsóként értesül a cég fúziójáról és az ezzel együtt járó leépítésekről. Ez volt az a pont, ahol identitásának első krízisét megéli.

⁶ LANDWEHR 2004, 193–214.

⁷ Terézia Mora: Der einzige Mann auf dem Kontinent. Elérhető: www.youtube.com/watch?v=16Nm14e93VM.

⁸ MORA 2011, 355.

A trilógia második része azzal kezdődik, hogy Darius mély gyászában magába süllyedve hónapok óta nem hagyta el a lakását. Felesége, Flóra felakasztotta magát az erdőben, és Darius csak a nő halála után szerzett tudomást arról, hogy hosszú ideje mély depressziótól szenvedett. Az urnával útnak indul Flóra hazája, Magyarország felé, és egyre tovább halad az úton mindkettőjük számára a megváltást keresve. Darius életében az elektronikus kommunikáció helyébe Flóra naplójának olvasása, a virtuális sodródás helyébe pedig a Kelet- és Közép-Európán keresztül vezető valós utazás lép.

A regény elején Darius Kopp idegösszeomlást kap, tíz hónapig gyászol alkohalmámorban, mire szembe tud nézni a tényekkel. Ez egyúttal egzisztenciális összeomlást is jelent számára: egyidejűleg veszíti el a feleségét, a munkáját és az otthonát is. Az anyagi csőd közelébe ér, tartalékai már nem tartanak sokáig. Felfedezte, hogy felesége a laptopján magyar nyelven naplót vezetett, amit Darius lefordított. A napló elolvasása után szomorúan vette tudomásul, hogy házasságuk tíz évében semmit sem tudott a feleségéről. Csalódására felesége a feljegyzéseiben alig tesz róla említést. Világossá vált számára, hogy Flóra párhuzamos életet élt, melyben nap mint nap a depresszió szörnyével folytatott harcot, és nagyon magányos volt. Darius most jött rá, hogy milyen keveset és milyen felszínesen kommunikált vele. A múlt stációján vezető utazásával igyekezett egy utolsó esélyt adni magának a jövő megteremtésére.

3. Az identitásteremtés nehézségei Flóra számára

A szerző az elbeszélés szintjén biztosítja az elhunyt Flórának a túlélést: hátrahagyott naplóján keresztül létezik tovább. Flóra elektronikus önéletírása jól szerkesztett módon adja meg a választ arra a kérdésre, hogy ki is ő valójában. Mi lett a fiatal nőből, aki egy idegen országban nagy ambíciókkal egy vágyott, jobb életet szeretett volna megvalósítani? A magyar nyelven írt naplóbejegyzések arról tanúskodnak, hogy háttérbe szorította a személyes azonosságát, a nyelv segítségével zárkózik el környezetétől, amely nem beszél az ő nyelvén. Külföldi munkavállalóként és lakásbérlőként is folyton előítéletek korlátaiba ütközik. A problémát az jelenti, hogy sem a munkahelyen, sem a magánéletben nem húzza meg a saját határait, „fizikailag és érzelmiileg is hagyja kihasználni magát, [...] könnyen viktimizálódik”⁹. Darius csak azután szembesült azzal, hogy házasságuk tíz évében semmit sem tudott felesége belső életéről, amikor Judit, a magyar egyetemista a fájlokat németre fordította. Érzéseiről Darius teljes értetlenséggel számol be. Arról, hogy a felesége „egész idő alatt úgy tett, mintha leszámolt volna a származásával, soha egyetlen szót sem szólt magyarul, a laptopján mégis minden magyar nyelven íródott. Hogy mondhatta, hogy a múlt elmúlt és egész idő alatt ezen a nyelven élte titkos életét? Ez megcsalás. Mintha végig becsapta volna őt. Minek házasodik meg az ilyen?”¹⁰

⁹ PROPSZT 2017, 85.

¹⁰ MORA 2015, 60. (saját fordítás)

Widdershoven úgy véli, hogy a narratív identitás egy személy életének egységét jelenti, úgy, ahogyan ez a személy ezt a történetekben megtapasztalja, és amelyekkel a tapasztalását kifejezésre juttatja.¹¹ Fehér M. István *Sorsesemény és narratív identitás* című tanulmányában¹² arról ír, hogy „személyes azonosságunk – helyesebben: önazonosságunk – élettörténetünk egységében áll. A második fő állítás ehhez azt teszi hozzá, hogy élettörténetünk egysége ugyanolyan jellegű, mint az elbeszélte történetek egysége.” Milyen egységről beszélhetünk Flóra esetében? Életének el-
lentmondásossága a szöveg szintjén vizuálisan is megjelenik. A szerző létrehoz egy szöveget a szövegben, azaz Flóra naplóját, melyet markánsan egy vonallal választ el a szöveg többi részétől. A napló vizuális elhelyezése a lapon sok mindent elárul Flóra ki nem mondott alulértékelttségéről úgy a magánéletében, mint értelmiségiként (fordítóként) a társadalomban. Házasságuk tíz éve alatt Darius becslése szerint feleségének évente két állása volt, amelyek fizikailag nagyon megerőltetőek voltak, de értelmiségiként szellemileg semmilyen kihívást nem jelentettek. Minden próbálkozása lelki és testi összeomlással ért véget, de Flóra nem adta fel, és minden alkalommal összeszedte magát. A világhoz való totális alkalmazkodással és az elvárásoknak való megfeleléssel saját identitását veszélyeztette. Egyre inkább elhatalmasodott rajta az elidegenedés érzése, amely összefüggött a pszichés zavarokkal, amelyeket a naplójában tárt fel. Sorra vallottak kudarcot próbálkozásai, miközben azon volt, hogy valamiféle személyes identitást konstruáljon. A naplófeljegyzések különböző szövegfajtákból állnak össze, önmagát bizonytalanként prezentálja, „a jelentésnélküliség kiszolgáltatottja”.¹³

Nem tud jelentést adni magának, hiszen azt tapasztalta a múltban, hogy testileg és szakmailag is kihasználták. A posztmodern identitáskonstrukcióból kiindulva kiszakadt a jól ismert kategóriákból, mint a család, a szomszédság, a szakma és a nemi kapcsolatok, a szociális összefüggések számára másképp körvonalazódtak. Krízishelyzetek – ahogyan Heiner Keupp is hangsúlyozza – a klasszikus identitás-elképzelések dekonstrukciójához vezetnek,¹⁴ az ember elveszíti az élet alapvető koordinátáit, ahol megkérdőjeleződik az egység, a kontinuitás, a koherencia, a fejlődés logikája vagy maga a fejlődés is. „Mivel nem tud jelentést, értelmet adni annak, amit átél – mondja Propsz –, a fájdalom fájdalom marad, a szenvedés pedig szenvedés, mivel nem jönnek létre értelemrendek, -struktúrák, a világ (külső és belső egyformán) megmarad kaotikusnak.”¹⁵ Dariussal létrejött partnerkapcsolata sem hozta meg a várt biztonságot, amire Flóra annyira vágyott. Egy szerencsétlen eset során ismerkedtek meg, és életüket a későbbiekben is átszövik a krízisidőszakok. Munkanélküliség, magány, (el)hallgatás és Darius oda nem figyelése azok a momentumok, amelyek lassan Flóra mély depressziójához vezettek. Lépésről

¹¹ WIDDERSHOVEN 1993, 7.

¹² FEHÉR 2015, 12.

¹³ PROPSZT 2017, 85.

¹⁴ KEUPP 1999, 229.

¹⁵ PROPSZT 2017, 86.

lépésre zárta be magát belső világába, ahol Darius számára már nem maradt hely. A nagyvárosba nem szeretne többé visszatérni. Barátnője kis erdőszéli házában visszatér az ősi, természetes állapothoz, távol mindenféle elvárástól és megaláztatástól kezdi el új identitását kialakítani. Törékennyé vált, gyökerét vesztett identitása nyugalomra, csendre vágyik, olyan emberek társaságára, akik otthon érzik magukat ebben a pszichikai nyomás nélküli természetes környezetben. Akaratlanul is megvalósítja Kenneth Gergen szociálpszichológus radikális posztmodern elméletét, mely szerint a posztmodern ember lemond arról, hogy az életének értelmet és egyenes irányvonalat akarjon adni. Az egyén így megtapasztal egyfajta felszabadulást az alapvető dolgok alól, és megtanulja, hogyan okozzon örömet magának az önkifejezés megengedett formáiból.¹⁶ Keupp részidentitások létezéséről beszél. Egy személy számos csoport-, szerep-, tér-, testi vagy a tevékenységre vonatkozó részidentitásokkal rendelkezik. „A részidentitások és különösen az identitásérzet olyan komplex rendszerek, melyeknek csak egy része tudatos és melyekből csak egyes részleteket tudunk elmesélni.”¹⁷ A posztmodern élettér pluralizációjával¹⁸ együtt jár, hogy az emberek örökös vándorként folyton úton vannak ezek között a különböző funkciókból felépülő világok között, és mindig a megfelelő szerepet öltik magukra. Kaufmann az identitás társadalmi jellegét hangsúlyozza, hiszen az nem pusztán magánügy: az „identitásmunka” mások megfigyelése alatt áll, akik értéklik vagy szankcionálják azt.¹⁹ Továbbá, az önazonosság szorosan összefügg a társadalmi egyenlőtlenségekkel és az egyén társadalmi helyzetével. Az egyén többféle módon is viszonyulhat saját társadalmi pozíciójához: a legdrasztikusabb megoldás, hogy kivonul a társadalomból vagy tiltakozik a helyzete ellen, de jellemezheti hűség is.

Flóra kudarcának megértéséhez segítséget nyújt Heiner Keupp az identitásmunka konstrukciójáról szóló ábrája. A részidentitások szintjén egyaránt jelen vannak a jövőre irányuló elemek, valamint a sikeres vagy sikertelen identitásprojektek múltbeli elemei. Az egyéneknél általában valamelyik részidentitás domináns szerepet tölt be, de Flóra esetében ez nehezen körvonalazható. A munka, a család és az egészség részidentitásra leginkább a sikertelenség jellemző. Németországban nem sikerült képzettségének megfelelő és elismert munkát találni. Házasságából nem született gyermek, bár három éve próbálkoztak vele. A *[jatek]* című fájlban arról ír, hogy a játék szabályai szerint minden nap előlről kell kezdeni mindent. „Újra kezdeni és közben úgy tenni, mintha a betegség nem létezne.”²⁰ Egészségi állapotát el tudja rejteni az őt körülvevő emberek elől, de még orvosi segítséggel sem képes úrrá lenni rajta.

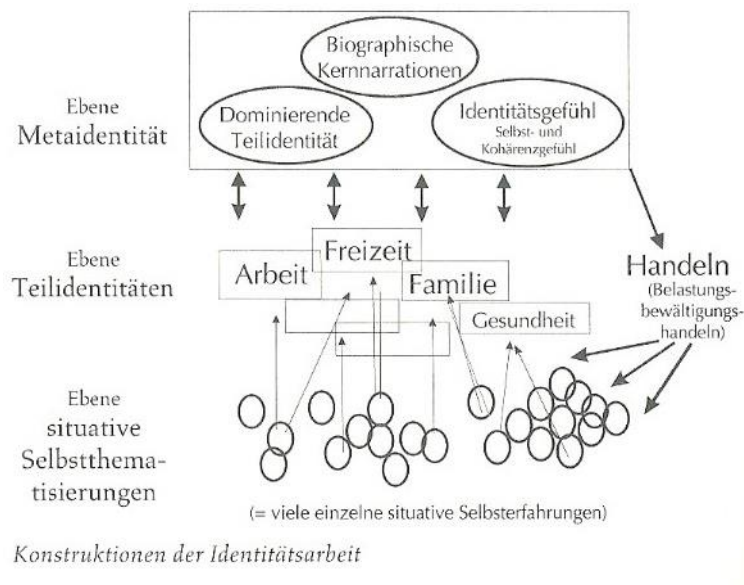
¹⁶ GERGEN 1996, 242.

¹⁷ KEUPP 1999, 1.

¹⁸ KEUPP 1999, 1.

¹⁹ KAUFMANN 2005, 211.

²⁰ MORA 2015, 624. (saját fordítás)

Flóra tragédiáját az okozta, hogy nem képes többé legyőzni identitásának kríziseit, és képtelen a világ funkciói között vándorolni, vagy egyszerűen ahelyett, hogy boldog lenne, egyszerűen csak „működni”. Ő az ábrán látható cselekvőképesség (Handeln) helyett a kivonulást választotta, nem volt képes többé a társadalom által elvárt cselekvésmintákat felismerni és teljesíteni. Ellentétben Dariusszal, aki Flóra halála után a legnagyobb kétségbeesésben aktív cselekvővé vált, és belevágott a hosszú utazásba. Ez sem volt a társadalom által elvárt cselekedet, csupán túlélési ösztön, amely Flóra számára a mély depressziója miatt nem volt járható út, és önkézzel vetett véget életének. Halálával kivált a munka világából, elvesztette szociális funkcióját, de kivált a magánéletéből is, ami igazából sohasem létezett. Feljegyzéseiben megpróbálta a valóság okozta szenvedését áldokumentumokkal mint pszichés gyógyszerek betegtájékoztatóival, vagy klinikai szakkönyvekből vett fejezetekkel kifejezésre juttatni. Ezek az autentikus dokumentumok azonban nem a várt hatást váltják ki, hanem egyre nagyobb távolságot teremtenek. Képes volt azonban narrációs fészkeket²¹ létrehozni: olyan történeteket, amelyek más narrációkba ágyazódnak, azaz történetek a történetben. Kraus ezt azzal magyarázza, hogy a saját elbeszélés beágyazódása egy más, átfogó elbeszélésösszefüggésbe az egyén saját pozíciójáról árulkodik a saját autonómia és a szociális viszonyulás ütközőpontjában.

Az élettér pluralizálódása és a posztmodern társadalom értékváltozásai során az embereknek egyre nehezebb feladat az identitásuk megteremtése. Az az ember, aki nem képes az életterek közötti vándorlásra és arra, hogy újra és újra megalkossa

²¹ KRAUS 1999, 1.

önmagát, az előbb-utóbb elszigetelődik. Terézia Mora regényében ennek a „folyékony társadalomnak”²² a nehézségeivel foglalkozik, amelyben el kell búcsúznunk minden statikus és stabil dologtól, ahol a határok elmosódnak, a konstans változó lesz. Amikor egy értékrend megsemmisül, az egyén arra kényszerül, hogy újraformálja az identitását. Az identitáson való munkálkodás élethosszig tartó folyamat, amely önmagunk folyamatos vizsgálatából és a külvilágra való permanens átállásból áll.²³

A regénynek fontos szervezőelve a múlt és jelen összekapcsolása. Flóra 154 fájlból álló naplója²⁴ a regény belső történetét képezi, a bejegyzések létrejöttének kronológiáját követi, miközben a bennük foglalt tartalmak nem feltétlenül követik az időrendi sorrendet. Az elválasztóvonal egyértelműen elválasztja a jelent a múlttól, bár az olvasó számára mindkettő szimultán módon van jelen. Az egyes szövegek hashtaggel kezdődnek, majd szögletes zárójelben a cím többnyire az azt követő tartalom rövid összefoglalója, vagy egy markáns elemet tartalmaz a szövegből magyar nyelven. Ez a rendszerező elv a fordítást végző magyar egyetemista keze nyomát viseli. A naplóbejegyzéseinek recepciója során egy irodalmi és egyben történelmi emlékeztető jön létre, amely nemcsak az asszony jelenét és közelmúltját tárja fel, hanem egyúttal megnyit az olvasó előtt egy európai, globális perspektívát. A létrejött emlékeztető egyrészt Darius emlékeztetőt szélesíti ki egy másik perspektívával, másrészt intertextuális utalásokon keresztül kapcsolódási pontokat teremt történelmi eseményekkel.

Befejezésül szeretném kiemelni, hogy az egyén identitása minden esetben szociális identitás is, amelyet a többi részidentitással együtt újra és újra kell definiálni. A másság és az önazonosság összetartozó fogalmak. Platon dialektikusnak nevezte azokat a fogalmakat, amelyek kölcsönösen alátámasztják egymást. Így, ha létezik másság, akkor léteznie kell az azonosságnak is. A Paul Ricœur által is megfogalmazott két alapvető kérdés – Mi vagyok én? Ki vagyok én?²⁵ – megvilágítja az identitás két alapvető dimenzióját. A két dimenzió között a narratív identitás teremt kapcsolatot, és létrehozza a személyes identitást, úgy a mű szereplői, mint az alkotója számára. Az egyén személyes identitásának elvesztésével a modern irodalmi mű is elveszíti egységes jellegét. A műfajok egymásba olvadnak, a regény és a napló, a kerettörténet és a belső történet egyenrangúan képezik egyazon mű részét. A regény narratív formája leképezi a szereplők identitásválságát, mely Terézia Mora *A szörnyeteg* című művében vizuális módon is megerősítést nyer. Az üres laprészek a hiány nyilvánvaló kifejezési eszközei. Flóra halála az identitását hiába kereső ember tragédiája, amely egyetlen értelmét abban nyeri, hogy Darius számára lehetővé teszi a fejlődést és a múlt feldolgozását.

²² Ld. BAUMANN 2000.

²³ ABELS 2006, 421.

²⁴ Terézia Mora honlapján PDF-dokumentumként tünteti fel Flóra naplóját. Ld. www.tereziamora.de/flora_naploja.pdf.

²⁵ Ricœur 1996, 147.

Bibliográfia

MORA 2011

Terézia MORA: *Der einzige Mann auf dem Kontinent*. München, btb Verlag, 2011.

MORA 2015

Terézia MORA: *Das Ungeheuer*. München, btb Verlag, 2015.

ABELS 2006

Heinz ABELS: *Identität. Über die Entstehung des Gedankens, dass der Mensch ein Individuum ist, den nicht leicht zu verwirklichenden Anspruch auf Individualität und Kompetenzen, Identität in einer riskanten Moderne zu finden und zu wahren*. Wiesbaden, Springer Verlag, 2006.

ASSMANN 1999

Aleida ASSMANN – Heidrun FRIESE: Einleitung. In: *Identitäten – Erinnerungen, Geschichte, Identität*. 2. Aufl. Hrsg. Aleida ASSMANN – Heidrun FRIESE. Frankfurt/M, Suhrkamp Verlag, 1999, 11–23.

BAUMAN 2000

Zygmunt BAUMAN: *Liquid modernity*. Cambridge, Polity Press, 2000.

EICKELPASCH – RADEMACHER 2013

Rolf EICKELPASCH – Claudia RADEMACHER: *Identität (Einsichten. Themen der Soziologie)*. Bielefeld, transcript. 2013. Internet: www.transcript-verlag.de/media/pdf/15/27/26/ts242_12SzmaVhtwKDCs.pdf (letöltés: 2022. aug. 19.)

ERIKSON 1964

Erik ERIKSON: *Einsicht und Verantwortung*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1964.

FEHÉR 2015

FEHÉR M. István: Sorsesemény és narratív identitás. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 59/4. 2015, 11–43. Internet: real-j.mtak.hu/6312/4/MFSZ_2015_4_mta_real.pdf (letöltés: 2022. aug. 15.)

GERGEN 1996

Kenneth J. GERGEN: *Das übersättigte Selbst. Identitätsprobleme im heutigen Leben*. Heidelberg, Carl Auer, 1996.

KAUFMANN 2005

Jean-Claude KAUFMANN: *Die Erfindung des Ich. Eine Theorie der Identität*. Konstanz, UVK, 2005.

KEUPP 1999

Heiner KEUPP – Thomas AHBE: *Identitätskonstruktionen: Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Hamburg, Rowohlt Verlag, 1999.

KEUPP 2013

Heiner KEUPP: *Identitätskonstruktion*. Vortrag bei der 5. bundesweiten Fachtagung zur Erlebnispädagogik. 2013. Internet: www.ipp-muenchen.de/texte/identitaetskonstruktion.pdf (letöltés: 2022. aug. 15.)

KRAUS 1999

Wolfgang KRAUS: *Identität als Narration: Die narrative Konstruktion von Identitätsprojekten*. Colloquium vom 22. 4. 1999. Internet: web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/berichte3/kraus.htm (letöltés: 2022. aug. 23.)

LANDWEHR 2004

Achim LANDWEHR – Stefanie STOCKHORST: *Einführung in die Europäische Kulturgeschichte*. Paderborn, UtB, 2004, 193–214.

PLÉH 2020

PLÉH Csaba: Daniel Dennett filozófiájának ihlető szerepe az empirikus tudományokban. *Kellék filozófiai folyóirat* 63. 2020, 207–227.

PROPSZT 2017

PROPSZT Eszter: A reprezentáció határai Terézia Mora *A szörnyeteg* című regényében. *Filológiai Közlöny* 3. 2017 82–103. Internet: real.mtak.hu/82690/1/Filkozlony_2017_03_083_Propszt.pdf (letöltés: 2022. aug. 24.)

RICŒUR 1996

Paul RICŒUR: *Das Selbst als ein Anderer*. München, Fink, 1996.

SCHLICHT 2006

Corinna SCHLICHT: Fremd in der Welt: Über Heimat, Sprache und Identität bei Terézia Mora. In: *Momente des Fremdseins Kulturwissenschaftliche Beiträge zu Entfremdung, Identitätsverlust und Auflösungserscheinungen in Literatur, Film und Gesellschaft*. Oberhausen, Karl Maria Laufen, 2006, 53–62.

SIBA 2013

SIBA Balázs: Élethosszig tartó tanulás mint hősi történet – Tanulástörténetünk közösségi és önmegvalósítási aspektusai. In: *Üzenet a palackban: Fiatal kutatók gondolatai az egész életen át tartó tanulásról*. Szerk. JUHÁSZ Judit – SZEGEDI Eszter. Budapest, Tempus, 2013, 205–212. Internet: sibabalazs.com/wp-content/uploads/2017/12/elethosszig-tarto-tanulas-mint-hosi-tortenet.pdf (letöltés: 2022. 08. 19.)

TENGELYI 1998

TENGELYI László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz, 1998.

VERHAEGHE 2013

Paul VERHAEGHE: *Und Ich? Identität in einer durchökonomisierten Gesellschaft*. München, Kunstmann, 2013.

WIDDERSHOVEN 1993

Guy Antoine Marie WIDDERSHOVEN: The story of life: Hermeneutic perspectives on the relationship between narrative and life history. In: *The narrative study of lives* (Bd. 1, S. 1–20). Hrsg. R. JOSSELYN – A. LIEBLICH. Newbury Park, Sage, 1993.

AZ ELŐADÁS MINT AZ EGYETEMI OKTATÁS KLASSZIKUS MUNKAFORMÁJA

BIKICS GABRIELLA

„Egy előadásnak nem az a célja, hogy információt adjon át
– arra ott vannak a könyvek, a könyvtárak
és ma már az internet is –,
hanem inspirálónak, gondolatébresztőnek kell lennie.”
(Richard Dawkins)

1. Bevezetés

*Szükség van-e még egyetemi előadásokra?*¹ *Legyenek-e előadások az egyetemen?*² Ilyen címekkel keltették fel a figyelmet az elmúlt években az ELTE online magazinjai. Az általuk idézett hallgatói interjúkban és kérdőíves felmérésekben³ a válaszadók jelentős része úgy gondolja, hogy az előadások fontosak, de jelenlegi formájukban mégsem hasznosak a számukra.

Az előadás az egyetemi oktatás klasszikus és meghatározó munkaformája, aminek reformja, sőt olykor a létjogosultsága napjainkban viták kereszttüzébe került. Maga a munkaforma több irányból is jellemezhető: nyelvi, történeti, tipológiai, oktatásszervezési, pedagógiai-módszertani, pszichológiai, technikai vagy felsőoktatás-didaktikai szempontból. A tanulmány a legújabb internetes és nyomtatott német nyelvű források kutatásával összehasonlító szándékkal gyűjti ezeket a megközelítéseket csokorba. A bevezetőben említett kérdésre egyértelmű igennel felel, ugyanakkor rámutat az ellentmondásokra és a fejlesztés lehetőségeire is.

2. Az előadás nyelvi szempontból

Az előadás fogalmát a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* többféle jelentésben értelmezi.⁴ Az első két jelentés a konkrétól az absztrakthoz haladva azt definiálja, hogy mi az előadás:

¹ ÁRPÁSI 2018.

² GLATTFELDER 2020.

³ TÓKEY 2017, 3–4.

⁴ *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára.*

- elrejtett tárgy elővétele és átadása
- elméleti, tudományos vagy gyakorlati kérdés szóbeli ismertetése, tárgyalása, kifejtése, fejtegetése hallgatóság előtt, ennek szövege, iskolai, egyetemi óra, tanítás, oktatás.

A további jelentések arra vonatkoznak, hogy milyen az előadás:

- szóbeli előadásnak közlési módja
- művészi alkotás, szórakoztató látványosság bemutatása közönség előtt
- művészi kifejezési mód, teljesítmény.

Az egyes jelentésekből látható, hogy a magyar nyelvben összefonódik a szóbeli közlés tartalma és minősége. Ugyanakkor például a német nyelvben a munkaforma elnevezése felolvasás (*Vorlesung*), vagyis a jelentés a szöveghez és a történeti hagyományhoz kötődik. „Amíg a felolvasó korábban egy olyan személy volt, aki hangosan és érthetően felolvasott a hallgatóságnak, idővel olyan szakértő lett, aki a saját maga vagy más által elért kutatási eredményeket bemutatta.”⁵

Az előadások nyelve a középkor végéig a latin volt, amit felváltottak a nemzeti nyelvek. Napjainkban a globalizáció, valamint nemzetközi vendégoktatók és hallgatók miatt egy részük angol nyelvű, ami a szakmai és módszertani mellett nyelvi kihívást is jelent az érintett oktatók számára.

3. Az előadás történeti szempontból

3.1. Ókor

Az első oktatási közösség (*Muszeion*) és az első oktatási-kutatási közösség (*Lükeion*) az ókori görög kultúra része volt. Platón i. e. 387-ben megalapított *Muszeion*-ja, „a platóni Akadémia az ideák – a »tisza tudomány« – műhelyként joggal tekinthető a későbbi egyetemek előzményének.”⁶ Míg mestere, Szókratész csak szóban adta át ismereteit, addig Platón már fontosnak tartotta a tanítások lejegyzését is. Arisztotelész i. e. 335-ben megnyitott *Lükeion* iskolája „a tudomány történetében az első nagyobb szabású, kutatást is végző tudományos közösség volt”⁷, ahol sétálva tanítottak. Az ókorban még nem vált szét a szónoki, költői, tudományos vagy oktatási cél: Rómában „a szónokok és a költők előadásokat tarthattak, a görög és római rétorok pedig tanítottak”⁸.

3.2. Középkor

Az 1088-ban alapított bolognai universitas és a középkor más egyetemei a *skolasztikus-verbális* módszer képviselték: a hallgatók hallás után, sok ismétléssel, memorizálással tanultak. „A nyilvános előadások (*lectio publica*) úgy zajlottak a dik-

⁵ RAAHEIM 2013, 74.

⁶ HUSZÁR 1977, 207. Idézi MIKONYA 2014, 62.

⁷ MIKONYA 2014, 66.

⁸ MIKONYA 2014, 86.

tálásra berendezkedett egyetemeken, hogy a kötelezően előírt tankönyvből a magiszter felolvasta és pontról pontra kommentálta az előírt tananyagot, azt minden oldalról megvizsgálva és elmagyarázva a szöveg különböző értelmezési lehetőségeit.⁹ A tanulók már otthon fel tudtak készülni az előadásra. „A tényleges lectio csak a tananyag hivatalos megerősítése volt.”¹⁰

Az előadás módját az egyetem határozta meg. Az eladó vagy diktált, vagy létrehoztak egy kéziratot alappéldányt, és a másolók ezt sokszorosították. Utóbbi esetben „azt a követelményt támasztották a tanárokkal szemben, hogy olyan gyorsasággal beszéljenek, hogy a diákok meg tudják az előadást érteni, de ne tudják azt szóról szóra leírni”.¹¹

A humanizmus elterjedésével a szóbeliséghez írásbeliség is társult. Az előadást ekkor már szövegmagyarázó feldolgozásmódnak nevezték. „A diákok jegyzetei ugyanis olyan otthon másolt törzssanyagokból álltak, amelyeket a magiszter élőszóbeli előadása értelmezett, a diák pedig a sorok közé jegyzetelhetett (interlineáris glossza). Amennyiben az adott szöveg további magyarázatot vagy összefoglalást igényelt, akkor ezt a szándékosan szélesre hagyott margón végezhetette el a diák magisztere segítségével vagy önállóan.”¹²

3.3. Újkor

A felvilágosodás hozta legfontosabb metodikai változás egy új előadói stílus, a magyarázó jellegű előadás volt, ami lehetőséget adott a tudományos összefüggések és kritikai mozzanatok kiemelésére.¹³ A felolvasás és a diktálás még részben fennmaradt: a tanár lediktálta, majd értelmezte az alaptételeket. A tankönyvek elterjedésével az előadás a szóbeli, a tankönyv pedig az írásbeli tudásátadás szerepét töltötte be.

Raaheim szerint az előadás formája az idők során alig változott.¹⁴ „A szakértő bemutat valamit többé-kevésbé világos és többé-kevésbé elkötelezett módon egy többé-kevésbé figyelő hallgatóság nagyobb vagy kisebb csoportjának.”¹⁵ A hallgatók az előadásra felkészületlenül érkeznek, és utána sem gondolkodnak a hallottakról. Az előadó aktív, míg a hallgatóság passzív. A tanulás viszont motivált tanulók aktív tevékenységeit jelenti. Mindezek után szerinte a mai előadás célja kevésbé a tudásátadás, inkább a motiválás és rendszeralkotás.

4. Az előadás tipológiai szempontból

Ennek megfelelően az előadások két csoportját különíti el:

- szakértői vagy vendégelőadás,
- áttekintő vagy rendszerező előadás.

⁹ MIKONYA 2014, 228.

¹⁰ MIKONYA 2014, 228.

¹¹ MIKONYA 2014, 230.

¹² MIKONYA 2014, 293.

¹³ MIKONYA 2017, 105.

¹⁴ RAAHEIM 2013, 74.

¹⁵ RAAHEIM 2013, 74.

Webler differenciáltabban tipologizálja az előadások fajtáit,¹⁶ de alapvetően ugyanezt a logikát követi.

4.1. Előadások, melyek célja a hallgatóság érdeklődésének felkeltése:

- Bemutató előadás: Konkrét eseteket, példákat, gyakorlati vonatkozásokat mutat be.
- Láncelőadás: Több szakértő előadások láncolatát tartja, az egyes láncszemeket egy moderátor kapcsolja össze.
- Kutatási előadás: Egy aktuális kutatás folyamatát, (még nem publikált) eredményeit mutatja be. A célcsoport heterogén: doktoranduszok, kollégák, bármely évfolyam hallgatói.
- Tudományos gondolkodási műhely: Ritka, de hatásos előadásforma. Az oktatók olyan kérdésekkel érkeznek az előadásra, melyeket még maguk sem válaszoltak meg. Ezeket a hallgatók előtt bontják ki jellemző elemzési, érvelési és tudományos következtetési technikákkal. Az előadásnak ez a fajtája a legizgalmasabb a hallgatók számára.

4.2. Előadások, melyek célja az ismeretek rendszerezése:

- Bevezető és áttekintő előadás: Tájékoztató funkciója van, bemutatja a tudományág területeit, fókuszait, áramlatait.

4.3. Előadások, melyek célja a tudásátadás:

- Ismeretközlő előadás: Ez a típus tankönyvi ismereteket közvetít, és Webler szerint elavult, mert tartalma más úton is hozzáférhető. Hasznosabb, ha a hallgatók ugyanezeket az információkat nem előadótól, hanem saját maguktól szerzik meg, mert az egyéni tanulási tempót és korlátlan számú ismétlést tesz lehetővé, nincs időhöz, helyhez és jegyzetelési kényszerhez kötve.

4.4. A különleges előadások egyedi és alkalomhoz köthetők:

- Bemutató vagy búcsúzó előadás: Ezeket az előadásokat új oktató tartja érkezésekor, illetve idős kolléga nyugdíjazásakor. Célja a tudományos tevékenységek és kutatási eredmények bemutatása, illetve összegzése.
- Karácsonyi előadás: Egyes német egyetemeken és szakokon ismert, de nem szakmai vagy vallási jellegű, hanem hagyományörző, és jól illeszkedik a Rajna-vidék tréfás, parodizáló, karneváli hagyományaihoz.

5. Az előadás oktatásszervezési és pedagógiai-módszertani szempontból

Webler a következőképpen strukturálta az előadások előnyeit és hátrányait:¹⁷

¹⁶ WEBLER 2013/a, 86–87.

¹⁷ WEBLER 2013/a, 86–87.

5.1. Előnyök

5.1.1. Az előadás az egyetemi képzés szempontjából

- Gazdaságos: A több száz hallgatót vonzó szakokon a tananyagátadás hatékonysága (de nem a tanulás hatékonysága) szempontjából előnyös.
- Változatos: Az egyetemi képzési palettában oktatásszervezési és módszertani szempontból is szükséges a változatosság.

5.1.2. Módszertani szempontból

- Gyors, lényegre törő, „fogyasztóbarát”: A hallgatók számára fontos és kellemes, hogy az információkat „tálcnán” kapják, nem kell időt és energiát fordítani arra, hogy ezeket önállóan, a saját szintjükre egyszerűsítve szerezzék meg.
- Esélyegyenlőséget nyújtó: Támponthoz nyújt, hogy a vizsgán mi lesz a mindenki számára egységes követelmény.
- Élő: A jól felépített előadáson az előadó kiemeli a lényegét és egyéni tapasztalatait, érzékelteti a lelkesedését és elkötelezettségét, élőbb és maradandóbb hatást kelt, mint az írott szöveg olvasása.
- Kérdéseket, összefüggéseket, gondolati impulzusokat, megoldásokat bemutató: A jó előadás közös gondolkodásra ösztönöz, fejleszti a logikai, elemző és kritikai gondolkodást, a szintézisre való képességét, vagyis fontos tudományos kompetenciákat.
- A hallás utáni értést fejlesztő: Az információk felvétele többszoros (fül és szem), és több képességet (hallás, olvasás, írás) aktivizál.
- Aktív és interaktív módon is megvalósítható: A technikai eszközök (laptop, okostelefon) segítségével a hallgatók aktív és interaktív részvételét meg lehet valósítani (pl.: keresés, válaszadás, szavazás).

5.1.3. A hallgatók szempontjából

- Változatos, szakszerű: A szemináriumon a hallgatói prezentációk nem profi színvonalúak. Az előadás ehhez képest változatos és szakszerű.
- Tehermentesítő: A szeminárium a hallgatók számára munkaigényes. Az előadás leveszi róluk a terhet és a felelősséget.
- Koncentrációt fejlesztő: A mai „digitális bennszülött” hallgatók nem tudnak sokáig koncentráltan figyelni, pedig ez a képesség tudományos, munkaerőpiaci és interperszonális szempontból is fontos. Az előadás célzottan fejleszti, mert hosszú időn át koncentráltan kell figyelni, és kevés a figyelmet elterelő interakció.
- Összetartozást biztosító: A hallgatók büszkék arra, hogy az egyetemi polgárok közösségébe tartoznak, ezt az előadások látogatásával is kifejezik.
- Találkozást kínáló: Az előadások látogatása alkalmat teremt a találkozásra és ismerkedésre más hallgatókkal, így a szociális képességek fejlesztésére.
- Választást ígérő: A hallgatók többé-kevésbé szabadon dönthetnek az előadás látogatásáról, így a mérlegelési és döntési képességüket fejlesztik.

5.1.4. Az előadó szempontjából

- Az előadót a szakmával összekapcsoló: Az előadással az előadó a szakma képviselőjévé válik, ami növeli a tekintélyét.
- Példaképszerepet nyújtó: A hallgatók abban a korban vannak, amikor még keresik saját identitásukat, életcéljaikat és stílusukat. Az előadó tudása, elkötelezettsége, módszerei, stílusa, személyisége tudattalanul is formálja őket.
- Új impulzusokat adó: Az előadó kutatásai eredményeit közvetíti az oktatásban, de a hallgatóktól új kérdéseket, impulzusokat kaphat, új problémákkal szembesíthetik, így az oktatás új kutatások alapjait teremtheti meg.

5.2. Hátrányok

5.2.1. Az egyetemi képzés szempontjából

- Tudásgyárrá váló: A tömegelőadások azt a benyomást keltik, hogy az egyetem „futószalagon” képezi a munkaerőt.

5.2.2. Módszertani és hallgatói szempontból

- Passzivitáshoz és receptivitáshoz vezető: Az ismeretátadó előadás nem elég hatékony, mert az egyetemen megszerzendő kompetenciák többsége csak önálló és aktív tevékenységekkel fejleszhető. Az előadáson való aktivitástól (kérdésfeltevés, hozzászólás) azonban visszatartja a hallgatókat a szorongás az előadó és a többi hallgató reakciójától.
- Fárasztó: A koncentrált figyelem csak 20 percig tartható fenn, az internet-nemzedék esetében még addig sem. A napi több 45–90 perces előadás folyamatos figyelést és jegyzetelést igényel, ami rendkívül fárasztó.
- Demotiváló, ha kötelező: A legfontosabb előadások látogatása kötelező, ezért a szabadsághoz szokott hallgatók számára nem motiváló.
- Alkalmazkodásra kényszerítő: Az előadás tempójához a hallgatóknak kell alkalmazkodniuk. Az előadó diktálja a tempót, aki nem tudja figyelembe venni a kor, nem, nemzetiség, érdeklődés, motiváció, tanulási képességek és stílusok, szociális és kulturális tapasztalatok szerint heterogén hallgatóságot.
- Fogyasztói magatartásra szoktató: Az előadás a hallgatóktól csak jelenlétet követel, és hajlandóságát a „konyhakész” tananyag befogadására.

5.2.3. Az előadó szempontjából

- Erősen előadófüggő: Az előadás minősége kevésbé a tananyagtól, sokkal inkább az oktató személyes, didaktikai és retorikai képességeitől függ (jó fellépés, kisugárzás, magabiztosság, megnyerő személyiség, humor, beszédtechnika).
- Kevés visszajelzést nyújtó: Az előadó nem kap elég visszajelzést, mert hiányzik a kommunikáció. Verbális elemek híján csak a hallgatóság nonverbális jelzéseiből olvashat (gesztusok, mimika).

- Nagy előkészítést igénylő: Időigényes és gondos előkészítéssel jár, improvizálást csak a növekvő rutin teszi lehetővé.

6. Az előadás pszichológiai szempontból

Az előadások hatékonyságát vizsgálva hangsúlyt kapnak tanuláspszichológiai összefüggések (explicit célok: az információk felvétele és rögzítése) és a fejlődéslelektani összefüggések (implicit célok: képességfejlesztés).

6.1. Tanuláspszichológiai szempontok

Az előadás mint munkaforma hatékonysága erősen korlátozott. Ha abból indulunk ki, mennyit jegyez meg valaki abból, amit különböző módokon kíván elsajátítani:

- 10%-ot abból, amit olvas,
- 20%-ot abból, amit csak hall,
- 30%-ot abból, amit megfigyel,
- 50%-ot abból, amit hall és lát,
- 70%-ot abból, amit kimond,
- 90%-ot abból, amit megtesz,¹⁸

akkor az előadás hatékonysága 20 és 50% közé esik, vagyis meglehetősen alacsony. Az információk befogadása ugyanakkor koncentrált figyelmet követel, viszont a „katedrapedagógiára” építő oktatóknak egy előadóteremben egyre nehezebb lekötnie a figyelmét annak a digitális nemzedéknek, amely a hétköznapi számítógép- és internethasználatban is egyszerre több információforrást képes párhuzamosan kezelni.¹⁹

Ezekre a problémákra megoldás lehet a szünetek, valamint a didaktikai és retorikai elemek alkalmazása. Egy kísérletben azt vizsgálták,²⁰ mi segít jobban az információk megértésében és megjegyzésében:

- az előadás 20. perce után tartott rövid szünet, amikor a hallgatók a hallott információkat átgondolhatják, összekapcsolhatják korábbi ismereteikkel, átméltelhetik vagy társaikkal megbeszélhetik, vagy
- az előadásokon alkalmazott didaktikai és retorikai elemek, amiket Weidenmann kiemelésnek vagy képletesen „horgony”-nak nevez.²¹ Megkülönbözteti a szenzoros kiemelést (pl.: dia, fólia), az érzelmi kiemelést (pl. meglepetés), a kognitív kiemelést (pl.: ismétlés, emlékeztető) és a hallgatók személyes tapasztalatait.

A kísérletben bebizonyítást nyert, hogy a rövid szünetek jótékony hatást gyakoroltak, de még eredményesebbek voltak a „horgonyok”, például: jó retorikai felépítés, kérdés-felelet szekvenciák, viták, definíciók, fogalommagyarázatok, válaszok az

¹⁸ SPINOLA 1988. Idézi WEBLER 2013/b, 129.

¹⁹ OLLÉ 2010, 28.

²⁰ WEHR 2006, 10–12.

²¹ WEIDENMANN 2002. Idézi: WEHR 2006, 11.

előadó saját maga által feltett kérdéseire, táblára írás, koherens és jól áttekinthető magyarázatok, az előadás frappáns bevezetője és lezárása, és olyan tartalmak, amelyek a hallgatók számára meglepők vagy személyesek voltak.²²

A horgonymetafora nagyon szemléletesen utal rá, hogyan rögzülnek és rendeződnek tudássá az információk a hallgatók hosszútávú memóriájában. Eszerint az előadáson a hallgatók feladata, hogy minél több horgonyra tegyenek szert, az oktatóké pedig az, hogy ezt a folyamatot különféle módszerekkel és technikákkal minél jobban elősegítsék.

„A jó oktatás ezért azt jelenti, hogy kialakítjuk, támogatjuk és lehetővé tesszük a »horgonyok« képződését. Az egyetemi oktatás nagy kihívása az, hogy a bemutatott tartalmak »lehorganyozzanak« a hallgatók meglévő tudásában és egyéni tapasztalati háttérében. Ha az előadó az előadás lehetséges »horgonyain« gondolkodik, nem az lesz a fontos, hogy neki mit jelentenek az adott tartalmak, hanem hogy ezeket a hallgatók hogyan tudják aktív módon a tudásukba beépíteni.”²³

6.2. Fejlődéslélektani szempontok

Az egyetemre fiatal felnőttek járnak, akik meg akarják ismerni önmagukat, kortársaikat, az előttük járókat, és helyüket keresik a világban. Számukra nem a más forrásból is megszerezhető információ fontos, mert „az információs társadalom tudásfelfogása már nem a mennyiségi, a reprodukálható ismeretek alapján definiálható, hanem sokkal inkább dominál benne az információ megszerzésének, értékelésének, formálásának és megosztásának kompetenciája”.²⁴

A hallgatók kognitív képességein túl az előadások még számos olyan kompetenciát fejlesztenek, melyek személyiségük, tanulmányaik, munkavállalásuk és társas kapcsolataik szempontjából fontosak, pl.: szakmai és módszertani kompetenciák: tények, adatok, koncepciók, folyamatok, összefüggések megértése, szociális kompetenciák: koncentráció (a másik emberre való odafigyelés képessége), bátorság (plénum előtti hozzászólás), személyes kompetenciák: logikus és elemző gondolkodás, strukturálás, szintézisalkotás, ítélőképesség, kreativitás, önfegyelem, kitartás.²⁵

7. Az előadás technikai szempontból

A technikai eszközök és az internet általános elterjedésével felmerül a kérdés, mennyire tudják ezek kiegészíteni, sőt pótolni az élő előadásokat. Kiegészítésre alkalmasak, hiszen az előadóterekben jelen lévő internetkapcsolat és a hallgatók okostelefonjai kitágítják a szemléltetés és interaktivitás lehetőségeit. A pótlás azonban csak részben lehetséges. A pandémia idején világszerte alkalmazott online oktatás bebizonyította, hogy a virtuális tér nem tudja pótolni az előadótermet. Egy 2020 nyarán 23 felsőoktatási intézmény 28 600 hallgatója körében folytatott empi-

²² WEHR 2006, 12.

²³ WEHR 2006, 12.

²⁴ OLLÉ 2010, 24.

²⁵ WEBLER 2013/b, 130.

rikus kutatás²⁶ eredményei szerint, jóllehet a hallgatók 65%-a nagyra értékelte a rögzített, visszanezhető és megállítható előadásokat, ugyanakkor 79%-ban erősen hiányolták a kapcsolatot a hallgatótársakkal és 63%-ban az oktatókkal. Összességében a megkérdezettek 62%-a nehezebbnek ítélte meg a tananyag elsajátítását. Ez rámutat arra, hogy a digitális eszközök csak egy határig alkalmazhatók, például a már a pandémia előtt elterjedt blended learning kurzusok²⁷ formában, a jelenléti oktatás és az e-learning keverékében.

8. Az előadás felsőoktatás-didaktikai szempontból

„Évek óta visszatérő kérdés, hogy a felsőoktatásban oktató tudósok számára szükséges, elvárt vagy egyszerűen az intézmény oktatási hatékonyságának biztosítása érdekében előírt feladat legyen-e a pedagógiai felkészültség.”²⁸

Míg a középkori egyetemeken csak oktatás folyt, a 19. században Wilhelm von Humboldt nevéhez köthető a kutatás és az oktatás egységének megteremtése az egyetemen, amiben elsődleges volt a kutatás, másodlagos a kutatási eredmények átadása. Azonban a tudásátadás hatékonyságának Webler szerint éppen az a legnagyobb problémája, hogy kutatókból lesznek oktatók.²⁹ Ha van is tanári végzettségük, az nem speciálisan felnőttképzés-irányultságú. Ezért az oktatók célja a megfelelő mennyiségű tananyag közvetítése a hallgatóknak, jobb esetben a közvetítés minőségére is figyelmet fordítanak. Nem veszik azonban eléggé figyelembe a hallgatók szempontjait, mert nincsenek megfelelő tanuláspszichológiai ismereteik. Az előadók „a tananyag bemutatásának tökéletesítésére fordítanak sok energiát. Túl kevés figyelmet szentelnek annak, hogyan fogadják be és dolgozzák fel a hallgatók a tananyagot. Ehhez a szakmai kompetencián túl lényegesen többet kellene tudniuk az emberi tudásról és emberi motivációról. Ezek az ismeretek nem állnak rendelkezésükre.”³⁰

Az egyetemi előadások hatékonyságát az oktatók felsőoktatás-didaktikai képzésével lehetne fokozni, és ehhez megfelelő szakembergárda szükséges. De „ki képezi ki az új szerepre a tanárokat, akiknek a tudásközlés helyett egyre inkább a keresés, osztályozás, összehasonlítás, értékelés, érvelés, problematizálás, kérdezni tudás, a hálózatba szervezett tudáscsere és tudásmenedzsment támogatása lesz a feladata?” – teszi fel a kérdést Bessenyei.³¹

Az oktatók tanításmódszertani továbbképzése céljából Németországban már 1971-ben szervezetet hoztak létre, aminek mai neve: Deutsche Gesellschaft für Hochschuldidaktik,³² ami a felsőoktatás-didaktikai központok hálózatát fogja össze. A legnagyobb a dortmundi központ, ahol kutatások is folynak. Egy 2012-ben végzett felmérés szerint az állami egyetemek 85%-a rendelkezik felsőoktatás-

²⁶ KROHN 2021, 12–13.

²⁷ ZIMMERMANN et al. 2008, 179–180.

²⁸ OLLÉ 2010, 23.

²⁹ WEBLER 2013/b, 145.

³⁰ WEBLER 2013/b, 145.

³¹ BESSENYEI 2010, 46.

³² Deutsche Gesellschaft für Hochschuldidaktik, magyarul: Felsőoktatás-didaktikai Társaság.

didaktikai szolgáltatásokkal önállóan vagy más egyetemekkel közösen.³³ A felsőoktatás-didaktikai kompetenciafejlesztő továbbképzések, tréningprogramok hatékonyságát videómegfigyelésekre alapuló kutatások is bizonyítják.³⁴

Magyarországon a felsőoktatás-didaktika szerepe még kevésbé hangsúlyos. „Az oktatási módszertan és technológia modernizációja szükséges.”³⁵ Ilyen általánosan fogalmazza meg a felsőoktatás fejlesztését megcélzó kormányprogram³⁶ a fejlesztés irányát. Ugyanakkor elismeri, hogy fontosak a szakmódszertani továbbképzések.

„Képzők képzése programok biztosítása az új oktatási módszerek és oktatástechnika alkalmazásának előmozdítása érdekében.”³⁷ A program 2030-ra azt vizionálja, hogy eredményes lesz a felsőoktatás-didaktikai áttörés és innováció. „Az oktatók mind szakmailag, mind módszertanilag felkészültebbek, az oktatás élménye sokkal intenzívebb.”³⁸

Ennek érdekében már vannak jó kezdeményezések. 2017-ben a Tempus Közalapítvány Felsőoktatás Nemzetközi Fejlesztéséért díj pályázatára 103 jó gyakorlat gyűlt össze a hallgatóközpontú és innovatív oktatási módszerekről. Ennek eredményeképpen jött létre az Online felsőoktatás-módszertani adatbázis.³⁹

Az egyetemek közül az ELTE jár az élen. A Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Intézete már rendelkezik Felsőoktatás-Pedagógiai Módszertani Központtal,⁴⁰ amellyel „hozzá kíván járulni az oktatás fejlesztéséhez, megújulásához, végső soron pedig a felsőoktatásban a tanulás-tanítás eredményességének növeléséhez. Ennek zálogát egyrészt a képzés – fejlesztés – kutatás összhangjában látjuk, másrészt az oktatók és oktatóközösségek személyre szabott támogatásában.”⁴¹ A jövő feladata, hogy ezeket a jó példákat más egyetemek is kövessék.

9. Összegzés

A tanulmány nyelvi, történeti, tipológiai, oktatásszervezési, pedagógiai-módszertani, pszichológiai, technikai és felsőoktatás-didaktikai szempontból vizsgálta meg az előadást mint az egyetemi oktatás klasszikus munkaformáját. Nemzetközi összehasonlításokat tett, melyekhez német nyelvű szakirodalmat használt fel. Kiemelte az előadások lehetőségeit és ellentmondásait, rámutatott, hogy hatékonyságuk növelése érdekében arra van szükség, hogy az oktatók felismerjék, melyek a hatékony elő-

³³ WILDT 2013, 42.

³⁴ HARTZ 2020.

³⁵ *Fokozatváltás* 2016, 31.

³⁶ *Fokozatváltás* 2016.

³⁷ *Fokozatváltás* 2016, 123. (Melléklet 48.)

³⁸ *Fokozatváltás* 2016, 12.

³⁹ Tempus Közalapítvány 2017.

⁴⁰ ELTE PPK Neveléstudományi Intézet Felsőoktatás-Pedagógiai Módszertani Központ honlapja.

⁴¹ ELTE PPK Neveléstudományi Intézet Felsőoktatás-Pedagógiai Módszertani Központ honlapja.

adástípusok, mérlegeljék az előnyeiket és a hátrányaikat, szerezzenek ismereteket a hatékony tanulásról és az ezt elősegítő didaktikai és retorikai módszerekről, és fejlesszék saját kompetenciáikat annak érdekében, hogy a modern kor elvárásainak megfelelően szerepük átalakulhasson tudásközlőből tudásmenedzseré.

Bibliográfia

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára

Internet: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/e-e-2529E/eloadas-27094/ (letöltés: 2022. júl. 1.)

ÁRPÁSI 2018

ÁRPÁSI Eszter: Szükség van-e még egyetemi előadásokra? *E-online hallgatói magazin*. 2018. Internet: elteonline.hu/kozelet/2018/03/02/szukseg-van-meg-egyetemi-eloadasokra/ (letöltés: 2022. júl. 10.)

BESSENYEI 2010

BESSENYEI István: Az unalom lázadása – digitális nemzedék az egyetemen. In: „*Korszerű felsőoktatási pedagógiai módszerek, törekvések*”. *Konferencia előadások*. Szerk. DOBÓ István – PERJÉS István – TEMESI József. Budapest, Aula, 2010, 40–48. Internet: unipub.lib.uni-corvinus.hu/1231/1/NFKK_5_vegleges.pdf (letöltés: 2022. júl. 14.)

DGHD – Deutsche Gesellschaft für Hochschuldidaktik honlapja

Internet: www.dghd.de/ (letöltés: 2022. júl. 27.)

ELTE PPK Neveléstudományi Intézet Felsőoktatás-Pedagógiai Módszertani Központ honlapja. Internet: nevtud.ppk.elte.hu/fpmk (letöltés: 2022. júl. 27.)

Fokozatváltás 2016

Fokozatváltás a felsőoktatásban középtávú szakpolitikai stratégia. 2016. Internet: 2015-2019.kormany.hu/download/c/9c/e0000/Fokozatvaltas_Felso-oktatasban_HONLAPRA.PDF (letöltés: 2022. júl. 26.)

GLATTFELDER 2020.

GLATTFELDER Dénes: Legyenek-e előadások az egyetemen? *Egyetem Tér*. 2020. Internet: juratus.elte.hu/legyenek-e-eloadasok-az-egyetemen/ (letöltés: 2022. júl. 10.)

HARTZ – AUST – KURTZ – GOTTFRIED 2020

Stefanie HARTZ – Kirsten AUST – Caroline KURTZ – Lara M. GOTTFRIED: Pädagogische, methodisch-didaktische Kompetenz von Hochschullehrenden & d. Erfassung d. Videografie. In: *Hochschuldidaktik als professionelle Verbindung von Forschung, Politik und Praxis*. Hrsg. Marianne MERKT – An-

nette SPIEKERMANN – Tobina RINKER – Astrid WERNER – Birgit STELZER. Bielefeld, Bertelsmann, 2020, 67–80. Internet: library.oapen.org/bitstream/id/b69474b3-cc3d-4068-81fa-f7e012ea0a69/external_content.pdf (letöltés: 2022. júl. 28.)

HUSZÁR 1977

HUSZÁR Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest, Gondolat, 1977.

KROHN 2021

Michael KROHN: Hochschulbildung in Zeiten von Corona. Kompetenzentwicklung zwischen Gesundheit und Digitalisierung klar einbetten. *Das Hochschulwesen. Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik* 1–2. 2021, 12–16.

MIKONYA 2014

MIKONYA György: *Az európai egyetemek története (1230–1700)*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014.

Internet: mek.oszk.hu/14100/14166/14166.pdf (letöltés: 2022. júl. 3.)

MIKONYA 2017

MIKONYA György: *Az európai egyetemek története (1700–1945)*. Budapest, ELTE Eötvös, 2017.

Internet: www.elib.hu/17300/17366/17366.pdf (letöltés: 2022. júl. 3.)

OLLÉ 2010

OLLÉ János: Egy módszer alkonya: a katedrapedagógia végnapjai a felsőoktatásban. In: *Korszerű felsőoktatási pedagógiai módszerek, törekvések. Konferencia előadások*. Szerk. DOBÓ István – PERJÉS István – TEMESI József. Budapest, Aula, 2010, 22–31.

Internet: unipub.lib.uni-corvinus.hu/1231/1/NFKK_5_vegleges.pdf (letöltve: 2022. júl. 6.)

RAAHEIM 2013

Arild RAAHEIM: Lehren und Lernen. Variation der Vorlesungen. Versuch einer Typologie von Lehrenden. *Das Hochschulwesen. Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik* 3. 2013, 74–81.

SPINOLA 1988

Roland SPINOLA: Lehren, Lernen und Gehirndominanz. *Weiterbildung* 4. 1988.

Tempus Közalapítvány 2017

Tempus Közalapítvány: *Online felsőoktatás-módszertani adatbázis*. 2017.

Internet: tka.hu/nemzetkozi/9770/felsooktatatas-modszertani-adatbazis (letöltés: 2022. júl. 22.)

TÓKEY 2017

TÓKEY Balázs: *A tantermi előadások a jogászképzésben*. Budapest, ELTE ÁJK, 2017.

Internet: www.eltereader.hu/media/2017/08/MF3_Tokey_READER.pdf (letöltés: 2022. júl. 27.)

WEBLER 2013/a

Wolff-Dietrich WEBLER: Die Vorlesung – eine ausbaufähige Lernveranstaltung (I). Herzstück der Hochschullehre? Relikt des Mittelalters? Rückständig oder modern? Oder gar strategisches Mittel der Qualitätssicherung des Studiums? *Das Hochschulwesen. Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik* 3. 2013, 82–94. Internet: www.hochschulwesen.info/inhalte/hsw-3-2013.pdf (letöltés: 2022. júl. 3.)

WEBLER 2013/b

Wolff-Dietrich WEBLER: Die Vorlesung – eine ausbaufähige Lernveranstaltung (II). Optimierung frontaler, darbietender Lehrmethodik als Didaktik (zu) großer Lehrveranstaltungen – und Ablösung der Vorlesung durch Alternativen. *Das Hochschulwesen. Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik* 4. 2013, 129–145. Internet: www.hochschulwesen.info/inhalte/hsw-4-2013.pdf (letöltés: 2022. júl. 3.)

WEHR 2006

Silke WEHR: Fördern Zwei-Minuten-Pausen oder Anker die Wissensaneignung innerhalb von Vorlesungen? Eine Pilotstudie und Fallanalyse. *Das Hochschulwesen. Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik* 1. 2006, 10–12. Internet: www.hochschulwesen.info/inhalte/hsw-1-2006.pdf (letöltés: 2022. júl. 8.)

WEIDENMANN 2002

Bernd WEIDENMANN: *Erfolgreiche Kurse und Seminare. Professionelles Lernen mit Erwachsenen*. Weinheim, Beltz, 2002.

WILDT 2013

Johannes WILDT: Entwicklung und Potentiale der Hochschuldidaktik. In: *Professionalisierung der Lehre*. Hrsg. Matthias HEINER – Johannes WILDT. Bielefeld, Bertelsmann, 2013 (Deutsche Gesellschaft für Hochschuldidaktik. Blickpunkt Hochschuldidaktik. Band 123.), 27–60.

ZIMMERMANN – HURTANDO – BERTHER – WINTER 2008

Tobias ZIMMERMANN – Daniel HURTANDO – Mirjam BERTHER – Felix WINTER: Dialog mit 200 Studierenden – geht das? Blended Learning in einer Vorlesung mit hoher Teilnehmerzahl. *Das Hochschulwesen. Forum für Hochschulforschung, -praxis und -politik* 6. 2008, 179–185. Internet: www.hochschulwesen.info/inhalte/hsw-6-2008.pdf (letöltés: 2022. aug. 1.)

ROMLÁS, TÉVUTAK, EMLÉKEZÉS GAÁL ISTVÁN *KERESZTELŐ*JÉBEN

BOGNÁR LÁSZLÓ

Szekvenciák

A hatvanas évek időrendfelbontásos magyar filmjeinek körében a *Keresztelő* történelmi távlatokban bontja ki a vidéki család integratív képességének eltűnését. Felfedi a magánélet depolitizálásának álságosságát, rámutat a Kádár-kor középutas kultúrpolitikája nyomán keletkezett értelmiségi választak hamisságára. Mindkét főhős döntése felszámolja saját értelmiségi szerepét, alkotókként jövőtlenné válnak. Közéleti megnyilvánulásként a film többszörösen is szembemegy a kor hatalmi diskurzusával.

Kiemelkedő teljesítménye a flashbackszekvenciák koncepciója és konstrukciója. Ezeknek köszönhető, hogy történésekben szegény cselekménye ellenére elbeszélése friss és dinamikus. A karaktereknek a cselekmény jelenében folyó kommunikációja és a csak a nézők számára hozzáférhető emlékképek közti feszültség gazdag humorforrás.

A drámai helyzet

Menyhért (a fővárosi szobrász) és András (a vidéki iskolaigazgató) kapcsolata a cselekmény idejére kiüresedett, viselkedésük kimerül a hűvös udvariaskodásban, a film végére elszabadulnak indulataik.

Az évtizedek során felhalmozódott megaláztatásaikból, sértéseikből nincs és nem történt katarzisz. Mészáros Márta megfigyelése – „a két ember tulajdonképpen sosem vitatkozik”¹ – rávilágít, konfliktusukat nem értelmiségiek módján kezelik. Sem munkájuk, sem lakókörnyezetük nem utalja őket egymásra, egykori barátságukat ellentétek régen eltörölték. De rokonság is fűzi egymáshoz őket: Jolán, Menyhért húga, András felesége. A családi közösség adhatna módot megbánásra, megbocsátásra.

Csakhogy a rokonság érdektelenül, tompultan szemléli a helyzet elfajulását, holt viselkedésük a cselekmény kezdetétől mindvégig konfrontatív. Verekedésük után – amint csapzottan ülnek a sáros földön – keresztül vonul rajtuk a kompánia, Menyhért apja spiccesen éneklí hozzá az első világháborús, ízetlen indulót, Ida és Jolán értetlenkedve állnak párjuk mellett. Értelmiségi teljesítményük aligha jelen-

¹ ZALÁN 2000, 161.

tett valamit is a család számára (a kántortanító buzdításának, legyenek büszkék a két férfirra, nincs foganatja, Laci, Menyhért öccse haszontalannak ítéli a műveltséget).

A családot jelen esszé nem korlátozza együtt élőkre, vérségi kapcsolatokra vagy termelő-fogyasztó közösségre – ezekkel a leírásokkal a filmbeli családi viszonyok alakulását nehéz megragadni. Rokonokon azokat érti, akiket érzelmi kötődés, egymás iránti felelősség, szokások, életformák kapcsolnak össze, akik hagyományokat közvetítenek egymásnak.² Így a család lehetséges integratív társadalmi intézmény.

A család kapcsolatok kimerülése

A kórkép a rokoni, baráti kapcsolatokról nem egyedülálló a korszak filmjeiben. Balogh Antal, Elnök Jóska, ifj. Varga Sándor, Kocsis Benjámín a *Hús óra* alakjai a Horthy-időben sorstársak, barátok, 1956 őszén egymás életére törnek, Balogh és Elnök kapcsolata fiaikkal is megszakadt. A *Párbeszéd*ben Horváth László és Barna Judit házasságát tépázza meg a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer. Mivel hőseiket Fábri és Herskó „termelési” vagy „mozgalmi” erőterben mozgatja,³ a család hanyatlásának témája az elbeszélés peremére szorul.

A *Keresztelő* a Horthy-korszak kezdetétől a Rákosi-időkhöz át az ún. Kádár-konzolidáció jelenéig követi nyomon, hogyan pusztul a közelállók közti szolidaritás. Történelmi éleslátásra vall, hogy a rokoni kapcsolatok állami rombolását jó emberöltővel 1945 előtt is meglátja.⁴ A *Hús óra* szereplői csak beszélnek az 1945 előtti időről. A *Párbeszéd* elbeszélése is 1945-tel kezdődik.⁵ A kortárs filmek közül a *Tíz-ezer nap* szintén a harmincas évektől indítja a paraszti világ felszámolásának történetét.

A képpel – a felbomlott családi élet, az „új nemzedék [...] elszakadása [...] a paraszti közeg által megtestesített gyökerektől”⁶ –, amit fest, a *Keresztelő* betagozódik Gaál korábbi filmjeinek sorába,⁷ amelyek az „eltávolodás” különböző állomásait rögzítik, a *Holtvidék*ben a lakatlan falu majd már pusztá létevel is pusztít. A *Tíz-ezer nap* a „kötődést”⁸ hangsúlyozza: állító módon mutat rá, mi veszett oda a paraszti világból: a tolerancia, a hűség a családhoz.

² Vö. ANDORKA 2006, 394. sk.; ARIÈS 1987, 262, 309, 315; BOGNÁR 2019, 12–14; BÓDY – Ö. KOVÁCS 2006, 615; FARAGÓ 1983, 226, 228; PALÁDI-KOVÁCS 2002, 454.

³ Vö. VARGA 2004, 440.

⁴ Vö. GYÁNI 2016, 217–225. Több érvet is felsorol, amely vitatja, hogy 1945 korszakhatár volna.

⁵ A *Hús órát* motiválhatta Elnök alakja, aki a kádári „szövetségi politika” megtestesítőjeként olvasható (vö. VARGA 2004, 438, 441–444; BORI 1997, 75), a társadalom Kádár-mitosz iránti igényről ld. VARGA 2001, 100. Csakhogy Kádár 1945 előtti tevékenységének megítélése 1956 után is megosztotta a pártvezetést (TABAJDI 2013/a, 16, 21, 62, 94; VARGA 2001, 48, 80, 86–89, 98, 101). A *Párbeszéd* Auschwitz felszabadításával kezdődik, így fogalmazhatja meg dilemmáját Barna Judit, aki 1956-ban azt látja, ugyanolyan orosz tankok lövik Budapestet, mint amilyenek felszabadították a haláltáborot.

⁶ VINCZE 1998.

⁷ Vö. ZALÁN 2000, 160.

⁸ VINCZE 1998.

A *Keresztelő* a hiányt bontja ki: ami veszendőbe ment, nem vesztett jelentőségéből, továbbra is szükség volna rá. A *Tízezer napban* a vidék képe elveszíti mélységdimenzióját, Kósa filmje „antikvárius”. A *Sodrásban* siratója élő gyakorlat, a *Zöldár* épp pusztulóban láttatja a télűző rítust (a hatalom betiltotta, a filmes stáb instrukcióival zavarja meg). Az *Emberek a havason* betlehemes játéka még szerves része a hegyi emberek életének: benne és általa valósul meg és kap többletértelmet az épp árvává lett Kicsi Gergő „örökbefogadása”.

Szöts hatására vall, ahogyan saját történetét Gaál is, Kósa is kiemeli a napi politikai szituációból.⁹ Kósát a társadalomtörténeti távlatok, Gaált az egzisztenciális lehetőségek foglalkoztatják.¹⁰

Társadalomtörténeti kutatások szerint az 1950-es, '60-as évek Magyarországot a családok bezárkózása, belső bomlása, tagjaik elszigetelődése, a kisközösségi normák pusztulása jellemzi.¹¹ Az 1940-es, '50-es évek magyar kommunista pártelitje tagadja, lefokozza a család jelentőségét.¹² Ennek tükrében nincs különösebb tétje, hogy Kádár az 1960-as évek elején meghirdeti a magánélet depolitizálásának programját,¹³ ráadásul ugyanakkor a mindennapokat a titkosszolgálatok révén mégis megfigyeli és manipulálja a pártpolitika. Arra, hogy az 1960-as évekre a magánélet már nem nyújt védelmet a hatalmi felügyelet és beavatkozás ellen, bizonyosság az ügynökhálózat gyors és hatékony kiépülése.¹⁴

A *Keresztelő* rávilágít: az, amit szabad mozgástérként kínál a hatalom, a romjában hever, a paraszti családok elvesztették integráló képességüket. A kutatások (miszerint az 1960-as évek Magyarországon magánélet aligha választható el politikától) a realiztikus motívumaira¹⁵ mutatnak rá a *Keresztelő* narratív döntésének: ha egzisztenciális döntések érdeklík is, nem tekinthet el a társadalmi környezettől. E két tájékozódás együttes jelenléte különbözteti meg a magyar modernista filmet a korabeli polgári európai modernizmustól.¹⁶ A két látószög elválaszthatatlanságára

⁹ Gaál *Zöldárról* adott jellemzése a *Keresztelőre* is illik: „politikai film”, ám „nincs [...] publicisztikai íze”. (ZALÁN 2000, 152–153.)

¹⁰ Szöts-höz ld. VAJDOVICH 2013, 110–113, 115. Szöts hatásához ld. VINCZE 1998; VINCZE 2005, 51. Gaál tájékozódásához ld. GELENCSÉR 2017, 124, 130; GELENCSÉR 2014, 50.

¹¹ Vö. BÓDY – Ö. KOVÁCS 2006, 350, 620. sk.; PALÁDI-KOVÁCS 2002, 999; VALUCH 2005, 258. sk., továbbá GYÖRFFY 2001, 227. PALÁDI-KOVÁCS (uo.) a családi élet össze-szűkülésének ítéli, ha testvért kérnek fel keresztszülőnek. Épp amit a *Keresztelő*ben látni: Laci gyerekének András és Jolán (Laci nővére) a keresztszülei.

¹² Vö. VARGA 2001, 29, 87, 99. sk.; TABAJDI 2013/a, 29.

¹³ Vö. TABAJDI 2013/a, 95. sk., 106, 189.

¹⁴ Vö. TABAJDI 2013/b, 36–127; TABAJDI 2013/a, 164; VALUCH 2005, 258.

¹⁵ A kompozíciós, realiztikus, transztextuális motíváció megkülönböztetéséhez ld. BORDWELL 1996, 68, 58. sk., 92, 162, 177, 218, 224.

¹⁶ Vö. VINCZE 2005, 53; VINCZE 2015, 28. sk., 35; GYÖRFFY 2001, 235; VARGA 2004, 431; GELENCSÉR 2017, 111. skk.; GELENCSÉR 2022, 309. sk., 314. skk. DELEUZE (2008, 262) a másik megközelítésből fogalmazza meg ugyanezt az elválaszthatatlanságot: „a modern politikai filmben [...] a magánügy összekeveredik a közvetlenül társadalmival vagy politikaival”.

vall Györffy megfigyelése is:¹⁷ a *Holtvidékről* két különböző időben adott riportjában Gaál hol a szociológiai-szociografikus, hol az egzisztenciális alkotói szándékot hangsúlyozta.

Az értelmiség önértésének összekapcsolása a család hozzájárulásával tagjai önbecsüléséhez, orientációs szilárdságához nem előzmény nélküli a magyar filmek közt. Példa rá korábról az *Emberek a havason*, a korszakban a *Tízezer nap*. Amikor az *Oldás és kötés* orvos főhősén zavar lesz úrrá szakmai és értelmiségi szerepvállalását illetően, hazalátogat falura apjához, testvéréhez, gyerekkori szerelméhez. Jancsó 1963-as filmje jelzi a vidékről származott első generációs értelmiség egzisztenciális gondjait, a rokoni kötődések és a család támogató erejének törékenységét. Orvos főszereplője problémájának bemutatásában Makk Károly 1962-es filmje, az *Elvesztett paradicsom* nem lép túl a bűnügyi összefüggésben. Gaál 1965-ös filmjében, a *Zöldárban* szintén összekapcsolódik az értelmiséggé válás és a vidéki családtól való eltávolodás, példa rá nemcsak Marci, de Margit, Ács Laci felesége életének alakulása is.¹⁸

A *Keresztelő* vállalkozása az *Oldás és kötés* problémájának explikációja: az értelmiségi szerep dilemmáit és a családi kötelek erőzóját történeti távlatban közeliíti meg, mint lehetséges választékot párhuzamosan több értelmiségi életpályát futtat és siklat ki.

Karakterek

A baráti-rokoni kapcsolatok jelentősége az egzisztenciális döntések látószögéből diegetikusan is megjelenik a *Keresztelő*ben. Erről szól Isti kántortanító keresztelőre tartott szónoklata. Szavainak hitelét megerősíti rögtönzött végrendelkezése, emléképekben láttatott kezdeményező szerepe Menyhért és András iskoláztatásában. A beszéd jelentőségére irányítja a figyelmet, hogy a vetítési időnek épp a felénél hangzik el, és az újszülöttre mindössze egyetlen szó utalást tesz. Tekinthető a rendező pusztá szócsövének az alak, csak hogy a film arra is rávilágít, a tanító eszményei (tudásról, műveltségről) a cselekmény jelenében hatástalanok: Menyhért és András eltávolodtak azoktól, Lacitól eleve idegen minden képzéseszmény (nem tanul tovább, hiába kérte rá a kántortanító).

Ezt alighanem maga a kántortanító is érzékeli. A színrevitel tragikomikus, lefokozó módon ábrázolja a kántortanító és két vendége „búcsúzását”: Isti, látva, két növendéke nem mutat készséget az örökségre, felönt a garatra, elnyomja az álom, Menyhért és András csendben eliszkolnak.

Az egyén életének társadalmi-történeti beágyazottsága nem kevesbíti az egzisztenciális döntések jelentőségét. A hatalmi beavatkozás a társadalom életébe nem egyszer tömeggyilkosságba vezetett. A *Keresztelő* éleslátására vall, hogy két szom-

Kötődését a filmi modernizmushoz a *Keresztelő* a kezdőbeállításával fedi fel, amely stilisztikai megoldásaival Godard vagy Antonioni filmjeiben is elhelyezhető volna.

¹⁷ GYÖRFFY 2001, 228, 230.

¹⁸ Vö. ZALÁN 2000, 152.

szédos vágányról indulnak újukra a zsidó magyarokat deportáló vagonok és a katonaszerelvény, amely a Szovjetunió ellen hadba hívott katonákat viszi.¹⁹ Egyik jobbra, másik balra kanyarodik, mindkét út pusztulásba visz. Az 1956-os forradalomból az emigrációt emeli cselekményébe, amikor vállalkozó, megújulni képes emberek tömegei távoztak az országból.²⁰

De az élők, túlélők kapcsolatait nem okvetlenül rontja le a hatalmi manipuláció. András és Menyhért barátsága szorosabb lesz a bevonulás, a szökés, a bujkálás idején. András és Jolán közössége erősödik a bujkálás (az 1945-ben bevonuló szovjet katonák elől) és András börtönévei idején, akkor is, amikor '56 novemberében csecsemőjükkel itthon maradnak, vagy amikor András a szűkös körülmények közepette a regényét írja.

Nem így Menyhért, aki egyetemi tanulmányai első napjaiban már távolságtartóan címezi kántortanítónak írt képeslapjukat, aki András szabadulása után pályaféltésből megszakítja kapcsolatát húgával és legjobb barátjával, aki '56 novemberében összevész sógoráékkal, amiért azok maradnak, majd emigrációja kudarca után náluk keres menedéket, aki a '60-as években érvényesülése érdekében András múltját is törekszik kisajátítani (igazolando elkötelezettségét a munkásosztály és a szocialista realizmus mellett), aki üzleti megrendelések érdekében elengedi házasságát Dórával.²¹

A személyes döntésen, az egyén szabadságán is múlik, milyen módon és mértékben roncsolja mindennapjait, magánéleti kapcsolatait a környezet. „A” történelem nem mindenható, végképp nem annak ilyen vagy olyan propagandisztikus interpretációja.

Megfelelnek ennek a szemléletnek a település főterén álló első világháborús emlékmű karikírozó beállításai: az embercsoportban hátulról, meztelen fenékkal látni a katonai páncélsisakot viselő katonát, kétszer is: Menyhért érkezésekor a településre és a választási szónoklat közben a Horthy-időben.

Az *Amarcord*-ban, hét évvel a *Keresztelő* után, szintén csupasz seggű alakot mutató első világháborús szobor bukkan fel, amelyet Fellini hasonló szarkazmussal láttat: egyszer a gyerek szexuális képzelgésének forrásaként, máskor a téli fagyok idején a behavazott szökőkútra vágott beállításban.

Értelmiségi dilemmák

Menyhért és András szembenállását a film bemutatójához kapcsolódó 1968-as recepció a korrumpálhatóság és a hűség,²² később Szilágyi a propagandisztikus hatás,

¹⁹ András apja nem tér vissza a Szovjetunió ellen kezdeményezett háborúból.

²⁰ Ekkor távozott Máté is, Menyhért, Laci, Jolán testvére, akinek a cselekmény jelenében Münchenben sikeres autószerelő vállalkozása van, hozzá készül Laci kitanulni a szakmát.

²¹ Szakítási jelenetükben Dóra magához veszi Menyhért művészi kisplasztikáját, miközben Menyhért egy sablonos nőalakot mintáz.

²² A hűséghez ld. ALMÁSI 1968, 25, 28; UNGVÁRY 1968, 354; FEHÉR 1968, 3.

Gelencsér a politikai kompromisszumkészség nézőszögéből közelíti meg.²³ Almási rámutat, a film nem jó és rossz ellentéteként láttatja a két férfit, ám ingadozást érzékel az elbeszélésben, hogy mi a forrása szembenállásuknak, a korrumpálhatóság vagy inkább a hűség.²⁴ Szilágyi lefokozza²⁵ András pozícióját. Megállapítja, hogy Menyhért és András konfliktusának forrása „interkulturális eltérés[ük]” a „művészi magatartás és az alkotás célját illetően”, ám egyedül Menyhértet nevezi meg²⁶ a „vizsgált”(!) „értelmiségi státuszú főszereplő[k]” csoportjában, így az 1957–1972 közötti magyar filmek „értelmiségi értékrend[jét]” szemlélő adatgyűjtése eleve nem számol András mércéivel.²⁷ Gelencsér olvasatában a két férfi Gaál nemzedékének értelmiségi dilemmáját mutatja.²⁸

A cselekményt évekkal megelőző találkozásukon (16. flashbackszekvencia) mindkettőt alkotóereje teljében látni: András visszalép a publikálástól, de kezében regényének kézírata, Menyhért vállalja az alkudozást a megrendelőkkel, de műterme polcain ihletett kisplasztikái. Döntéseik fedezetei az alkotásaik, döntéseik célja művészi hitelük megőrzése vagy finanszírozása (Menyhért kreatív szobraiért, mint Dóra megjegyzi, nem fizetnek).

Kérdés, meddig áll Menyhérte és Andrásra az, amit Gelencsér a magyar újhulám válaszútjáról mond: „nehéz eldönteni, mi a jobb: a [...] kompromisszumra nem hajlandó művészi következetesség, amelynek ára legtöbbször az elhallgatás [...], vagy kompromisszumok árán ugyan, de jelentős, politikai értelemben is fontos műveket létrehozni”.²⁹ A dilemmát példázhatja a korszakban a *Tízezer nap* vagy *Az atléta halála*. Kósa filmje, Mészöly regénye kálváriáját³⁰ alighanem Gaál is ismerte.³¹ Sem András, sem Menyhért teljesítménye nem fogható ezekhez a művekhez. A *Keresztelő* cselekményének idejére mindkettőjük művészete elapadt.

Menyhért köztéri szobra politikai megrendelés szolgálai teljesítése, művészileg éppoly hazugság, mint az, hogy alkotója pályamunkás volt. A film értelmezőinek többsége magától értetődően és kimondatlanul Menyhért minden alkotását művészileg értékes-

²³ A két alak különbsége nem csak önreflexióikban nyilvánul meg, de a házassághoz való viszonyukban (Menyhért elvált Dórától, Idát már nem is mint jövődöbelijét mutatja be, András és Jolán hűségesek, támogatják egymást), a szülőkhöz való viszonyban is (a szülői ház konyhafala festése, a rajta függő kép megítélésében Andrást a szülők iránti tisztelet mozgatja, Menyhértet a művészet mércéi).

²⁴ ALMÁSI 1968, 25. sk., 28.

²⁵ SZILÁGYI 1977, 269.

²⁶ SZILÁGYI 1977, 60.

²⁷ A rangsorba állított mércék közül (SZILÁGYI 1977, 182) az 1–4. és 6. vonatkoztatható Menyhérte, csak a 7–8. Andrásra, egy másik normakötegből (uo. 211) az 1., 2., 4., 5., 7. Menyhérte, csak a 3., 8., 10. Andrásra.

²⁸ GELENCSÉR 2017, 126. Az 1968-as recepció is nemzedéki számvetéseként olvassa a *Keresztelőt*, vö. ALMÁSI 1968, 25; FEHÉR 1968, 5; LÉTAY 1968, 7.

²⁹ GELENCSÉR 2017, 100.

³⁰ Vö. GELENCSÉR 2017, 102, GELENCSÉR 2022, 79. sk.; SZOLLÁTH 2020, 147.

³¹ Kósa személyesen hívja meg Gaált a *Tízezer nap* 1965-ös (!) házivetítésére, Gaál 1970-es filmjének Mészöly-mű a forrása.

nek ítéli, így említett köztéri szobrát is, holott azt látni a filmben (a tévéadásban). Menyhért köztéri szobrának felállítása nem mutat kompromisszumot, mert aki megkötné, az letett művészi mércéiről. A *Tízezer nap* bemutatójához vezető út mutat kompromisszumot, áll rá, hogy „jelentős, politikai értelemben is fontos mű”.³²

Szóváltása Jolánnal arra vall, András végleg letett az írásról, hallgatása már nem rejt alkotót. Beleegyeznek, maradjanak a szőlőhegyi kirándulásra, „ahogy akard”, mondja feleségének, majd visszaemlékszik a fordított helyzetre: amikor még írta a regényét (ami nem kevés áldozattal járt családja részéről), szemrehányásképp Jolán mondta neki ugyanezt: „Mindig úgy van minden, ahogy te akard”.

A *Keresztelő* mindkettőjük pályáját zsákutcának mutatja.³³ Egybecseng ezzel Létay olvasata: „A soha be nem tejesedett művészi ambíciójú iskolaigazgató a szobrász hamis és könnyű sikereinek ’fényében’ látja meg a maga tehetetlenségét. A szobrász a konok erkölcsi következetesség megszegyenítően magasodó példája mellett érzi meg saját silányságát.”³⁴ A vád, amelyet a szőlőhegyre menet egymáshoz váganak, talál: András pusztá fogyasztója a művészetnek, Menyhért „szobrásziparos”.³⁵ Összecsapásuk a film végén épp művészi alkotásaik hiányától lesz tétje vesztett, kisszerű dulakodás.³⁶ Ezt hangsúlyozza a Hitchcock-utalás, a *North by Northwest*-paródia: András úgy menekül András autója elől a kukoricásba, mint Thornhill a repülő elől.

Saját korára vonatkoztatva, a film tanúsága szerint a Kádár-éra „középutas”³⁷ kultúrpolitikája hamis választakat kínál: mindkét ágon akadályozza a szabad alkotást, művészi kiüresedéshez vezet. Az értelmiség korproblémájának és alkotói fenyegetettségének megszólaltatása a filmet csakugyan a hatvanas évek magyar filmes újhullámához kapcsolja, amelynek sajátja a közéletiség.³⁸

Sem jelenük, sem jövőjük

Noha olyan helyeket járnak be, amelyekhez közös élmények kapcsolják őket, mégsem közösen idézik fel azokat. Viszonyulásuk a környező világhoz a család nyilvá-

³² GELENCSÉR 2017, 100. skk.; vö. GELENCSÉR 2022, 79. skk.

³³ Ld. még ALMÁSI 1968, 28: „Vagy-vagy helyett inkább egy sem-sem jelenik meg a vásznon”; UNGVÁRY 1968, 353: „embereket ábrázol [...], akik [...] maguk is elbuknak”; FEHÉR 1968, 3: „az élet zsákutcáinak felmutatásával az élet bírálójává válik”; SÁNDOR 1968, 6: „Gaál István mindkét vakvágányra futó életutat eltolja magától. Sem a hamis sikerért, sem az eredmény nélküli alázatért nem ad felmentést.”

³⁴ LÉTAY 1968, 7.

³⁵ SÁNDOR 1968, 7.

³⁶ Vö. FEHÉR 1968, 3.

³⁷ Vö. GELENCSÉR 2017, 99; VARGA 2004, 430.

³⁸ GELENCSÉR 2017, 101. Vö. GELENCSÉR (uo. 126) aitológiaként mutatja be a *Keresztelőt* (ld. még GELENCSÉR 2014, 516), amely „konkretizálj[a]” „a nemzedéki élmény történelmi és társadalmi összetevőit”. GELENCSÉR (2017, 51. sk.) elemzése szerint a „politikai motívumrendszer partikularitásán” a „gazdag személyiségrajzzal” „lép túl a film”, vö. ALMÁSI (1968, 26): „Gaál [...] nem maszkot – emberi arcot rajzol”.

nossága előtt személytelen, távolságtartó, csak emlékekben van érzelemgazdagság. Nem köti őket szándék, terv, cél, érdeklődés itt már semmihez. Egymás iránt is kialudt az érdeklődésük, művészi érdekeik nincsenek, amelyeket ütköztethetnének. Jelenről levált emlékek lépnek kiürült jelenük, jövőjük helyére. A flashbackeket előhívó, azokra rányitó tárgyakat, megnyilvánulásokat, történéseket András és Menyhért meg sem próbálja a jelen helyzetére vonatkoztatva értelmezni.

A flashbackek nemcsak a vetítési időből, de a cselekmény (szüzsé) idejéből is részesednek: az emlékezések közben is halad előre a cselekmény, abban az emlék után emlékezésnyi idővel előbbre tartunk. Mondhatni, az emlékezés diegetikus eleme a cselekménynek. Igaz ez a sétára (a templomtól a házig) vagy az ebédelés (benne Jolán rosszullete) eseményeire. Ezt a feszültséget a képi elbeszélés tompítja a vágásokkal, hiszen sem a látott séta, sem a látott ebéd és rosszullet nem valós idejű. Ez pedig arra vall, az emlékezők az emlékezésükkel, azaz mint emlékezők vannak jelen a társaságban, kiállnak a környező történésekből.

Áll ez András Jolánnal való kapcsolatára is, akit szerelemmel szeret! Amikor séta közben látja feleségét Menyhért oldalán, vagy lábadozva ágyban fektéből Jolán felül és férjével egymásra néznek, akkor András emlékei jelennek meg. Ezek a flashbackek nem egy mindentudó és közlékeny³⁹ narratíva tájékoztató adalékai a néző számára a házaspár múltjáról, hanem András emlékezései, az ő viselkedése a cselekmény jelenének valós helyzetében – amelyből kilép (vagy visszalép) az emlékeibe, a múltba.

Andrásról kiváltképp állítható, hogy nehezen tud részt vevő módon, alakító jelenléttel értelmet adni a világnak.⁴⁰ Jelenléte tétjét Menyhért is hártja, többnyire tréfával, bohóckodással,⁴¹ de mint bohóc legalább részt vesz, jelen marad a helyzetben. András szélsőségesen magába fordult. Erre vall az is, hogy a 20 flashback-szekvencia közül 16 Andráisé, csak 6 Menyhérté.⁴²

A *Keresztelő* karakterépítését megerősíti a hegeli és a poszthegeiánus filozófia is: „ami Nietzschénél az emlékezet, az Kierkegaard-nál a kontempláció. Mindkettő [...] a cselekvést gátolja vagy bénítja [...]. Mindkettő [...] a múltba fordul, miközben 'az élet csendben álldogál'. A poszthegeiánus filozófia gondolkodói Hegel ellen lázadnak, akinek abszolút idealizmusát [...] valóság- és életidegenséggel vádolják. [Ennek] részét képezi mármost az emlékezet hegeli kitüntetettsége, [...] amit Hegel [...] nem is tagad. Eszerint aki az emlékezetben él, a múltban él, [...]

³⁹ A fogalmakhoz ld. BORDWELL 1996, 70–74, 90–93, 170–178, 218–222.

⁴⁰ Beleegyeznek, hogy menjenek a családdal a szőlőhegyre. De amint elmondja, „ahogy te akarod”, tüstént vissza is húzódik emlékeibe. Szívesebben nem menne, meg is tudná győzni róla Jolánt, aki engedelmes feleség, de még az is terhes számára, hogy a meggyőzéssel részt vegyen a jelenben.

⁴¹ Helytálló, amit Jolán (a tévéadás láttán) és András (a verekedésnél) mond róla – pojáca.

⁴² Andrásei a következő flashbackszekvenciák: 1., 2., 5., 6., 8., 9., 11., 12., 13., 14., 16., 17., 18., 20., Menyhértéi: 3., 4., 7., 10., 15., 19.

nem a jelen valóságában. Az emlékezet [...] a nem-valóság jellegével bír. Ezt azonban nem csak nekünk kell [...] kielemeznünk Hegelből: megállapítja ezt ő maga.”⁴³

A cselekmény és a karakterek természetének megfelel, hogy flashbackszekvenciák adják a vetítési idő nagy részét. 82 perc 51 mp. vetítési időből 13 mp. a kópia felújítását részletezi, 0:06:47 mp.-ig tart a keresztelő és az elindulás a házhoz, 13 perc 24 mp. hosszú a szőlőhegyi cselekmény. A film hossza: 4958 mp. A cselekmény két jelen ideje, amelyet nem tagol emlékkép, összesen 19 perc 58 mp. (= 1198 mp.) hosszú. Az emlékképekkel tagolt vetítési idő 62 perc 40 mp. (= 3760 mp.). A flashbackek összideje 45 perc 43 mp. (= 2743 mp.). Kerekítve, a film összidejének az 55%-a flashback, az emlékképekkel tagolt vetítési időnek pedig a 73%-a!

Flashbackek

A *Keresztelő* flashbackjei kivétel nélkül külső (a cselekményt megelőző történéseket mutató),⁴⁴ a cselekmény idejében-jelenében emlékező személyekhez hozzárendelhető emlékképek; többnyire megfilmesítései az emlékeknek.⁴⁵

A megfilmesítések Gaál filmjében ritkán párosulnak azzal, hogy a karakter el is mesélné az emléket vagy beszélne róla. Kevés emlék lép be tehát a cselekmény párbeszédhelyzeteibe, hogy választ adna egy kérdésre, amelyet az emlékezőhöz intézett valaki, vagy tágabban magyarázatot adna valamire a cselekmény okozati rendjében. A *Hús óra*, a *Hideg napok*, a *Tízezer nap*, az *Apa* flashback-konstrukcióit épp az különbözteti meg a *Keresztelő*től, hogy utóbbiban igen kevés magyarázó, a cselekménybe közvetlenül becsatornázható flashback van.⁴⁶

A 6. emléksor (Andrásé) válasz Ida kérdésére, honnan a heg Menyhért homlokán. Ez a flashback az „elmesél és megfilmesít” példája. A 18. flashbackszekvenciát a kántortanító és András párbeszéde fogja körül. A tanító kérdésére: „Hát aztán a börtönügyedből nem lett semmi bajod?”, András szűkszavúan „Nem”-mel felel, amit részletgazdag emléksor bont ki. A tanító bőszavú válasza („Derék. Ennek örülök. Hogy aggódtunk akkor érted.”) arra vall, ő is tudomást szerzett a megfilmesített eseményekről. Ha tehát nem gondolatolvasó a kántortanító, akkor, miközben a néző a flashbackszekvenciát nézte, András el kellett mesélje annak tartalmát neki. Hiába nem halljuk az emlékképek közben Andrást, ez a flashbackszekvencia mégis megfilmesített elmesélés.

A 15. szekvencia (Menyhérté) a kántortanító kérdésére felel, elvált-e Dórától. Nem látni, hogy Menyhért szóra nyitná a száját. Emlékei tartalmát pedig aligha oszt-

⁴³ FEHÉR M. 2017, 144.

⁴⁴ A külső és belső flashback megkülönböztetéséhez ld. GORDEJUELA 2021, 14.

⁴⁵ A múlt felidézése három módjának – elmesélés, megfilmesítés, megfilmesített elmesélés – megkülönböztetését ld. GORDEJUELA 2021, 10, 14. sk. „Megfilmesített elmesélésen” az értendő, amikor a látottakat egyidejűleg (pl. hangalámondással) kíséri a mesélés, amikor a kettő egymást követi, akkor „elmesélés és megfilmesítés” történik.

⁴⁶ Vö. DELEUZE 2008, 13. Vö. még GELENCSÉR 2014, 35: „Nem [...] egy múltbeli esemény felidezéséről [van itt szó] a jelen jobb megértése érdekében.”

ja meg. A tanító számára a cselekményben Menyhért nagy hallgatása a válasz, aki ez emlékekkel ismételtlen elengedi a feleségét. A flashbackszekvencia megfilmesítés.

A 11. szekvencia (Andrásé) csak járulékosan kapcsolódik a cselekményhez mint magyarázat Jolán rosszullétére (ezekről az eseményekről eddig nem volt tájékozott a néző). Andrásban saját sebe fakad fel – ezt láttatja ez az emléksor, amelyet a 9. flashback készít elő.

Komikus, reflektáló-ellenpontoszó emlék a 19. flashbackszekvencia: a cselekmény jelenében Menyhért anyja elégedetlenkedik Idával kapcsolatban, az emléket Menyhért kedveskedő nevetése nyitja fel, anyja nem is észlel egyebet, fia magában idézi fel, hogy Dóráat egykor éppily elégedetlenkedéssel fogadta anyja, mint most Idát, csakhogy most Dóráat állítja példának. Az emlék „elmesél (nevet) és megfilmesít”.

Éppily reflektáló ellenpontoszó, de komor emlék Andrásé (a 20. emléksorban), amelyben a cselekmény jelenének a fordítottját idézi fel: a múltban Jolán mondta neki ugyanazt, amit most ő Jolánnak: „ahogyan te akarsz”.

Vannak olyan emlékképek, amelyek, hiába tudjuk, ki az emlékező, más alakok emlékeiként is értelmezhetők (volnának).⁴⁷ András nem egy emlékképe a börtönvekről, a váratlan szabadulásról, a diplomaosztóról (a 9., 11., 18. flashbackszekvenciában) mind lehetnének Jolánéi is, kettejük nézőszögét nem lehet elkülöníteni bennük.

Bár Menyhért emlékei közt jelenik meg a szarvasles (a 7. és a 10.),⁴⁸ a választási beszéd a Horthy-korszakból (a 4.), az első világháborús szobor kicsinyített másolatának elkészítése a padláson (a 4. flashbackszekvenciában), aligha lehet bennük megkülönböztetni Menyhért és András látószögét.

Ugyanez áll a 8. flashbackszekvenciára (Andrásé), amely András sokszálú költődését tárja fel Góczáék padlásához. Az utolsó jelenet (érettségi ruhában ábrándoznak a padláson), hiába András emléke, Menyhérté is lehetne: az ő – akkor még naiv – kompromisszumkészségét vagy megfelelni vágyását láttatja (a koalíciós években egy gondolatmenetben tervezi kifaragni a szakállas Istent és bronzba önteni Lenint), András csak hallgatja és békésen hallgat. Az emlékek átjárhatóságában mutatkozik meg Menyhért és András, illetve András és Jolán összetartozása.

A 2. flashbackszekvencia alighanem szándékosan bizonytalanítja el a nézőt, ki nek az emlékeit látja olyik beállításban. Az emléksor Andrásé (Menyhért megjegyzése indítja, amelyre András visszavág: „Futni mindig te futottál jobban”), de a vonatra szállás, Herczeg Ármin feldúlt, kifosztott, meggyalázott órásüzlete, amely mellett elhaladnak a menettel, az egyidőben, de ellenkező irányba induló katonavonat és deportáló vonat képe nem csak bármelyiküké lehet, hanem a vágást megelőző utolsó kép tartalma, a két férfi képkompozícióbeli elhelyezése és a figyelem lankadása miatt (mert a megrázó jelenetek egymásutánjában idővel elengedi

⁴⁷ Vö. DELEUZE 2008, 13.

⁴⁸ Ez olyan ismételt flashback (replay flashback) (ld. GORDEJUELA 2021, 14), amely nem két nézőpont ütköztetésére szolgál.

a néző, ki az emlékező) ezekről az emlékképekről hajlunk azt gondolni, inkább Menyhértéi.⁴⁹ Az elbizonytalanítás, hogy kié is az emlék, a közösen megélt történelemre mint közös sorsra irányítja a figyelmet.

Konfrontatív, nézőpont-ütköztető emléket,⁵⁰ András és Menyhért cselekménybeli ellentétéhez képest, meglepően alig találni. Példa rá a 2. és a 3. flashbackszekvencia. A 2. emléksorban csapatával András elégtételt vesz Menyhérten (aki korábban saját csapatával elfogta és megszégyenítette őt). Ugyanezt a jelenetet látjuk, de másik kameraállásból, Menyhért szemével a 3. flashbackszekvenciában, amelyben élete nagyobb sérelmeit, megaláztatásait idézi fel Menyhért. Azzal, hogy emlékeiket konfrontáltatja egymással, azonosságukra világít rá az elbeszélés, felnőttként is az egymástól és környezetüktől gyermekkorban elszenvedett traumáikat hordozzák és szenvedik tovább.

A narratíva annyiban mindentudó, amennyiben minden szereplő emlékével „rendelkezik” (azzal is, amelyet csak egyikük tud, más nem), az emlékképekben foglalt eseményekről, történésekről nem tud többet, mint az emlékező (a megfilmesítésben a narratíva nem fordul szembe az emlékezővel, nem is lép túl rajta),⁵¹ és az emlékezőkhöz képest nem mozgósít többlettudást.

Egyén, emlékezés, történelem

A történelem és az egyén egymásra vonatkoztatása flashbackek révén valósul meg. A cselekmény jelenének többnyire valamely félreeső mozzanata hívja elő az emlékeket a két értelmiségiből. Az emlékképek sorokat alkotnak, egyik a másikból nyílik, nem időrend, nem is ok-okozatiság rendezi őket, hanem ugrásokkal, külső megkötéstől mentesen halad a lélek a következő emlékhöz. A flashbackszekvenciák struktúrája pszichikai realizmusról vall.⁵²

A flashbackszekvenciáknak köszönhető, hogy a *Keresztelőben* nem válik külön „a történelmi” és „a személyes múlt”.⁵³ Hasonlóképp egymásba fonódik szubjektív és kollektív emlékezet.⁵⁴ Bár a flashbackekben a két értelmiségi személyes emlékeit látni, ám ez elemek kiválasztása a narratíva (az alkotó) részéről kollektív emlékezetet jelenít meg.⁵⁵

A hatvanas évek magyar filmjeiben, mutat rá Gelencsér, a „progresszív politikai gondolatot [...] a modern időrendfelbontásos elbeszélésmód poétikája hozza lét-

⁴⁹ Éppily szándékosan bizonytalanít el a *Sodrásban* eleje: úgy vágta be tizenegyszer a vízbe fült fiú beállításait Gaál, hogy a néző ne emlékezzék rá, így részesüljön a többi, túlélő fiatal büntudatából.

⁵⁰ GORDEJUELA 2021, 14 ezt a szerepet kapcsolja az ismételt flashbackhez.

⁵¹ A lehetőséget megerősítő példát ld. BORDWELL 1996, 175.

⁵² Vö. GELENCSÉR 2022, 310: „asszociatív gyorsmontázs”, amely „a tudat korlátlan áradását” imitálja.

⁵³ A megkülönböztetéshez ld. GELENCSÉR 2022, 313.

⁵⁴ Vö. GELENCSÉR 2022, 314.

⁵⁵ Vö. GELENCSÉR 2022, 316.

re”.⁵⁶ A művészet a múlthoz való emlékező, személyes, feltáró viszonyulást kínálja, szemben a propagandával, amely a dehistorizálásban, az emlékezet kioltásában, a történelmi haladás sematikus konstrukciójában látta feladatát.⁵⁷

A *Keresztelő* mint közéleti megnyilvánulás

A *Keresztelőre* Gelencsér mindkét állítása⁵⁸ igaz, egyrészt az „ilyen formavilágú és témájú történet” motivációja egy „távlatosabb társadalmi identitás megteremtése”, másrészt azért, hogy magát az emlékezést is hangsúlyozza, a kor „hatalmi diskurzusának ellenbeszédéként értelmezhető”.

Ellenbeszédként értelmezhető azonban még a címadó esemény, a keresztelő is, amely köré a cselekmény szerveződik. Az 1960-as években a keresztelés, ha nem volt is tiltott, javasolt sem volt Magyarországon. A korban párhuzamosan bontakozik ki a szertartás keresztény megújítása és a névadás, az alternatív, életet keretező szocialista rítus hozzáigazítása a társadalmi szokásokhoz. Így míg az egyikkel a keresztények közösségébe nyer bebocsáttatást az újszülött, a másikkal a szocialista társadalomba. A két ünnep a gyakorlatban nem zárta ki egymást, nem egyszer mindkettőben részesítették az újszülöttet (külön időben és olykor külön településen). A felmérések szerint az évtizedben a csecsemők körülbelül nyolcvan százalékát keresztelték meg, míg névadója hét százaléknál kevesebbnek volt. Megrökönyödést váltott ki az emberek többségében az a gondolat, hogy nem keresztelnek meg valakit.⁵⁹

Éppígy ellenbeszédnek tekintendő a tömeggyilkosságok népiertásként történő megjelenítése a filmben szemben annak hivatalos, antikommunistaként való értelmezésével. A deportáló vagonok beállításai közé a film Herczeg Ármin, zsidó órák feldúlt, kifosztott, meggyalázott üzenetének képét vágja be, ezt megelőzően pedig András emlékét, amikor tőle vett neki órát apja.

Flashbackszekvenciák

Kiemelkedő eredménye a *Keresztelő*nek a flashbackszekvencia, amely a magán-élethez nem mint politikának vagy gazdaságnak alárendelt, hanem mint egzisztenciális döntésektől meghatározott világhoz enged hozzáférést.⁶⁰

⁵⁶ GELENCSÉR 2017, 113. A flashback politikai jelentőségének téziséét GELENCSÉR (2014, 18) a „hetvenes évek hagyományválasztásá[ra]” építi, akkor lett minta a „filmek társadalmisága”. Különbözik ettől SZILÁGYI (1977, 13–15, 32, 42. skk., 48, 176, 218. sk., 243) megközelítése, aki a tükrözés- vagy képmáselméletre épít, ezáltal mint értelmező propagandisztikus szereppel ruház fel minden műalkotást.

⁵⁷ Vö. BÓDY – Ö. KOVÁCS 2006, 261; TABAJDI 2013/a, 16, 96, 106; VALUCH 2005, 261. sk.; GELENCSÉR 2014, 35; GELENCSÉR 2022, 314. skk.

⁵⁸ GELENCSÉR 2022, 315. sk.

⁵⁹ Vö. TÓTH 2022, 76, 125, 225, 234, 238, 251, 255, 308, 321. sk.

⁶⁰ Vö. GELENCSÉR 2014, 35: „egyfajta észjárásról [van itt szó], amely a múlt megidézésének módjával is értelmezni próbál.” Vö. ZALÁN 2000, 164. sk.

Időbeli egymásutánba rendezve a flashbackszekvenciák jeleneteit, szembeötlő, mennyire nem követik, sőt felborítják az időrendet:

[1930] 7.a (=10.d) + 1.a + 1.b + 2.a + 2.b (= 3.c) + 6.a + 10.a + 10.b + [1935] 4.a + 4.b (= 8.g) + 4.c + 4.d + 4.e + 3.a + 3.b + 3.d + 3.e + 2.e + [1941] 13.c + 2.g + 2.c + 2.d + 2.f + 2.h + 3.f + 3.g (= 8.a) + 8.b + 8.c + [1945] 8.d + 8.f + 13.a + 13.b + 11.c + 17.c + 14.a + 17.a + 8.h + 17.b + 12.b + 12.c + [1948] 14.b + 7.b (= 10.c) + 1.c + 18.b + 8.e (=18.c) + 9.a + [1953] 11.b + 11.d + 11.a (=18.a) + 15.b + 19.a + 15.d + 16.c + 18.d + [1956] 3.h + 5.b + 3.i (= 5.a) + 3.j + 5.c + 20.a [1960] + 16.d + 16.a + 16.b + 20.b + 20.c + 15.a + 15.c + 12.a.⁶¹

Ezáltal a narratívát nem köti ok-okozatiság. Megnyílik a múlt emléktöredékei szabad újrendezésének a lehetősége,⁶² az elbeszélés eldöntetlenségében láttatja az egykor volt szituációt, hozzáférhetővé teszi az egykori személyes döntés alternatíváit és a reflexió jelenében az újraértelmezés válaszútjait.⁶³ A *Keresztelő* karaktereire is illik Györffy leírása: „bonyolult történelmi folyamat cselekvő részesei és tehetetlen áldozatai egyszerre”;⁶⁴ a flashbackstruktúrák világitanak rá, mennyire különböznek ők Antonioni passzív, kontemplatív alakjaitól.⁶⁵

A flashbackszekvenciáknak köszönhető, hogy az ünnepi ebéd a félreértések, nem-értések tragikomédiájává kerekedik. Ida, Menyhért újdonsült társa, fővárosi színésznő felszabadultan leül a kert asztalhoz, és ihletett Jammes-szavallattal ajánlódokozza meg a társaságot. András alighanem különösen is címzettje a kedveskedésnek, tudja róla, franciatanár. Csakhogy a francia költő megidézése András és Jolán legfájóbb sebeit szakítja fel: a férfi börtönéveit, házaseletük legviszontagságosabb időszakát, kapcsolatuk törését Menyhérttel. Jolánon rosszul lesz úrrá,

⁶¹ Szögletes zárójelben a történelmi évszámok állnak, az arab számok a flashbackszekvenciák sorszámjai a vetítés egymásutánjában, a számok utáni betű az illető soron belüli jelenet jelöli (a vetítés egymásutánjában ábécében követik egymást a jelenetek). A jelenetek a montázsban egy helyzethez (időszakaszhoz és helyhez) tartozó beállításokat jelölik. Ez egy lehetséges sorrend, olyik jelenet áthelyezhető két egymást követő történelmi évszám között. – Az 1. emléksor András reflexiója arra, hogy Menyhért átkarolta húga, Jolán vállát, felidézi, hogy még a női testtel is a kislány Jolán ismertette meg őt kisfiú korában. Különös, hogy ezt az emléket és jelenetet FEHÉR (1968, 4) Menyhértnak tulajdonítja. Vö. ZALÁN 2000, 166, ahol maga Gaál töpreng a *Keresztelő* szerkesztésének bonyolultságáról.

⁶² Vö. DELEUZE 2008, 97: „Ha nem lenne egyszerre múlt és jelen, a jelen sosem múlna el. A múlt nem a már nem létező jelenre következik, hanem együtt él azzal a jelennel, ami volt.” Vö. ALMÁSI 1968, 29: Menyhért számára „az idők nem váltják egymást”, továbbá uo. 28. Bíráló formájában, de ugyanezt észleli FEHÉR 1968, 7: „nem sikerült érzékeltetniük [...], hogy az emlékezés és a megélt valóság más-más dimenzióban játszódik le.”

⁶³ Gaál fogalmazásában: „innen ugyanis ilyen vagy olyan jövőkép is vázolható” (ld. ZALÁN 2000, 167). Vö. ALMÁSI 1968, 29: „A múltnak az a szerepe, hogy megmutassa: ki milyen következtetést von le.”

⁶⁴ GYÖRFFY 2001, 231. Vö. ALMÁSI 1968, 26: „A jók éppoly szerencsétlenek, mint a rosszak. Csak másképp.”

⁶⁵ Vö. VINCZE 2005, 53; DELEUZE 2008, 12, 53.

kénytelen visszavonulni a házba. András emlékláncolata azonban csak a néző számára magyarázza Jolán lelkiállapotát, a rokonság mit sem sejt. Gondoskodó ötleteikkel csak akadályozzák, hogy lenyugodhassék az asszony.

Rovott múltja miatt András szabadulása után tüstént szakít velük Menyhért, így aligha ismeri a börtön és a francia nyelv kapcsolatát, Jolán vitte be Andrásnak a szótárt, a nyelvtant. Menyhért nem is törekszik megértést mutatni. Nem így a gyanútlan Ida, aki a szőlőhegyen, amikor először beszélhetnek négyszemközt, az elbeszélés késleltetett csattanójaként, rögtön meg is kérdi Jolánt, nem terhes-e.

A szavaltot közvetlenül Menyhért emléksora követi, az idegennyelvvel való találkozás jut eszébe, amint az angolul beszélő amerikai westernt Andrással nézik a moziban. A közös boldogság élményét szabadítja fel benne. Ellenpontként ezzel egyidőben Andrásban az eltávolodásukat megpecsételő események idéződnek fel.

A kántortanító, látva, oszlik az asztaltársaság, kifulladás a társalgás, új témát kezdeményez: tudja-e Ida, mióta visel szakállat Menyhért. Ám ezzel András dúlt kedélyét tovább tüzezi: szakállal szerepelt a tévériportban Menyhért, amelyben András krampácsoló múltját a sajátjének hazudta. Menyhért pedig alighanem elmarasztalást hall a kérdésben, amiért nem Dórával jött.

Bibliográfia

ALMÁSI 1968

ALMÁSI Miklós: A hűség mércéje. Keresztelő. *Filmkultúra* 9/2. 1968, 25–29.

ANDORKA 2006

ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris, 2006.

ARIÈS 1987

Philippe ARIÈS: *Gyerek, család, halál. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1987.

BÓDY – Ö. KOVÁCS 2006

Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2006.

BOGNÁR 2019

BOGNÁR Szabina: A családszociológiai elmélet alapjai. In: *A családról múlt és jelenidőben*. Szerk. FARKAS Éva. Pécs, PTE, 2019, 7–22.

BORDWELL 1996

David BORDWELL: *Elbeszélés a játékfilmben*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1996.

BORI 1997

BORI Erzsébet: Húsz óra, meg a többi. *Beszélő* 3. f. 2/7. 1997, 75–76.

DELEUZE 2008

Gilles DELEUZE: *Az idő-kép. Film II.* Budapest, Új Palatinus, 2008.

FARAGÓ 1983

FARAGÓ Tamás: Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények kapcsán. *Ethnographia* 94/2. 1983, 216–254.

FEHÉR 1968

FEHÉR Ferenc: Az idill és ami mögötte van. A *Keresztelő* című új magyar filmről. *Filmvilág* 11/8. 1968, 3–7.

FEHÉR M. 2017

FEHÉR M. István: Az emlékezet hasznáról és káráról. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 15. Az emlékezet.* Szerk. LACZKÓ Sándor. Szeged, Pro Philosophia Szegedienségi Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság–Státus Kiadó, 2017, 133–148.

GELENCSÉR 2022

GELENCSÉR Gábor: *Közelkép. Portrék, témák, formák a magyar film történetéből.* Budapest, Gondolat, 2022.

GELENCSÉR 2017

GELENCSÉR Gábor: *Magyar film 1.0.* Budapest, Holnap, 2017.

GELENCSÉR 2014

GELENCSÉR Gábor: *Az eredendő másból. Magyar filmes szövegek.* Budapest, Gondolat, 2014.

GORDEJUELA 2021

Adriana GORDEJUELA: *Flashbacks in Film. A Cognitive and Multimodal Analysis.* London–New York, Routledge (Taylor and Francis Group), 2021.

GYÁNI 2016

GYÁNI Gábor: 1945 mint (csupán) emlékezeti cezúra. In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Budapest, Kalligram, 2016, 216–229.

GYÖRFFY 2001

GYÖRFFY Miklós: A lélek halott vidékei. Gaál István: Holt vidék. (Film-elemzés). In: GYÖRFFY Miklós: *A tizedik évtized. A magyar játékfilm a kilencvenes években és más tanulmányok.* Budapest, Palatinus –Magyar Nemzeti Filmarchívum, 2001, 226–244.

LÉTAY 1968

LÉTAY Vera: *Keresztelő. Népszabadság* 26/90. 1968. április 18. 7.

PALÁDI-KOVÁCS 2002

Magyar Néprajz. VIII. kötet: Társadalom. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest, Akadémiai, 2002.

SÁNDOR 1968

SÁNDOR Iván: Küzdelemmel és könnyedén. *Film, Színház, Muzsika* 12/15. 1968, 6.

SZEKFŰ 1968

SZEKFŰ András: A filmművészet műhelytitkai. *Élet és Tudomány* 23/39. 1968, 1856–1860.

SZILÁGYI 1977

SZILÁGYI Gábor: *A mai magyar társadalom filmen 1957–1972. Viselkedés-minták és konfliktusok.* Budapest, Magyar filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1977.

SZOLLÁTH 2020

SZOLLÁTH Dávid: *Mészöly Miklós.* Budapest, Jelenkor, 2020.

TABAJDI 2013a

TABAJDI Gábor: *Kiegészítés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963.* Budapest, Jaffa, 2013.

TABAJDI 2013b

TABAJDI Gábor: *A III/III krónikája.* Budapest, Jaffa, 2013.

TÓTH 2022

Dr. TÓTH Heléna: *Ritual Governance Socialist Name Giving Ceremonies and Funerals in East-Germany and Hungary, 1949–1989.* Habilitationsschrift. Bamberg: Otto-Friedrich-Universität Bamberg. Védés: Bamberg, 2022. július 25. Köszönöm a szerzőnek, hogy betekintést engedett a kéziratba.

UNGVÁRY 1968

UNGVÁRY Rudolf: Filmek világából. *Vigilia* 33/5. 1968, 353–355.

VAJDOVICH 2013

VAJDOVICH Györgyi: Szülőföld a magasban. Az Emberek a havason és a magyar népi film. In: *Ember a havason. Szóts István 100.* Szerk. PINTÉR Judit – ZÁHONYI-ÁBEL Márk. Budapest, Kosztolányi Dezső Kávéház Kulturális Alapítvány, 2013, 107–116.

VALUCH 2005

VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris, 2005.

VARGA 2004

VARGA Balázs: Párbeszédék kora. Történelmi reflexió a hatvanas évek magyar filmjeiben. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004, 427–446.

VARGA 2001

VARGA László: Fent és lent – kommunista libikóka. In: *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956.* Szerk. VARGA László. Budapest, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 2001, 11–151.

VINCZE 2015

VINCZE Teréz: Testek táguló keretben – Térkonceptiók a modernista magyar filmben. In: *Tér, hatalom és identitás kérdései a magyar filmben.* Szerk. GYŐRI Zsolt – KALMÁR György. Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvkiadó, 2015, 24–40.

VINCZE 1998

VINCZE Teréz: Szöts István és a hatvanas évek magyar filmművészete. *Metropolis* 2/2. 1998, 92–102. Internet: metropolis.org.hu/sz-337-ts-istvan-es-a-hatvanas-evek-magyar-filmm-369-veszete-1 (letöltés: 2022. júl. 18.)

VINCZE 2005

VINCZE Teréz: Szemközt a világmindenséggel. Tájébrázolás Gaál István filmjében. *Metropolis* 9/3. 2005, 50–63.

ZALÁN 2000

Gaál István krónikája. Szerk. ZALÁN Vince. Budapest, Osiris, 2000.

**AZ „ELAMERIKÁZOTT TÖRVÉNY”:
A NYOLCÓRÁS MUNKANAP BEVEZETÉSÉNEK MEGJELENÉSE
A DIÓSGYŐRI KOHÁSZAT ELNÖKI LEVELEZÉSEIBEN**

DOBÁK JUDIT

A tanulmány a regionális kutatásokhoz kíván adalékul szolgálni. A Diósgyőr kohászata sok szempontból stratégiai fontosságú gyár volt, az ipari forradalomtól kezdődően regionális hatása mai napig meghatározza a volt borsodi iparvidék mindennapjait. A munkásság hazai történetében a gyárra epizódszerep hárul, mégis fontos, hogy a vidéki munkásságról is készüljenek kutatások, hiszen sok szempontból eltér a fővárosi erőviszonyok által meghatározott működéstől és környezettől. Tanulmányomban a munkásélet egyik fontos eleméhez, a 8 órás munkaidő bevezetéséhez szeretnék adalékokkal szolgálni. A gyár levéltári anyagai között megtalálható anyagokból kiemeltem néhány, mindössze 2 évre koncentrált iratanyagot, amelyek elemzését végeztem el.

A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgvár Igazgatóságának iratai doboz Elnöki bizalmas iratok¹ között található egy a sokszereplős levelezést, amelyben a gyár a 8 órás munkarend bevezetésének lehetőségét vizsgálja. Tanulmányomban különböző források ütköztetésével szeretném bemutatni azt a környezetet, amelyben a gyár a munkavégzés időtartamát szabályozta. A tanulmányban egy 1930-ban keltezett levelezés mentén forrásközlést és diskurzusanalízis kívánok elvégezni. Ezzel is szeretnék hozzájárulni a vidéki munkásság történetének feltárásához.

Elnöki bizalmas iratok címen három doboz található a Borsod Megyei Levéltárban. A dobozok 1905 és 1944 közötti időszakot ölelik fel. A dobozokban sokféle témájú irat található, tartalmazznak kérelmeket, jogi ügyeket, személyügyi ügyeket, sztrájkokkal kapcsolatos jelentéseket, Miskolc elöljáróival folytatott levelezéseket. Ebből a 3 doboznyi iratból emeltem ki néhány dokumentumot, amely a 8 órás munkavégzés témájában folytatott levelezéseket mutatja be.

A bizalmas iratok tartalma legnagyobb részt a sztrájkokkal kapcsolatos. Jelentéseket olvashatunk a szervezkedésekről, a közösségi rendezvényeken való felszólalókról, a gyárvezetőséghez intézett követelésekről és utasításokról, amelyben a sztrájk kezeléséhez adnak elméleti vagy gyakorlati útmutatót. Bérvitákról szóló levelezések is nagy számban előfordulnak, de ezek túlnyomórészt a bányászok által felterjesztett követelések voltak, vasgyári munkások keresetnövelésére vonatkozó irat csak néhány esetben fordul elő. Rendszeresen megjelenik a gyárhoz tartozó

¹ BML XI-11. 4. Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgvár Igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok 1930–44. 24–48 f.

területen működő boltok árszabása, elvéve más gyárakban előforduló árlistákat is találunk. Előfordul kémkedéssel kapcsolatos személyi irat.

A bérkövetelésekben leggyakrabban százalékban megadott bérkövetelések, egyéb juttatások szerepelnek. Segélyek, természetbeni juttatások iránti igényekkel is találkozunk, különösen a két világháború éveiben, ahol a fejadagok szűkösségét panaszzal a munkások, vagy azt, hogy nem kapják meg a hirdetményben jelölt adagokat, vagy azok rossz minőségűek. Az iratok tartalmazzak még utasításokat az elbocsátásokra, arra vonatkozóan is, hogy hogyan oldják meg a felmondásokat, hogy „felesleges izgalmat ne keltsenek”.² Találunk a dobozban egyéni pereskedéseket, magaviseleti problémákat. Időszakosan megjelennek levelezések, elsősorban kérések – a munkafelvétel iránt. Különösen 1930–41-ben sokasodnak meg ezek a kérések. Van, aki személyes ismeretségre, van, aki háborús és egyéb pozitív tetteire hivatkozva kéri alkalmazását a gyárban.

Az iratok között olyan dokumentum, ami utalt volna rá, hogy a munkások részéről érkezik kérés a munkaidő csökkentésére vonatkozóan, nem található. A munkaidőről szóló levelezések a gyár és a különböző szakmai szervezetek, a gyár és minisztérium, és a gyár és sajtó között íródtak.

Munkaidő-szabadidő – társadalmi idő

A nyolcórás munkaidő bevezetése nem egyszerűen szociálpolitikai kérdés. A munkaidő összefügg az időkezeléssel, az idő történeti változásával, az életmód változásával. Szabadidő minden társadalomban mindig volt. A modern értelemben vett szabadidő ideája az ipari társadalom kialakulásával jött létre. A hagyományos paraszti gazdálkodásban a termelőüzem és a háztartás egységet képezett, a tevékenységek összefolytak. A paraszti társadalomban az egyén az időt is másképp méri, nem órában, napokban vagy hónapokban, hanem tevékenységek egymást követő láncolatában.³ A munkás ezzel szemben a munkaerejét és munkaidejét adja el. A termelésbe bevont tulajdonnal sem ő, sem a családja nem rendelkezik. A munkaidőt pedig a gyártási tevékenység, a munkaszervezés határozza meg. Minél összetettebbek a munkafolyamatok, annál kötöttebb a munkarend. Különösen a folyamatos üzemű gyárakban, így a kohászatban van nagy jelentősége a munkaidő szabályozásának.⁴

A munkaidő és a nem munkával töltött idő egymástól való határozott elválása hosszú idő alatt játszódott le. A preindusztrializáció korában a manufaktúrákban kezdődtek a munkaidőszabályozási törekvések. A későbbi, komplexebb gyárakban sokáig nehézséget okozott a nyersanyagellátás folyamatosságának biztosítása, különböző munkafolyamatokhoz szükséges, eltérő képzettségű munkaerő rendelkezésre állítása. A közlekedési viszonyok, az évszakok is alakíthatták a munka ritmu-

² BML XI-11. 4. Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár Igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok 1930–44. 632. f. Magyar Kir. Állami Vasgyárak Központi Igazgatósága levele a Diósgyőri Gyárnak 1925. április 28-án.

³ H. SAS 1976, 35–37.

⁴ PALÁDI-KOVÁCS 2000, 990.

sát. Hasonló okokból előfordultak olyan periódusok, amelyekben a munkások pihenés nélkül, állandóan dolgoztak.⁵

Több évtizednek kellett eltelnie, míg teret nyert a munka idővel való mérése, valamint a munka ritmusa által szakaszolt idő. Az új munkaszervezet, a munkaidő egyre pontosabb mérése a társadalmi idők teljes átstrukturálódásához vezetett. Az egész társadalom életének a ritmusa is, ezzel együtt a családi és vallási élet is átalakult. Az alvási szokásokat átalakította az éjszakai műszak, a szakrális időt pedig például a vasárnapi munka. Az önálló és szabályozott munkaidő elvált a személyes időtől. Ennek a folyamatnak a vége a nagy gazdasági válság után záródott le, amikor a munkáltatók teljesen kivonultak az alkalmazottjaik szabadidejének szervezéséből.⁶

A *munkaidő és a szabadidő szétválásának* marxi meghatározása szerint a bér-munka az emberrel szemben idegenné vált munkát jelenti, az ember önmegvalósításának a lehetőségeit más szférákban keresi. A munkásember a munkáját mint eszközt fogja fel. Ezzel szemben áll egyéb igények kielégítésére a munkától elválasztott szabadidő, amely alkalmassá válhat a munkatevékenység kompenzálására.⁷ Talán ezért is lényeges eleme a munkásmozgalmi törekvéseknek a munkaidő szabályozása (csökkentése és napszakokhoz kötése), a 24 óra háromszor nyolc órára bontásának hangsúlyozása.

A nyolcórás munkarend másik megközelítési módja *az ember mint fizikai-biológiai egység* termelésbe vont eszköz hatékonyságának szempontja. Ford gyárához kötik a munkaerő terhelhetőségének és a munkaerő vizsgálatának első felmérését. Az üzemben végzett vizsgálatok szerint a termelékenység egy bizonyos munkaóra után már nem növelhető, vagyis hiába dolgoztatnak egy-egy embert 8-9 óránál hosszabb ideig, nő a pontatlanság, a hiba, és a mennyiségi termelés sem követi a munkaidő hosszát. A vizsgálatokat az Egyesült Királyságban is elvégezték, valamint hivatkozásokat találunk Spanyolország történetéből, ahol már a 16. században bevezették a 8 órás munkarendet,⁸ valamint a munkavégzés idejét is meghatározták az erős napsütötte órákon kívüli időszakban.

A *szociálpolitikai szempont* is megjelenik az ipari társadalom kialakulásával párhuzamosan. Bár a 19. század végén, 20. század elején az egyes országok nagyon eltérnek a szociálpolitikai eszközök alkalmazásában, mégis minden országban egyre erősebb szempont az emberi élet, annak óvása, az állampolgár jóléte, amelynek fontos eleme az egészségügyileg is indokolt pihenési idő (és szabadidő) megfelelő mennyisége. (A jó állapotban lévő munkás szükséges feltétele a profitnak.) Országokként változik, hogy mennyire telik meg tartalommal a jólétre való törekvés, és hol marad csak politikai eszköz, esetleg demagógia.

⁵ GRANASZTÓI 2000, 104.

⁶ GRANASZTÓI 2000, 104.

⁷ FUKÁSZ 1984, 47–48.

⁸ Internet: mult-kor.hu/az-egykori-bortonsziget-dolgozoi-voltak-a-nyolcoras-munkanap-uttoro-i-20210421?pIdx=1&fbrkMR=desktop (letöltés: 2022. aug. 4.)

A nehézipari gyárak azonban a szociálpolitikai elvek mellett a *bértárgyalások eszközeként* is tekintettek a munkaidő szabályozására. A munkaidő a munkabér után a sztrájkok és egyéb elégedetlenség kezelésének fontos eszköze volt. A tőkés érdeke elsősorban természetesen a profit minden eszközzel történő növelése. De az is érdeke, ehhez kapcsolódva, hogy a tőkés újratermelés munkaerő-feltételei zavartalanul rendelkezésre álljanak, s a termelési folyamatot ne zavarják a társadalmi feszültségek, többletfeszültségek.⁹

A nagyobb gyárak, üzemek *társadalmi feladatokat* is elláttak. Ez adódik egyrészt az előbb említett többletfeszültség elkerüléséből, másrészt adódik az állam nyomásából, amelyet mind az állami, mind a magániparra próbált helyezni a kormányzat. A nyolcórás munkarend bevezetése ezért is válhat Magyarországon a munkanélküliség megoldási eszközévé. Erre más időszakokban és más országokban is láthatunk példát. Például az NSZK-ban 1984 júniusában történt fémmunkás sztrájk, amelynek követelése a 35 órás munkahét volt a munkanélküliség csökkentése érdekében.¹⁰

A húszas években az ipari munkásság munkaidejének alakulásában egyszerre volt jelen a munkaidő meghosszabbításának és a rövidített munkanap alkalmazásának gyakorlata. A munkaidő meghosszabbításának igénye azonban nem jelentkezett rögtön a Tanácsköztársaság után. A magyar gyáripar megindításának nehézségei, a termelés háború utáni dezorganizáltsága nem ösztönözte a munkaadókat a heti 48 órás munkaidő felemelésére. Amikor azonban az inflációs konjunktúra jelei kibontakozóban voltak, azon ágazatokban, ahol az újjászervezett termelés biztató lehetőségei mutatkoztak, ismét feléledtek a munkaidő meghosszabbítását célzó törekvések.¹¹ A gyári munkaidő alakulása évszakonként vagy a gyár megbízásai mentén is változott.

A gyári munkaslétszám megoszlása a munkaidő tartalma szerint (%)			
Év	nap 8 óra	kevesebb mint napi 8 óra	több mint napi 8 óra
1923	50,5	0,5	49,0
1924	48,3	0,8	50,9
1925	47,7	0,7	51,6
1926	45,4	0,3	54,3
1927	45,2	0,4	54,4
1928	44,7	0,7	54,6

Adatok forrása: Pl. Archivum. 672. f. 1924/6. Idézi Tausz Anikó.¹²

A társadalmi idő megélésében nemcsak a munkaidő hossza változott, hanem annak tartalma, intenzitása is. Granasztói hívja fel a figyelmet Fél Edit paraszti közösségben végzett kutatására hivatkozva, hogy a munka intenzitása teljesen más ritmusú

⁹ FUKÁSZ 1984, 48–49.

¹⁰ *Világgazdaság* 94. (3848.) 1984. máj. 18. 2.

¹¹ TAUSZ 1976, 643–644.

¹² TAUSZ 1976, 631–659.

munkát jelentett a gyári műszakban mint a paraszti gazdaságban: „télien a paraszti közösségekben lelassult az idő” vagy „Egy krumplilevesből és túróstésztából álló ebéd elkészítéséhez két asszonynak három és fél óra idő szükséges; de ugyanakkor így vannak a takarítással, vagy bármi más házimunkával.” (Fél 1944, 17–18)^{13, 14, 15}

Az időkezeléshez hozzátartozik egy egyéni idő – társadalmi idő, a szakrális és profán idő elkülönülése valamint a napi munkaidő mellett a hét hány napján kell dolgozni, illetve más számítás szerint egy évben mennyi a munkanapok száma. Ez a fajta kvantitatív megközelítés, ahol szigorúan mérni kell a percek, órákat, napi, heti munkarendet, az industrializáció hozadéka. Ebben a megközelítésben az idő ciklikussága eltűnik az időfelfogásból, helyét a lineáris időkezelés váltja fel.

A munkaidő-szabadidő ellentétpárban a szabadidő szervezése is a kérdéskörhöz tartozik, de jelen tanulmánynak nem célja ennek kifejtése, azonban említés szintjén meg kell jeleníteni, azért is, mert a munkaidő csökkenésével a szabadon eltölthető idő növekedett, amely új társadalmi tereket, új fogyasztási szokásokat és új szórakozási formákat alakított ki széles társadalmi rétegek számára.

Munkaidő-egyezmény (washingtoni egyezmény) a nyolcórás munkarendről

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO)¹⁶ ma 187 tagállam kormányait, munkaadóit és munkavállalóit tömörítő intézmény. Háromoldalú struktúrája egyenlő mértékben enged beleszólást a munkavállalónak, a munkáltatóknak és a kormánynak. A szervezetet 1919-ben a versailles-i békeszerződés részeként hozták létre,¹⁷ célja a munkahelyi jogokról való párbeszéd előmozdítása és a szociális védelem erősítése volt. 1946-tól az ENSZ egyik szakosított szervezeteként működő intézmény. Az ILO Nemzetközi Munkaügyi Bizottságát kilenc ország – Belgium, Kuba, Cseh-szlovákia, Franciaország, Olaszország, Japán, Lengyelország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok – indította el. Az alakulás évének októberében tartotta a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet első rendezvényét, első nemzetközi konferenciáját Washingtonban, amelynek egyik témája a nyolcórás munkanap volt. Ennek eredményeként született meg az 1919-es, úgynevezett „munkaidő-egyezményként is nevezett nemzetközi megállapodás”. A konferencián további témaként szerepelt a munkanélküliek, a terhes nők és a gyermekek védelme, valamint a nők és gyermekek éjszakai munkavégzésének korlátozása. Ez a konferencia határozta meg először a gyermekek foglalkoztatásának korhatári minimumát 14 évben.

A munkásság konzervatív elemei ezt nagy győzelemként üdvözölték. Valójában azonban a nyolcórás munkanapot a főbb országokban a munkásság harcának ered-

¹³ FÉL 1944, 3–24.

¹⁴ Idézi: GRANASZTÓI 2000, 109.

¹⁵ Vö. R. NAGY 2015, 12.

¹⁶ ILO 1920.

¹⁷ *The Labour Provisions of the Peace Treaties*. International Labour Office, Geneva, 1920.
Forrás: www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf (letöltés: 2022. okt. 25.)

ményeként a háború előtt, alatt vagy közvetlenül azután már nagyrészt bevezették, egyedi szabályozási megoldásokat alkalmazva.¹⁸

Az egyezmény elfogadásától az egyezmény ratifikálásáig hosszú évek teltek el. Lengyelország már az egyezmény életbe lépése előtt, Spanyolország elsőként a munkavállalók mindegyikére egységesen vezette be a nyolcórás munkarendet. Dánia, Franciaország, Portugália, Svédország 1919-ben, Finnország 1923-ban, Belgium 1924-ben, Olaszország 1925-ben. Németország, az Egyesült Királyság, Magyarország időszakosan és vonakodva követte a többi országot. Ez nem jelentette azt, hogy bizonyos korlátozások a kimaradó országokban nem léptek volna életbe. Magyarországon a 19. század utolsó éveiben, a magyar ipari forradalom folyamataival párhuzamosan születtek törvények, rendeletek a munkavállalók védelmében. Szociálpolitikai intézkedéseket tartalmazott az 1884: XVII. törvény, amely a gyermekmunka és tanoncképzéssel foglalkozott, az 1891: XIII. törvény, amely a vasárnapi munkaszünet kérdését szabályozta. De ezek a törvények sok kivételnek hagytak helyet. Az 1891: XVI. törvény az ipari munkavállalók kötelező betegségi biztosításáról rendelkezett, az 1893: XXVIII. törvény a baleset elleni védelemről és az iparfelügyeletről szólt, az 1907: XIX. törvény pedig a betegségi biztosítást kiterjesztette, és bevezette a kötelező baleseti biztosítást.¹⁹ Az ipari üzemekben dolgozó nők éjszakai foglalkoztatását tiltó 1911. évi XIX. törvénycikk magyarozatában hosszan sorolja az országokat, amelyek Magyarország előtt járnak a szociálpolitikai kérdésekben. A magyarozat kifejti, hogy mennyire lemaradtunk Európa és a világ országai mögött: „Szükséges volt, hogy az egyezményhez hazánk is csatlakozzék, mert az iparban foglalkozó gyermek- és nőmunkások védelmére hazánkban eddig jóformán semmi sem történt [...]”²⁰ A nyolcórás munkarend ekkor még nem szerepel a bevezetendő célok között. Sőt groteszk módon a berni egyezmény aláírásával együtt a kivételek hangsúlyozásával a szabályozás képlékenységére hívja fel a figyelmet a törvény magyarozata: „Nem követjük tehát azuttal az előrehaladottabb államok példáját, melyek a munkásnővédelem terén messze túlnőttek már a berni egyezmény szerény keretein, melyek nemcsak éjjeli pihenőjét biztosították a nőnek, hanem nappali munkaidejének korlátozásával biztosítják neki azt is, hogy eleget tehessen természetes hivatásának: anya és feleség is lehessen és melyek végül a nő gyengébb szervezete, védtelenebb társadalmi helyzete által indokolt törvényi szabályoknak egész rendszerét állapítják meg a nő testi épségének, egészségének és erkölcsének megóvására.”²¹

¹⁸ CSÉPÁNYI 1966, 5.

¹⁹ CSÉPÁNYI 1966, 5.

²⁰ 1911. évi XIX. törvénycikk indokolása az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról. 1911. évi XIX. törvénycikk indokolása. Forrás: net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91100019.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D46 (letöltés: 2022. aug. 1.)

²¹ 1911. évi XIX. törvénycikk indokolása az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról. 1911. évi XIX. törvénycikk indokolása. Forrás: net.jogtar.hu/

Az első világháború a munkaidőre vonatkozó szabályozásokat háttérbe szorította. A munkanélküli biztosítás negligálásához további politikai tényezők is hozzájárultak. Az 1920-as évek első felében az 1918–1919-es forradalmak szociálpolitikai törekvései „nemkívánatosak” váltak, mivel a Horthy-rendszer velük szemben határozta meg magát.²²

Az elit páni féelme a nagyvárosi (a budapesti) szervezett nagyipari proletariátustól mint potenciális bajkeverőtől és politikai szereplőtől volt az egyik döntő hajtóerő a szociális biztonság e rendszerének a bevezetése mögött.²³

Az 1927. évi XIX. törvénycikk²⁴ biztosítási kötelezettséget írt elő, valamint szabályozta az önkéntes biztosítást, a járulékfizetést, segélyezést, valamint az ügyben eljáró intézmények működését. A törvény végrehajtásával a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumot bízták meg.

A munkaidő-egyezmény kérdésében a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tízévenkénti felülvizsgálatot vezetett be, emiatt az 1929-es év mind a szervezet, mind a tagországok számára fontos állomás volt. A szervezet igyekezett a még vonakodó országokat is bevonni az egyezmény aláírásába. A gazdasági világválság éveiben a Bethlen-kormány népszerűsége csökkent. Ezt ellensúlyozandó Vass József miniszterelnök-helyettesi szerepben, valamint Munkaügyi és Népjóléti miniszterként számos szociálpolitikai gesztust tett.²⁵ Feltételezhető, hogy a munkaidő-egyezményhez való csatlakozás is ennek a gesztusnak egyik eszköze lehetett. A gyári levelezésekben látni, hogy nyomást gyakoroltak a gyárakra és a munkaidő-szabályozás kérdését gyorsan és egységesen tervezték bevezetni.

A korabeli sajtó sokat cikkezett az ILO-ról. A sajtóban és a gyári levelezésekben leggyakrabban washingtoni egyezményként hivatkoznak erre a konferenciára. A szervezet különböző hatálybalépésének, valamint a ratifikációs dátumainak sokaságában a sajtó többször eltéved. Magyarország 1929-es belépési szándékát az ipari szervezetek, politikusok és az országos sajtó is figyelemmel kísérte.

Ankét a nyolcórás munkanap kérdésében

A tárgyban íródott első levélen több dátum is található: a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete 1930. március elsején levelet küldött – feltételezhetően minden ipari gazdasági egységnek, így – a diósgyőri gyárnak is, amelyben egy kormány előtt álló törvényjavaslathoz kér adatszolgáltatást. A levelet 1930. március 6-án a magyar királyi kormányfőtanácsos és vezérigazgató-helyettes is

ezer-ev-torveny?docid=91100019.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D46 (letöltés: 2022. aug. 1.)

²² CORA 2011, 70.

²³ GYÁNI 2012, 40.

²⁴ 1927. évi XXI. törvénycikk a betegségi és baleseti kötelező biztosításról. *Ezer év törvényei*, net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700021.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40 (letöltés: 2022. aug. 2.)

²⁵ TASCHEK 2019/4. szám, 28.

aláírta, és kiegészítette az alábbi szöveggel: „Gyárfőnökség! Kapcsolatban folyó évi 15276 számú rendelettemmel sürgős jelentés-tétel végett közlöm.” Az időbélyegző szerint a gyárfőnökséghez március 10-én érkezett a levél. A levélen több szignó és kézzel írt jegyzet olvasható. Köztük: „437. sz jelentéstétellel elintézést nyert” aláírás, dátum: III/11.

1930. március 13-án „tartották a munkanélküliség enyhítése és a nyolcórás munkaidő szabályozása tárgyában összehívott ankétot Bethlen István miniszterelnök vezetésével. Ezen az ankéton döntöttek arról a kérdéssorról, amelyet valószínűleg minden nagyobb gyár megkapott Magyarországon. Ez az ülés volt a nyolcórás munkaidő egységes bevezetésének első lépcsője.

Az előbb említett két dátum között azonban ellentmondás látszik. A március 13-i ankéton megszavazott kérdéssorokról szóló levelet március 1-i aláírási dátummal már a gyárban iktatták. Talán ezért is kerülhetett az elnöki bizalmas levelek mapába, és nem maradtott az általános levelek között.

A kormánytól két kérdéssort kapott a gyár. Egy kérdéssor a Népjóléti Minisztériumból érkezett, nyelvezetében erősen sugalmazó kérdésekkel:

- „Elismeri-e a munkaadók érdekeltsége, hogy rövidebb munkaidő mellett:
- 1) a munka kvalitása emelkedik,
 - a) a munka intenzitása fokozódik,
 - b) az óránkénti átlagos munkaproduktivitás emelkedik,
 - c) a fáradtság okán jelentkező géprongálás és anyagpazarlás csökken,
 - d) a balesetek gyakorisága és ennek arányában a baleseti teher csökken,
 - e) az üzemi munkaidő a csapatbeosztások változtatásával emelkedhet, tehát a gépi berendezés kihasználása fokozható,
 - f) az üzemi munkaidő és az effektív munkaidő aránya javul?
 - 2) Elismeri-e a munkaadó érdekeltség, hogy az optimális munkaidő kutatásánál nem csak arra kell tekintettel lennünk, hogy miként alakul a gyártmányegységre eső munkaköltség, hanem, az embertényező költsége és produktív munkájának hozadéka milyen arányban alakul?
 - 3) Van-e akadálya folytonos üzemeknél két 12 órás műszak helyett három 8 órás műszakot bevezetni, vagy másutt 12-13 órás munkaidő helyett 6, vagy 7 órás műszakot alkalmazni?
 - 4) Van-e akadálya azokban az üzemekben, ahol jelenleg két heti csapatváltás van, ezentúl 4 heti csapatváltást bevezetni?
 - 5) A bérkifizetés módja tekintetében milyen irányzat érvényesül; miként oszlik meg a vállalatnál az idő-, darab- és akkordbérben részesülő munkavállalók száma?
 - 6) Normálisnak mondható foglalkoztatás mellett a vállalat termelési kapacitásának hány százaléka van kihasználva, tehát az állótöke fejlesztése nélkül a munkáslétszám hány százalékkal emelhető?”²⁶

²⁶ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 26. f.

A „Kereskedelmi Miniszter úr kérdőpontjai” ugyanerre vonatkoznak, de egészen más hangvétellel:

- „1) Mennyiben érintené a 8 órás munkaidő bevezetése ipari termelésünket:
 - a) a termelés mennyisége szempontjából
 - b) a termelés költsége szempontjából,
 - c) az üzemi bővítések és az ezekhez szükséges tőkebefektetések szempontjából,
 - d) a munkásszükséglet szempontjából?
- 2) Gazdasági szempontokból és a munkásokban előálló szükséglet szempontjából indokolt volna-e a nyolc órás munkaidő fokozatos bevezetése az egyes iparágak különleges helyzetének figyelembevételével és ha igen, mennyiben lenne a leghosszabb idő megállapítandó, amelyen belül a nyolc órás idő az összes iparokban bevezethető lenne?
- 3) Ajánlatos volna-e mostani hosszabb munkaidőket lépcsőzetesen leszállítani napi nyolc órára?
- 4) Ha akár a 2. akár a 3. pont szerint átmenet állapítatik meg, kívánatos volna-e azonnali hatálybalépés mellett az átmeneti időre a nyolc óránál magasabb napi munkaidő megállapítása és ha igen, mennyi legyen ez a munkaidő?”²⁷

A kérdéseket nagy médiaérdeklődés övezte. Szinte minden napilap beszámolt az ankétről és a gyáraknak kiküldött adatbekérésről.

A Honi Ipar egyik cikkében kommentálja a kérdéseket: „amíg a kereskedelmi minisztérium hat kérdőpontja világos és exakt feleletek adására nyújt módot, addig a népjóléti minisztérium kérdőpontjai között nem egy van olyan, amelyről nehéz megállapítani, hogy tulajdonképpen mire céloz.”²⁸

A levelezésből megtudhatjuk, hogy a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége is „az egész iparra vonatkozó adatgyűjtést” kezdeményezett a minisztériumok által kiadott kérdésekkel együtt, így további kérdéseket intézett a diósgyőri gyárhoz:

- „1) Mennyi volt 1929 évi termelése métermázsákban?
- 2) A kötelező nyolc órás munkaidő bevezetése esetében mennyivel drágulna termelése métermázsánként?
 - a) munkabér és azok járulécai címén /társadalombiztosítási díjak, szén-deputátum etc)
 - b) Netán szükségessé váló építkezések amortizációja folytán.
- 3) Az említett tényezők valamint esetleg számbajövő egyéb faktorok tekintetbevételével mennyivel drágítaná összesen a termelést a kötelező nyolc órás munkaidő?
- 4) Lehetséges volna-e a szükséges munkástöbbletet a bányák körzetéből megszerezni?

²⁷ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 28. f.

²⁸ *Honi Ipar* 23/6. 1930. március 15. 20.

5) A termelési költségek többlete nem emészti-e fel esetleg vállalatának egész nyereségét illetőleg nem haladná-e azt túl?²⁹

A kérdések sora a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete által feltett kérdésekkel bővült:

- „1) A napi 8 vagy a heti 48 órai munkaidő törvényes alapon nyugvó bevezetése minő új helyzet és esetleg minő új feladat elé állítaná a t. Címet?
 2) Az így előálló új helyzet és a belőle adódó problémák egyáltalában megoldhatók-e és mik a megoldás legsúlyosabb nehézségei?
 3) Az esetleges változásnak számszerűen minő a pénzügyi hatása, a munkabér és a regieköltségek emelkedése, a termelési költség esetleges drágulása vagy éppen szükségessé váló új üzemi beruházások szempontjából.”³⁰

A kérdések sürgős megválaszolást mindegyik kérdéssor esetén nyomtatékosan kérték.

A gyárban intenzív levelezés kezdődött, amelyből néhány dokumentum kiemelendő: a Műszaki osztály összefoglalója³¹ arról, hogy a többi országban hogyan oldják meg a munkaidő csökkentését, hol és hogyan vezették be a nyolcórás munkanapot. Az összefoglaló feltételezhetően a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által elkészített „Promemoria”³² alapján készült, mert tartalmilag jelentős egyezés olvasható.

A dokumentum szerint:

- Anglia ugyan nem írta alá a munkaidő-egyezményt, de a nyolcórás munkanapot „a kollektív szerződésekben keresztülvitt szabályozás a munkavállalók 90 százalékának biztosítja”.³³
- Ausztria ugyan ratifikálta az egyezményt, de hatálybalépését attól tette függővé, hogy a szomszédos országok és egyéb ipari országok, mint Franciaország, Anglia is csatlakoznak az egyezményhez, így csak formai jelentősége van a ratifikációnak. Az osztrák szabályozás már 1919 óta rendelkezik a nyolcórás munkaidőről, de számos kivételt enged meg, így például a kohászat számára nem kötelező érvényű a törvény.
- Belgium az ipari és kereskedelmi üzemekre vonatkozóan 1924-ben hozott törvényt a nyolcórás munkanapról, de Ausztriához hasonlóan itt is sok a

²⁹ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 29. f.

³⁰ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 30. f.

³¹ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 36. f.

³² BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 35. f.

³³ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 41. f.

kivétel, valamint ha az ország érdekei úgy kívánják, akkor a rendelkezéseket hatályon kívül helyezhetik.

- Csehország számos végrehajtási utasítással rendelkezett a nyolcórás munkanap kérdésében már a ratifikálás előtt, de a törvényben „29 olyan iparágat sorolt fel, amelyek folytatólagos üzemre vonatkozó kivételes rendelkezések alá esnek”.
- Franciaországban rendeletekben szabályozták a nyolcórás munkanapot. Minden iparágra külön rendeletet készítettek, amely a levél keletkezésekor még nem volt teljes. 1919-ben elfogadtak egy kerettörvényt, de a munkaidő-egyezmény ratifikálására csak 1927-ben került sor, de akkor is csak részlegesen történt meg.
- Lengyelországban a munkaidőre vonatkozó törvényt különféle rendeletek egészítik ki. A törvény 46 órában állapítja meg a heti munkaórát, de a folytatólagos üzemekben, a szakszervezetek hozzájárulásával, 12 órás napi munkaidő is megengedett.
- Németországban napi 10, heti 60 órás munkaidőt tett lehetővé 1927-ben az erre vonatkozó törvény. A 8, illetve 48 órán túli munkáért 25 százalékos túlórapótlék fizetendő.
- Olaszországban a törvény napi 8, heti 48 órás munkarendet írt elő, de rendeletben 33 olyan munkakört, és 12 iparágat emelnek ki a törvény alól, amelyekben megengedett a napi 10, heti 60 munkaóra.
- Svájc nem ratifikálta a munkaidő-egyezményt, mert az a kisüzemek munkájára is vonatkozik. Törvény írja elő a heti 48 órás foglalkoztatást, de egyes iparágakban 54 órára felemelhető a heti munkaidő.

A jelentés az országok leírása után összegzésében azt írja: „A tényleges állapotok az országok egész sorában távolról sem fedik a törvényes intézkedéseket. Ez tulajdonképp a kormányok tudtával és hozzájárulásával van így [...]. az intézkedések jelentékeny része papírosintézkedés marad.”³⁴

Egy kézzel írt, „Vas és acélgyár” aláírással ellátott, 1930. március 10-én kelt dokumentumban³⁵ egy jelentés olvasható. A jelentésben arról számolnak be, hogy a „washingtoni” egyezményt gazdasági kockázatokra hivatkozva egyetlen nagyobb iparállam sem ratifikálta még, így sem Németország, sem Anglia. Azon országok pedig, akik ratifikálták az egyezményt, a „generális rendelkezések alól a kivételek egész sora engedélyeztetett, ahol is a kohászat és a folytonos üzemek rendszeresen a kivételek között szerepelnek”. A jegyzet írója szerint az intézkedések „jelentékeny része csak papír intézkedés maradt”.

³⁴ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 46. f.

³⁵ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 34. f.

A jegyzet szerint a munkások 12 órás munkarendjén alapuló fizetés nem csökkenthető, hiszen a munkások kevesebbet nem szeretnének keresni. Ha ugyanazt a fizetést kellene megkapnia egy munkásnak nyolcórás munkaidőért, akkor „az a gyártási béreknek a 33%-kal való emelkedését vonná maga után”. A teljesítmény emelkedésére nem lehet számítani, hiszen a gyártástechnológiából adódóan a 12 órás munkarendben több pihenőperiódus is van, „amikor az acélműi személyzet pihenhet, étkezhet”. Ezeket a pihenőidőket a nyolcórás munkarendből sem tudják kivenni. Szintén a gyártásból adódóan, például a hengerdében a hengerészek rövid időközönként váltják egymást. A jegyzet írója adatokat is közöl az érvelése mellé, amiből megtudhatjuk, hogy a vasgyári munkások foglalkoztatása éves szinten számolva „napi 10,5 órát, hetenként 60,8 órát tett ki”. 1930-ban ez az érték napi 8,1 és heti 48,8 órára csökkent, ami 22%-os keresetsökkenést eredményezett, és ez „széles körökben keltett nyugtalanságot s okozott elégedetlenséget”.

A Diósgyőr-vasgyár 1930. március 28-án leadott, 4 oldalas, gépelt jelentésében minden pontban a munkaidő csökkentés ellen érvel. Az érvek mindegyike azt támasztotta alá, hogy a nyolcórás munkanap nem illeszkedik sem a gyártástechnológiához, sem a megszokott munkarendhez, és a munkaidő csökkentése többletköltséget és a gyártás intenzitásának csökkenését fogja szükségszerűen előidézni.

Az általános érvek mellett a kohászati iparból adódó sajátosságokra is rámutat, amikor a munka kvalitására vonatkozó kérdést az alábbiak szerint válaszolja meg: „Egyéni munkánál jobban érvényesül, mint kohászati üzemeknél, ahol csoportok munkájáról van szó. Itt a minőség inkább a csoportvezető munkájától függ, kinek azonban hosszabb munkaidő mellett is bőséges pihenőjük van.”

„Nem általánosítható, mert például hengerdében a munkásnak minden nap újból bele kell jönni a fogásokba, minél fogva a munka intenzitása később nő. A kifáradással járó munka intenzitásának csökkenése pedig azért van kiküszöbölve, hogy felváltva dolgoznak és pihennek. Mivel pedig a pihenő a 8 órás munkaidő mellett sem lehet kiküszöbölni, 8 órás munkanap mellett éppen a legtermékenyebb órái közül veszít majd a munkás.” „A kohászat folytonos üzemében ez nem áll, mert minden munkás váltás elkerülhetetlenül leállással és szünettel jár, ami tehát 8 órás munkanap mellett 2 helyett 3 fog fellépni.”

A leirat szerint a munkások mindössze egyharmada dolgozik „időbérben és 2/3-a alkubérben, mely vagy súly vagy darab vagy egyéb természetű akkord”.³⁶

A nyolcórás munkarend ellen felhozott érvek közt szereplő „a termelőeszközök számának szaporítása” elkerülhetetlen lenne, ami az üzemek, épületek bővítését is magával vonná. A megnövekedett munkáslétszám „lakással való ellátása s a velük járó egyéb szociális terhek” pedig a szociális ellátórendszerben is többletköltségeket okoznának. Vidéki gyárak esetében ugyanis a gyár mellé gyakran lakótelepet is építettek, hiszen a munkaerő utaztatása problémás volt. A Diósgyőr-vasgyári kolónia lakóházai a gyári munkások nagy részének adott otthont, amelynek zárt rend-

³⁶ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 25. f.

szerét a gyári feladatokra méretezték. Az 1930-as években a gyár Miskolctól és a befogadó településtől, Diósgyórtól is többkilométeres távolságban feküdt, emiatt a többletmunkaerő szállásának megoldása is a gyárra hárult volna.

Az indoklás tényszerű adatban nem volt gazdag, de az indulat és ellenállás erősen érezhető a megírt szövegben.

Az Elnöki bizalmas iratok doboz tartalmaz egy dokumentummásolatot, amelyet a Magyarországi Munkásegyletek Szövetsége (Szakszervezeti Tanács) küldött az egyik – vélhetően a munkaügyi – miniszternek: „A 8 órás munkanapnak minden foglalkoztatási ágban való törvényes bevezetése és minden túlóráztatás megszüntetése nagy mértékben csökkenti a munkanélküliséget.” Emiatt a szervezet kéri a minisztert, hogy terjessze az országgyűlés elé a napi 8, illetve heti 48 órás munkaidőt. Ezen kívül kéri a minisztert, hogy gondoskodjon „munkaalkalmak teremtéséről”.³⁷ A 8 pontból álló javaslatot Gál Benő titkárként írta alá az alábbi gyárak nevében: „csepeli, kispesti, ujpesti, a békéscsabai, a debreceni, a dunakömlődi, a diósgyőri, az esztergomi, a gyöngyösi, a győri, a hódmezővásárhelyi, a kaposvári, a keszthelyi, a miskolci, a nagykanizsai, a nyíregyházi, ózdi, pápai, sátoraljaujhelyi, salgótarjáni, szombathelyi, szekszárdi, székesfehérvári, szegedi és más városok munkássága”.

A nyolcórás munkanap bevezetésének visszhangja a sajtóban

„Elamerikázott nyolcórás munkaidő törvény”,³⁸ „Amit mindenki ellenez, de végül senki sem mer leszavazni – Megszavazzák, de nem valósítják meg”,³⁹ „Az elnöklő Bethlen István gróf kijelentette, hogy nem tűri a kérdés elhúzódását. A magántisztviselőkre és alkalmazottakra vonatkozólag is összegyűjtik az adatokat.”⁴⁰ „Az érdekeltségek értekezlete a nyolcórás munkaidőről – Egyelőre nagyarányú adatgyűjtésről van szó – Bethlen nem engedi, hogy a tárgyalások elhúzódjának”⁴¹, „Munkáselbocsátásokkal és üzemi koncentrációkkal védekeznek a gyáripari érdekeltségek a nyolcórás munkaidő ellen”⁴², „Bethlen István miniszterelnök monstreankéten kísérli meg az ellentétek áthidalását”⁴³. – Ezekkel a szalagcímekkel jelentek meg az ankétról és az adatfelvételtől szóló írások.

„A politika vezérei időszerűvé tették a nyolc órás munkaidő kérdését és így az iparnak kénytelen-kelletlen foglalkoznia kelt ezzel a problémával. Tartózkodva teszi ezt, mert jól tudja, hogy a nyolc órás munkaidő vitája nagyon is alkalmas a szenvedélyek felkeltésére, az iparnak pedig lényegéhez tartozik, hogy az ilyen

³⁷ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 48. f.

³⁸ *Népszava* 1930. június 18. 5.

³⁹ Vita a nyolcórás munkaidőről. In: *Honi Ipar* 23/6. 1930. március 15. 18.

⁴⁰ *8 Órai Újság* 1930. március 14. 1.

⁴¹ *Reggeli Hírlap* (Miskolc) 39/61. 1.

⁴² *Újság* 1930. március 9. 3.

⁴³ *Újság* 1930. március 9. 3.

lehetőségeket, kerülje.” – írja cikkének bevezetőjében a *Honi Ipar* folyóirat, amely 2,5 oldalon 3-3 hasábon keresztül, részletesen tárgyalja a nemzetközi konferencia eseményeit, A cikk szerint „az egyezmény tartalma: sok jó szándék és kevés konkrétum”.⁴⁴ A cikk fenntartással és némi gúnnyal írja le a washingtoni egyezmény törekvéseit. Korábbi lapszámában egyszemélyben a népjóléti miniszter⁴⁵ törekvéseinek tekinti a magyarországi bevezetést, aki szorgalmazza és elhatározta a törvényjavaslat kodifikálást. A lap ekkor még egyértelműen a nyolcórás munkaidő bevezetése ellen érvel: „nem kell ma a munkásnak sem, aki a legtöbb iparágban ma azt szeretné, ha a kormány a vállalatokat inkább a munkaidő effektív meghosszabbítására kötelezné. [...] A 8 órás munkaidő ahol lehetett, minden törvényes kényszer és minden kollektív szerződés nélkül is életbe lépett, mint a gépiparban. Másutt pedig, pusztító kártevés nélkül, még törvényes intézkedéssel sem léphet életbe, mint például a textiliparban, ahol az üzemek a belső szükségletet sem tudják ellátni, ahol a tőke- és hitelválság miatt nem lehet újabb befektetésekre gondolni és a legfontosabb gazdasági érdekek fűződik a meglévő üzemek mennél nagyobb kihasználásához.”⁴⁶

A *Magyar Ipar* is ír a konferenciáról és a törvényjavaslat előkészítéséről. Ez a szöveg véleményformálás nélkül írja le a legfontosabb tudnivalókat a nyolcórás munkaidőről.⁴⁷

A *Magyar Munkás Szemle* részletesen tárgyalta a nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1929. évi konferenciáját, ahol naprendi pontként a 8 órás munkaidő mellett téma volt „a koloniális kényszermunka” és a balesetek elhárítása, valamint a hajók ki- és berakodásával kapcsolatos balesetek ügye. Megállapítja, hogy „...a kérdés nemzetközi szabályozásra nem igen alkalmas, nem pedig azért, mert az egyes nemzetek ide vonatkozó kodifikációjának sokfélesége miatt a szabályozás egyöntetűségét biztosítani alig lehet”.⁴⁸

A márciusi ankét szigorúan bizalmas keretek közt folyt, ennek ellenére (vagy épp ezért) a legtöbb újság beszámolt arról, hogy a munkaidő-egyezmény aláírásának nemzetközi nyomására a kormány milyen választ kíván adni.

A kormány álláspontjáról keveset tudni, leginkább a nemzetközi sürgetés szerepel az indokok között. A kormány valós szándéka nem derült ki, azonban a Bethlen-kormánynak a már érezhető gazdasági válságban a nemzetközi szempontokra is reagálnia kellett.

- „Rendkívül sokágú bonyolult kérdésről van szó, amelyet higgadt megfontolással és az anyag alapos áttanulmányozásával lehet csak megoldani. Látom, – mondotta a miniszterelnök – hogy iparáganként más és más a helyzet és ezért szükségesnek tartom, hogy egy nagyobb plénum foglalkozzék az előkészí-

⁴⁴ *Honi Ipar* 23/6. 1930. március 15. 18.

⁴⁵ Vass József római katolikus pap, kalocsai nagyprépost, kereszténypárti politikus, a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere.

⁴⁶ *Honi Ipar* 23/1. 1930. január 1. 11.

⁴⁷ *Magyar Ipar* 51/1–24. 1930, 62.

⁴⁸ *Magyar Munkás Szemle* 12. 1929; 1. 1930, 7–8.

téssel, hogy azután az egyes iparágak részleteiben behatóan megvitathassák az ügyet.”⁴⁹

- „A kormány részéről hangsúlyozták az ankéten, hogy a nyolcórás munkaidő bevezetésére Magyarországot nemzetközi egyezmény is sürgeti.”⁵⁰

A kiszivárgott információk szerint a munkaadók határozottan a törvény beiktatása ellen érveltek:

- „a nyolcórás munkaidő bevezetése a gyáripari termelés mostani viszonyai között olyan súlyos megterhelést jelentene, ami a magyar gyáripar versenyképességét a belföldi piacon is veszélyeztetné”.⁵¹
- A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek azonban a bevezetés mellett érveltek: „Pártunk az egész vonalon ragaszkodik a nyolcórás munkaidő bevezetéséhez és nem elégszik meg semmiféle félmegoldással. Amikor a legtöbb államban már bevezették a nyolcórás munkaidőt, Magyarország sem zárkozhatik el ennek a kérdésnek a rendezése elől.”⁵²

A nyolcórás munkarend bevezetéséről a sajtó az ankétet megelőző években is foglalkozott. Leginkább az áprilisi lapszámokban találunk erről szóló cikkeket, mert a közelgő május elseje jó alkalmat adott a munkások érdekvédelmének erősítésére. A *Népszava* minden áprilisban egész oldalas cikkben bátorítja a munkásokat, vagy ad helyt szakszervezeti felhívásoknak:

- „A nyolcórás munkaidőért folyó harcban a munkásosztály jóléte, szabadsága és jövője forog kockán és minden ország munkásainak erkölcsi kötelességük ezt a harcot friss és győzhetetlen erővel folytatni.”⁵³
- „Az uralkodó osztályoknak és a munkásgyűlölő hatalomnak fáj, hogy a munkásságnak ezen az egyetlen ünnepén a dolgozó osztályok hangot adnak a maguk szolidáris követeléseinek: követelik a nyolcórás munkaidőt, munkásvédő törvényeket, szociálpolitikai alkotásokat.”⁵⁴
- „A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség felszólítja a világ munkásait, hogy tüntessenek május elsején: a világbékéért; a nyolcórás munkanapért; a szociális törvényhozás kiépítéséért; a teljes egyesülési és gyülekezési jogért; az összes népek szabadságáért!”⁵⁵

A május elsejét hangsúlyozva a lapok a nyolcórás munkaidőhöz kötődően a nemzetközi munkásmozgalmakról is rendre beszámolnak:

⁴⁹ *8 Órai Ujság* 1930. március 14. 1.

⁵⁰ *8 Órai Ujság* 1930. március 14. 1.

⁵¹ *Ujság* 1930. március 9. 3.

⁵² *Ujság* 1930. március 9. 3.

⁵³ *Népszava* 1928. április 22. 3. A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség Elnökségének felhívása.

⁵⁴ *Népszava* 1929. április 25. 1.

⁵⁵ *Népszava* 1927. április 22. 1.

- „A belga szakszervezeti szövetség és a munkáspárt végrehajtóbizottságai a fenyegető háborús veszedelmek megbeszélése céljából együttes értekezletet tartottak. A belga munkáspárt főtanácsának és a szakszervezeti szövetség országos tanácsának ezután következő ülésében a Szocialista Munkásinternacionálé és a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség háborúellenes akciójáról tesznek jelentést. Április 23-ára pedig nemzetközi mitinget hívnak össze a brüsszeli Népházba. Az idei május 1-ét pedig az egész belga munkásosztály a világbéke és a nyolcórás munkanap mellett való tüntetés jegyében ünnepli meg.”⁵⁶
- Bukarestből táviratozták: „Bukarest egész faiparának munkássága sztrájkba lépett, mert a vállalkozók a nyolcórás munkanaphoz csak bérleszállítás árán voltak hajlandók hozzájárulni.”⁵⁷
- „A németországi szakszervezeti központok képviselői (a keresztény szervezetek kivételével) az elmúlt héten értekezletet tartottak, amelyen a német birodalmi kormány a munkaidőre vonatkozó törvényjavaslatának tervezetét bírálták meg és azt a leghatározottabban visszautasították.”⁵⁸

Az ankét, a nyolcórás munkaidő bevezetéséhez készített adatfelvétel utóélete kevesebb visszhangot váltott ki a sajtóban, a híradások az elodázásról írtak, aztán az érdeklődés jelentősen csökkent. „A munkaadók és a munkások legközelebbi ankétjét a miniszterelnök – illetékes helyről szerzett értesüléseink szerint — csak április végére hívja össze, mivel hetekig eltarthat, amíg minden iparágban összegyűjtik azokat az adatokat, amelyekkel a különböző érdekeltségek a nyolcórás munkaidő ügyében kívánt álláspontjukat kívánják alátámasztani.”⁵⁹

A miskolci és diósgyőri helyi lapokban kevés visszhangot váltott ki a nyolcórás munkaidőről szóló vita. Mérsékelt hangvételű cikkek jelentek meg, és egy helyi érdekvitát is felhasználtak az országos figyelmet eszközként használva. Egy 1930 június 19-én megjelent *Népszava* cikk és a rá adott válasz is az Elnöki bizalmas mappába került. Az újság arról adott hírt, hogy „az állami vasgyárnak sütődéje van, a sütődében azonban a legpéldátlanabb módon hagyják figyelmen kívül a sütőiparra, illetve a sütőmunkás és tanoncokra vonatkozó védőtörvényeket. Éjjel épp úgy, mint nappal, hajszolják a munkásokat, tanoncokat munkára és érdekessége a dolognak, hogy a munkások hiába fordulnak a közhatóságokhoz panaszos beadványaikkal, a munkásokat védő törvényeket a legirgalmatlanabb módon fölrúgják a gyárban. [...] A vasárnapi törvényes munkaszünete sincs meg a munkásoknak és majdnem hihetetlen, hogy a csendőrség, és a rendőrség ezekről nem vesz tudomást.”⁶⁰ A gyár válaszában jelzi az újság felé, hogy semmilyen panasz nem érke-

⁵⁶ *Népszava* 1927. április 3. 17.

⁵⁷ *Népszava* 1929. április 28. 3.

⁵⁸ *Népszava* 1927. április 10. 17.

⁵⁹ *A reggel* 1930. március 17. 8.

⁶⁰ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 91. f.

zett ez ügyben, valamint azt is jelzik, hogy 28 éves a legfiatalabb alkalmazott, jelzik továbbá, hogy a támadás alaptalan, a „konkurrenciai érdekeit kívánja szolgálni”, mert a gyár olcsóbban adja a kenyereket, és a süteményt is.⁶¹

A szakmai híradások, mint például a *Bányászati és Kohászati Lapok* folyóirat, a hazai folyamatokról leginkább külföldi példák ütköztetése révén számolt be. 1929-ben a *Vaskohászok düsseldorfi kongresszusán* elhangzott előadásokból kiemelik, hogy a nyolcórás munkanap bevezetése csak fokozatosan és óvatosan lehetséges, mert egyébként gazdasági károkat okoz.⁶² A szakmai lap másik cikkében azt is kifejti, hogy az üzem működésében a legalacsonyabb költségre kell törekedni, amelynek egyik eleme, hogy „alacsonyabb munkáslétszámmal és minél kevesebb munkaidővel” érje el ezt. „Ez egészséges, munkabíró, elsősorban fiatalemberektől várható,”⁶³ amihez szakszerű orvosi vizsgálat szükséges.

Egy 1930-as lapszámban, a Közgazdasági hírek rovatban számol be a genfi konferenciáról.⁶⁴ A kormány által kezdeményezett ankétról nem szól, és a nemzetközi konferencia eredményeit, a bértételeket a *Deutsches Bergwerks-Zeitung* 1930. 95. híradásából veszi át, így a hazai diskurzusból kimaradt.

Összegzés

A vizsgált időszak, az 1929–1930. évben az ipari munkások száma országosan elérte az 1 millió 150 ezer főt, arányaiban pedig a társadalom 26%-át tette ki⁶⁵. A trianoni határmegvonás utáni évtized végén Magyarország az 1930-as évekbe erős fejlődési pályával tudott belépni. Az 1929-ben már érezhető gazdasági válság egyre erősebben jelentkezett az életszínvonalban, a munkanélküliségben, valamint a keresetekben, amelyek az 1913-as év 80-90%-a körül mozogtak. A válság elsősorban azokban az ágazatokban okozott problémát, amelyek termelőeszközöket gyártottak. A vas- és fémipar, a gépgyártás, valamint az építőanyag-ipar, és a faipar együttes termelése 1929-hez képest 1932-re 48%-kal csökkent, miközben az egész termelés csak 24%-kal.⁶⁶

A munkaidő jogszabály általi csökkentése egyik eszköze volt az egyre nagyobb arányú munkanélküliség ellensúlyozásának. A munkanélküliség a vizsgált években országosan a 10–20%-ot is elérte. Ennek csökkentése gazdaságilag is szükségszerű volt, és ehhez adódott a Bethlen-kormány félelme a szélsőségek erősödésétől, a társadalmi engedetlenségi mozgalmak fellángolásától. Tausz Anikó rámutat, hogy a bethleni konszolidáció eszköztárában a szociális demagógia eszközei is fellelhetők. Az 1927-es XXI. törvényben, amelyben a betegség- és balesetbiztosítás

⁶¹ BML. XI-11. 2. A Diósgyőri m. kir. Vas és Acélgyár igazgatóságának iratai. Elnöki bizalmas iratok: 1930–1944. 92. f.

⁶² *Bányászati és Kohászati Lapok* 1–2. 1929, 249.

⁶³ *Bányászati és Kohászati Lapok* 1–2. 1929, 494.

⁶⁴ *Bányászati és Kohászati Lapok* 1–24. 1929, 226.

⁶⁵ ROMSICS 2000, 199.

⁶⁶ ROMSICS 2000, 165.

reformját hajtották végre, arról is gondoskodtak, hogy a biztosítottokra a biztosítás jelentős költségeit áthárítsák. A befizetett járulékokkal a pénzügyminiszter rendelkezett. A befolyt összegből csak 20, majd 30%-ot fizettek ki, a fennmaradó összeget államadóssági kölcsönkötvénybe fektették.⁶⁷

A munkaadói érdekeltségek is mindent elkövettek, hogy a munkaidő kérdése ne kerüljön a parlament elé. 1928 májusából való a Gyáriparosok Országos Szövetségének az a körlevele, amely a népjóléti miniszternek a napi nyolcórás munkaidőre vonatkozó törvényjavaslata ellen mozgósít: „Meg kell tennünk minden intézkedést, amelyek ezen, az ipar érdekeit fenyegető törvényjavaslat megakadályozására alkalmasak [...] ha ezen igyekezetünk dacára a törvényjavaslat mégis a parlament elé kerülne, a javaslat olyan legyen, amely a 8 óránál hosszabb munkának a lehetőségét nem veszi el, illetőleg csak a legkisebb mértékben korlátozza.” A munkaadók egyesületének erőfeszítéseit természetesen siker koronázta: a munkaidő szabályozása nem emelkedett törvényerőre Magyarországon.⁶⁸

Bethlen kiegyezése a Szociáldemokrata Párttal kötelezte a miniszterelnököt, hogy a szociálpolitikai fejlesztéseket hajtsa végre. A Bethlen–Peyer-paktum eredményeként az SZDP ígéretet tett, hogy szervezkedését szűkebb körre korlátozza (többek közt a vasutasok között nem szervezkedik), és nem kezdeményez politikai sztrájkot. Cserébe Bethlen azt ígérte, hogy az SZDP szabadon működhet, és visszaállítja az 1914 előtti szabadságjogokat, valamint a munkásbiztosítás rendszerét korszerűsíti. A nyolcórás munkaidő bevezetése ennek az ígéretnek a része volt.

Hogy volt-e valós szándék a törvény gyors bevezetésére, nem tudhatjuk. Bethlenről egységesen az a kép rajzolódik ki, hogy nagyon okosan és ügyesen tárgyalt mind a külpolitikai, mind a belpolitikai szereplőkkel. A világválság hatása 1930-ban első negyedévében egyértelműen jelentkezett mind Magyarországon, mind külföldön, ami elbocsátásokban és egyéb megszorításokban mutatkozott meg. Egy esetleges május elsejei tömegmozgalomtól való félelem is lehet az oka a sietős adatbekérésnek, majd a törvény halasztásának, hiszen így mind a külpolitika, mind a belpolitika irányába tett gesztus csökkentette a lehetséges konfliktushelyzeteket.

A nyolcórás munkaidőt törvényben szabályozott módon végül csak 1937-ben hirdették ki⁶⁹. A törvény előírta, hogy a „foglalkozásban alkalmazott személyzet valóságos munkaideje a munkaközi szünetek beszámítása nélkül huszonnégy óra alatt nyolc óránál, és hetenkint negyvennyolc óránál, a tisztviselőké pedig heti negyvennégy óránál hosszabb nem lehet”. A törvény előírta a pihenőidőt, amely a munkaidőbe nem számított be, de előírta, hogy a pihenőidő nem lehetett negyed óránál rövidebb. Az 5. § kimondta, hogy a nyolc órán felüli munka túlmunkának számít, amiért a rendes munkabér 25%-val többet kellett fizetni.

⁶⁷ TAUSZ 1976, 659.

⁶⁸ TAUSZ 1976, 656.

⁶⁹ 1937. évi XXI. törvénycikk a munkaviszony egyes kérdéseinek szabályozásáról. Forrás: *Ezer év törvényei*, net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700021.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41 (letöltés: 2022. aug. 2.).

A törvény még ekkor is hagyott kikaput: „A közérdekből, a gazdasági szempontból vagy az illető iparág vagy foglalkozás természete miatt szükséges kivételeket az érdekelt munkaadói és munkavállalói szervezetek meghallgatása után az illetékes miniszter rendeletben állapítja meg.”

Ugyanezen törvényben szabályozták azt a legkisebb munkabért, amelyet a mindenkor illetékes miniszter szabhatott meg, valamint éves fizetett szabadságként minimum 6 napot jelöltek meg, amely nem számított bele sem a betegszabadságba, sem pedig a törvény által meghatározott munkaszüneti napokba.

Bibliográfia

CORA 2011

CORA Zoltán: *A szociálpolitika választójai Magyarországon: A mintakövetés lehetőségei és kényszerei (1938–1950)*. PhD-dolgozat. Szegedi Egyetem, 2011.

CSÉPÁNYI 1966

CSÉPÁNYI Dezső: *A Gömbös kormány Szociálpolitikája 1935–1936*. Szeged, 1966.

FÉL 1944

FÉL Edit: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata (A marcelházai Rancsó-Czibor család élete)*. Érsekújvár, A SZMKE Kisalföld-Kutató Intézetének kiadása, 1944. (Kisalföldi Közlemények, 1/3.)

FUKÁSZ 1984

FUKÁSZ György: Munkaidő, szabadidő. In: *Közművelődés és szabadidő. Összeállítás a TIT Szegedi 13. Művelődéstudományi Nyári Egyetemén elhangzott előadásokból*. Szeged, 1984, 45–57.

GRANASZTÓI 2000

GRANASZTÓI Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: *A megfoghatatlan idő*. Szerk. FEJŐS Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000, 103–117.

GYÁNI 2012

GYÁNI Gábor: Társadalmi egyenlőtlenségek – szociális biztonság a 20. században. In: *Összhang. Tudomány a gazdaságban és a társadalomban*. Szerk. BESSENYEI József. Eger, Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó, 2012, 37–46.

H. SAS 1976

H. SAS Judit: *Életmód a családban. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Budapest, Akadémiai, 1976.

ILO 1920

International Labour Organization (ILO) The Labour Provisions of the Peace Treaties. International Labour Office, Geneva, 1920. Forrás: www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf.

PALÁDI-KOVÁCS 2000

Magyar Néprajz. VIII. Társadalom. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest, 2000.

R. NAGY 2015

R. NAGY József: Változásban: munka és szabadidő 1984–2014. *Kultúra és Közösség* 6. 2015, 5–16.

ROMSICS 2000

ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris, 2000.

TASCHEK 2019

TASCHEK Zoltán: „Az ország szolgálatában megmaradni a legfőbb erkölcsi kötelesség”. Vass József miniszterelnök-helyettesi szerepe a Bethlen-kormányban. *Clio Műhelytanulmányok* 4. 2019.

TAUSZ 1976

TAUSZ Anikó: Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között. *Történelmi Szemle* 19. 1976, 631–659.

A KÖNNYEN ÉRTHETŐ KOMMUNIKÁCIÓ MINT A GLOBÁLIS INTRALINGVÁLIS FORDÍTÁS EGYIK SAJÁTOS TÍPUSA

DOBOS CSILLA

„Mindegy, hogy képességeid mekkorák,
fő, hogy a tőled telhető legjobbat
formáld belőlük és általuk.”
Weöres Sándor

1. Bevezetés

Napjainkban egyre nagyobb jelentősége van a nyelven belüli, ún. intralingvális fordításnak az élet számos területén. A különböző társadalmi, gazdasági, politikai és tudományos kommunikációs színtereken a korábbiakban is kiemelten fontos volt a kommunikáció szereplői közötti hatékony információátadás, azonban jelenlegi, krízisekkel és kihívásokkal jellemezhető világunkban a megfelelő információnak, a megfelelő időben és helyen, megfelelő módon, formában és eszközökkel, a megfelelő célcsoport számára történő továbbítása fokozatosan növekvő és egyre meghatározóbb szerepet kap. Ennek igazolására elegendő csupán a tudományos Covid-szövegek és a Covid-terminológia laikusok számára történő nyelven belüli fordítására gondolnunk.

Az alábbiakban az intralingvális fordítás egyik speciális típusát, nevezetesen az enyhe értelmi fogyatékossgal élők számára történő nyelven belüli fordítást kívánjuk röviden bemutatni és elhelyezni az intralingvális fordítások széles spektrumában. Az enyhe értelmi fogyatékossgal élők számára történő nyelven belüli fordítást összevetjük az intralingvális fordítás két másik típusával (az irodalmi művek tanulók számára történő nyelven belüli fordításával és a tudományos szövegek laikusok számára történő nyelven belüli fordításával), majd az eredményeket táblázatos formában összegezzük.

2. Az intralingvális fordítás típusai

Az intralingvális fordítás lehet globális vagy lokális, előbbi a teljes eredeti szöveg átalakítását, míg utóbbi a szöveg egyes, kisebb részeinek, rövidebb bekezdéseinek, olykor csak egyes szavainak, kifejezéseinek a nyelven belüli fordítását jelenti.¹ Heltai Pál a globális nyelven belüli fordítás leggyakoribb esetei közé az alábbiakat sorolja:

¹ DOBOS 2014.

- irodalmi művek gyermekek vagy az ifjúság számára történő átdolgozása,
- irodalmi művek nyelvet tanuló külföldiek számára történő átdolgozása,
- régi szövegek mai nyelvre történő fordítása,
- tudományos szövegek népszerű-tudományos stílusban történő átalakítása,
- szakszövegek laikusok számára történő átfordítása,
- laikusok által létrehozott szövegek lefordítása szakemberek számára.²

A leggyakoribb intralingvális fordítási típusokat további alcsoportokkal lehet kiegészíteni, így például az irodalmi művek humoros átalakításával, versek prózai megfogalmazásával, regények szövegeknyvvé történő átalakításával, mondanévkönyvek átíratásával stb. Ezt a sort bővíti egy sajátos és rendkívül fontos kategória, nevezetesen a különböző típusú szövegeknek az enyhe értelmi fogyatékosággal és/vagy autisztikus spektrumzavarral élők számára történő nyelven belüli fordítása.

A globális intralingvális fordítás *elvégzésének oka* rendszerint az, hogy az eredeti szöveg befogadónak kognitív környezete eltér a célszöveg befogadónak kognitív környezetétől. Kognitív környezetben az általános ismereteket és világlátást, a szakmaspecifikus és szakmainvariáns tudást, illetve kompetenciákat, összefoglaló terminussal a különböző kommunikációs színterekhez kötődő különböző felkészültségtípusokat értjük.³ A kommunikáció participáción alapuló elmélete⁴ abból indul ki, hogy a színterek nem elsődlegesen a kommunikáció fizikai helyszínét vagy valós környezetét jelentik, hanem a mindenkori kommunikáló felek felkészültségei által szőtt virtuális teret. A nyelven belüli fordítás szükségességének és típusának meghatározása szempontjából kevésbé releváns, hogy mondjuk az orvos (szakember) és a beteg (laikus) hol beszélget a beteget érintő egészségi problémákról (pl.: a kórházban, a kórház udvarán, az utcán), sokkal fontosabb a kettejük felkészültségei által létrehozott virtuális tér. Ugyanezt tapasztaljuk az irodalmi művek tanulók számára történő átdolgozásakor, a tudományos szövegek érdeklődő laikusok számára történő átfogalmazásakor vagy a különböző típusú szövegeknek az enyhe értelmi fogyatékosággal élők számára történő nyelven belüli fordításakor is.

3. Irodalmi művek tanulók számára történő nyelven belüli fordítása

A 2000-es évek elején Nógrády Gábor és fia, Nógrády Gergely elhatározták, hogy elindítják a *Klasszikusok újramesélve* sorozatot, melynek során elkészítik több, irodalomtörténeti értékű, klasszikus magyar regény nyelven belüli fordítását egyszerűbb nyelven, rövidebb formában. Ezen terv megvalósításának eredményeként jelent meg Nógrády Gergely újramesélésében – többek között – Gárdonyi Géza *Egri csillagok*, Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* és *Az aranyember* (az 1872-es első kiadásban: *Az arany ember*) című regényeinek intralingvális átíratata. Az 1. táblázat bal oldali oszlopában *Az aranyember* című klasszikus Jókai-regényből idézünk egy

² HELTAI 2011.

³ HORÁNYI 2007; DOBOS 2018.

⁴ HORÁNYI 2007.

eredeti részletet,⁵ a jobb oldali oszlopban pedig az adott részletnek Nógrádi Gergely által készített intralingvális fordítását olvashatjuk.⁶

1. táblázat. Az aranyember című regény egy részletének intralingvális fordítása

Jókai Mór 1872	Nógrádi Gergely 2016
Timár pedig visszament a látogatási terembe. Nemcsak a kalapjáért, amit otthagyt, hanem egyébért is. A teremben nem volt más, mint Timéa. Athalie és vőlegénye a mellékszobában voltak.	Timár sarkon fordult, és becsapta az ajtót. Egyenesen a nagyterembe ment.
Timár kigyulladt arcán Timéa észrevette a nagy változást. A mindig szelíd, alázatos arc most büszke volt és indulattól átszellemlült, ami azt egyszerre széppé tette. Sok arc megszépül, ha a szenvedély átlobog rajta.	Kigyulladt arcán Tímea azonnal észrevette a nagy változást. A mindig szelíd, alázatos ábrázat most büszke volt és szenvedélyes.
Egyenesen odament Timéához, ki a nászruhára aranyrózsákat hímzett ezüstlevelekkel.	Timár egyenesen odament Tímeához.
– Timéa kisasszony! – szólt forró, mély hangon. – Én most kegyedtől búcsút veszek. Legyen ön boldog: legyen ön még sokáig gyermek. De ha egyszer eljön egy olyan óra, amelyben ön boldogtalannak fogja magát érezni, gondoljon rá, hogy van egy jó ember, aki önért...	– Kisasszony! – szólt mély, érzelmekkel teli hangon. – Én most búcsút veszek kegyedtől. Legyen boldog: legyen még sokáig gyermek. De ha egyszer eljön egy olyan óra, amelyben ön boldogtalannak fogja magát érezni, gondoljon rá, hogy van egy jó ember, aki önért...
Nem tudta tovább kimondani. Hangja elakadt, szíve elszorult. Timéa kiegészíté az elakadt szót. – Háromszor... Timár megszorítá kezét, s sűgva rebege: – Örökké. Azzal meghajtá magát, s eltávozott, anélkül, hogy a mellékszobában levőknek alkalmatlankodott volna.	Nem tudott tovább beszélni. Hangja elakadt, szíve elszorult. Tímea folytatta a mondatot: – Háromszor... Timár megszorította a kezét, és azt sűgta neki: – Örökké. Azzal meghajtotta magát, és távozott.

⁵ Internet: olvassbele.com/2016/07/15/jokai-mor-nograd-gergely-az-aranyember-reszlet/ (letöltés: 2022. aug. 10.)

⁶ Internet: olvassbele.com/2016/07/15/tomoritett-levetinczy-jokai-mornograd-gergely-az-aranyember/ (letöltés: 2022. aug. 10.)

Az eredeti szöveg és az újramesélt történet közötti különbséget (az intralingvális fordítás lényegét) Nógrády György, az intralingvális fordítás elkészítője az alábbiak szerint fogalmazza meg:

„A *hűséggel újramesélt* változatokban *minden fontos* epizód, szereplő és lényeges motívum benne van. Az újrameselő törekszik rá, hogy »átmentse« az eredeti szerző *gondolatiságát, lelkeségét*. Az újramesélt verziók nem sztorikivonatok, hanem *teljes élményt adó* regények. [...] Még újramesélve is *katartikusak*.” [Kiemelés a szerzőtől.]

Nógrádi György *Klasszikusok újramesélve* sorozatát⁷ számos dicséret és kritika illette. Fenyő D. György, a Magyaratanárok Egyesületének (ME, 2008) alelnöke úgy véli, hogy „ez a könyvsorozat nem lesz a magyartanítás megreformálója, de megromtója sem”.⁸

4. Tudományos szövegek laikusok számára történő nyelven belüli fordítása

A globális intralingvális fordítás második leggyakoribb esetével akkor találkozunk, amikor tudományos szövegek kerülnek átdolgozásra nyelven belüli fordítás segítségével a laikusok számára is érthető köznyelvre. A globális intralingvális fordítás célja általában az, hogy valamilyen módon kiegyenlítődjék a (gyakran igen jelentős) különbség az adott szintéren kommunikáló felek felkészültségei között. A tudományos szövegek laikusok számára történő nyelven belüli fordításakor a kiegyenlítő-dés megvalósításakor nem lehet szó kétirányú és párhuzamosan zajló folyamatról, ahol a két eltérő felkészültségi típus képviselői kölcsönösen közelítenek egymáshoz. Ez egy egyirányú folyamat: a szaknyelvet használók gondolatait kell közelíteni a laikusok felé. A szövegfordítás szintjén ez azt jelenti, hogy a bonyolult, magas absztrakciós szintű és nagy terminológiai sűrűségű szakmai szövegeket közelíti a fordító – nyelven belüli fordítás segítségével – a laikusok által is befogadható, ’egyszerű’ szövegek nyelvi világához. A *globális* intralingvális fordítási eljárások mellett, amelyek az egész szöveget érintik, a tudományos szövegek laikusok számára történő átdolgozásában a *lokális* nyelven belüli fordítás eszköztárának olyan elemei is előfordulhatnak, mint például a magyarázat, a parafrázis (kiemelten

⁷ JÓKAI Mór: *A kőszívű ember fiai*. Nógrádi Gergely tollából. 2014; GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*. Nógrádi Gergely tollából. 2014; MIKSZÁTH Kálmán: *Szent Péter esernyője. Különös házasság*. Nógrádi Gergely tollából. 2015; MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*. Nógrádi Gergely tollából. 2015; JÓKAI Mór: *Az aranyember*. Nógrádi Gergely tollából. 2016; HOMÉROSZ: *Odüsszeia*. Nógrádi Gergely tollából. 2016; ZRÍNYI Miklós: *Szigeti veszedelem*. Nógrádi Gergely tollából. 2017; ARANY János: *Toldi-trilógia*. Nógrádi Gergely tollából. 2018; MIKSZÁTH Kálmán: *Beszterce ostroma*. Nógrádi Gergely tollából. 2020 (e-könyv); Victor HUGO: *Nyomorultak*. Nógrádi Gergely tollából. 2020 (e-könyv); Charles DICKENS: *Twist Olivér. Karácsonyi ének*. Nógrádi Gergely tollából. 2020 (e-könyv).

⁸ FENYŐ 2008.

a magyarázó parafrázis, más terminológiával az értelmező körülírás), a definíció, az explicitáció és a pragmatikai adaptáció.

A következőkben egy példát mutatunk be arra vonatkozóan, hogy a *Qubit* (qubit.hu) honlapján a *Tudomány* rovatban 2022. július 6-án megjelent *Mit művelnek a depresszió ellen felírt gyógyszerek az agyban?* című cikk hogyan függ össze a tágabb értelemben vett intralingvális fordítással. A *Qubit* szerkesztőségének az a deklarált célja, hogy a nyilvánosságot „hiteles, alapos és közérthető tudományos ismeretekhez” juttassa „politikamentesen, közszolgálati hevülettel, száznál több kutató és tudós bevonásával”.

A *Mit művelnek a depresszió ellen felírt gyógyszerek az agyban?* című cikkben, melynek szerzője Kun Zsuzsi,⁹ a *Qubit* fiatal munkatársa, egy Széchenyi-díjas professzor, pszichiáter, neurológus és farmakológus szakorvos, Rihmer Zoltán kalauzolja az olvasót a depresszió világában. Az alábbiakban a cikk második fejezetének („Az agyban dől el valami”) részletét olvashatjuk, melyben Rihmer professzor Catherine J. Harmer¹⁰ tudományos cikkének egyik gondolatát ülteti át magyar nyelvre és köznyelvre. Vagyis a *Qubit*-ben a *Lancet Psychiatry* tudományos cikkének egyik alapgondolatát olvashatjuk, *egyszerűen fogalmazva*.¹¹

„A depresszió kialakulásának biológiai hátterét *egyszerűen fogalmazva* az agyi kémiai egyensúly felborulása okozza. Ez viszont tényleg elég *erős egyszerűsítés*, ugyanis az egyensúly többféleképpen borulhat fel, és hosszú távon akár az agyszerkezetre is hatást gyakorolhat – áll Catherine J. Harmer, az Oxfordi Egyetem munkatársának és kollégáinak 2017-es cikkében, ami a *Lancet*-ben jelent meg. Rihmer professzor szerint épp ezért leginkább azzal érdemes foglalkozni, hogy miként lehet helyreállítani ezt a felborult egyensúlyt.”

A cikkben találunk további hivatkozásokat a National Health Service¹² és World Health Organization¹³ weboldalán publikált írásokra, valamint egy magyar szakdolgozatra. A National Health Service oldalán található információk esetében angol–magyar interlingvális fordítás történt, mivel a brit Nemzeti Egészségügyi Szolgálat weboldalának a laikus olvasó a célközönsége, tehát regiszterváltásra nem volt szükség. A World Health Organization cikkei azonban nem csak a laikusoknak szólnak, itt tehát inter- és intralingvális fordítás is történt. Herczeg Diána Ildikó szakdolgozata¹⁴ globális nyelven belüli fordítás eredményeként került a cikkbe.

⁹ KUN 2022.

¹⁰ HARMER 2017.

¹¹ Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy Catherine J. Harmer cikkét, aki az Oxfordi Egyetemen a kognitív idegtudományok professzora, nem a cikk szerzője, hanem Rihmer Zoltán professzor (Széchenyi-díjas orvos, pszichiáter, neurológus) fordította magyarra és köznyelvre.

¹² NHS 2021.

¹³ WHO 2021.

¹⁴ HERCZEG 2016.

5. Az enyhe értelmi fogyatékossgal élők számára történő nyelven belüli fordítás

Minden fordítás egyben értelmezés, vagyis a fordító az eredeti szöveget interpretálja, majd létrehozza a célnyelvi szöveget (interlingvális fordítás esetében), illetve a célszöveget (intralingvális fordítás esetében). A filozófiai, filológiai, irodalmi, teológiai és jogi hermeneutika mellett létezik *fordítási hermeneutika* is, ami nem más, mint a fordítási folyamatban érintett szövegek értelmezésének, interpretációjának a tana. A fordítási hermeneutika alapvetően annyiban tér el más megalapozású értelmezéstanoktól, hogy itt a szöveg értelmezése a *fordítás eredményességét* hivatott elősegíteni.

Már említettük, hogy a globális intralingvális fordítás *elvégzésének oka*, hogy az eredeti szöveg befogadóinak kognitív környezete különbözik a célszöveg befogadóinak a kognitív környezetétől. Az értelmi fogyatékkal élők esetében ez orvosi dokumentumokkal igazolt tény, tehát ebben az esetben a fordítás célcsoportja és a célcsoport jellemzői elvileg könnyebben meghatározhatók, mint az egyéb célcsoportú globális nyelven belüli fordításoknál.

5.1. Az enyhe értelmi fogyatékossgal élők mint az intralingvális fordítás célcsoportja

A célcsoport és a kommunikációs szintér definiálása az enyhe értelmi fogyatékossgal élők esetében sem egyszerű feladat. Az értelmi fogyatékossgal *komplex jelenség*, maga a kifejezés is *gyűjtőfogalom*. Czeizel Endre, Lányiné Engelmayer Ágnes és Rátay Csaba klasszikus definíciója szerint az értelmi fogyatékossgal „a központi idegrendszer fejlődését befolyásoló örökletes és/vagy környezeti hatások eredőjeként alakul ki, amelynek következtében az általános értelmi képesség az adott népesség átlagától – az első életévtől kezdve – számottevően elmarad, és amely miatt az önálló életvezetés jelentősen akadályozott”.¹⁵ A definíció olvasásakor két olyan szó is szembeötlök (a számottevően és a jelentősen szavak), amelyeknek a szemantikai struktúrája nem terminusjellegű. Ez tulajdonképpen viszonylag gyakori jelenség más szaknyelvekben is. Például a nagyon pontos, szigorú és szakszerű jogi szaknyelvben is, ahol közismerten egy vesszőnek is sorsdöntő jelentősége van, előfordulnak ún. *határozatlan jelentésű terminusok* (pl.: a veszélyesség *csekély foka*, *kifogástalan* magatartás, *enyhe* büntetés, a gondatlanság *enyhébb foka*, a bűnösség *kisebb foka*, *súlyosabb* jogkövetkezmény, *jelentős* mennyiségű termék, *eshetőleges* szándék, a vádlott beszámítási képességének *enyhe* fokú korlátozottsága, elkövetéskor *enyhe* fokban korlátozó szellemi hanyatlás stb.), ami azzal magyarázható, hogy a jog sokrétű és bonyolult életviszonyokat szabályoz. A fentiekben idézett, értelmi fogyatékossgalra vonatkozó definícióban a „számottevően elmarad” és a „jelentősen akadályozott” kifejezések jelentenek a laikus olvasónak gondot. Zárójelben jegyzem meg, hogy az „általános értelmi képesség” és az „önálló életvezetés” értelmezése is vethet fel kérdéseket, amelyeket azonban a gyógy-

¹⁵ CZEIZEL – LÁNYINÉ – RÁTAI 1978.

pedagógiai szakma képviselői eredményesen megválaszolnak. Így van ez a „szá-mottevően elmarad” kifejezéssel is.

Az állapot súlyosságát tekintve az értelmi fogyatékosokkal élők társadalmi csoportja meglehetősen heterogén. A nyelven belüli fordítás szempontjából is teljesen eltérő célcsoportot képviselnek az *enyhe*, a *középsúlyos* (mérsékelt), a *súlyos* és az *igen súlyos* fokú értelmi fogyatékosokkal élők. A csoportosítás alapját az IQ-tesztek szociometriai kritériuma szolgáltatja, amely szerint az értelmi fogyatékos-ság súlyosság szerinti fokozatai a következők: enyhe: 75–50/55 közötti IQ; mérsékelt: 55–35/40 közötti IQ; súlyos: 40–20/25 közötti IQ; igen súlyos: 25 alatti IQ¹⁶. Az IQ-értékek mellett a komplex diagnosztikus keretben számos további differenciáldiagnosztikai tényezőt is célszerű figyelembe venni (pl. az anamnesztikus adatok és a profilanalízis eredményei, valamint az általános fejlődési szint mellett a vizsgált személy korát, nemét, környezeti, illetve nevelési körülményeit, az adaptív készségeit, a kommunikáció és a mindennapos tevékenységek szintjét, a társas készségeket, a motoros készségeket stb.).

Nemcsak gyógypedagógiai szempontból, hanem az intralingvális fordítás szempontjából is eltérő célcsoportot jelentenek a tanulásban akadályozott (enyhén értelmi fogyatékosok, tanulási nehézséggel küzdők), az értelmileg akadályozott (középsúlyos, halmozottan fogyatékos, legsúlyosabb fokban érintettek) és az intellektuális képességzavarral élő emberek csoportjai. A szakirodalom további csoportosítási lehetőségeket is felvázol és leírja az egyes csoportokhoz tartozó értelmi fogyatékosokkal élő személyek alapvető képességeit. Témánk szempontjából fontos annak megállapítása, hogy a legtöbb ilyen jellegű leírás tartalmaz a *kommunikációs képességre* utaló megjegyzéseket. A szakirodalom alapján az is nyilvánvaló, hogy az értelmi fogyatékoság diagnosztikus protokolljában a hazai és a külföldi gyakorlatban egyaránt kulcsszerepet játszanak a *receptív és expresszív kommunikációs képességek* mint vizsgálati terület.¹⁷

5.2. A kommunikáció jelentősége az értelmi fogyatékosokkal élő személyek életében

A szakirodalom tanulmányozása alapján a laikus számára is axiómaként kezelhető az a tény, hogy a fogyatékosokkal élő személyek differenciáldiagnózisában és terápiájában egyaránt meghatározó szerepet játszik a *kommunikáció*: „A személy integritása, énképe és önbecsülése tekintetében a beszéd fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.”¹⁸ A kommunikáció minősége és mennyisége hatással van az értelmi fogyatékosokkal élő emberek egész életére, személyiségére, önismeretére, általános és speciális területeken történő fejlődésére, ezáltal a társadalomba való sikeresebb beilleszkedésére.

¹⁶ CSÁKVÁRI – MÉSZÁROS 2012, 5–16.

¹⁷ CSÁKVÁRI – MÉSZÁROS 2012.

¹⁸ FÁBIÁN 2012, 129.

Az érintettek beszédkézsége is nagy szóródást¹⁹ mutat (közel „normális” nyelvhasználat, lelassult fejlődés, a beszédészlelés és a beszédértés különböző zavarai, gyenge beszédszándék, önkifejezési hiányosságok és hibák, hangképzési hibák, szűkös szókincs, agrammatikus mondatok, tartalmi szegénység stb.). A kommunikációs nehézségek fokozhatják a más területeken mutakozó hiányosságokat, ugyanakkor a verbális kommunikációs képességek pozitív változásának pozitív viselkedésszabályozó hatása van. A kommunikáció – élet-, személyiség-, valamint viselkedésformáló ereje és hatása miatt – nagymértékben befolyásolja az értelmi fogyatékos-sággal élő személyek szociális státuszát is. Amennyiben a fogyatékos-sággal érintett személyek tudnak beszélni, ki tudják fejezni érzéseiket, gondolataikat, és részt tudnak venni verbális interakciókban, vagyis mind a beszédpercepció, mind a beszédprodukció terén az állapotuknak megfelelő kommunikációs kompetenciákkal rendelkeznek, akkor képesek információt cserélni az őket körülvevő és a virtuális világgal verbális kapcsolataikban. A sikeres és hatékony kommunikáció a beszéddel kapcsolatos attitűd pozitív változását és ezáltal személyiségbeli változásokat is eredményez, ami meghatározó szerepet játszik az érintettek komplex fejlődésében. Ahhoz, hogy az értelmi fogyatékos-sággal élők nyitottabbak legyenek a társas érintkezés, a verbális interakciók irányában, és állapotuk súlyosságától függően a tőlük elvárható, adekvát módon tudják kifejezni gondolataikat, érzéseiket, olyan nyelvi világot célszerű teremteni, amelyben gátlások és félelmek nélkül, „otthonosan” lehet beszélni és beszélgetni. Ezt a célt szolgálja az ún. könnyen érthető kommunikáció (easy-to-understand language, leichte Sprache). Általánosan elterjedt rövidítést használva: KÉK.

5.3. A könnyen érthető kommunikáció és a KÉK-regiszter

A könnyen érthető kommunikáció fogalmának meghatározásában Farkasné dr. Gönczi Rita (ELTE BGGYK) honlapjára²⁰ és tanulmányaira²¹ támaszkodunk. Ezen források alapján a könnyen érthető kommunikáció az alábbiak szerint definiálható: „A könnyen érthető kommunikáció a köznyelvben vagy összetettebb nyelvi szinten megjelenő információ tartalomegységeinek megjelenítése vagy önálló információs tartalom kidolgozása *egyszerű, letisztult formában, mely az információ megértését szolgálja.*”²² [Kiemelés a szerzőtől.]

A definíció szerint a könnyen érthető kommunikációnak két forrása lehet: az első esetben egy már létező köznyelvi vagy szaknyelvi szöveg kerül átalakításra egyszerűbb nyelvi formába, a második esetben pedig az adott információ (gondolat) eleve egyszerűsített, letisztult formában kerül megfogalmazásra. Az első esetben az intralingvális fordítás speciális típusáról van szó, amikor a célcsoportot az értelmi fogyatékos-sággal élő személyek alkotják, akik számára az eredeti köznyelvi

¹⁹ RADVÁNYI 2009, 177–201.

²⁰ Internet: konnyenertheto.gonczirita.hu.

²¹ FARKASNÉ GÖNCZI 2018; FARKASNÉ GÖNCZI 2021, 75–80.

²² FARKASNÉ GÖNCZI 2018.

vagy szaknyelvi szövegeket a fordítók (a szöveget átalakítók) olyan egyszerű nyelvi köntösben jelenítik meg, hogy a célszöveg az értelmi fogyatékosággal élő személyek számára befogadhatóvá, értelmezhetővé és érthetővé váljon. A könnyen érthető kommunikáció egy olyan speciális, saját funkcióval és saját nyelvi, illetve nyelvhasználati szabályokkal rendelkező nyelvváltozat a magyar nyelven belül, amelyet célszerű külön terminussal jelölni. Úgy vélem, hogy a *könnyen érthető kommunikációs regiszter*, rövidítve: *KÉK-regiszter* terminus megfelelő erre a célra.

5.4. *A könnyen érthető kommunikáció színtere*

Már említettük, hogy a kommunikációs színtér (más elméletekben, más terminológiával: környezet, szituáció, helyszín, kontextus stb.) nem egy konkrét fizikai tér, hanem a kommunikáló partnerek felkészültségei által szőtt olyan virtuális tér, amelyben a kommunikáció egyéb paramétereit (hely, idő, cél, szándék stb.) az említett felkészültségek határozzák meg. Ezen tézis igazsága könnyen belátható az alábbi, gyógypedagógus és értelmi fogyatékosággal élő személy között folyó, elképzelt diskurzus példájából: Gyakorlatilag mindegy ugyanis, hogy a gyógypedagógus szakember és az érintett személy hol, milyen valóságos, fizikailag meghatározható helyszínen beszélgetnek (pl.: a rendelőben, az iskolában, a műhelyben vagy egy kertben), a kommunikációt elsődlegesen a beszédpartnerek felkészültsége fogja meghatározni. Természetesen a fizikai környezet is hatással van a beszélgetésre, például egy erdei séta vagy az orvosi vizsgáló teljesen másképp hat a beszédpartnerekre, azonban a meghatározó tényező végső soron a felkészültségekben rejlik.

A beszédpartnerek felkészültségeinek összetevői két nagyobb csoportra oszthatók, ezek a (1) témaspecifikus ismeretek, valamint a (2) témainvariáns kompetenciák.²³

Az irodalmi művek gyermekek vagy az ifjúság számára történő nyelven belüli fordításakor a fordítók jellemzően a témainvariáns ismeretek terén mutatkozó ismereteket kompenzálják különböző globális (pl.: kihagyás, rövidítés, egyszerűsítés) és lokális (pl.: magyarázó betoldás, szinonima, parafrázis stb.) intralingvális fordítási eljárások²⁴ segítségével.

A szakemberek és a laikusok közötti kommunikációban jellemzően a témaspecifikus felkészültségek áthidalása a nyelven belüli fordító feladata. A fordító a tudományos regiszterben íródott szaknyelvi szövegben előforduló, témaspecifikus ismeretekkel és tudással kapcsolatos információkat fordítja le olyan köznyelvi regiszterbe, amely – optimális kognitív erőfeszítéssel – a laikusok számára is érthető, értelmezhető és befogadható. Viszonylag gyakoriak az olyan kommunikációs színterek is, ahol a fordítónak mindkét felkészültségi csoport területén mutatkozó hiányosságokat kompenzálnia kell a nyelven belüli átalakítás során (pl. Covid-kommunikáció).

Az értelmi fogyatékosággal élő személyekkel folyó kommunikációban elsődlegesen a témainvariáns felkészültségek közötti különbségek áthidalására van szük-

²³ Részletesen ld. DOMSCHITZ – HAMP 2007, 101–172.

²⁴ HELTAI 2014, 267–274.

ség. Emellett az értelmi fogyatékosokkal élő személyek heterogén csoportjában hiányosságok mutatkozhatnak a differenciáldiagnózisban alkalmazott bármely szempont, illetve egyszerre több szempont vonatkozásában is. A célcsoport heterogenitása miatti sokszínűség az intralingvális fordításban nem vehető figyelembe; nem lehet minden egyes értelmi fogyatékosokkal élő személy számára külön, az egyén sajátos igényeit és képességeit szem előtt tartó fordítást készíteni. Megoldást az egyik horatiusi alapelv, az arany középút (aurea mediocritas) elve kínál, amennyiben az eredeti szöveg úgy kerül lefordításra az értelmi fogyatékosokkal élők heterogén csoportja számára, hogy a fordító a csoport képzeletbeli origóját tekinti célpontjának. Figyelembe véve az eltérő kommunikációs szintereket és a célcsoport tagjainak eltérő kognitív környezetét, eltérő felkészültségeit, ez azt jelenti, hogy vannak, akik számára túl nehéz a szöveg, és vannak, akiknek túl egyszerű, de vélhetően a többség számára észszerű kognitív erőfeszítés árán befogadható és értelmezhető lesz az üzenet. Az alábbiakban egy olyan példát mutatunk be, amelyben a köznyelvi szöveg intralingvális fordítás útján KÉK-regiszterbe került.

5.5. Hírlevél KÉK regiszterben

Az Értelmi Fogyatékosok B.-A.-Z. Megyei Érdekvédelmi Egyesülete (ÉFEOSZ – Értelmi Fogyatékosokkal Élők és Segítőik Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Érdekvédelmi Egyesülete Miskolc) *Hírlevél*ben tájékoztatja tagjait az adott időszak legfontosabb eseményeiről. A *Hírlevelet* az Egyesület honlapján két változatban: az eredetiben és a nyelven belüli fordítással átalakított, könnyen érthető nyelven is el lehet olvasni.²⁵ A 2. táblázatban bemutatjuk, hogy az eredeti *Hírlevél* (bal oldali oszlop) egyes információs blokkjait hogyan fordítja le a fordító (aki jelen esetben azonos az eredeti szöveg szerzőjével) globális intralingvális fordítás segítségével könnyen érthető nyelvre. A jobb oldali oszlopban lévő célszöveg a globális nyelven belüli fordítás tipikus példája, amelyben azonban találunk példákat lokális intralingvális átalakításokra is (pl.: eredeti szöveg: elhunyt – célszöveg: meghalt; eredeti szöveg: megemlékezést tartunk – célszöveg: emlékezünk; eredeti szöveg: lehetőségeihez mérten – célszöveg: aki megteheti stb.).

2. táblázat. Az eredeti Hírlevél egyes részeinek összevetése a nyelven belüli fordítással készült célszöveg megfelelő részeivel

<p><i>HÍRLEVÉL</i>, 2022/2. ÉFOÉSZ B.-A.-Z Megyei Érdekvédelmi Egyesülete Honlap: www.ertelmifogyatekosbaz.hu Hírleveleink és egyesületünk tevékenysége képekben az ÉFOÉSZ országos honlapján is megtekinthetők: www.efoesz.hu MAGUNKRÓL menüpont, MEGYEI SZERVEZETEK HÍRLEVELEI rovat.</p>	<p>© <i>HÍRLEVÉL</i>, 2022/2. ÉFOÉSZ B.-A.-Z Megyei Érdekvédelmi Egyesülete Honlap: www.ertelmifogyatekosbaz.hu</p>
---	--

²⁵ A hírlevelek elérhetőek: www.ertelmifogyatekosbaz.hu (letöltés: 2022. aug. 4.)

Kedves Tagjaink!	SZERETETTEL ÉS KÖNNYEN ÉRTHETŐEN KEDVES TAGTÁRSAINKNAK
<p>Szomorú hírral kezdem: az elmúlt évben elhunyt ... kedves tagunk és ... (volt vezetőségi tagunk), aki követte szeretett gyermekét, a 2020-ban eltávozott Most, februárban szintén a Mennyországba költözött kedves ... Emléküket szívünkben megőrizzük, nyugodjanak békében. Isten vigyázzon Rátok ODAÁT! Egyesületünk mély együttérzését fejezi ki a hozzátartozóknak.</p>	<p>Szomorú hírral kezdem: meghalt ... és ... kedves tagunk. ..., ... édesanyja is meghalt. Nyugodjanak békében! Emléküket szeretettel megőrizzük. Részvétünket fejezzük ki a hozzátartozóknak.</p>
<p>Március 12-én (szombaton) 10.30 órakor Miskolcon a Petőfi szobornál (Petőfi tér) megemlékezést tartunk az 1848-as forradalomról és Petőfi Sándor híres költőnkéről, majd elhelyezzük az egyesületünk önérvényesítő csoportja által készített kis nemzeti zászlókat és virágunkat. Szeretettel várjuk kedves tagjainkat a jelzett időpontban és helyen. A fenti találkozót, illetve megemlékezést ... gyógypedagógus, egyesületünk titkára vezeti. Köszönjük.</p>	<p>Miskolcon meglátogatjuk Petőfi Sándor szobrát. Az 1848-as forradalomra emlékezünk. A találkozás időpontja: március 12-én 10.30 óra. Helye: Miskolc, Petőfi tér. Szeretettel várunk!</p>
<p>Megszűnnek a járvány miatti korlátozások: a koronavírus-világjárvány elleni egyes védelmi intézkedések megszüntetéséről szóló 77/2022. (III. 4.) Korm. rendelet alapján 2022. március 7-től megszűnnek a rendezvények szervezésére vonatkozó korlátozások. A civil szervezetek ismét a létszámtól és a helyszíntől függetlenül tarthatják meg gyűléseiket és programjaikat. A zárt térben tartott közgyűlések, ülések, programok során nincs szükség a védettség igazolására és nem kötelező a maszkviselés sem. A veszélyhelyzet június 1-ig fennmarad. Ezért a rendezvényekre és a maszkviselésre vonatkozó korlátozások feloldása mellett is hatályban maradnak az 502/2020. Korm. rendelet civil szervezetek működését is érintő szabályai.</p>	<p>Farsangi multságunk a járvány miatt elmaradt. A gyermeknapi ünnepséget reméljük, hogy megtartjuk majd. A járványhelyzet javulni fog.</p>
<p>Kiadvány! Tanácsadás! A Harmadikkor Egyeteme Miskolc Alapítvány megküldte egyesületünknek a „Mit tegyek, hogy aktív legyek? Mit tegyek, hogy ne felejtsek? -</p>	<p>Hírlevelünkhöz mellékelünk egy KÉPREGÉNYT, egy különszámot és a járványhelyzetről ismertetőt. Olvassák el! Aki még nem oltatta be magát, beszéljen</p>

<p>KÉPREGÉNY kiadványának 3. részét, továbbá különkiadványát, amelynek írója és diáinak összeállítója professzor dr. Dinya Zoltán, az MTA doktora, a MAB TH Gerontológia Munkabizottságának elnöke. Professzor úr felajánlotta azt a lehetőséget is az olvasóinak, hogy ha a kiadott dia szakszövegeivel kapcsolatban kérdés, észrevétel merülne fel a lanodobos@gmail.com e-mailre küldjék el írásban, amelyet néhány napon belül megválaszol. Hálás köszönetünket fejezzük ki az értékes anyagokért, ezeket mellékeljük elektronikus <i>Hírlevelünkhöz</i>. A <i>Képregény</i> és a <i>Különszám</i> elérhető: www.harmadikkoregyeteme.hu</p>	<p>a házi orvosával! Az oltás még mindig nagyon fontos! Megakadályozza a súlyos megbetegedést.</p>
<p>Felhívjuk a figyelmet, hogy egyesületünk 5 évenkénti tisztújító, vezetőségválasztó közgyűlése 2023 tavaszán lesz esedékes. (a pontos dátumot az aktuális <i>Hírlevelünkben</i> közölni fogjuk). Kérjük Önöket, hogy akik szívesen vállalkoznának a vezetőségi tagság nemes feladatára, személyesen irodánkban, de telefonon, postai úton írásban, illetve e-mailen is jelentkezhetnek, illetve ajánlást, javaslatot tehetnek olyan személyekre, akiket érdemesnek tartanak erre a feladatra. (Természetesen előtte egyeztessenek az illetővel, hogy megválasztása esetén, örömmel fogadná-e el a tisztséget.) Szeretettel várjuk jelentkezésüket!</p>	<p>2023-ban új vezetőségi választás lesz az egyesületben. Aki szeretne vezetőségi tag lenni, az irodánkban tájékoztatást kaphat.</p>
<p>Ön is részt vehet a Híd Kárpátaljáért segélyprogramban. Elindult a 1357-es nemzeti segélyvonal, emellett számlaszám is nyílt az adományok gyűjtésére. Kérem, lehetőségeihez mérten támogassa az összefogást! A Híd Kárpátaljáért adományvonal: 1357 Nemzeti összefogás számlaszáma: 11711711-22222222 További segítségnyújtási lehetőségek: erke.hu/2022/03/06/segitseg-a-ukrajnai-haboru-elol-menekuloknek/ (Az ÉFOÉSZ B.-A.-Z 50 000 Ft-ot átutalt.)</p>	<p>Ukrajnában sajnós háború van. Sok ember elmenekül. Adománnyal segítsük őket! Ha telefonon felhívjuk a 1357-es nemzeti segélyvonalat, az pénzadományt jelent nekik. Aki megteheti, segítsen!</p>

6. Összegzés

„Sérültnek születni, azzá válni lehet feladat, áldás, szerencsétlenség, kiváltság, átok.

S hogy melyik, az az adott sérültet körülvevő embereken, a családon és a társadalmon múlik.” Böszörményi Gyula, József Attila-díjas író szavai közvetlenül vonatkoztathatók az értelmi fogyatékossgal élő személyekre és a velük folytatott kommunikáció szerepére is. Az enyhe értelmi fogyatékossgal élők számára történő nyelven belüli fordításnak és a KÉK-regiszternek éppen ebben rejlik az óriási jelentősége: lehetővé teszi, illetve megkönnyíti a kommunikációt a családban, a társadalomban és a különböző közösségekben.

A 3. táblázatban egyrészt összefoglaltuk azokat a sajátosságokat, amelyek az enyhe értelmi fogyatékossgal élők számára készült, KÉK-regiszterbe történő intralingvális fordítást jellemzik (ld. a táblázat utolsó oszlopa), másrészt különböző szempontok alapján összehasonlítottuk az intralingvális fordítás három jellegzetes típusát.

3. táblázat. A KÉK-regiszter specifikumai az intralingvális fordításon belül

Az összehasonlítás szempontjai	Az intralingvális fordítás három különböző típusa		
	Irodalmi művek ifjúság számára történő nyelven belüli fordítása	Tudományos szövegek laikusok számára történő nyelven belüli fordítása	Enyhe értelmi fogyatékossgal élők számára, KÉK-regiszterbe történő intralingvális fordítás
Az eredeti és a célszöveg nyelve: azonos	+	+	+
Nyelvhasználat: interpretatív, az interpretálás speciális esete	+	+	+
Szövegalkotás jellege: másodlagos (függő)	+	+	+
Relevancia: azáltal releváns, hogy hasonlít egy másik szövegre, egy másik szöveget interpretál	+	+	+
Folyamat: az eredeti szöveg célszöveggé történő átalakítása	+	+	+
A folyamat elemei: minimálisan három elem: eredeti szöveg, fordító, célszöveg	+	+	+
Cél-1: megértés, értelmezés	+	+	+
Cél-2: a feldolgozás lehetővé tétele, a feldolgozási erőfeszítés csökkentése, minimalizálása	+	+	+

Cél-3: megfelelő kognitív hatás elérése észszerű feldolgozási erőfeszítéssel	+	+	+
Cél-4: az eltérő felkészültségek közötti szakadék áthidalása, a célközönség eltérő kognitív környezetének a kompenzálása	+	+	+
Cél-5: a nyelven belüli fordításra jellemző, speciális fordítási ekvivalencia megteremtése	+	+	+
Eszköz: az eredeti jelek és a valóság közötti viszony újratemtése más jelek segítségével	+	+	+
Regiszterváltás	+/-	+/-	+/-
Műfajváltás	+/-	+/-	+/-
Stilisztikai hasonlóság	+/-	+/-	+/-
Tartalmi hasonlóság	+	+	+
Formai azonosság	-	-	-
A szövegek hosszának rövidülése	+	+	+

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy az intralingvális fordítás három vizsgált típusának a jellemzői – a felsorolt szempontok alapján – gyakorlatilag megegyeznek. A valóságban azonban a három típus között eltérések is megfigyelhetők, amelyekre további kutatások deríthetnek fényt. Az eltérések nem a táblázatban bemutatott, alapvető ismérvekre vonatkoznak, hanem az egyes szempontokon belül teszik szükségessé a további, részletesebb és konkrétabb elemzést. A további vizsgálatok feltételezhetően igazolják majd azokat a megfigyeléseket és intuitív meglátásokat, amelyek arra engednek következtetni, hogy az egyes ismérvek konkrét megvalósulásai egyfajta fokozati skálát alkotnak. Így például az irodalmi művek ifjúság számára történő, nyelven belüli fordításának eredményeként kapott célszöveg terjedelme rendszerint közelebb áll az eredeti szöveg hosszához, mint ahogyan ezt a tudományos szövegek laikusok számára történő, nyelven belüli fordításában, illetve az enyhe értelmi fogyatékosokkal élők számára KÉK-regiszterbe történő intralingvális fordításban tapasztaljuk. E két utóbbi esetben a célszöveg rendszerint sokkal rövidebb, mint az eredeti szöveg. Az egyes ismérvek tehát igazak és valóban jellemzőek az intralingvális fordítás mindhárom vizsgált típusára, de az egyes ismérvek (nem az összes) realizálódása között fokozati eltérések mutatkoz(hat)nak.

A táblázatban felsorolt szempontok száma tovább bővíthető, illetve az egyes szempontokon belül más elemzési kategóriákra (alszempontokra) is szükség van. Ezen kívül célszerű és egyben igen érdekes figyelembe venni azokat az eseteket is, amikor az egyes típusok összefonódnak. Erre példa Kováts Laura Rozália *Belső tenger – Rozi igaz története* című alkotása.²⁶ Ez az első olyan (nem szak)könyv Magyarországon, amelyben a mű végén megtaláljuk a történet KÉK-regiszterben készült változatát is.

Bibliográfia

CZEIZEL – LÁNYINÉ – RÁTAI 1978

CZEIZEL Endre – LÁNYINÉ EMGELMAYER Ágnes – RÁTAI Csaba: *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a Budapest vizsgálat tükrében*. Budapest, Medicina Kiadó, 1978.

CSÁKVÁRI – MÉSZÁROS 2012

CSÁKVÁRI Judit – MÉSZÁROS Andrea: *Értelmi fogyatékos (intellektuális képességzavarral élő) gyermekek, tanulók komplex vizsgálatának diagnosztikus protokollja*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., 2012.

DOBOS 2014

DOBOS Csilla: A nyelven belüli fordítás különböző típusai. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 8/2. 2014, 61–75.

DOBOS 2018

DOBOS Csilla: Érthetőség, közérthetőség és intralingvális fordítás. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 12/1. 2018, 86–101.

DOBOS 2019

DOBOS Csilla: A fordítói kompetenciatérkép jellemzői a nyelven belüli fordítás esetében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 14/2. 2019, 51–72.

DOMSCHITZ – HAMP 2007

DOMSCHITZ Mátyás – HAMP Gábor: A kommunikáció színtereiről. In: *A kommunikáció mint participáció*. Szerk. HORÁNYI Özséb. Budapest, Typotex, 2007, 101–172.

FARKASNÉ GÖNCZI 2018

FARKASNÉ GÖNCZI Rita: A könnyen érthető kommunikáció fogalma és szabályrendszere nemzetközi és hazai példák, illetve magyar tapasztalati szakértők javaslatai alapján. *Gyógypedagógiai Szemle* 46/1. 2018, 64–76.

²⁶ KOVÁTS 2021.

FARKASNÉ GÖNCZI 2021

FARKASNÉ GÖNCZI Rita: Könnyen érthető kommunikáció fogalma, nyelvi szintjei és alkalmazhatósága a látássérülés kontextusában. In: *Dimenzióváltások a látássérült személyek pedagógiája és rehabilitációja mátrixában. Nemzetközi konferencia a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar szervezésében*. Szerk. FARKASNÉ GÖNCZI Rita. Budapest, ELTE BGGYK, 2021, 75–79.

FÁBIÁN 2012

FÁBIÁN Zsuzsanna: „Teremtő Beszéd”. A verbális kommunikáció képességének változása és ennek viselkedésszabályozó hatása. *Gyógypedagógiai Szemle. A Magyar Gyógypedagógusok Egyesületének folyóirata* 40/2. 2012, 128–135. Internet: www.eltereader.hu/media/2013/05/GYOSZE_2012_2.pdf (letöltés: 2022. júl. 20.)

FENYŐ 2008

FENYŐ D. György: Klasszikusok újramesélve. In: Varga Betti: *Kasztrált klasszikusok?* PRAE. A művészeti portál. 2008. www.prae.hu/article/1668-kasztralt-klasszikusok (letöltés: 2022. júl. 22.)

HELTAI 2011

HELTAI Pál: Nyelven belüli fordítás. In: *Nyelvi funkciók – Stílus és kapcsolat*. Szerk. GECSÓ Tamás – SÁRDI Csilla. Budapest, Tinta Kiadó, 2011, 110–123.

HELTAI 2014

HELTAI Pál: *Mitől fordítás a fordítás? Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2014, 261–263.

HORANYI 2007

HORANYI Özséb: A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról. In: *A kommunikáció mint participáció*. Szerk. HORANYI Özséb. Budapest, AKTI-Typotex, 2007, 246–264.

RADVANYI 2009

RADVANYI Katalin: A beszéd és a nyelv alakulására ható tényezők, a kognitív képességek zavara értelmi fogyatékoság esetén. In: *Neurokognitív fejlődési zavarok vizsgálata és terápiája. Példák a bizonyítékon alapuló gyakorlatra*. Szerk. MARTON Klára. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 177–201.

Források

HARMER – DUMAN – COWEN 2017

Catherine J. HARMER – Ronald S. DUMAN – Philip J. COWEN: How do anti-depressants work? New perspectives for refining future treatment approaches. *Lancet Psychiatry* 4/5. 2017, 409–418. Internet: www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5410405/ (letöltés: 2022. júl. 2.)

HERCZEG 2016

HERCZEG Diána Ildikó: *Antidepresszánsok bizonyítékokon való értékelése*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Gyógyszerésztudományi Kar, 2016. Internet: aok.pte.hu/docs/gyogyegy/file/Herczeg_Dia%cc%81na_Ildiko%cc%81_szakdolgozat.pdf (letöltés: 2022. júl. 7.)

KOVATS 2021

KOVATS Laura Rozália: *Belső tenger – Rozi igaz története*. Budapest, Partvonal Kiadó, 2021.

KUN 2022

KUN Zsuzsi: Mit művelnek a depresszió ellen felírt gyógyszerek az agyban? *Qubit*. 2022. qubit.hu/2022/07/06/mit-muvelnek-a-depresszio-ellen-felirt-gyogyszerek-az-agyban (letöltés: 2022. júl. 12.)

NHS 2021

Brit Nemzeti Egészségügyi Szolgálat. www.nhs.uk/mental-health/talking-therapies-medicine-treatments/medicines-and-psychiatry/antidepressants/overview/ (letöltés: 2022. júl. 5.)

WHO 2021

www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/depression (letöltés: 2022. júl. 5.)

FRAKNÓI VILMOS BÉKETERVE 1917 ŐSZÉN

FAZEKAS CSABA

Történetíró és politikai elemző

Fraknói Vilmos (1843–1924) nagyváradai kanonok, címzetes apát majd püspök, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, főtársa a magyar történetírás egyik legnagyobb hatású egyénisége volt, számos forráskiadványa, monográfiája máig meghatározó jelentőségű Mátyás király, Pázmány Péter, Martinovics Ignác, az Apostoli Szentszék és Magyarország kapcsolatai, valamint számos más történelmi személy és korszak vonatkozásában. Életrajzai nem vagy alig említik viszont, hogy a rendkívüli munkabírási, termékeny és iskolateremtő történész közéleti kérdések iránt is élénken érdeklődött.¹ Fraknói jól felkészült politikai elemző benyomását kelti az első világháború eseményeinek értékelésével, a lehetséges következményekkel foglalkozó tanulmányaiban.² Magyaroként, illetve ekkor az Osztrák–Magyar Monarchia polgáraként, érthetően a központi hatalmak érdekeit tartotta szem előtt, ugyanakkor érezhetően igyekezett kiegyensúlyozott, történetíróhoz méltó módon elfogulatlan diagnózisokat felállítani, a háborús felek megbékélését előmozdító javaslatokat megfogalmazni.

Alábbiakban ennek egyik példáját és fogadtatását foglaljuk össze röviden. 1917 őszén megfogalmazott béketervét úgy is jellemezhetnénk, mint a „történetíró a nagypolitikában” jelenség egyik példáját. Fraknói akkor fogalmazta meg a háború lezárását elérni hivatott béketervét, amikor – a világháború negyedik esztendejébe lépve – már politikusok számos elképzelésnek hangot adtak a fegyveres konfliktus lezárása, a békekötés módozatai és a háború utáni Európa politikai térképének megrajzolása érdekében. A sajtóban szinte naponta jelentek meg hírek újabb és újabb kezdeményezésekről, valóságos „ötletbörze” képe rajzolódott ki, ám a diplomáciai erőfeszítések folyamatosan megfeneklettek a hadviselő felek érdekeinek ellentétei miatt.

Fraknóiból több tényező együttállása válhatta ki, hogy 1917. szeptember elején béketervet fogalmazzon meg. Egyrészt erre sarkallták történelmi kutatásainak tanulságai. A magyar történelem általa jól ismert és kutatott eredményei között előképeket vélt felfedezni, amelyek a szemében alátámasztották a múlt „üzeneteinek” lehetséges aktualizálását. Továbbá ekkoriban (augusztus 16-án) került nyilvánosságra

¹ Megjegyezzük, monografikus szintű vagy összefoglaló jellegű Fraknói-életrajz nem készült, legutóbbi méltatásaiból lásd TÓTH 2018.

² Vonatkozó munkásságának néhány darabja: FRAKNÓI 1916/a; 1916/b; 1917/b; 1918. Önálló tanulmányok formájában: FRAKNÓI 1917/a; 1919.

ra a diplomáciában aktivizálódó XV. Benedek pápa béketerve, mely részletes le szerelési, illetve nemzetközi békebíróóság felállítására vonatkozó javaslatokat tartalmazott, minden hadviselő félnek igyekezett valamit úgy felajánlani, hogy úgy érezze, kap is valamit cserébe. A háborús kormányok udvariasan, de többé-kevésbé határozottan utasították vissza a pápa kezdeményezését, amely kiábrándítóan hatott a katolikus világegyház fejére.³ Emellett Fraknóit az a körülmény is cselekvésre sarkallta, hogy változás következett be a magyar kormány élén: az uralkodó, I. (magyar trónon: IV.) Károly 1917. augusztus 20-án nevezte ki miniszterelnökké a rutinos Wekerle Sándort, ami nyilvánvalóan a háború lezárásának előmozdításával függött össze, és az új kormány szeptember eleji parlamenti bemutatkozása jó lehetőséget kínált a katolikus egyházból induló békekezdeményezés propagálására.

Fraknói Vilmos béketerve

A neves pap történész által megfogalmazott béketerv szövege az alábbi volt:⁴

Fraknói Vilmos: A béke érdekében. Nyílt levél Prohászka Ottokár püspök és Gisswein Sándor prelátnak urakhoz.

Tátralomnic, szept. 5.

Azok a milliók, kik XV. Benedek emelkedett szellemtől és nemes szívtől sugalmazott békejavaslatát lelkesedéssel és bizalommal üdvözölték, nem mondhatnak le a reményről, hogy bölcsességének sikerülni fog elgördíteni a nagy követ, mellyel az Egyesült Államok elnöke⁵ az igazságos és tartós béke eszméjét eltemette, eltorlaszoltatni vélte.

Ezen nehéz föladata megoldásában Méltóságok – nem kétlem – a magyar országgyűlés legközelebb tartandó ülésében felszólalásukkal a Szentatyát támogatni fogják.

Ezért felhívom figyelmüket egy nevezetes nyilatkozatra, mely viszont (augusztus 10-én) az angol parlamentben hangzott el, de sajnos sem ott, sem egyebütt visszhangra nem talált.

Lord Newton,⁶ ki az angol kormány megbízásából Hágában a német kormány által kiküldött Friedrich tábornokkal a hadifoglyok sorsának enyhítése ügyében

³ GÁRDONYI 2015, 327–328.

⁴ *Alkotmány* 1917. szeptember 8. 1.

⁵ Az Egyesült Államok elnöke 1913–1921 között Thomas Woodrow Wilson volt, híres, 14 pontos béketervét 1918 januárjában tette közzé, de az USA 1917. áprilisi hadba lépése után is gyakran foglalt állást a háború befejezése érdekében.

⁶ Thomas Newton angol konzervatív főrend, diplomata, 1917–1918-ban az angol kormány megbízottja a Hágában folytatott hadifogolycsere-tárgyalásokon, később az első világháborút lezáró békeszerződések igazságtalanságát hangoztató véleménye miatt Magyarországon is ismertté vált.

tárgyalt, jelentését mutatta be. Utalva arra, hogy ellene a túlzott előzékenység vádját emelték, tiszteletre méltó nyíltsággal így szólott:

„Ellentétben előjáróim, alárendeltjeim és barátaim felfogásával, sohasem titkoltam meggyőződésemet, hogy néhány órai eszmecserevel többet lehet elérni, mint heteken és hónapokon át folytatott jegyzékváltással. Nézetem helyességét mostani tárgyalásaim eredményei igazolták.”

Fel kell vetnünk azt a kérdést: vajon ezen igazság csak a hadifoglyok sorsára vonatkozó tárgyalásokban érvényes? Miért nem volna alkalmazandó a béke helyreállítására célzó egyeztetésekben?

Azonban a hadviselő felek kormányfőfői között az eszmecsere útjának megindításában elháríthatatlan akadályok állanak. A német birodalmi kancellár kinyilatkoztatta, hogy békeajánlatát, melyet méltatlan módon visszautasítottak, megújítani nem szabad. Az entente-hatalmak és az amerikai Egyesült Államok kormányai olyan előleges feltételeket állítottak fel, amelyekről biztosan tudták, hogy elfogadhatatlanok.

A diplomáciai technika ezen örvény áthidalására képtelen.

Egyébiránt, ha nem is csatlakozunk azokhoz, akik a modern diplomácia végleges csődjéről beszélnek, kétségtelen, hogy a bizalom akcióinak sikerében nagy mértékben meg van ingatva, amihez a hadviselő felek külügyi kormányai a háborút megelőző tárgyalásaik irományainak közzétételével is hozzájárultak.

Az entente-hatalmak kormányainak bűnös cselszövényei mellett végzetes hibák állanak, melyeket a központi hatalmak diplomatái követtek el. Két klasszikus példát kívánok felhozni.

Az ultimátumnak Belgrádban átnyújtásával egyidejűleg a német kormány Szentpétervárt kijelentette, hogy szövetségese, Szerbország integritását és szuverenitását érintetlenül fogja hagyni. Ellenben az osztrák és magyar külügyi kormány ezen biztosítást attól tette függővé, hogy a monarchia és Szerbország küzdelmébe harmadik hatalom nem avatkozik be. Ebből Szaszonov⁷ azt következtethette, hogy ha Oroszország beavatkozik, a monarchia Szerbországot annektálni, vagy hűbéres állammá degradálni törekszik; amire Bécsben és Budapesten senki sem gondolt.

Néhány nappal utóbb a német birodalmi kancellár, a koronatanács megállapodása értelmében, az angol követtel közölte, hogy Németország, ha Anglia semleges marad, a háború győzelmes befejezése után Franciaország területi integritását érintetlenül hagyja; de azon kérdésre, vajon ezen biztosítás Franciaország gyarmatterületeire is kiterjed-e, azt válaszolta, hogy e tekintetben hasonló nyilatkozat tételére nincs felhatalmazva. Ebből Sir Edward Grey⁸ azt következtette, hogy a német birodalom Algírt és Tuniszt megszerezni törekszik; amire Berlinben bizonyára senki sem gondolt.

⁷ Szergej Dmitrijevics Szaszonov Oroszország háborúpárti külügyminisztere volt 1916. júliusi lemondásáig.

⁸ Sir Edward Grey angol liberális politikus, 1905–1916 között az Egyesült Királyság külügyminisztere.

Mindkét helyen a béke fönntartása érdekében nyomást kívántak gyakorolni az entente-ra. De az ellenkező hatást érték el.

Előre látható, hogy a diplomaták, ha a tárgyalások kötelessége rájuk hárul, nem fognak bizalmat egymás iránt magukkal vinni.

A szociáldemokrata pártok kísérlete jogosulatlan volt, és magában viselte a kudarc elemeit. Ellenben a népek jogosult képviselőinek kezdeményezése sikert ígérne. Ez irányban egy gondolatot bátorkodom Méltóságatok figyelmébe ajánlani.

A német, magyar és osztrák parlamentek ajánlatot tehetnének az angol, a francia és amerikai parlamenteknek, hogy titkos szavazással választandó három-három tagjuk nem kötelező eszmecsere indítása végett, a Szentatya vagy képviselőjének elnöklete alatt, rövid tartamú interparlamentáris konferenciára gyűljenek egybe. Ilyen meghívást egy parlament sem utasíthatna vissza, elfogadását megakadályozni egy kormány sem merésznél. Bizonyára nem utópia azon remény, hogy hat állam legbölcsebb és legtekintélyesebb képviselőinek találkozási megteremtése azon atmoszférát, amelynek fuvallata a gyűlölet lángját eloltaná. A kölcsönös bizalom helyreállításával a megértésnek, a megegyezésnek útját egyengethetné. A művet befejezni a kormányok föladata volna.

Azon kérelemmel fordulok Méltóságatokhoz, hogy ezen eszmét, ha azt életképesnek vélik, felkarolni és megvalósítását elősegíteni méltóztassanak.

Engedjék meg, hogy kérésemhez egy megjegyzést csatolhassak.

A magyar parlamentet teljes joggal, nagy hagyományok alapján, megilleti az a dicsőség, hogy a jelzett ajánlattal lépjen elő.

Európa államai között a magyar volt az, amelyben a nemzet alkotmányos képviselője, az országgyűlés legkorábban ismerte föl azon természetes jogát, hogy a sorsa fölött döntő külügyi politika irányításában és vezetésében különálló és döntő befolyást gyakoroljon.

Ezen, az irodalomban uralkodó felfogástól eltérő tétel igazolását legközelebb megjelenő tanulmányom számára tartván fön, ⁹ néhány eset fölhozására szorítkozom.

A nagy Hunyadi Mátyás, noha az autokrata hajlamaival foglalta el a trónt, mikor 1462-ben Frigyes császárral béketárgyalásokat indított meg, országgyűlést hirdetve, a köznemességet fejenként megjelenésre szólítva fel, meghívólevelében hirdette, hogy „mivel a korona visszaszerzésének ügye és a fennforgó viszályok kiegyenlítése az összes rendeket érdekli, szükséges, hogy a döntés az ő közreműködésükkel következék be”. Az országgyűlés azután a királlyal együtt választotta meg, és látta el utasítással a béke megkötésére kiküldött követeket.

A békeszerződés egy következő országgyűlésen a király és a rendek által külön-külön erősített meg. Mátyás halála után 1491-ben a II. Ulászló és Miksa római király között létrejött békeszerződéstől az országgyűlés a megerősítést megtagadta, azt a nemzet érvénytelennek tekintette.

1506-ban Ulászló király Miksával újabb béketárgyalásokat indítván meg, a békebiztosok megválasztását és utasítással ellátását a király és az országgyűlés közösen

⁹ Fraknói az alábbi tanulmányára, valamint annak folytatására célzott: FRAKNÓI 1917/c; 1917/d.

eszközölték, részükre a király és a rendek külön-külön megbízóleveleket állítottak ki. A békeszerződés, az oklevél tanúsága szerint egyrésztől Miksa római király, másrésztől II. Ulászló magyar király „és Magyarország rendei” között kötött meg.

Nemcsak ezen, a magyar közjog egyik sarkalatos tételét, a szabad királyválasztást érintő szerződésekkel szemközt, hanem a nemzetközi összeköttetések egész területén érvényesítette a magyar nemzet az ő jogait, melyek előtt egész Európa tisztelettel hajolt meg.

Mikor a pápa, a francia és a német királyok Velence ellen kötött szövetségükbe belépésre hívták föl 1509-ben II. Ulászlót, az országgyűlést hirdetett. „Mivel – írja a meghívóiratban – mi megszoktuk az ország közjávárt illető fontos ügyekben híveink tanácsát kikérni. a válasz megadását híveink egyetemes elhatározásától tettük függővé.”

A nevezett uralkodók kénytelenek voltak az országgyűléshez intézett meghívólevéllel látni el követeiket, kik izenetüket az országgyűlés színe előtt terjesztették elő; az országgyűlés határozta el a ligába való belépést, mire a követek (a bécsi titkos levéltárban imént föltalált) nyilatkozataikban a király és „az egész Magyarország” irányában vállaltak uralkodók részéről kötelezettségeket.

Midőn a történetíró a büszkeség érzésével utal a régmúlt idők ezen emlékeire, nem hallgathatja el azt sem, hogy ha az interparlamentáris konferencia ma létrejönne, Magyarország olyan képviselőket küldhetne oda, kiket tekintély és jellem, államférfiúi képesség és hódító modor tekintetében egyetlen állam megbízottai sem múlnának felül.

A kezdeményezés legfontosabb pontjait az alábbiakban foglalhatjuk össze: 1. Fraknói a két paptársához intézett „nyílt levél” műfaját választotta, vagyis arra számított, hogy a magyar katolikus egyház két közismert és népszerű személyisége, egyben parlamenti képviselők fogják felkarolni és hitelesíteni a kezdeményezését. A nyilvánosság útján való megszólítással egyértelműen nyomás alá is kívánta helyezni a megszólítottakat. Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspökként a főrendiház, Giesswein Sándor (1856–1923) prelátnak, a magyaróvári kerület – egyben az Országos Keresztényszocialista Párt egyetlen – képviselőjeként a képviselőház tagja volt, mindketten élénk közéleti-politikai tevékenységet folytattak. 2. A béketeremtés folyamata elindításának középpontjába – látva a diplomáciai tárgyalások teljes csődjét – az egyes országok népképviselését megvalósító országgyűléseket kívánta állítani, mégpedig úgy, hogy a központi hatalmak és az antant országainak parlamentjei 3-3 tagot delegálnak egy nemzetközi béketárgyalásra. 3. A folyamat a semleges, ám nemzetközi tekintéllyel bíró katolikus egyház fő elnöke mellett menne végbe, Fraknói nyilván arra számított, hogy ez minden hadviselő fél számára elfogadható. 4. A magyar országgyűlést – Fraknói konklúziója szerint – megilleti a kezdeményezés joga, amire számos történeti példát hozott fel.

Ez utóbbi kapcsán meg kell jegyezni, hogy mind a központi, mind az antant hatalmak irányába igyekezett kiegyensúlyozottan, előbbieket hibáit is felemlegetve fogalmazni, továbbá a kiváló pap-történész azokból a (mohácsi vész előtti) időszakból hozott fel történeti illusztrációkat, amikor a magyar királyság önálló euró-

pai tényező volt. Fraknói így, feltételezhetjük, szándékosan hagyta figyelmen kívül, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a diplomácia „közös ügynek” számított, a magyar országgyűlésnek abba a Habsburgokkal való együttélés négy évszázada alatt nagyon is korlátozott beleszólási lehetőségei voltak. (A béketervnek így inkább csak járulékos eleme lehetett volna a dualista rendszerben a magyar fél mozgásterének kiszélesítése.) Mindenesetre a magyar parlamentarizmus 15–16. századi előzményei mint az európai béketeremtés hivatkozási alapja újszerű kezdeményezésként hangzott, nem meglepő, hogy megfogalmazója a magyar történeti kutatások iránt elkötelezett pap tudós volt.

Fraknói béketervének fogadtatása

A sajtó részletesen, és többnyire tárgyilagosan ismertette Fraknói kezdeményezését,¹⁰ bár *Az Újság* gunyorosan kommentálta a béketervet, mondván, nehéz lesz találni három olyan parlamenti képviselőt, „ki egymás mellett megfér békében”, továbbá „a mai vasúti menetrend szerint nem vezet minden út Rómába”,¹¹ s legalábbis szkeptikus volt abban a tekintetben, hogy mennyire lehet egyáltalán sikeres az Apostoli Szentszék bármilyen nagypolitikai kérdés, akár a háború kimenetele befolyásolásában. A sajtóban megjelentek olyan hírek, hogy Fraknói terve komoly visszhangot váltott ki Ausztriában, például Bécs polgármestere is magáévá tette az elveit,¹² de állítólag német háborúellenes körök is felfigyeltek rá.¹³

Olyan hír is megjelent, hogy külföldi diplomáciai körök komolyan fontolóra vették Fraknói javaslatának megvalósítását,¹⁴ az ilyen típusú hírek azonban inkább csak a felfokozott békevágytól fűtött túlzásoknak tudhatók be, valójában nélkülöztek a megvalósíthatóság feltételeit. Fraknói ötletét is hamar elsodorták a háborús frontokról és más diplomáciai kezdeményezésekről érkező hírek. A dicsőnek tekintett történelmi múltból, vagyis a régi magyar királyok országgyűléseinek tanulságaiból merített érvelés, több száz évvel korábbi okleveles adatok pedig a Fraknóihoz hasonló értelmiségiek számára elgondolkodtatók is lehettek, azonban a napi politika gyakorlatában kevesek számára voltak meggyőzőek és cselekvésre készítőek.

Prohászka Ottokár a nyilvánosság előtt nem is reagált Fraknói felhívására. A főrendiházban nem szólalt fel, amit magánlevelében azzal magyarázott, hogy Csernoch János esztergomi érsek a katolikus egyház nevében tolmácsolta a pápa békeszózatát, így az ő felszólalása okafogyottá vált: „Úgy érzem, hogy felelettel tartozom Méltóságodnak a »Nyílt levél« ügyében, melyet hozzám is intézni méltóztatott. Köszönöm, hogy a levelet megírta, hiszen látjuk, hogy mily visszhangot keltett; hogy pedig én nem szólaltam föl a Főrendiházban, annak oka az, hogy a

¹⁰ *Pesti Hírlap* 1917. szeptember 9. 8; *Világ*, 1917. szeptember 9. 3; *Magyarország* 1917. szeptember 9. 2.

¹¹ *Az Újság* 1917. szeptember 16. 12.

¹² *Alkotmány* 1917. szeptember 13. 6.

¹³ *Előre* 1917. szeptember 12. 4.

¹⁴ *Népszava* 1917. szeptember 13. 3.

hercegprímás volt hivatva a békéről is szólni, amint azt meg is tette, ha nem hivatkozott is a »Nyílt levélre«, s így énnekem a fölszólalás után már nem volt mit tennem, mert ugyanazt ismételtém volna.”¹⁵ Csernoch szeptember 13-i beszédében általánosságban beszélt a béke ügyéről, a pápának a fegyvernyugvás iránti elkötelezettségéről, és nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy „a mi háborúnk [...] kezdetétől fogva védelmi háború volt”, melybe a monarchia kényszerből sodródott bele. Nagy általánosságban hangoztatta a népek békevágát, méltatta a pápa kezdeményezését – de ennél konkrétan az érsek nem foglalt állást.¹⁶

Prohászka kétségtelenül nagyon udvarias volt a hozzá amúgy is közel álló Fraknóihoz, bár szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy elvi okokból is idegenkedett attól, hogy nyilvánosan foglaljon állást a történetíró béketervének támogatása ügyében. (Talán maga is értelmetlennek tartotta, lásd erről alább.) A püspököt élénken foglalkoztatta a háború kérdése, de annak sokkal inkább morális tartalmának elemzése, a háború utáni hazai és nemzetközi helyzet érdekelte.¹⁷ A témával foglalkozó elemzések alapján úgy tűnik, a béketeremtés gyakorlati, politikai kérdései kevésbé keltették fel Prohászka figyelmét, erre utalhat, hogy néhány hónappal később a „hungarizmus” programhirdetése kapcsán zsidóellenes tartalommal már a háborús szenvedésekért való felelősség kérdését feszegette,¹⁸ és tanulságos egy parlamenti megnyilvánulása is. 1918. július 31-én Berzeviczy Albert arról beszélt, hogy „ennek a háborúnak jelenségeivel szemben olyanok, akik magukat magyaroknak nevezik, összeállanak, vagy legalább közeledést tanúsítanak azokhoz, akik az országot szétdarabolni kívánják, vagy ezen szétdarabolásra irányuló törekvéseket elősegítik”, amikor Prohászka félreérthetetlen éllel közbekérdezett: „Kik azok?”¹⁹

Prohászkaival ellentétben a szociális kérdések iránt szintén elkötelezett Giesswein Sándor nagyon is fontosnak tartotta a béketeremtés gyakorlati lépéseinek végiggondolását, az ügy melletti aktív, hatékony fellépésre irányuló útkeresést.²⁰ Bár a megvalósíthatósággal kapcsolatosan voltak kétségei, Giesswein eleget tett Fraknói felszólításának, és a parlamentben – saját álláspontjába fűzve – ismertette a terve-

¹⁵ Prohászka Ottokár Fraknói Vilmosnak. Székesfehérvár, 1917. szeptember 16. OSzKKt. Levelestár.

¹⁶ *Főrendiházi napló* V. 25–27; *Alkotmány* 1917. szeptember 14. 1. Ez a felfogás hatotta át a szeptember 23-i katolikus békenagygyűlés előkészületeit is: *Alkotmány* 1917. szeptember 9. 1.

¹⁷ Prohászka háború alatti tevékenységét összefoglalták életrajzai: GERGELY 1994, 156–162; SZABÓ 2007, 117–120; REICHMANN 2015, 107–166. Több tanulmány részletesen is elemezte a püspök háborúval kapcsolatos nézeteit: MÓZESSY 2009 (utóbbi átdolgozott formában: MÓZESSY 2015); FEJÉRDY 2015; TURBUCZ 2022, 187–189.

¹⁸ FAZEKAS 2015, 8–15.

¹⁹ *Főrendiházi napló* V. 209. Ekkor mondta el egyébként a választójoggal kapcsolatos nagy beszédét is: *Főrendiházi napló* V. 212–216.

²⁰ Giesswein Sándornak összefoglaló életrajza nem készült, szociális programjára vonatkozó tanulmányokból lásd például: SARNYAI 2019. Legutóbbi életrajzában háború alatti közéleti tevékenységére: KLESTENITZ 2019, 44–46.

zetet.²¹ Szóba hozta ő is a pápa békekezdeményezését, és ismertette Fraknói („a magyar tudományosság egyik ékessége”) fontosabb téziseit is, hangsúlyozva, hogy a püspök történész legfőbb javaslatát „nem indítványként, csak ismertetésként” terjeszti a T. Ház elé. (Vagyis azt, hogy Németország, Ausztria és Magyarország, valamint Anglia, az Egyesült Államok és Franciaország parlamentjeinek 3-3 tagú küldöttségeiből alakítsanak nemzetközi béketeremtő fórumot.) Giesswein egyébként beszédében elkötelezte magát a demokrácia eszméje mellett is: felfogása szerint az általános választójogra épülő demokratikus politikai berendezkedés tudja csak megteremteni a háború utáni tartós békét. („Igenis, ha minden népnél meglesz az igazi demokrácia, akkor a népek meg fogják egymást érteni és akkor ebből a demokráciából kialakulhat a népek szövetsége. Mert vagy egy új barbárság következik el, vagy pedig az európai nemzetek egyetértő békeszövetsége fog megalakulni: más választásunk nincs. De hogy ez létrejöjjön, annak előfeltétele az igazi demokrácia megalkotása.”)

Giesswein pár nappal később részletesen is nyilatkozott Fraknói béketervéről.²² A béke iránt elkötelezett és aktív prelátus tagja volt a „Tartós béke nemzetközi bizottságának”, folyamatosan próbálta külföldi kapcsolatait a háború mielőbbi méltányos befejezése érdekében mozgósítani. Már júliusban is részt vett Oslóban a bizottság egyik szakosztályának értekezletén, ahol elkötelezték magukat a résztvevők az annexió nélküli békekötés és a népek önrendelkezési jogának népszavazások útján történő érvényesítése mellett. Elmondta, hogy a küszöbön álló berni kongresszus foglalkozni fog Fraknói béketervével, de nem rejtette véka alá kritikus véleményét sem: „Sajnos, hogy ez a különben nagyon megszívlelni való javaslat abban a nagy hibában szenved, hogy kivihetetlen.” Méghozzá szerinte több okból is: először kifogásolta, hogy Fraknói „elfeledkezett” a többi hadviselő fél (Olaszország, Oroszország, Törökország stb.) parlamentjeinek bevonásáról, továbbá úgy vélte, ha a törvényhozások többségi szavazással delegálják tagjaikat, akkor olyanok képviselhetnék az országokat, akik „javarészt háborús irányzatú politikát csinálnak, a kisebbségek, a békepárti csoportok egyáltalán nem jutnának szóhoz”.²³ Éppen ezért fontosabbnak vélte a berni konferenciát és a hasonló kezdeményezéseket. (Előbbit egyébként Giesswein mellett a határozottan békepárti Károlyi Mihály képviselte még Magyarországot.)

Fraknói béketervének második felvonása, utóélete

Fraknói Vilmos azonban nem adta fel, átdolgozta a béketervét, és a következő év nyarán újra megpróbálta a megvalósítás felé indítani. Két vonatkozásban változtatott a korábbi stratégián: egyrészt érvelését nem arra építette, hogy a magyar királyok már a történelmi időkben is a parlamenttel hoztak közös diplomáciai döntéseket, ellenében a nyugati országok uralkodóival, akik felségjogként maguknak tartották fenn a

²¹ *Képviselőházi napló* XXXVII. 32–35; *Alkotmány* 1917. szeptember 13. 6.

²² ARANYOSSY Pál: A berni konferencia kilátásai. *Pesti Napló* 1917. szeptember 19. 3.

²³ Lásd erről például: EGRY 1917.

háború és a béke kérdését (megjegyezzük, ez a történeti elsőre való önértetes hivatkozás nem is lehetett túlságosan vonzó érv mások szemében), továbbá megpróbált szövetségeseket találni a kezdeményezéséhez. Az általa megfogalmazott szöveggel megkereste egy osztrák és egy német kollégáját, Ludwig Quiddét és Heinrich Lammascht, akiknek az észrevételeivel egybegyúrva a béketervet 1918. június 20-án az Interparlamentáris Unió elé terjesztették.²⁴ Fraknói és társai (a később a sajtóban „naiv triáznak” nevezettek) jól előkészített békekonzferenciát szorgalmaztak, mondván, „a kényszerbéke újabb háború bölcsője lehet”. Továbbra is a nemzeti parlamenteket akarták a béke megteremtésének középpontjába állítani, viszont ekkor már valamennyi hadviselő ország törvényhozásának 3-3 képviselőjére számítottak, és az Interparlamentáris Unió megfelelő intézménynek tűnt az elképzelés megvalósítására.

Hamar megjelentek azonban ezúttal is a tervezettel szembeni kifogások, például azzal kapcsolatosan, hogy az antanthoz ekkor már jóval több ország tartozott, mint a központi hatalmakhoz (vagyis többséget alkottak volna a parlamenti delegáltak), Lammaschnak – korábbi tevékenysége miatt – a neve sem csengett jól az antant szimpatizánsai körében.²⁵ Utóbbiak között egyébként egymásnak ellentmondó hírek jelentek meg augusztus végén – szeptember elején a béketerv fogadtatásáról. Először arról, hogy Lord Weardale, az Interparlamentáris Unióban a britek vezetője elfogadhatatlannak nevezte a Fraknói-csoport béketervét,²⁶ ezért „egyik kísérlet a másik után lanyhul el és [...] ezek a kísérletek minden jóhiszeműségük dacára is kevés reménnyel biztathatnak”.²⁷ Fraknói viszont cáfolni próbálta ezeket az értesítéseket, ő úgy tudta, hogy Weardale nagyon is nyitott a béketárgyalások megkezdésére (csupán a teljes nyilvánossághoz ragaszkodik háttéralkuk helyett), és mivel a németek álláspontját is sokkal békülékenyebbnek, a monarchia parlamentjeit pedig kompromisszumokra nyitottaknak látta, optimistán tekintett tervezetük megvalósíthatóságára.²⁸

Sem az idő rövidege, sem a frontokon és a hátszágokban kialakult helyzet nem kedvezett Fraknói béketervének realizálására. Maga a történész püspök is mintha belátta volna ezt a témában adott utolsó nyilatkozatában.²⁹ Ebben Fraknói

²⁴ *Budapesti Hírlap* 1918. június 28. 10; *Az Újság* 1918. június 28. 11; *Magyarország* 1918. június 30. 2. Ludwig Quidde (1858–1941) német történész, és elkötelezetten békepárti közszereplő. (1927-ben Nobel-békedíjat kapott.) Heinrich Lammasch (1853–1920) osztrák jogász és egyetemi tanár, a pacifizmus szószólója, később 1918. október 28. és november 11. között a császári Ausztria utolsó miniszterelnöke. Az Interparlamentáris Unió 1889-ben jött létre, mint a szuverén államok törvényhozásainak együttműködési fóruma, ma is működő nemzetközi intézmény. 1914–1920 között székhelye Oslóban volt.

²⁵ *Budapesti Hírlap* 1918. július 2. 11.

²⁶ *Friss Újság* 1918. augusztus 20. 1; *Magyarország* 1918. augusztus 21. 3. Philip James Weardale (1847–1923) liberális politikus, később azok közé tartozott, akik a háború után Magyarország számára méltányosabb feltételeket szorgalmaztak.

²⁷ *Pesti Napló* 1918. augusztus 21. 3.

²⁸ VÉSZI Margit: Fraknói püspök nyilatkozik békekezdeményezésről. *Az Est* 1918. szeptember 1. 3.

²⁹ TÁBORI Kornél: Az elkésett bünbánat. Beszélgetés Fraknói püspökkel. *Pesti Napló* 1918. október 8. 3–4.

további részleteket is elárult (a teljes terjedelmében egyébként nem publikált, viszont a külügyminisztériummal és Károlyi Mihállyal is megosztott) dokumentumból. Például arról, hogy a béke legfőbb akadályának Fraknói azt látta, hogy a németek szélsőségesen ragaszkodnak Elzász-Lotharingiához (szerinte a terület hovatarozását az ott élők népszavazására kellett volna bízni), a német makacskodás pedig már a monarchia kormányzata számára is káros következményekkel járt. Tervezete egyébként – megítélése szerint – továbbra sem veszítette el érvényességét, sőt, úgy vélte, a német álláspont puhulása akár még aktuálissá is teheti: „Ma is abban a meggyőződésben vagyok, hogy a magyar parlamentnek módot kellene arra keresni, hogy ilyen javaslattal forduljon külügyi kormányunk [= külügyi kormányunk?] a német birodalomhoz. Ezzel végre elismernék a népek önrendelkező jogát. Ez a bázis, amelyen még talán sikerük lehet. A parlamentarizálás mellett azért volna szükség Németország részéről egy ilyen konkrét ténnyel állni elő, hogy semmiféle kétség ne férközzék elhatározásának őszinteségéhez, amely szerint a népek önrendelkező jogát respektálja, érvényességét elősegíti.” Alapvető eszméjét (miszerint „a népképviseltek titkos szavazás által választandó tagjai bizalmas értekezleten megbeszéljék a béke helyreállításának módozatait”) azért is érvényesnek tartotta, mert a kormányok közötti tárgyalások mindig megfeneklettek, és a parlamenti nyilvánosság is a békekötés felé kényszerítette volna a háborúzó feleket – vélekedett a püspök.

A Fraknóival riportot készítő kiemelkedő újságíró, Tábori Kornél egykori, alig három héttel a monarchia összeomlása előtt megfogalmazott konklúziója talán egyben a történész püspök békére irányuló erőfeszítéseinek ma is érvényes summázatát adja: „A bismarcki kevélység, amellyel minden józan javaslatot visszalöktek a németek, ma már, úgy látszik, alábbhagyott, de viszont attól kell tartani, hogy Berlinben és a bécsi Ballplatzon egyformán elkéstek már minden efféle javaslat realizálásától. Fraknói és tudós társai hasztalanul törték a fejüket és dolgoztak, a diplomáciai tökfilkók álfölénye mind a mai napig útját állta minden okos tanács elfogadásának.”

Források

OSzKKt. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.
Levelestár

FRAKNÓI 1916/a

FRAKNÓI Vilmos: Az osztrák-magyar kormány területi ajánlatai Olaszországnak. *Budapesti Szemle* 168/479. 1916, 178–201.

FRAKNÓI 1916/b

FRAKNÓI Vilmos: Diplomáciai tárgyalások Romániával (1914–1916). *Budapesti Szemle* 168/480. 1916, 321–353.

FRAKNÓI 1917/a

Wilhelm FRAKNÓI: *Kritische Studien Geschichte des Dreibundes, 1882–1915*. Budapest, Friedrich Kilians Nachfolger, 1917.

FRAKNÓI 1917/b

FRAKNÓI Vilmos: A hármas-szövetség agóniája. *Budapesti Szemle* 169/482. 1917, 208–232.

FRAKNÓI 1917/c

FRAKNÓI Vilmos: A magyar országgyűlések befolyása a külpolitikára. *Budapesti Szemle* 172/490. 1917, 1–15.

FRAKNÓI 1917/d

FRAKNÓI Vilmos: A tolnai országgyűlés külügyi actiója 1518-ban. *Budapesti Szemle* 172/491. 1917, 211–225.

FRAKNÓI 1918

FRAKNÓI Vilmos: Anglia politikája a világháború kitörése előtt. *Magyar Figyelő* 10/8. 1918, 305–324.

FRAKNÓI 1919

Wilhelm FRAKNÓI: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*. Wien, L.W.Seidel & Sohn, 1919.

Főrendiházi napló

Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I–V. Budapest, Athenaeum, 1910–1918.

Képviselőházi napló

Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I–XLI. Budapest, Athenaeum, 1910–1918.

Bibliográfia

EGRY 2017

EGRY Gábor: Világ szakszervezetei, egyesüljetek? *Hadszintér & Hátország* 2017. október 10. Internet: hat-had.blog.hu/2017/10/10/vilag_szakszervezetei_egyesuljetek (letöltés: 2022. jún. 12.)

FAZEKAS 2015

FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. *Múltunk* 60/2. 2015, 4–34.

FEJÉRDY 2015

FEJÉRDY András: Prohászka Ottokár és a nagy háború. *Vigilia* 80/5. 2015, 329–339.

GÁRDONYI 2015

GÁRDONYI Máté: A Szentszék és az I. Világháború. *Vigilia* 80/5. 2015, 322–328.

GERGELY 1994

GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”*. Budapest, Gondolat, 1994.

KLESTENITZ 2019

KLESTENITZ Tibor: A párbeszéd embere. Giesswein Sándor arcképe. In: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka. 75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*. Szerk. PETRÁS Éva. Budapest, Gondolat, 2019. 33–49.

MÓZESSY 2009

MÓZESSY Gergely: Prohászka Ottokár és a „nagy háború”. In: *Prohászka-tanulmányok, 2007–2009*. Szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2009, 33–44.

MÓZESSY 2015

MÓZESSY Gergely: A „nagy háború” hatása Prohászka Ottokár életművére. In: *Egy ezred év viharában meg nem rendült törhetetlen hűség. Székesfehérvár, Magyarország és a Nagy Háború*. Szerk. SZAKÁLY Sándor. Budapest, L’Harmattan, 2015, 63–75.

REICHMANN 2015

Bettina REICHMANN: *Bischof Ottokár Prohászka (1858–1927). Krieg, christliche Kultur und Antisemitismus in Ungarn*. Paderborn, Schöningh, 2015. (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte Reihe B. Forschungen.)

SARNYAI 2019

SARNYAI Csaba Máté: Giesswein Sándor keresztényszociális reformeszméinek kulcsfogalmai. *Egyháztörténeti Szemle* 20/2. 2019, 63–73.

TÓTH 2018

TÓTH Krisztina: Fraknói Vilmos, a sokoldalú tudós és paptörténész. *ujkor.hu*. 2018. május 12. Internet: ujkor.hu/content/175-eve-szuletett-fraknoi-vilmos-sokoldalutudos-es-paptortenesz (letöltés: 2022. jún. 12.)

TURBUCZ 2022

TURBUCZ Péter: Mozgósított filozófia: Alexander Bernát, Bartók György és Prohászka Ottokár háborús nézetei hadi beszédek tükrében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 26/1. 2022, 181–192.

NÉGY ÉVTIZEDNYI HANGOS CSÖND: SÁNTA FERENC ÍRÓI ELHALLGATÁSA

FEKETE SÁNDOR

Sánta Ferenc 1954-ben jelentkezett első írásával, aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámváltozatát, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedően. Teltek-múltak az évek, de a válogatott novelláskötet (*Isten a szekéren*) kiadása, 1970 után nem jelent meg új műve az írónak, pedig nyilatkozatai szerint több regényen is dolgozott. Néhány műrészlet napvilágot látott a *Népszava* kulturális mellékletében a hetvenes évek első felében, aztán ez is abbamaradt. Egyfelvonásos drámát írt, s Vasy Géza szerint¹ három regény is formálódott.² Nagy valószínűséggel ezek közül kettőből közölt legalább egy-egy részletet az újság. Az egyik – s erre néhány nyilatkozat is utalt – a korabeli értelmiség világát tervezte bemutatni, de a két rövid részlet alapján nehéz ítéletet alkotni.

A másik, *Szürke kő* című munkából több részlet jelent meg, s 2002-ben Vasy Géza megpróbálta rekonstruálni e töredékek alapján a regényt.³ Egy Isten háta mögötti, magas hegyek övezte faluban játszódik a mű,⁴ amelyben idilli béke uralkodik, boldog emberek élnek benne ősi törvényeik szerint a hatalmas, szürke kőszikla alatt. Tudják, hogy messze a nagyvilágban másfajta az élet, s ezért örülnek is elzártáguknak. Azonban a megjelent részletek alapján is érezhető valamiféle, még megnevezetlen feszültség. Mintha tragédia készülődne.

Miután Vasy írása megjelent, felhívta Sánta, s elmesélte, hogy mi lett volna a regény befejezése. „Egy nap fegyveresek kísérték a falun át rabokat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy majd elítéljék, kivégezzék őket. A kísérők kevesen voltak, a falusiak kiszabadíthatták volna a foglyokat. De nem tették, abból a meggondolásból, hogy nincs közük a dologhoz, nincs felelősségük, nem célszerű beavatkozniuk. Ám elérte őket az isteni büntetés: hatalmas robajjal lezuhant a sziklareneteg, s maga alá temette az egész falut, minden lakosával együtt.”⁵

¹ Vasy Géza szóbeli közlése alapján. (2010. február 2.)

² Sőt, talán egy negyedik is, legalábbis Sánta tervezte a megírását: „Idő érkezével régi tervemet, hogy írok a kollégiumban eltöltött időkről, meg is fogom valósítani. Azt hiszem, az utolsó író vagyok, aki író lett, és úgy járt a kollégiumba, hogy az még a régi kollégium volt.” PIM, 634/2.

³ VASY 2008, 13–14.

⁴ „[...] századfordulón, moszlim világban, Perzsiában játszódik...” (Sánta Ferenc) PIM, 548/1.

⁵ VASY 2008, 14.

A harmadik regényből nem jelent meg semmilyen részlet, de az író egy alig ismert interjújában⁶ részletesebben szól a késznek nyilvánított, megjelenés előtt álló regényről,⁷ még 1973-ban. Ebben a 19. század elejére vezetve a Medúza-tutaj történetet dolgozta fel:⁸ a hajótöröttek körében a tutajon miként szerveződik meg a mikrotársadalom hatalmi rendszere, miként szembesül emberség és embertelenség, ki tud életben maradni, és miért.⁹

A drámának is megjelent két részlete 1973-ban a *Népszavában*.¹⁰ Petőfi Sándor a hőse, Mezőberényben, mielőtt elindulna Segesvárra. Az írótól lehet tudni, hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* (1954) című drámájának szemléletével vitatkozott Sánta.¹¹ Németh László szerint Petőfit felesége, környezete szinte kényszerítette arra, hogy visszainduljon Bem seregébe. Sánta Ferencnek viszont az volt a véleménye, hogy a költő, a zseni pontosan tudta, hogy mit kell tennie.¹² A belső parancsot nem külső erők diktálták. „S aztán azt mondta, hogy nem szeretné megbántani a nagybeteg Németh Lászlót, azért nem publikálja a drámát. Németh László 1975 márciusában meghalt, később tehát már nem volt ilyen akadály.”¹³

Látható, hogy mindegyik eltervezett mű gondolati alapanyaga szervesen kapcsolódik Sánta Ferenc addigi életművéhez. Az értelmiségi regény mintegy a *Hűsz óra* folytatása lehetett volna, a *Szürke kő Az ötödik pecsété*, a Medúza-parabola pedig *Az árulóé*. Mint a megjelent regényekben, ezekben is történetfilozófia és etika fonódha-

⁶ PIM, 634/2.

⁷ A címe: *Tutaj*. Lásd PIM, 634/2.

Vö. „Hadd említsem csak a *Szürke kő* című regényemet és a *Tutajt* – ez utóbbit mindenképpen be fogom fejezni.” SZAKOLCZAY 2008, 40.

⁸ 1816. június 2-án a *Medúza* nevű francia hajó zátonyra futott Afrika nyugati partjainál. A kapitány tisztjeivel, a hajó teljes élelmiszer- és ivóvízkészletével a mentőcsónakba szállt, a legénységet és a hajó utasait egy hevenyében ácsolt tutajra telepítette, és sorsára hagyta. A tutaj száznegyvenkilenc emberrel, árbóc, vitorla nélkül hanyódott a tengeren. A tizenkettedik napon az *Argus* hajó személyzete megtalálta a hajótörötteket, de már csak tizenötön voltak életben, a többiek elnyelte a tenger, megölték, felfalták a társaik. Vö. EMPTAZ 2008.

⁹ Sánta Ferenc szavaival: „Művem megtörtént eseményhez kapcsolódik: a XIX. század elején Afrika partjaitól nem messze elsüllyedt egy hajó. A módosak, a gazdagok elmenekültek egy csónakon, velük mentek a tisztok, sőt a kapitány is. A szegények magukra maradtak egy lelkiismeretes tiszttel, aki azonban véletlenül a tengerbe ejtette az iránytűt. Az élni akarás mégis győzött: a száznegyvenhét ember tutajt ácsolt, s kevés kétszersülttel, vízzel és borral elindult az ismeretlenbe. Két hét múlva már csak tizennégyen éltek. Engem az foglalkoztatott, hogy vajon kik maradhattak meg: az élelmesek, az okosok, az életrevalók, a szerények, az agresszívek, a visszahúzódnók? Én már művemben feleltem, egy év múlva, a következő könyvhétre jelenik meg a regény, most várom az önök válaszait.” PIM, 634/2.

¹⁰ Ezek közül az egyikre Vasy Géza is utal. Vö. VASY 2008, 14.

¹¹ Az is kiderül a beszélgetésből, hogy az *Éjszakához* hasonlóan ez is vitadráma volt. PIM, 634/2.

¹² „Egy nép elbújhat a nehéz időkben, de a prófétái nem.” (Sánta Ferenc) Uo.

¹³ VASY 2008, 14.

tott volna egybe. A dráma pedig határozottabb kifejtése lehetett annak az elképzelésnek, amely Sánta műveiben és nyilatkozataiban az írószerepről kiolvasható: az író pártoktól független igazságra törekvéséről, egyfajta bírói magatartásról.

Az évtizedek, amelyek Sánta nevezetes műveinek megírása óta eltelték, azoknak kedveztek, akik saját életük emléktömbjeinek felbontásával és értelmezésével vágták ki magukat a veszteglés csendjéből. Sánta nem élt e lehetőséggel. Zelei Miklós szerint „a Kádár-korszak cenzúrájának csúcsteljesítménye az lett volna, ha Sánta Ferencet rákényszeríti: írjon”.¹⁴

Szépirodalmi műve legutoljára 1968-ban jelent meg, *Az áruló* drámaváltozata, az *Éjszaka*, s lényegében ez is évekkorábban készen volt már. Jómagam sokáig úgy gondoltam, hogy a hallgatásra magyarázatot majd az újabb könyvek fognak adni. Nem így történt, s még a töredékes írások sem válnak soha olvashatóvá, mert hiteles közlés szerint az író megsemmisítette azokat. Egy korábbi, 1990 nyarán készített interjúból ugyanis kiderül, hogy mi történt: „Sok mindent írtam, de olyan keserűség lappang minden írásban, hogy egyik sem tudta sugallni, például, hogy bízz és bizva bízzál; vagy: hogy mégis fáradozni kell. Ezért jó részüket elégettem. Miklós fiammal acélkosárra való írást vittünk le a Duna-partra, és bedobtam őket a folyóba. Bizony, ezek keserű évek voltak.”¹⁵

„Regényeket írtam, most már egymás után hatot, ebből három jelent meg. [...] Biztos vagyok benne, hogy a módszer, ami szerint az írásaimat publikálom, nem rossz. Mielőtt a három regényemet, ami megjelent, megírtam, illetve publikáltam volna, odaadtam, vagy leadtam volna, ahogyan mondani szokták, előtte nem publikáltam három évig semmit. Aztán egy napon, egyszer egy hétfői napon mind a három regényt elvittem és leadtam a kiadónak. Ez azt jelentette, hogy volt közte olyan, ami majd' három éve kész volt már. Most is így vagyok.”¹⁶

Csák Gyula: „Nyolc remekmű van a fiókban, de még nem érett meg az idő rájuk.”¹⁷

Egy 1986-os interjúrészlet: „Nekem jövőre, hosszú idő után megjelenik az első regényem, és követni fogja még egy-kettő.”¹⁸ Mégsem született új regény, hiába az ígéret.

Sánta megfogalmazása szerint: „Hallgatásom nem oppozíció, sem önmagammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben.”¹⁹ „Ez nem hallgatás, hanem csönd. A hallgatás oppozíciót tételez föl, énbennem pedig oppozíció – a körülvevő világgal szemben – nem volt. Viszont voltak olyan dolgok, amelyekre sem magamnak, és következésképp az olvasónak sem tudtam volna választ adni.”²⁰

1990-ben újra a remény hangján szólt Sánta, azonban ez a terve sem vált valóra: „Most már úgy érzem magam, ahogy a nemzetem: felemelkedőben vagyok, hála

¹⁴ ZELEI 2002, 12.

¹⁵ SZAKOLCZAY 2008, 40.

¹⁶ PIM, 548/1.

¹⁷ PIM, 772.

¹⁸ SÁNTA 1993, 73.

¹⁹ PIM, 772.

²⁰ SÁNTA 1993, 66.

Istennek. Elérkezett az idő, amikor olyan perspektívával tud visszatekinteni az író az elmúlt esztendőkre, amely lehetővé teszi, hogy az igazságosság jegyében az igazságot képes legyen megközelíteni. Ezen dolgozom most, és azt hiszem, erőm is lesz befejezni.”²¹ „Egy következő alkalommal talán beszélhetünk róla. Örölnék annak, ha ez akkor történne meg, amikor már egy új könyvről beszélhetek.”²²

Külön tanulmányt, hosszabb kifejtést érdemelne Sánta Ferenc (irodalom)politikai szerepvállalása,²³ kezdve a Petőfi Körben betöltött szerepével,²⁴ folytatva az Írószövetségben elhangzott felszólalásaival,²⁵ vagy a lakiteleki találkozáson előadott beszédével.²⁶ Kijelenthető, hogy Sántát mindvégig figyelte a hatalom, közéleti-társadalmi-politikai állásfoglalásai jelentős visszhangra találtak.²⁷ „A kommunista oktatók és hallgatók egybe eső véleménye, hogy a KISZ nem tölti be szerepét az egyetemen. A KISZ vezetők munkastílusát bürokratikusnak minősítik. Egyöntetűen hiányolják a szervezett és színes KISZ-életet. Erős a rendezvény-szellem. Pl. Sántha Ferenc az egyik találkozáson arról beszélt: »ahhoz, hogy valaki helyesen lásson és jól ítéljen, meg kell őriznie függetlenségét a párttól«. A szocialista realizmust elvető megjegyzése nagy tapsot kapott.”²⁸

Alkotáslélektani rejtély, hogy Sánta Ferenc miért burkolózott hallgatásba, s miért hallgatott akkor is, amikor a rendszerváltozással a szabadon szólás lehetősége újra megnyílt. „Sánta 27 éves, amikor első novellája megjelenik; a nálánál egy évvel fiatalabb Juhász Ferenc fél tucat kötetet és Kossuth-díjjal a háta mögött, viták pergőtűzében, éppen ekkor jelenteti meg már második alkotói pályaszakasza főművét, igazi költői kibontakozásának korszakos dokumentumát, *A tékozló országot*. Sánta pályakezdésének késése (ha persze egyáltalán használható ez a fogalom) – a lírai költészet terén – életkoruk szerint szintén a Nagy Lászlóék nemzedékéhez sorolható, ám szín-

²¹ SZAKOLCZAY 2008, 40.

²² SZAKOLCZAY 2008, 53.

²³ Közéleti megnyilvánulásainak válogatását nyújtja *A szabadság küszöbén* című kötet. Vö. SÁNTA 1993.

²⁴ Vö. SZAKOLCZAY 2008, 45–51.

²⁵ Erről részletesen: VASY 2009, 72–79.

²⁶ SÁNTA 1993, 80–86.

²⁷ Erősen kritizálja például – szocialista nézőpontból – közéleti megnyilvánulásait Pándi Pál: „Sánta Ferenc nyilatkozatai és cikkei nagy vitafelületet kínálnak a marxista kritikusok, teoretikusok számára. A regényből készült drámával, *Az árulóból lett Éjszakával* kapcsolatban is. Úgy gondolom, Sánta sokkal jobban ír regényt, mint nyilatkozatot; sokkal meggyőzőbben formálja meg színpadként a történeti figuráit, mint teoretikusként az elméleteit. Túlzás nélkül állíthatjuk: Sánta mint regényíró, élő irodalmunk legjobbjai közé tartozik, élelátó nyugtalansága a szocialista irodalom néhány maradandó értékét vajútdta immár a világra. Mint elméletbirtokos, Sánta nem tartozik korunk legjobbjai közé.” PÁNDI 1972, 659.

²⁸ Az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály jelentése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pártbizottságának munkájáról, az egyetemen folyó nevelőmunka néhány problémájáról, 1966. január 14., Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.4. (= MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései) 1966. 216. ő. e. 36.

te évtizeddel később induló-érő – Váci Mihályéhoz és Garai Gáboréhoz hasonlítható inkább. Simon István és Nagy László, Kormos István és Váci Mihály meghalt, a prózaíró társak közül is sokan nagyon korán elmentek, Sánta pedig hallgat. Micsoda sors verte, veri ezt a nemzedéket? Előttünk áll Sarkadi és mások mementója. Hol az ok, a magyarázat és a tanulság? Ahogyan Sánta a *Húsz órában* kérdez: »Micsoda világ ez?«²⁹ „Hallgatásom nem oppozíció, sem önmagammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben. [...] Egy-egy életmű értékét nem róffel mérik.”³⁰ – nyilatkozta 1977 októberében.³¹

Sánta Ferenc írói szemléletét alapvetően meghatározta,³² hogy számára az esztétikai érték és a társadalmi elkötelezettség együttes jelenléte a legfontosabb. Saját bevallása szerint művészetének fő kérdései az emberi méltóság, az emberi szabadság, valamint a magyar nemzet sorsa. „16-17 éves koromra elolvastam a világirodalom általános műveltséghez tartozó részét.”³³ Az író legyen empatikus, lelkiismeret-vizsgáló, legyen része a nemzetnek! Véleménye szerint a szocialista realizmus nem esztétikai, hanem politikai kategória, s az olyan műveket jellemzi, amelyek a szocializmus ügyét szolgálják. „Realista író vagyok.” – vallja. Tartós, igazi, nagy művészetet csak a realizmus látásmódjával lehet alkotni.³⁴

Sánta szerint az író nem tehet engedményt azért, hogy többen megértsék. Törekednie kell a közérthetőségre, de ez a törekvés nem mehet a színvonal rovására. Egy-egy megteremtett figurának hihetetlenül nagy ereje van. A „rossz” író úgy ír, mint aki önmagával sakkozik, de ennek nincs értelme, ez a sematikus irodalom. A „rossz” író becstelenségre, tudja, hogy ki mit mondhat, mi fér bele az egyes szereplők karakterébe.

²⁹ JUHÁSZ 1987, 93.

³⁰ PIM, 772.

³¹ Vö. „Szelektálni kell, nem szabad könnyűnek lenni. Nem szabad csak úgy, a mennyiség miatt írni.” PIM, 531/2.

³² Az írói szemlélet kialakulásában jelentős szerepe volt édesapjának, aki a népmesék világát teremtette meg gyermekkorában Sánta számára. Vö. „Nagyon szerettem a meséket. A gazdag, színes parasztnyelv mérhetetlen kincstára tárult föl előttem.” PIM, 531/1.

„A gyermekkorom úgy telt el, hogy apám mesélt. [...] Íróságom gyökere voltaképpen oda nyúlik vissza, az ő meséibe. Ő tanított meg a szó becsületére, de tőle tanultam az emberábrázolás alapjait is. Érdemes lett volna magnóra vagy filmre venni, ahogyan mesél. Nemcsak elmondta, hanem el is játszotta, megjelenítette a történetet. S nemcsak népmesét, népballadát mondott, hanem a világháborúsi emlékeit, hányatott gyermekkorának emlékezetes eseményeit is elmesélte. Amit tőle hallottam, úgy felszívódott bennem, akárha velem történt volna meg. Első novelláim java részének az apám a hőse...” VATI PAPP 1977, 276.

Saját bevallása szerint a következő szerzők voltak döntő hatással világgépe fejlődésére: Dosztojevszkij, Turgenyev, Tolsztoj, Platón, Epiktétosz, Epikurosz, Montaigne, Pascal, Erasmus, Voltaire, Rousseau. Vö. SÁNTA 1993, 39–47.

³³ PIM, 772.

³⁴ Szóbeli közléseiben gyakran megjelenik az a gondolat, hogy a költészettel nem lehet betörni a világirodalomba. Ezért kiemelten fontos lenne a magyar irodalomban a próza szerepe, s ezért kellene a közízlést is ebbe a műfaji irányba terelni. Vö. PIM, 531/1.

Az „okos” író ezzel szemben vitába szállhat saját hőseivel, hiszen „útközben” megváltozhatnak a karakterek, s kimondhatnak olyan dolgokat is, amelyeket az író eredetileg nem akart.³⁵

Erdélyi származása szintén gyakran megjelenik írói világvéleményét taglaló nyilatkozataiban. A vére menő küzdelem a fennmaradásért fegyelemre nevelte a közösség tagjait, kialakította bennük a felelősségérzetet, a másokért legyünk, „másokat szolgáljunk” elvet.³⁶ A közösségért való tenni akarásnak az íróknál is érvényesülnie kell, kötelességük a tisztesség és a szolgálat, hiszen az írók „politikus-pótlók” a magyarság szemében. Sánta értékrendje szerint a magyar nyelv megőrzése a legfontosabb. „Pázmány, Károli, Arany és Ady – ők tették a legtöbbet a magyar nyelvért.”³⁷

A népi-urbánus vitát nem tartja szerencsésnek, kifejti, hogy ez egy módszeresen csinált, módszeresen szított, provokált ellentét, amelynek célja az irodalmi egység megbontása. Az irodalmi élet alsó szintjén, „a szuterénben” jelenik meg, hiszen a legnagyobbak között soha nem volt valós szembenállás.

Sánta a *20 óras riport* kapcsán egy interjúban konkrétan kifejti a népi írói hagyománnyal kapcsolatos kiindulópontját:³⁸ „a *20 óras riport* valóban ballada, prózában írt ballada és kisregény egyben. Modern kifejezésmódot kerestem a népköltészet hagyományának folytatásához is. A népi írók prózájának kitaposott útját sem akartam járni, ezt epigonizmusnak éreztem volna.”³⁹ A népi irodalom klasszikus, ’30-as, ’40-es évekből prózateljesítményei és az 1945 utáni, vagy különösen 1956 utáni, legfeljebb posztnépinek tekinthető epikai művek között Szilágyi Márton szerint jelentős eltérés van.⁴⁰

A népi irodalom szociografikus alapállású művei tökéletes ötvözetét adták a szegénység tartalmi bemutatásának és az ehhez elengedhetetlenül szükséges, adekvát nyelvviségnek. Szilágyi kritikája szerint Sánta csak ez utóbbit valósította meg maradéktalanul, míg a jelen idejű szegénység nem, csupán egy historizált, múltba utalt nyomor jelenik meg.⁴¹ „A Húsz óra tehát – amennyiben történeti értelemben reprezentatívnek tekinthető a 60-as évek magyar irodalmára – jól mutatja a népi írói tradíció átértelmezhetőségének eredendő korlátait is: a világszemlélet és nyelvviség gyökeréig leható újragondolás nélkül csak egy érdekességét rohamosan elvesztő epigonizmus születhetett a 30-as, 40-es években még poétikai dinamizmust hordozó írói alapállásból. Sánta regénye – minden részértéke ellenére – erre a jelenségre példa: a műesztétikai közlésképességének rohamos csökkenése aligha véletlen.”⁴²

³⁵ Vö. PIM, 531/2.

³⁶ „Apja egy 14 gyermekes székely parasztnak volt a fia. A faluban, Sepsibikkszádon, ők voltak a legszegényebbek.” VATI PAPP 1977, 275.

³⁷ PIM, 531/1.

³⁸ Fontos életrajzi adalék az a tény, hogy Sántát Szabó Pál indította el az írói pályán, s ezzel a népi írói hagyomány nagy ígéreteként tartották sokan számon.

³⁹ Idézi VASY 1975, 143.

⁴⁰ Vö. SZILÁGYI 2005, 219.

⁴¹ A két időszak közötti különbségek bemutatására lásd. BORBÁNDI 1989, 465–191.

⁴² SZILÁGYI 2005, 222.

Sánta szocializmusfelfogását számos helyen bemutatja, kritikai magatartása a meghatározó, amikor az elmélet-gyakorlat kettőssége jelenik meg az ideológia kapcsán: „A szocializmus egyike az emberiség legfigyelemreméltóbb kísérletének arra, hogy igazságos emberi együttélést teremtsünk. De soha eszmény és gyakorlat nem mutatott olyan nagymértékű ellentmondást, mint amilyen azokban az országokban tapasztalható, amelyekben ennek színtere fellelhető.”⁴³ A szocializmus szinte valamennyi helyen összekapcsolódik a karrieristák és a fanatizmus problémájával. A fanatizmus Sánta szerint „a legveszélyesebb emberi butaság, amelybe belepusztulhat az emberiség”; „minden eszme legnagyobb ellensége”; „rendkívül elítélendő dolog”; „ez ellen tenni kell, amit lehet”; „a fanatikusok gőzös emberek”.⁴⁴ Fontosnak tartom azt a megjegyzését is, mely szerint a politikai hovatartozás nem lehet kritérium egy-egy író életművének megítélésekor,⁴⁵ hiszen nem minden esetben áll az aktuális politikai szélirány, a mindenkori „haladás” pártján a legjobb író.⁴⁶ Lukács György véleményével vitatkozva kifejti, hogy bátran meg kell keresni az örök emberi dolgokat, s azokat össze kell vetni a jelennel, ez azonban nemcsak a szocializmus világra kell, hogy vonatkozzon, hanem mindenre.⁴⁷

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolható az „írói válság” egyik lehetséges összetevője is: a mindenre kiterjesztett írói vizsgálat olyan témákat is szükségszerűen érint – pl.: hatalom, erkölcs, haladás, forradalom –, amelyek túlmutatnak a lehetséges optimista forgatókönyveken. „A szocializmus végletes torzulásai, 1956 forradalma és annak leverése izgató kérdéssé tették a hatalom természetrajzának vizsgálatát, hatalom és erkölcs viszonyának tisztázását. Világtörténelmi összefüggésekbe helyeződött a kérdés: van-e haladás az emberiség történelmében, van-e értelmük a forradalmaknak? A meditáció mélypontján Sánta Ferenc válságos írói-gondolkodói helyzetében felerősödött és vezérlővé vált a kegyetlen világ motívuma. Ebben a világban az ember helytállásának a lehetősége sokkal korlátozottabb, s a kegyetlenség legtöbbször elpusztítja az elemi emberi értékeket is. A hatalomnak védtelenül kiszolgáltatott ember többnyire csak beletörődhet sorsába, küzdelme – még a családjáért való is – eredménytelenné, így értelmetlenné válik.”⁴⁸

Sánta Ferenc regényeit sem a korabeli, sem az újabb kritika nem tekintette trilógiának – eltérő témájuk, különböző szerkesztési technikájuk és egymástól meglehetősen távoli történelmi jelen idejük miatt ezt egyáltalán nem tartom meglepőnek. Mégis, tanulmányom elkészítése folyamán számos olyan területet találtam, amelyek mozaikokként egészítik ki egymást a három regényben, s bízom benne, hogy ezeket a későbbi kutatásaim során sikerül megfelelően bemutatnom. *Az ötödik pe-*

⁴³ SÁNTA 1993, 84–85.

⁴⁴ A fanatikusok megszemélyesítésére két visszatérő elemet találtam Sánta megszólalásaiban: a francia forradalom pusztítói, a belső fanatikusok, azaz a jakobinusok; valamint konkrét személyként Che Guevarát. Vö. PIM, 548/1; 634/2.

⁴⁵ PIM, 548/1.

⁴⁶ Vö. PIM, 531/2.

⁴⁷ Vö. PIM, 548/1.

⁴⁸ VASY 1998, 15.

csét, a *Húsz óra* és *Az áruló* triptichonként is felfogható, s e triptichonnal Sánta az életforma-epika elmúlását tanúsítja, mivel – a regényeiből áradó üzenete szerint – megnehezült az epikus dolga.

Véleményem szerint nyilvánvaló, milyen szerves egységet képez Sánta e három műve. A megtalált, a megkeresett és az eltüntetett történet: a történelem három megközelítésben.⁴⁹ S ez a felismerés fontos az író pályája szempontjából, még inkább esztétikai vonatkozásban, de leginkább az egyetemes emberi tanulságok okán.

Az utókor által számos alkalommal felvetett kérdés – miért hallgatott el Sánta Ferenc? – e tanulmányban is releváns. Egyértelmű választ nem tudok megfogalmazni,⁵⁰ azonban nagy valószínűséggel szerepet játszhatott ebben az önisméltés terhétől való kényszer, az új mű fogadtatásától való félelem, valamint a szocializmusból a kapitalizmusba tartó magyar társadalom sok-sok problémája, s az átmenet visszasságai. Teljes mértékben azonosulni tudok N. Pál József szavaival:⁵¹ „Az ilyen alkotó akkor is »ír«, amikor nem, ezért műve s annak tanulsága (nemkülönben az általa képviselt következetes művészi magatartás!), csöndesen jelenvaló, mindannyiunkat érintő, felszólító módú figyelmeztetés.”⁵²

Bibliográfia

BORBÁNDI 1989

BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Budapest, Püski, 1989.

EMPTAZ 2008

Érik EMPTAZ: *A Medúza átka.* Budapest, Európa, 2008.

FEKETE J. 2007

FEKETE J. József: Aki a csöndet választotta. Sánta Ferenc 80 éves. *Forrás* 39/9. 2007, 44–64.

JUHÁSZ 1987

JUHÁSZ Béla: A hallgató író jelenléte. Sánta Ferenc 60 éves. *Alföld* 37/9. 1987, 92–96.

⁴⁹ Vö. OLASZ 2003.

⁵⁰ Ezzel kapcsolatban például idézhető Fekete J. József véleménye: „Sánta Ferenc a magyarság sorsa feletti keserűségében művészileg képtelen volt párbeszédbe állni a mindenkori jelennel. Ami úgy is értelmezhető, hogy mindent elmondott, amit elmondhatónak tartott, és úgy is, hogy írói szereptudatából fakadó felelőssége és morális helytállása nem tette lehetővé számára a reménytelenség kimondását, minden egyéb pedig hazugság lett volna.” FEKETE J. 2007, 45–46.

⁵¹ N. PÁL 2004, 170.

⁵² Sánta Ferenc utolsó, nyomtatásban megjelent mondata 1991-ből: „Magam a továbbiakban – elhagyva a közszereplés színpadát – szorongva és reménykedve megmaradok ’56-osnak, ahogy mondani szokták, ettől se jobbra, se balra egy lépéssel sem.” SÁNTA 1993, 130.

OLASZ 2003

OLASZ Sándor: A megkeresett és az eltüntetett történet. Sánta Ferenc parabolái. In: OLASZ Sándor: *Mai magyar regények*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003, 63–70.

N. PÁL 2004

N. PÁL József: Sánta Ferenc jelenléte. In: N. PÁL József: „*A megtartók jöjjenek...*” Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2004, 163–170.

PÁNDI 1972

PÁNDI Pál: Sánta Ferenc: Éjszaka. In: PÁNDI Pál: *Kritikus ponton*. Budapest, Szépirodalmi, 1972, 659–663.

PIM 531/1

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 531/1. (1971. október 11.)

PIM 531/2

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 531/2. (1971. október 11.)

PIM 548/1

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 548/1. (1971. október 29.)

PIM 634/2

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 634/2. (1973. május 8.)

PIM 772

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 772. (1977. október 27.)

SÁNTA 1993

SÁNTA Ferenc: *A szabadság küszöbén*. Budapest, FSP Literátor DTP Nyomda Kft., 1993.

SZAKOLCZAY 2008

SZAKOLCZAY Lajos: „A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.” Beszélgetés Sánta Ferencsel. *Hitel* 10. 2008, 40–55.

SZILÁGYI 2005

SZILÁGYI Márton: Egy „hiba” poétikája (Sánta Ferenc: Húsz óra). In: „*De mi a népiesség...*” Szerk. SALLAI Éva. Budapest, Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, 2005, 211–222.

VASY 1975

VASY Géza: *Sánta Ferenc*. Budapest, Akadémiai, 1975.

VASY 1998

VASY Géza: *Az 1945 utáni magyar irodalom alkotói*. Budapest, Korona Nova, 1998.

VASY 2008

VASY Géza: Sánta Ferencről – személyesen. *Somogy* 36/3. 2008, 9–16.

VASY 2009

VASY Géza: Sánta Ferenc és az Írószövetség. *Kortárs* 53/2. 2009, 72–79.

VATI PAPP 1977

VATI PAPP Ferenc: Sánta Ferenc. In: *Írók, képek (Írók, költők gyermek- és ifjúkora)*. Szerk. DR. SZABÓ Ödönné. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977, 274–283.

ZELEI 2002

ZELEI Miklós: Mit tesz a policáj? *Napút* 4/8. 2002, 11–12.

KÖZÖS OTTHONUNK A FÖLD: CSELEKEDNI A FENNTARTHATÓ JÖVŐÉRT!

HELL JUDIT

A Miskolci Egyetem közelmúltbeli jeles eseményei között tarthatjuk számon azt a nemzetközi, angol nyelvű előadások tartásával szervezett konferenciát, amelynek profilját és célkitűzését híven adja vissza a rendezvény figyelemfelkeltő címe: *Trans-Atlantic Research and Development Interchange On Sustainability*. Sustainability and Resilience in Face of Emergent Threats. Az eszmecserén – amely illeszkedik a TARDIS Világforum 2004-től két évente az USA-ban, ill. Európában felváltva megrendezett konferenciáinak sorozatába – harminchat kutató és oktató tartott előadást és vett részt a kapcsolódó szakmai vitákban. A legkülönbözőbb tudományterületeket képviselve (gazdaság- és üzleti tudományok, műszaki, föld- és anyagtudományok, energetika, kémia, biológia, jog, klímakutatás, agrártudományok, vízgazdálkodás, politológia, filozófia és etika stb.) ezúttal is kifejezésre juttatták azt a ma már általánosan elfogadott meggyőződést és gyakorlatot, hogy a környezeti és a következményes társadalmi krízishelyzetek elemzése, megértése és kezelése csakis multidiszciplináris megközelítésmód útján alapozható meg.

A konferencia témaköreinek középpontjába a szervezők súlyos, komplex és sokat vitatott kérdéseket állítottak (olyanokat is, amelyekben jelenleg sincs teljes tudományos konszenzus). Ezek mentén kirajzolódik, hogy a kutatók egyrészt be kívánják azonosítani a legerőteljesebb fenyegetéseket, amelyekkel a világ a *21. században* szembesül, és keresik az e fenyegetések mérsékléséhez vezető leginkább járható és eredményeket ígérő utakat is. Ezen belül vizsgálat tárgyává teszik azt is, hogy a *rugalmas ellenálló képesség* elősegítése vonatkozásában mit lehet tenni mind lokálisan, mind globális összefüggésben. Következésképpen azt is szükséges megvitatni, hogy eme fenyegetésekkel szemben melyek a megküzdőképességhez, a sikeres alkalmazkodáshoz és a fenntarthatósághoz vezető, leginkább megvalósítható eljárások és hatékony ösvények.

Századunkra emberi beavatkozásaink következményeként oly mértékben tettük tönkre bolygónkat, hogy szakemberek tömegei, nemzetközi politikai intézmények, civil szervezetek e vész helyzetben joggal fogalmaznak úgy: földünk és a rajta belőle élő emberiség már a huszonnegyedik órán is túl van. Ám mégsem adhatjuk fel! Fejünket nem dughatjuk a homokba, nem lenne méltó hozzánk, ha egy világvége-pesszimizmus életérzését hagynánk eluralkodni magunkon. A tudástársadalom építésének és működésének korában mindenekelőtt a tudományoktól várjuk a megoldási alternatívák felmutatását.

A transzatlanti eszmecsere tudósainak elkötelezettsége az emberiség sorsa iránt, mint cseppben a tenger, kicsiben reprezentálja a világ számtalan tudományos közösségeinek vagy közösségének erkölcsi felelősségvállalását a mai és jövőbeni generációk túléléseért, bolygónk és az emberiség jövőjéért, az emberi élet lehető legjobb feltételeinek megteremtéséért, mind többek számára. Kutatás, fejlesztés, innovatív megoldások keresése, változtatás és alkalmazkodás az új körülményekhez, gyakorlatban hasznosítható tudás, cselekvés, szemléletformálás, nevelés – kulcsfogalmak ezeknek az erőfeszítéseknek. Fentiekre bizonyítékul Heribeto Cabezas (egyetemünk vendégprofesszora, a konferencia egyik résztvevője) szavait idézzük: „Szembe kell nézni a kihívásokkal! [...] Nem lehet gyorsan változtatni a dolgokon... egy nap, egy hét, egy év alatt. Az energiaforrások megváltoztatása időbe telik. Meg lehet csinálni, de ezzel szembe kell nézni. Idő kell a változashoz. Időbe telik, míg alkalmazkodni tudunk a hőmérsékletváltozáshoz. De remélhetőleg elég gyorsan sikerül majd. Az egyetemi hallgatókat arra bátorítanám, hogy gondoljanak át mindent, abból a szempontból, hogy hogyan lehet a leghatékonyabban elvégezni a dolgokat, miközben a lehető legkevesebb energiát, vizet és erőforrást használunk fel. Ki kell elégíteni az emberi szükségleteket, de mindezt a lehető leghatékonyabban kell tenni. A Föld nem végtelen, egyetlen bolygón kell éljünk. Ez minden, amink van. Nincsenek eszközeink arra, hogy egy másik bolygóra menjünk. Nincs más Föld. Ez mindenünk, és ezt nem olyan nehéz fenntartanunk, mint gondolják. [...] Át kell gondolnunk, hogy mi történt a múltban. A jövőre kell gondolnunk az új anyagokkal... Vannak módszereink, hogy olyan épületeket építsünk, amelyek sokkal kevesebb energiát igényelnek. Az új generáció, gyanítom, megérti a lényegét. Optimista vagyok.”¹

Fentebbi mondatok nem egy, a hagyományosabb értelemben vett szcientizmusról, egyfajta kritikátlan technooptimizmusról (mely szerint a tudomány és technológiai fejlődés majd mindent megold), vagy épp egy újabb, transzhumanista, messianisztikus ember- és jövőképről szólnak. A tudomány önmagában nem elégséges, de – mindenekelőtt a politikai döntéshozatal számára – *nélkülözhetetlen* eszköztárat kínál ahhoz, hogy jó eséllyel képesek legyünk az újabb és újabb helyi és globális *kihívásokat lehetőségekbe* átfordítani. A változás és változtatás tanulást, kipróbálható megküzdési stratégiákat, új szemléletmódot és belátást, új gyakorlatokat, a múlt rutinjainak, beidegződéseinek átlépését, a jövőre nyitott, hosszú távra tekintő gondolkodást követel meg. Életkori sajátosságaiknál fogva általánosságban a mai és a jövő generációk fiataljai azok, akik leginkább mutatnak fogékonyságot, akaratot, cselekvőerőt az innovatív megoldások befogadására. De jelentős hányaduk nem rendelkezik a sikeres változtatáshoz szükséges hittel, nyitott szemlélettel. Egy, a fejlett világban terjedő generációs pesszimizmus az, amely a globális problémák hatékony kezelésének úgymond kilátástalanságára hivatkozva önmaga életének reprodukálásáról, a gyermekvállalásról is eleve lemond. Ismét más esetben a fiatalok részéről generációs feszültségeket is okoz az idősebb nemzedékek túlfő-

¹ TARDIS, 2022.

gyasztása, a világ javainak úgymond mértéktelen felélése az új nemzedékek rovására (lásd pl. a németországi Stiftung für die Rechte zukünftiger Generationen Stuttgartban alapított szervezetét).

A fenti idézet azt a lényeges elemet is magában foglalja, hogy a tudományok művelői nem vagy nem mindannyian a szükségletek teljes befagyasztását, nem egy evilági *szélsőséges aszketizmust* képviselnek. Ellenkezőleg. A *fenntartható fejlődés* ma is a – mondhatni – *régi-új kulcsfogalom*. A Föld javait, eltartóképességét tekintve bizonyítottan egy véges rendszer. A korlátokat nem ismerő rablógazdálkodás, a fogyasztásra orientáltság, a luxusfogyasztás, a pazarlás, a természet törvényeit figyelmen kívül hagyó eljárások, technológiák épp ezért folytathatatlanok. A gazdálkodói tevékenység nem lehet öncélú, nem irányulhat kizárólagosan a profit maximalizálására, és ezáltal a másik avagy a többi ember fölötti egyre inkább korlátlan uralom gyakorlására. Az etika nélküli gazdaság nem ismer felelősséget az ember, az emberi közösségek, az emberiség és annak „szervetlen testét” alkotó természet iránt. Utóbbi nélkül legelemibb szükségletünket, a pusztta életben maradást sem tudjuk kielégíteni. Rá vagyunk utalva, bele vagyunk ágyazva az ökológiai struktúrába a (részint) testi-biológiai lény mivoltunk okán.

A nyugati kultúra és gondolkodás főárama emberközpontú: ez az *antropocentrizmus* az ember javát állítja középpontba tudományban, filozófiában, sőt magában a zsidó-keresztény vallási hagyományban is. Az ember boldogulását, jólétét és jóllétét, biztonságát, kiteljesedését, az „integrált emberi fejlődés” előmozdítását hivatott minden szolgálni. Ám az ember ontológiailag kitüntetett helye a világ hierarchikus rendjében nem jár és nem is járhat együtt a bornírt, önhitt, vak és gögös magatartással a létezők egyéb létszintjeinek irányába. A természetet megrabló, kifosztó, korlátlan uralom alá hajtó *expanzív magatartás és kultúra* jelen, közép- és hosszú távú hatásai is egyaránt ezt bizonyítják. Mértéktartással, gondozással és gondoskodással, az erőforrásokkal való hatékony gazdálkodással, egyszóval a „ránk bízott természeti világ művelésével és őrzésével”, világiasabb megfogalmazásban a fenntarthatóság elvének követésével lehet esélyünk a túlélésre és egy emberibb életre. Ezt a látásmódot és cselekvést hangsúlyozza egyebek között az *ökológiai feminizmus gondoskodás-etikai* imperatívusza, vagy korunk *keresztény moráleteológiai* tanítása a *teremtett világról*, mint Isten számunkra adott *ajándékaról*, és az élet feltétlen tiszteletéről.²

Az ökológiai kérdések etikai jellegű vizsgálata új filozófiai diszciplína kialakulását eredményezte az elmúlt évszázad utolsó harmadában: a természethez való helyes viszonyulásunk *környezetetikai* vizsgálata azon a belátáson alapul, hogy az embernek nemcsak a másik emberhez és önmagához kell erkölcsileg viszonyulnia, morális értékeket és cselekvési normákat megfogalmaznia, követnie, hanem ezt a környezetére is ki kell terjesztenie. Felelősséget kell vállalnunk környezetünkért, értékeinek óvásáért. Ez a *kiterjesztett felelősség* mindenekelőtt az *emberiség túlélésének, mint a számunkra való legfőbb jó (közjó)* megvalósulásának záloga

² FERENC pápa 2020, 92–96, 119–123.

(ezt *antropocentrikus, reformista* szemléletnek nevezzük), de a természeti környezet állapotának megőrzése az emberi lét *minőségi* kiteljesedéséhez is szükséges: otthon kívánjuk tudni és érezni magunkat a Földön. Nem csak megélni akarunk belőle. Ez mindennapjaink, tevékenységeink, örömeink, élményeink, pihenésünk, megújulásunk, lelki feltöltődéseink színhelye. *Erkölcsei státust* biztosítunk tehát a természeti létezők számára. Nem tehetünk meg bármit a környező világ létezőivel. *Felelősséget* kell viselnünk értük, létükért, fennmaradásukért, épségükért, és *kötelezettségeink* vannak irányukban, akkor is, ha az emberrel ellentétben nem rendelkeznek a racionalitás minden mástól megkülönböztető emberi képességével.

Ez a *humanitás* értékét képviselő *kultúra*. A humánus viselkedés- és bánásmód megilleti pl. a fájdalomérző és szenvedésképes állatokat is (lásd J. Bentham, és J. S. Mill etikai nézeteit). Peter Singer jelenkori ausztrál morálfilozófiai gondolkodó egyenesen az állatok „felszabadításáról” értekezik. Noha ő nem szól állati jogokról, de ezen élőlények számára a szükségtelen és mérhetetlen szenvedéseket okozó emberi magatartás etikátlanságára, tarthatatlanságára hívja fel megrázó módon a figyelmet, pl. a nagyüzemi állattartás és az állatkísérletek vonatkozásában. Századunkra már történetileg gazdag és terjedelmes szakirodalma van az állati jogokról szóló felfogásoknak is (állatetika), amelyek tehát saját érdekekkel rendelkező jogalanyokként tekintenek az állatok fajaira, egyedeire egy, az ember és állat között megkötött (és mára javarészt felrúgott) szerződésről szóló elméleti koncepció jegyében. (Vannak olyan nézetek, amelyek szerint ezzel a látásmóddal lebontódik a határvonal ember és állat között, a hierarchikus létrend mellérendeltségen nyugvó struktúrává alakul át.)

Az ún. *mélyökológiai* etikai felfogások közös vonása, hogy *önértéket* tulajdonítanak a nem emberi létezőknek, hegyeknek, fáknek, folyóknak, állatoknak, vagyis hogy ezeknek értéke önmagukban, a létezésükben van, függetlenül attól, hogy az ember számára valóan értékeket képviselnek, ill. értékesek-e. E szellemiségnek megfelelően többek között nincs jogunk az élet gazdagságát, sokféleségét megkárosítani, kivéve, ha esetleg alapvető létszükségeiteinket kívánjuk kielégíteni. Albert Schweitzer etikájában ezt az élet tisztelete elvének nevezi. A rajtunk kívüli természeti létezők megvédése így tehát, e *radikális környezeti etika* nézőpontja szerint nem az emberért, nem az emberi érdekeket szem előtt tartó viszonyulásunkon alapuló köteletségünk. Ezeket a felfogásokat ezért *nem antropocentrikus* ökológiai etikai elméleti irányzatoknak nevezzük. A láthatóan sokféle álláspontot magában egyesítő, új etikai diszciplína a természet irányában való cselekvésünk számára mutat fel értékeket, ezzel egyben filozófiailag megalapozza a környezeti politikák, mozgalmak célkitűzéseit, programjait.

A *nyugati kultúra* történetében a kezdetektől jelen van és napjainkig végigkövethető az embernek a természet irányában tanúsított *offenzív* magatartási mintázata: Az ószövetségi teremtéstörténet megfelelő szakaszának egyfajta olvasata hosszú évszázadokon, évezredekken át legitímálta a nyugati ember *uralmát*, a természetet leigázó, hasznosító, használó és kihasználó tevékenységét *a számára teremtett*

világ fölött. A hasznos javakat előállító munkálkodást (utilitarizmus) részesedésként értelmezte Isten teremtő tevékenységéből.³

A civilizációs fejlődés kibontakozásával, felgyorsulásával, a természet egyre extenzívebb és intenzívebb átalakításával, a modern tőkés gazdasági és társadalmi viszonyok megszilárdulásával, a haszonelvűség és a homo oeconomicus, azaz a *gazdálkodó ember etikai eszménye* általános elfogadottságával, a tudományok és technika vívmányainak széles körű alkalmazásával, az anyagi javak történelmi léptékben vett, korábban soha nem látott végtelen bőségével együtt azonban megjelentek és sokasodtak a nem szándékolt, az előre nem, vagy időben csak kevesek által látott negatív következmények. Már a 19. században is voltak előrejelzések, melyek arra figyelmeztettek: a természet előbb-utóbb megbosszulja az őt leigázó, a törvényeit semmibe vevő beavatkozásokat, s e behatások bumerángxént ütnek majd vissza magára az emberre.

A környezetromboló tevékenység a világ globalizálódásával *globális problémák* komplex halmazát állította és állítja ma is elő. E problémák – közismerten – globálisak, hiszen a glóbusz egészét érintik, túllépve az egyes országhatárokat, és átfogóak, mert nemzeti keretek között tartósan nem, csakis az összemberiség (vagy nagyobb régiók) együttes erőfeszítésével kezelhetők. Kell, hogy mindannyian egy *planetáris felelősség* vállalói legyünk! Ez azonban legalább két nélkülözhetetlen előfeltétel mint kitüntetett értékek teljesülését igényelné: az egyik a *világbéke*, s ennek birtokában a népek közös célokért való, jövőre orientált harmonikus együttműködése (miközben a különböző kontinenseken folyton-folyvást helyi és regionális háborúk sora zajlik, a nagyhatalmak pedig manapság egy újabb világháború kirobbanásának tüzeit szítják, vagy éppenséggel már vívják is azt). A másik egy igazságosabb társadalmi rend – *országokon belüli és globális igazságosság* – megvalósítása volna. Utóbbi tekintetben vegyük példaként azt, hogy a planetáris krízishelyzetek létrejöttében a fejlett országoknak van a legnagyobb szerepük, és így persze felelőségük is, a természeti és társadalmi katasztrófák következményeinek elviselésében azonban mégis többnyire a szegény országokra hárulnak a legsúlyosabb terhek.

Már kialakult egy új típusú, „ökológiai apartheid” rendszer. Gondoljunk arra, hogy az egyik legnagyobb kihívást az éghajlatváltozás, azon belül az extrém felmelegedés jelenti. A hőség következményei elől a gazdagoknak van hová „menekülniük”, míg a szegények a mindennapi puszta életben maradásukért, a vízért, a táplálékért küzdenek, állataik, növényeik kerülnek veszélybe. A klímamenekültek emberi drámáját pedig a gazdag országok jó része felelősségvállalás nélküli közönnyel szemléli.⁴ Talán nem véletlen és sokatmondó számunkra az, hogy éppen az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa nevet viseli az egyházfő munkáját segítő, kiváló tudósokból álló testület. A jelen és a közeli jövő céljai már megfogalmazódtak az ember által, az emberiség számára. Nekünk magunknak kell esélyt adnunk megvalósításukra!

³ *Szent Biblia* 1982, 6.

⁴ FERENC pápa 2015, 17–19.

A természet fölött gyakorolt emberi hatalmat „igazoló” passzussal ellentétes, további szöveghelyet is találhatunk a Szentírás egy másik részében, nevezetesen a vízözönről szóló történetben. Itt Isten szövetséget köt újra, ám nemcsak az emberrel, hanem az összes élőlényel, amely Noéval a bárkában volt. Szövetség mindig egyenrangú felek között kötöttek, ami lényege szerint nem hierarchikus viszonyokon nyugszik. Az ember e szöveghely szerint nem a létezők ura.⁵ Ám ez a *mérsékelt, kiegyensúlyozott, harmonikus, egyenrangúságot* tételező viszonyulás a természeti világhoz nem tudott diadalmaskodni. Ezt a magatartási mintát képviselő *kultúra* történelmi korszakokon át rejtekezve, csak bűvópatakként él tovább, és az érett középkorban, *Assisi Szent Ferenc* szellemiségében jelenik meg, akkor egyelőre rövid időre. Ferenc egyforma csodálattal és áhítattal övezi a teremtett világ minden létezőjét. Naphimnusa, madaraknak szóló prédikációja ismert az irodalomtörténet lapjairól is. Személyében ma sokan a természet, az állatok és az ökológiai mozgalmak védőszentjét és a minden létező közötti *egyetemes testvériség* gondolatának állhatatos képviselőjét tisztelik. A huszadik század katolikus teológiai ökológiájában Szent VI. Pál, Szent II. János Pál és Ferenc pápa hú eszmei folytatói e középkori szerzetes történetileg messzire ható eszmeiségének, érzületének. A mai római katolikus egyházfő pápai névválasztása közvetlenül is utal az egykori rendalapító, Assisi város szülőföldre, annak folytatásra méltó örökségére.

Humánökológia és környezeti ökológia mondhatni kéz a kézben járnak, amiként egymással összefüggésben, egymást erősítve keletkeztek és vannak jelen életünkben a humán- és a környezeti katasztrófák, válságok. Hagyományosan a *humán világhoz* elemei közé sorolják a túlnépesedést, a szegénységet, az éhezést, az iskolázatlanságot, az általánosan rossz egészségügyi ellátást és egészségi állapotot, a kereső munkából való tömeges kirekesztődést (lásd különösképpen az ún. harmadik világ problémakört), a gazdag és szegény emberek, népek közötti növekvő szakadékot. Az *ökológiai világhoz* elemei közé sorolhatók: a klímaváltozás (szélsőséges időjárási jelenségek megszorodása, egyre pusztítóbb jellege és tartóssá válása), a meg nem újuló erőforrások (fosszilis energia, ásványi kincsek, termőföld) kimerülése, a meglévő termőföldek degradációja (túlhasználat, vegyszerezés, káros talajművelés, elsivatagosodás, erózió), édesvízkészletek szűkössége, ill. gyors ütemű fogyása, a vizek, föld, levegő szennyezettsége, fényszennyezés, a fajok sokszínűségének fogyatkozása, az üvegházhatású gázok növekvő mennyisége a légkörben, az ózonpajzs sérülése, az élelmiszertermelés növekedésének lassulása pl. a termőföldek ipari célú felhasználása okán, hulladékok nagy mennyiségben való keletkezése és elégtelen kezelése, pazarlás, luxusfogyasztás, rossz minőségű és rövid vagy egyszeri használatra gyártott, eldobható cikkek tömege, műanyagtermékek mikrorészecskéinek szennyező hatása...

Mindkét válságtípus keletkezéséért – mára tudományosan bizonyított tény – döntő mértékben az emberi beavatkozás, a korlátokat nem ismerő vagy azokat ismerni nem akaró természetátalakító tevékenység a felelős.

⁵ *Szent Biblia* 1982, 11–12.

Azt, hogy teljes emberi civilizációnk sorsa milyen súlyos fenyegetésekkel néz szembe, 1972-ben a *Római Klub* ún. első jelentése vetítette előre. Ez a predikció – mint ismeretes – egy rendszeranalízisen alapuló, bonyolult számításokon nyugvó, több változóval dolgozó computeres világmodell megalkotásával arra a fő kérdésre kereste a választ, hogy a bolygó népességének folyamatos és egyre gyorsuló ütemű növekedése, továbbá a fizikai tőke exponenciális növekedése milyen következményekkel jár. Kibírják-e és meddig ezt a fajta növekedést a Föld erőforrásai és a bolygó ökológiai rendszerei? A népességrobbanásnak és az erőforrások mértéketlen kiaknázásának mik lesznek a következményei? Öt globális gazdasági tényező – népesség, élelmiszer-előállítás, ipari termelés, környezetszennyezés, nem megújuló természeti erőforrások kimerülése – kölcsönhatását és annak jövőbeni kimenetét elemezte a neves amerikai Massachusetts Institut of Technology (MIT) kutatócsoportja, a kirajzolódó trendek 2100-as évig előretekintő vizsgálatával. A válasz egy igen sokak számára megrázó, apokaliptikus jövőkép formáját öltötte: eszerint világszerte a bolygó népességének növekedése korlátokba fog ütközni, és végül összeomlik egy lehangoló, kimerült létbe. Elsősorban a nem megújuló erőforrások felélése miatt csökkenni fog az ipari és mezőgazdasági javak előállításának nagysága, a terméshozamok csökkenésének kivédésére a mezőgazdaság helyreállítása egyre hatalmasabb tőkeberuházásokat igényel majd, ám végül a szükséges beruházási alapok hiánya hanyatlással jár, élelmiszerhiány alakul ki, a korábban előidézett környezetszennyezési hatások ekkorra összeadódva jelennek meg, amelyeknek súlyosak az egészségügyi hatásai, következésképpen a népességszám hirtelen csökken... A kialakult világállapot nyomokban sem fog már hasonlítani korábbi, megszokott, fejlett civilizációkhoz. Ez a jelentés „*A növekedés határai*”-ról⁶ egy csapásra leszámolt emberi világunk növekedésének végtelen lehetőségébe vetett illúziójával, azzal a már avítnak bizonyuló gondolkodással, hogy földünk a természeti kincsek kiapadhatatlan tárháza, amiből bármennyig kedvünk szerint fogyaszthatunk, s azzal a céllal, hogy egyre több ember számára egyre több ételt és az anyagi javak szinte mérhetetlen bőségét állítsuk elő. Ezzel összefüggésben egyebek között felhívta arra a téves következtetésre is a figyelmet, hogy a korlátlan gazdasági növekedés nem vezet szükségképpen az emberek közötti egyenlőség növelése irányába. Ellenkezőleg: tovább fog mélyülni a szakadék a szegények és gazdagok között. Az egyik oldalon még több gyermek születik, a másikon még nagyobb vagyonok halmozódnak fel továbbra is a robbanásszerű népességszaporulat következtében. A jelentés leszámolt azzal az illúzióval is, hogy a technológiai fejlődés majd minden problémára gyógyírt jelent, és hogy az előre jelzett katasztrófák amúgy is csak egy valamikori nagyon távoli jövőben következhetnek el. Az 1945 utáni évek-évtizedek páratlan fellendülést hoztak: úgy tűnt, hogy a nyugati jóléti államainak polgárai okkal tekintenek optimistán a jövőbe: töretlen gazdasági és tudományos-technológiai fejlődés, a társadalombiztosítási formák körének kiszélesedése, az autózás tömeges elterjedése, atomerőművek építése, holdra szállás,

⁶ MEADOWS – MEADOWS – RANDERS – BEHRENS 1972.

az északi-tengeri új lelőhelyek felfedezése (mely a '70-es évek végi olajválságot is megoldotta), majd a kétpólusú világ összeomlása, a hidegháború befejeződése egy stabil, kiegyensúlyozott, kényelmes élet ígérte hordozta. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a jelentés világszerte viharos fogadtatásban részesült. Politikusok, gazdasági szakemberek, újságírók, az egyház, a széles nyilvánosság ösztözszerű támadásban részesítették. Megkérdőjelezték szakmaiságában, következtetéseiben, a felvázolt, jövőre vonatkozó lehetséges forgatókönyveit illetően.

Am a „ha... akkor” formulára figyelünk érdemes. A tanulmány szerzői azt állították: ha továbbra is ezekért a célokért versenyeznek az egyes társadalmak, akkor elérjük a földi korlátok valamelyikét, közel kerülünk ahhoz a határhoz, amit a Föld még képes elviselni. Ez az az expanzív, a természetet kifosztó-felélő nyugati kultúra sajátossága, amiről főntebb már szó esett. A jelentés készítői akkoriban az összeomlást – az *exponenciális* növekedési folyamatok *változatlan* fenntartása esetén – nagyjából a 2030–2040-es évekre tették, és későbbi számítógépes modelljeik is hozzávetőlegesen ekkorra, a 2015–2050 körüli évekre prognosztizálták az egy főre jutó ipari termelés növekedésének csökkenését, ill. leállását.⁷

Am a jelzett végkifejlet nem végzettszerűen következik el: van lehetőség a megelőzésre, figyelmeztetnek a tanulmány autorai, a Meadows kutatócsoport fiatal tudósai. Ennek kulcsa a *változtatás*, mindenekelőtt *önmagunk* megváltoztatása. Fel kell hagynunk eddigi, a korlátlan növekedést *mindenáron* hajszoló és versengő magatartással, a javak birtoklására és felhalmozására orientáltságunkkal, felül kell vizsgálnunk *eddigi értékrendünket és céljainkat* (A Budapesti Klub alapítójának, a magyar származású László Ervinnek szintén erre rimelnek gondolatai: ld. *Célok az emberiség számára* című izgalmas munkája.) Az emberiség fordulópontra jutott: ahogyan eddig élt, termelt, fogyasztott és gondolkodott – az a következményeket tekintve *fenntarthatatlan*.

Egy összeomlás nélküli jövő érdekében javasolják az emberiség által *önként vállalt növekedési korlátozások* alkalmazását, a tőke nagysága és ezek aránya tekintetében. Konkrétabban és részleteiben nézve javasolják az energia- és nyersanyag-takarékos megoldások alkalmazását, az előállított termékek anyagainak újrahasznosítását, a napenergia felhasználását, a hosszabb élettartamú termékek előállítását, nagyobb hatásfokú technológiák kifejlesztését és az ökológiai tudatosság fejlesztését.

Tisztában voltak azzal, hogy az ajánlott terápia: az önkorlátozás gondolata, a fogyasztói társadalmak értékrendjének radikális átalakítása, embermilliók mindennapi életvitelének alapjaiban történő megváltoztatása nehezen fogadtatható el a politikai és a gazdasági szférában is. A jelentés erős indulatokat keltő fogadtatása azt mutatta, hogy tudósok, politikusok, gazdasági ágensek és hasonlóképpen a hétköznapi emberek többnyire nem kívánnak szembesülni az akkori jelen és a fenntarthatatlan jövő kihívásaival, hogy hártják, ill. a távoli korszakok problémáinak körébe utalják a felsorolt fenyegető tényeket.

⁷ MEADOWS 2020.

Húsz évvel később, 1992-ben a kutatócsoport megismételte a modellalkotó programot. Munkájuk a *Beyond The Limits to Growth* címmel jelent meg.⁸ *Túl a növekedés határain* című tanulmányukban meg kellett állapítsák, hogy az emberiség minden figyelmeztetés, újabb technológiák alkalmazása, a szigorúbb környezetvédelmi szabályozások, a környezeti tudatosság növekedése ellenére is *túl van a korlátokon: sok természeti erőforrásnak a felhasználása és a környezetszennyezés átlépte a fenntarthatóság határát!* Ám hosszú távú gondolkodással és megfelelő szakpolitikai döntésekkel a bekövetkezett és további károk mérsékelhetők. Továbbra is elengedhetetlennek tartják a nyersanyag- és energiaforrások használatának ellenőrzését, a forrásokkal való takarékos bánásmódot, a népesedés növekedésének és a fogyasztás volumenének visszafogását. Kiemelik emellett a szükségletek *hatékony* kielégítésének gyakorlatát, az életminőség szempontjának előtérbe helyezését szemben az életszínvonal, azaz az össztermelési teljesítmény (GDP) növelésének szinte megszállott favorizálásával.

Hangsúlyt helyeznek továbbá az *új típusú emberi együttélés* során gyakorlandó olyan nélkülözhetetlen erényekre, mint bölcsesség, önfegyelem, belátás, szolidaritás, türelem. Tisztában vannak továbbra is azzal, hogy ez a javasolt *visszafogottság* a termelésben, fogyasztásban, életmódban – mind a nagypolitika, mind a személyes élet színterein – kemény próbára teszi a társadalmakat!

Egy további munkájuk, *A növekedés határai – harminc év múltán*⁹ újabb intés volt a tudósközösség részéről: dolgaink nem mehetnek tovább a megszokott utakon! A változtatás szándékáról vannak hangzatos politikusi kinyilatkoztatások, de a földi rendszer már a túlfogyasztás állapotában van. Továbbra is az a kérdés: Mit lehet tenni, hogy a Föld eltartó képességén belül maradjon az emberiség? Merre haladunk? *Az összeomlás vagy egy fenntartható fejlődés felé?* A szerzők megmutatják: lehetséges *összhang és stabilitás* a rendszer gazdasági és ökológiai eleme között. A fenntartható társadalom eszméje megvalósítható! Kutatásaik eredményeképpen az ún. *World3-03 modell* segítségével 10 alternatív forgatókönyvet vázoltak fel a Föld jövőjét illetően, a nulla változtatás alaphelyzetétől indulva a rendszer legfontosabb állapotváltozóinak – népesség, természeti erőforrások, tőkenagyság, talaj, szennyeződés – kiegyensúlyozott helyzetbe kerülésével bezárólag.

Visszatérve az 1992-es tanulmányra, annak fogadtatása is a megelőzőhöz hasonlóan szinte teljes elutasításban részesült. Csak a 2008-as gazdasági világválság beköszöntével egyidejűleg történt meg az első áttörés, a modell helyességének visszaigazolása egy ausztrál közgazdász részéről: a szükséges változtatások nélkül a 21. században összeomlás várható, az előrejelzések egybeesnek a valósággal.¹⁰

A kutatócsoport által vizsgált tények, trendek és a belőlük levont következtetések máig nem veszítettek aktualitásukból! Napjainkban, pontosan ötven (!) évvel *A növekedés határai* című jelentés publikálása után, elegendő itt pl. az évi rendsze-

⁸ MEADOWS – MEADOWS – RANDERS 1993.

⁹ MEADOWS – RANDERS – MEADOWS 2005.

¹⁰ Graham Turner: közgazdász és szakújságíró.

rességgel elvégzett, a *globális túlfogyasztással* kapcsolatos mérésekre utalunk. Ennek alakulásáról különböző médiafelületeken rendszeresen közléseket az adatokat, amelyek a „túllövés napjára” vonatkoznak. Ez 2022-ben július 28-a volt. „Ez az a nap, amikor az adott évben az emberiség felhasznált egy évnyi erőforrást, amit bolygónkon a természet adni képes. Az évnek a fele hátra van még, akkor már a Föld tartalékait használjuk, vagyis a jövő erőforráskészletéből veszünk el, amely véges. Legszenvedetlenebb egyes természeti nyersanyagok, javak (így a fa, a tenger gyümölcsei) túlzó felhasználása (erdőirtások, tengerek túlhalászása). A fosszilis energiahordozók elégetése pár száz év alatt – ennyi idő alatt használjuk el azt az energiát, amit a napsugárzásból a környezet megkötött évmilliók alatt. A fenntartható jövő alapja csak a megújuló energiaforrások és a környezetvédelem lehet.”¹¹

Ha időben kissé visszatekintünk, láthatjuk, hogy az össznépeség általi túlfogyasztás napja rohamos tempóban kerül egyre korábbra naptárainkban: az 1970–80-as években még nagyjából a decemberi hónap közepére, majd a további évtizedekben egyre közelebbi és közelebbi időpontra esett, így pl. ez a nap 1993-ban október végén jött el.

Arra nézve, hogy fogyasztási szokásainkon egyelőre aligha áll szándékunkban a kívánatos irányban radikálisan változtatni, a közelmúltban – a mindennapjaink során megélt és megtapasztalt átfogó környezeti krízisjelenségek mellett – sokkoló információk is tájékoztattak. Ilyen volt pl. az, hogy 2020-ban az ember által előállított tárgyak tömege először szárnyalta túl a Föld összes élőlényének tömegét. Ez azt jelenti, hogy minden ember számára a súlyának megfelelő tárgy keletkezik, hetente! Egyes előrejelzések szerint ez az érték 2040-re a mostaninak a kétszerese lesz.¹²

Az emberiség előtt tornyosuló újabb és újabb kihívások további megküzdési stratégiák kimunkálását is elkerülhetetlenné teszik. Eközben a már tartósan fennálló krízishelyzeteinket is kezelni kell. Az elmúlt évek nagy megrázkódtatást okozó történései között a *klímakatasztrófák* számos változatának csapásait kellett elszenvednünk: a légkör felmelegedésének valaha mért adatai közül ebben az évben voltak a legkiugróbb értékek, Kína történelmében a legnagyobb árvizek, a világ számos pontján a legpusztítóbb tájfunok tomboltak, Kaliforniában a legmakacsabb erdőtüzek égtek. Egyre szaporodnak a *világjárványok* (a SARS, MERS, EBOLA és újabban a COVID-19). A felsorolt vírusbetegségek zoonózis útján, azaz állatról emberre terjednek. Ezek mind gyakoribb kirobbanását és fokozódó erejű pusztító hatását a tudósok igazoltan hozzák összefüggésbe a növekedési határok globális túllépésének elméletével. Így többek között Dennis Meadows, *A növekedés harminc év múltán* társszerzője egyértelműen megfogalmazza az ok-okozati összefüggést, mely szerint – mint már láttuk – az exponenciális népesség- és gazdasági növekedés túlterheli a természet ökológiai rendszereit, csökkenti önszabályozó képes-

¹¹ Euronews, 2022.

¹² PÁLFI – MTI 2020.

ségüket, és megemeli az összeomlásuk valószínűségét. Ezt mutatják egyebek közt az újabb és újabb világméretű járványok kitörései is.¹³

Európában hét évtized béke után hirtelen csapott le ránk a *háború*. Sem a legújabb pandémiára, sem ezekre a harci cselekményekre, s az így előidézett krízisekre nem lehetett jó előre felkészülni. Elégséges, ha most csak a háború okozta, több nagy régiót érintő megrázkódtatásokat tekintjük: a gabonaválság, az energiaválság, a környezetszennyezés, az energia- és nyersanyagigényes fegyvergyártás és -szállítás, az újabb menekültek befogadása és megfelelő ellátása, az egészségügyi-kórházi szolgáltatások iránti szükségletek és kiadások megsokszorozódása, az élelmiszerárak elszabadulása, az ellátási láncok újabb megszakadása (szankciók), termelési válság, munkaerőpiaci krízis, valutaválság, létbiztonságunk megrendülése, mindmind egyben mérhetetlen emberi szenvedések előidézői. Sérülnek *alapvető emberi jogaink*. (Mint ismeretes, ezek erkölcsi tartalmú, s nem a klasszikus értelemben vett „jogi” jogok.) Az élethez, az életben maradáshoz, az emberhez méltó élethez való jogunk, egyáltalában emberi méltóságunk sérül. De nem csak a háború okán. Az *éghajlatváltozásnak* az alapvető emberi jogokra gyakorolt hatásáról is igen terjedelmes szakirodalom, hasonlóképpen politikai jellegű megnyilatkozások, dokumentumok sora áll a tájékozódni kívánók rendelkezésére.

Csak egyetlen példát említve: számítások szerint egy +2 °C – +4 °C fokos légköri túlmelegedés (aminek jelen adatok szerint bőven megvan a jövőbeni esélye) a jelenlegihez képest milliárdos különbséget fog okozni a szenvedő emberek számában.¹⁴ Az extrém hőségtől 1 milliárd ember fog szenvedni, a jelenleg érintett emberek tizenötszöröse. A szárazság okozta élelem- és vízhiány éhezést, pusztulást, a lakóhely szükségképpen elhagyását kényszeríti ki. (Jelen korunkban is becslések szerint évi 30 millió ember hal éhen.)

Vannak olyan nézetek, amelyek szerint a háborúk mérsékelni tudják a kívánatos szintet meghaladó fogyasztást és a következményes környezetrombolást. Nos, a vonatkozó adatok éppen ennek az ellentétét bizonyítják: inkább átalakítják, semmint visszafognák a szükségleteket. A háborús cselekményeknek sűrítetten jelennek meg természetpusztító hatásai. Eléggé pontos számítások támasztják pl. alá, hogy az Északi Áramlat 1. és 2. gázvezeték elleni támadás során (az utóbbiból ötven méternyi szakasz hiányzik) annyi légkörszennyező hatású metán szabadult fel, amennyi kettő millió személyautó éves károsanyag-kibocsátásának mértékével egyenlő nagyságrendű. És akkor még szót ejthetnék a „fáklyáztatás” gyakorlatáról (a kutakból közvetlenül feltörő és a piacon el nem adott gáz helybeni elégetéséről), valamint az atomfegyverek bevetésének fenyegető réméről is.

Tanya Steele, neves környezetvédő, a világ legnagyobb független természetvédelmi szervezetének, a *World Wide Fund – UK* irodájának vezérigazgatója a nemrégiben indulatoktól fűtött, érthető türelmetlenségről bizonyosságot tevő nyilatkozatot tett:

¹³ MEADOWS 2020.

¹⁴ MADGE 2021.

„A tudomány, a katasztrófális előrejelzések, a szenvedélyes beszédek és ígéretek, az égő erdők, a víz alá került országok, a rekordhőmérsékletek és a ki telepített milliók ellenére a világ vezetői továbbra is hátradőlve nézik, ahogy szemünk előtt ég a világ.”¹⁵

Tette ezt abból az alkalomból, hogy megjelent a WWF kétévenként közreadott legújabb jelentése, mely szerint a biológiai sokféleség értéke ismét alapjaiban rendült meg, azzal, hogy a vadon élő gerinces fajok populációjának 69 százaléka kipusztult 1970 és 2018 között. A jelentés szerint a teljes veszteség nagyságát tekintve Európa, Amerika, Afrika, Óceánia, Kína emberi populációjának eltűnésével egyenértékű. Mindez az erdőirtás, a bolygó korlátait meghaladó fogyasztás és az ipari méretű szennyezés miatt. Ideértendő a földhasználat változása, a globális mezőgazdasági rendszer, és annak érintetlen élőhelyekre való terjeszkedése is. Ez arra utal, hogy globálisan igen súlyos, e vonatkozásban kettős krízissel állunk szemben: ezek a klímaváltozás és a biológiai sokféleség csökkenése. Emlékezzünk itt arra, hogy a 2015-ös Párizsi Klímacsúcs Megállapodás tartalmilag egyik meghatározó eleme épp a *biodiverzitás védelme*, a fajok sokfélesége csökkenésének megakadályozása volt, hiszen „a biológiai sokféleség az élet hálóját alkotja, aminek mi magunk is szerves részei vagyunk, és amitől teljes mértékben függünk”.¹⁶

Bolygónk pusztulásának üteme és mértéke semmit sem javult! A légkörszennyezési trendek épp ellenkező irányú változást mutatnak! Ezért újabb és újabb projektek, célok fogalmazódnak meg, mint nemrégiben a *Global Goal for Nature Positive by 2030*. Ez egy, ma még talán nem eléggé széles körökben ismertté vált, tudományos és civil környezetvédelmi szervezetek útján képviselt és megjelenített program (egyebek között a miskolci TARDIS-konferencián is elhangzott erről előadás), amely mély elköteleződésen alapuló jövőképet foglal magában: egy *természetpozitív világ* megvalósítását eléggé, vagy talán inkább túlságosan is szűkös időhatárokon belül, 2030-ra. Ez a természet védelmére vonatkozó *globális cél* azt határozza meg, hogy mit kell tenniük a kormányoknak, az üzleti élet képviselőinek, a társadalomnak a ma zajló romboló folyamatok megállításáért, a kettős vészhelyzet felszámolásáért: a klímakatasztrófa folyamatainak megállításáért és a fajok sokasága elvesztéséhez vezető beavatkozások visszaszorításáért, egyáltalában a természet számunkra való visszanyeréséért. Ösztönző szerepet kíván betölteni a vonatkozó ENSZ-egyezményben foglaltak 2020-at követő megvalósításában, és más, hasonló tartalmú megállapodásokhoz való kapcsolódásban. De az alig néhány hete közreadott World Wide Fund for Nature 2022-es jelentés is erről a sürgető lépéskényszerről tanúskodik.¹⁷

Mit várhatunk a politikától, a döntéshozóktól? Valóban csak újabb és újabb ígéretek, ünnepélyes komolyságú avagy patetikus hangvételű nyilatkozatokat, elköteleződéseket, nemzetközi szintű egyezményeket, bejelentett és nem teljesített

¹⁵ Idézi: BENICS 2022.

¹⁶ ANTAL 2020, 30.

¹⁷ BERENDE 2022.

programokat? Ennél többet vagy még ennyit sem? Nagy kérdés, hogy pl. a *legutóbbi COP26, az ENSZ éghajlatváltozási konferenciája* vállalásai, kibocsátás-csökkentési célértékei közül (Glasgow, 2021. november) mennyit és mikorra sikerül majd teljesíteni.

Az *Európai Unió* – csak hogy legközelebbi nagyobb kapcsolatrendszerünket tekintsük – deklaráltan polgárainak *közös javát* tekintve és erre figyelemmel a működését meghatározó *demokratikus alapértékeket és alapjogokat* szilárdan képviselve – nagy horderejű, átfogó programokkal és tiszteletet érdemlő erőfeszítésekkel keresi jelen korunk kihívásaira a *közösségi* megoldásokat. A gazdaság, a politika, a tudomány, a kultúra, a szociális biztonság, az egészségügy, az oktatás, a munka világa, a környezeti és humán szféra minden területére kiterjednek programjai, intézkedései, hihetetlen nagyságú pénzügyi szubvenciókat mozgósítva. Egyes számítások szerint a COVID-19-járvány nagyságrendileg olyan összeomlással fenyegetett globális szinten, mint amilyen az 1929–1931-es nagy világgazdasági válság volt. Újszerű megoldásokat keresve *gyorsan és hatékonyan kellett reagálni*. A Helyreállítási és Rezilienciaépítési Eszköz (RRF), szokásos magyar szóhasználat szerint a Helyreállítási Alap kettős célt hivatott megvalósítani: enyhíteni a vírus-világjárvány előidézte katasztrofális gazdasági és társadalmi károkat, megelőzni a továbbiakat, és egyben felkészíteni az Uniót a *zöld és digitális* átállásra.

Mit jelent ez? Új, *fenntartható és inkluzív fejlődési pályára* állítani a gazdaságot, munkahelyeket teremteni, a gazdaságot és a társadalmat ellenállóképesebbé tenni a váratlan sokkhatásokkal szemben. A *klímasemlegesség és a digitális áttérés* mint két vezérelv mentén kiemelt kezdeményezések között kap helyet a *megújulás*: megújuló energiaforrások alkalmazása, tiszta technológiákra irányuló projektek indítása; a *korszerűsítés* jegyében elsősorban az épületenergia hatékonyságnövelésére irányuló törekvés, *a(z) elektromos) töltés*: fenntartható, hozzáférhető és intelligens megoldásokkal jellemezhető közlekedés (elektromos autók, buszok stb.) a (világhálóra való) *kapcsolódás*: gyors és széles sávú szolgáltatás kiépítése valamennyi régió és háztartás számára; *modernizálás*: a közigazgatás digitalizálása (nálunk ilyen a Kormányablak – ügyfélkapu), ugyanígy a közszolgáltatásoké, az igazságügyi és egészségügyi rendszereké (Egységes Egészségügyi Szolgáltatási Tér, köznyelvben pl. felhő); nagy hangsúlyt kap a *képzés, átképzés, továbbképzés*: ennek céljaként a képzésnek a munkaerőpiaci szükségletekhez való hozzáigazítása, a digitális készségek fejlesztése, a szakképzés támogatása, minden életkorban (az időskorúak esetében is) az oktatás támogatása. Mindezekre az EU tényleges pénzforrásokat különített el, hatalmas, 672,5 milliárd euró nagyságrendben, kedvező kamattal járó kölcsönök és vissza nem térítendő támogatások formájában. Ez a Helyreállítási Alap a Next Generation EU Program központi eleme (a projekt elnevezése kifejezi a jövő nemzedékek iránt vállalt *közös felelősséget*), és jól illeszkedik az Unió évente kidolgozásra kerülő Fenntartható Növekedési Stratégiájához.

A REPowerEU program korszerű és előremutató válasz a legutóbbi években jelentkező váratlan krízishelyzetekre, amelyek nagy iramban *felgyorsították* a fenntartható fejlődés irányában megteendő lépéseket. A napjainkban folyó orosz–ukrán

háború energiaválságot, energiafüggőséget és ezzel súlyos kiszolgáltatott helyzetet teremtett az Unió országai számára. A függő helyzet felszámolása (amely hihetetlenül hamar, lényegében egy fél év alatt sikerült Nyugat-Európának), az energiabiztonság, az árak kordában tartása és a rendszeresen ránk törő klímakatasztrófák kezelésének szükségessége elsőként az energiatakarékosságot, további lépésként a fenntartható energiaellátás biztosítását kívánja meg. Az új geopolitikai és piaci körülmények miatt szükségessé vált a tiszta energiára való átállás gyorsítása. A legolcsóbb és legtisztább forrást a *megújuló energiák* jelentik, s ezek az EU-n belül is előállíthatóak (nap-, szél-, fotovoltaikus energia használatának elterjesztése). Az Unió a megújuló energia alkalmazását, ill. biztosítását mint *kiemelten fontos közérdek elvét* definiálja. Szorgalmazza továbbá a szomszédos tagállamok kétoldalú *szolidaritás elvén* nyugvó megállapodásait, pl. rendkívüli földgázhiány vagy a súlyos ellátási zavarokra való felkészülés jegyében.

A *regionális együttműködésre* kiváló példát szolgáltat Dánia legújabb kezdeményezése a tengerpart menti szélenergia hasznosítására a balti szélközpont létrehozásával (Koppenhágai Találkozó, 2022. augusztus 30.) A térség országainak bevonásával zöld beruházások útján kettős célt valósítanak meg: az európai energiabiztonság előmozdítását (eltökélt függetlenedést az orosz forrásoktól) és a térség klímasemlegessé válását. A megtermelt villamos energia előbb 4,5 millió otthon ellátásához lesz elegendő. Németország várhatóan 2030-ra csatlakozik majd rá a rendszerre (később akár más uniós országok is), és egy legfelsőbb szintű politikai bejelentés szerint 2045-re teljességgel felszámolja az üvegházhatású gázok kibocsátását és kiszűrését (net zero). Finnország hasonlóképpen a korszerű szaktudásra és az *innovatív megoldásokra nyitott kultúra*. A fenntartható fejlődés és a szén-dioxid-semlegesség érdekében energiarendszerét folyamatosan korszerűsíti: versenyképes, megfizethető, zöld energiát állít elő – a villamosenergia terén akár önellátásra, így teljes biztonságra törekedve –, és újszerű megoldást alkalmaz annak tárolására is (környezetbarát akkumulátorstratégia), továbbá az újrahasznosításra irányuló kutatási és termelési tevékenységbe jelentős összegeket fektet be. A példák azt mutatják, hogy az uniós és az egyes nemzeti energia- és klímastratégiák – egy-két országtól eltekintve – tökéletesen harmonizálnak egymással. *A fenntartható jövő nemcsak intelligens stratégiai tervezésen, hanem demokratikus társadalmi értékekre orientált tervezésen nyugszik.*

A Covid-járvány pusztító humán és gazdasági hatásai, a klímakatasztrófák közelmúltbeli eseményei (majd az új, kiobbantott háború) súlyosan megrázkódtatták a világot, és elkerülhetlenné tették a következmények *közös* és globális kezelését. A *fenntarthatóság* és a *reziliencia* elve talán soha még ilyen *középponti* szerepet nem kapott a legfejlettebb országok, régiók gazdaságában, tudományos kutatásaiban, politikájában és szakpolitikáiban, és az egyes világszervezetek által felvázolt, szaktudományosan megalapozott jövőképekben (ENSZ, Világbank, Nemzetközi Valutaalap stb.), mint ma. A két fogalom a kutatásokban multidiszciplináris jellegűvé vált, sőt manapság már ún. fenntarthatósági tudományról mint önállósult kutatási projektumokkal rendelkező új diszciplínáról is olvashatunk.

A 2020-as davosi Világgazdasági Fórumon, éppen a pandémia legsúlyosabb időszakában, Klaus Schwab, neves közgazdász, a Fórum egyik alapító tagja a fenti kihívásokkal bátran szembenézve, igen bizakodóan úgy nyilatkozott, hogy minden válságban egyszersmind megvan a lehetőség is rendszereink megújítására, átalakítására. Könyve nyomán itt is alapvető felismerésként fogalmazta meg: szükségessé és lehetővé vált egy újabb fejlődési modell megalkotása: ez a *Great Reset*, a kapitalizmus nagy újraindításának, újbóli fejlődési pályára való visszaállításának alapozó programja. A rendszer (világunk) jelenlegi paraméterei mellett – mint kijelentette – már nem tud működni, s elérkezett az idő, amikor a visszaesés, a *mélységes recesszió* mindent átfogó és megrázkódtató folyamatainak kibontakozása ellenében, a rendszer nagy alaphelyzetbe való visszaállítása céljából azt a bizonyos „Reset” gombot meg kell nyomni. Az *ad hoc* javítgatások, a fokozatos intézkedések már nem elégségesek a rendszerek *összeomlása* ellen.¹⁸ Schwab az általa javasolt *kapitalizmuskonform* megújulási alternatívának három tartópillérét nevezi meg. Szükségesnek tekinti:

„...a piacok igazságosabb eredmények felé való irányítását, szem előtt tartva a társadalmi és környezeti kockázatokat és lehetőségeket, s eközben nem csak rövid távú pénzügyi nyereségre összpontosítani, [...] azt, hogy a befektetések olyan közös célokat szolgáljanak, mint az egyenlőség és a fenntarthatóság (példaként említi az Unió nagyszabású, több száz milliárdos programját, a Helyreállítási alapot), és [...] a negyedik ipari forradalom innovációinak hasznosítását a közjó támogatására, a jelen egészségügyi és társadalmi kihívásainak kezelésére.”¹⁹

Figyeljünk fel számos kulcsfogalomra e vízióban: egyenlőség, igazságosság, közjó szolgálata: a gazdaság új vágányra állítása nem szolgálhatja továbbra is kizárólagosan a részvényesek kapitalizmusát. Az *inkluzív* gazdálkodás gyakran használt fogalma azt jelenti: sürgetően kívánatos, hogy a lehető legtöbb ember tudjon részesedni az előállított javakból. Ez valóban *egy új társadalmi szerződés* megkötésének követelményét fejezi ki a politikai hatalom, a tőke és az emberek között.

Kristalina Georgieva, akkor az IMF ügyvezető igazgatója (korábban a Világbank elnöke) a jövőre irányuló célokat – melyek a lényegét tekintve egybeesnek az ENSZ Agenda 2030 keretrendszerében (2015) foglalt Fenntarthatósági Fejődési Célokkal²⁰ és a davosi fórumon megfogalmazottakkal – egy nemzetközi, független, a globális ügyekkel foglalkozó, csúcsvezetőkől álló agytröszt által szervezett beszélgetés keretében tömören így összegezte: át kell alakítanunk a világot, és jobbá tenni: igazságosabb, egyenlőbb, zöldebb, fenntarthatóbb, intelligensebb világgá, és mindenekelőtt a váratlan kihívásokkal szemben ellenállóbbá.²¹

¹⁸ World Economic Forum 2020.

¹⁹ Santander 2020.

²⁰ ENSZ 2015.

²¹ ODI – GEORGIEVA 2020.

Az átépítés egyik lehetséges új, szaktudományos alapokon nyugvó és részleteiben is kidolgozott modelljét ismerhetjük meg egy nemrégiben, mindössze néhány hete megjelent, de a nagy nyilvánosság részéről máris óriási érdeklődéssel kísért könyv oldalairól (pl. az ENSZ 77. közgyűléséhez kapcsolódó rendezvényen is, 2022 szeptemberében bemutatták).

Az *Earth4All: A Survival Guide for Humanity. A Report to The Club of Rome* koncepciója igen gyors, és valószínűsíthetően meghatározó befolyást gyakorol majd a világ legnagyobb politikai, gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi intézményeinek, vezető testületeinek állásfoglalásaira, programjaira, szakmai tervezeteire, döntéseire. A *Föld mindenkinek* (kötetlenebb fordításban: *A Föld mindannyiunké*) szerzőit vállaltan a Római Klub korábbi jelentései (így az egykori world3 modell) inspirálták, és *A növekedés határainak* megjelenése után kerekén 50 évvel publikálták eme új jelentésüket. A szerzők közül Per Espen Stocknes a ma is fennálló klub tudós közösségének ismert tagja, Sandrine Dixon-Declève pedig a Római Klub társelnöke. Évtizedes munkájuk tartalmilag ezúttal is egy rendszerdinamikai számítógépes modell megalkotása, amely arra hivatott, hogy hozzájáruljon a Földön mint véges bolygón élő emberiség boldogulásának lendületes kutatásához jelen évszázadunkban. Egyértelműen meghatározott céljuk az, hogy „...olyan politikai intézkedéseket azonosítsanak be, amelyek növelik a valószínűséget egy olyan jövő megteremtésére, amely összekapcsolja a globális többség számára biztosítható jóléti szintet egy virágzó természettel, és amely megtartja a Földet planetáris határain belül”.²² A modell egy önmagában konzisztens forgatókönyv felállítására érdekében öt lényeges rendszerváltozót vizsgál (és ezek mentén majd öt rendkívüli fordulat jövőbeni végrehajtását javasolja). Jövőre vonatkozó kijelentései nem fá-tumszerűen bekövetkező sötét jóslatok, hanem „narratívák”, amelyek a jelen döntéseinek meghozatalában kívánnak segítséget nyújtani. A sokféle forgatókönyv közül, amelyeket készítettek, ezúttal kettőt tárnak az olvasók elé. Az egyik lehetséges scenárió az ő terminusukat idézve a *Too Little Too Late* elnevezést viseli. „A Túl kicsit, túl későn” azt kutatja, hogy „mi történhet akkor, ha az a gazdasági rendszer, amely a világot (és most a bioszférát is) uralja, többé vagy kevésbé úgy folytatódik, mint az utóbbi ötven évben. Elégségesek lesznek-e a jelenlegi trendek a szegénység elleni küzdelem terén, a rapid technológiai innovációkban és az energiaváltásban ahhoz, hogy a társadalmi összeomlást vagy a földi rendszerek megrázkódtatásait elhárítsuk? A másik forgatókönyv, a *Giant Leap* (hatalmas ugrás) ezzel szemben azt kérdezi: mi történne abban az esetben, ha a gazdasági rendszer egy merész ugrással, rendkívüli erőfeszítésekkel egy reziliensebb civilizáció felépítése érdekében átalakulna. Ez a scenárió azt kutatja, hogy a pandémiából való átfogó kilábalást követően mit szükséges tennünk annak érdekében, hogy a szegénységet legyőzzük, hogy reményt teremtsünk, és egy stabil gazdasági rendszert tudjunk felépíteni a többség boldogulása javára.”²³

²² DIXSON-DECLÈVE – GAFFNEY – GHOSH – RANDERS – ROCKSTRÖM – STOCKNES 2022, 227.

²³ DIXSON-DECLÈVE – GAFFNEY – GHOSH – RANDERS – ROCKSTRÖM – STOCKNES 2022, 13–14.

A szerzők a következtetéseiket is megfogalmazzák mindkét foratókönyvre vonatkozóan:

„Ha a jelenlegi politikai és gazdasági irányt megtartjuk, egy tovább növekvő egyenlőtlenség irányába kormányozzuk magunkat, amelynek következtében az egyes országokon belül és azok között is valószínűleg a 21. század közepén a társadalmi feszültségek meg fognak növekedni. Ezek a tényezők sejtetően inadekvát válaszokat fognak adni a klimatikus és ökológiai vészhelyzetre vonatkozóan. Az átlaghőmérséklet messze a plusz 2 C fok fölé fog emelkedni, ami a Párizsi Klímaegyezmény és a tudományok részéről is vörös vonalként megjelölt ama határ, amit semmi esetre sem szabad átlépni. Nagy népcsoportok egyre inkább extrém hőhullámokat fognak megélni, pusztító aszályokat, amelyek folytonos termés kiesésekhez vezetnek, igen intenzív esőzésekhez és tengerszint-emelkedésekhez. A növekvő, globális kihatású szociális feszültségek ebben az évszázadban a regionális társadalmi instabilitás veszélyét fogják növelni. A földi szisztémák egyre kiterjedtebb részei – nagyobb valószínűséggel, mint ma – irreverzibilis vagy a hirtelen bekövetkező fordulópontokon fognak átbillenni.”²⁴

A társadalmi feszültségek, a társadalmi béke hiánya visszaveti a gazdaság termelékenységét, vagy tartós stagnáláshoz vezet, csökken a jólét, s az emberek között még nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségek keletkeznek. A legfontosabb kérdés tehát ezúttal is, újra meg újra, több évtized múltán is, végtelenül egyszerűen megfogalmazható: *Összeomlás vagy áttörés?*

A kutatócsoport öt rendkívüli fordulat sürgős megtételére tesz javaslatot egy *egészséges bolygón* megvalósítandó *globális igazságosság* érdekében. Javarást csak a kulcsszavak szintjén felsorolva: a *nyomor felszámolásának/visszaszorításának* fordulata (gazdasági, pénzügyi, világkereskedelmi architektúra teljes átalakítása, új technológiákhoz való nagyobb hozzáférés, politikai cselekvéstér kitágítása); az *egyenlőtlenségi fordulat* (radikális lépések a nagyobb egyenlőség felé a gazdasági, pénzügyi instabilitások kiküszöbölésére); *megerősítési/felszabadítási fordulat* (a nemek közötti igazságosság és egyenlőség előmozdítása: népesedési kérdés, oktatás, pénzügyi függetlenség, biztos nyugdíj, méltó időskor a nők számára is); *élelmezési fordulat* (mezőgazdaság és élelmezés ugrásszerű átalakítása, regeneratív és természetbarát mezőgazdálkodás, élelmiszertermelés visszaszorítása); *energiafordulat* (pl. csaknem teljes villamosítás). Mindez egészében vett áttérést jelent egy új gazdasági üzemmódra, ahogyan megfogalmazzák: a „Winner takes all”, vagyis a győztes mindent visz kapitalizmusról a „4All” új ökonómiára.²⁵

E tanulmányban az emberiség sorsával, túlélésével kapcsolatos globális humán- és környezeti krízis égető kérdéseit állítottam a középpontba. Etikai nézőpontból tekintettem át azokat a problémákat, pontosabban azokat értékeket, hagyományos és újabb kulturális gyakorlatokat, meggyőződéseket, amelyek e kérdések szükség-

²⁴ DIXSON-DECLÈVE – GAFFNEY – GHOSH – RANDERS – ROCKSTRÖM – STOCKNES 2022, 15.

²⁵ DIXSON-DECLÈVE – GAFFNEY – GHOSH – RANDERS – ROCKSTRÖM – STOCKNES 2022, 15.

képpen felvetődését, megfogalmazását és megoldási lehetőségeiket megalapozták, ill. fundamentumként szolgálhatnak egy jövőbeni jobb, emberibb világhoz vezető út megtalálásához, élhető világunk *cselekvő* megteremtéséhez, amelyben a Föld valóban közös otthonunk, mindannyiunké lesz!

Lehetséges, hogy mindez reális várakozásokon alapuló éltető remény, vagy – miként a fenntarthatósági stratégiák iránti szkeptikus táborok szemlélik – pusztán hamis illúzió?

Bibliográfia

FERENC pápa 2020

FERENC pápa: *Földanyánk. A környezetvédelmi kihívás keresztény olvasata*. Ford. TÓZSÉR Endre SP. Budapest, Szent István Társulat, 2020.

MEADOWS – MEADOWS – RANDERS – BEHRENS 1972

Donatella H. MEADOWS – Dennis L. MEADOWS – Jorgen RANDERS – William BEHRENS: *The Limits of Growth. A Report for The Club of Rome's Projekt on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books, 1972.

MEADOWS – MEADOWS – RANDERS – BEHRENS 2005

Donatella H. MEADOWS – Dennis L. MEADOWS – Jorgen RANDERS – William BEHRENS: *A növekedés határai*. Ford. DÉRI Andrea. Budapest, Kossuth, 2005. (A könyv a *Limits to Growth – The 30-Year Update* [„A növekedés határai – Harminc év múltán”] című munka magyar nyelvű kiadása.)

Szent Biblia 1982

Szent Biblia. Ford. KÁROLI Gáspár. Budapest, Magyar Bibliatanács, 1982.

Internetes források:

ANTAL 2020

WWF Élő Bolygó Jelentés – 2020: Fordítsuk meg a biológiai sokféleség csökkenésének trendjét! Összefoglaló. Magyar változat. Szerk. ANTAL Alexa. Internet: www.wwf.hu/letoltes/elo-bolygo-jelentes/ISSUU164/ (letöltés: 2022. okt. 25.) (Angol nyelvű eredeti: *WWF 2020, Living Planet Report – 2020. – Bending the curve of biodiversity loss*. Ed. R. E. A. ALMOND – M. GROOTEN – T. PETERSON. WWF, Gland, Switzerland, 2020.)

BENICS 2022

BENICS Márk: A vadon élő állatpopuláció csaknem hetven százaléka kipusztult 1970 óta. (A cikk WWF és a Zoological Society of London jelentése alapján készült.) Internet: www.444.hu/2022/10/13/a-vadon-elo-allatpopulacio-csaknem-70-szazaleka-kipusztult-1970-ota (letöltés: 2022. okt. 15.)

BERENDE 2022

WWF (2022) Élő Bolygó Jelentés 2022 – Egy természet-pozitív társadalom megteremtése. Szerk. BERENDE Alexa. Internet: www.hu/letoltes/elo-bolygo-jelentes/ISSUU255 (letöltés: 2022. okt. 25.) (Angol nyelvű eredeti:

WWF *Living Planet Report – Building a nature-positive Society*. Ed. R. E. A. ALMOND – M. GROTEN – D. JUFFE BIGNOLI – T. PETERSON. WWF, Gland, Switzerland, 2022.)

DIXSON-DECLÈVE – GAFFNEY – GHOSH – RANDERS – ROCKSTRÖM – STOCKNES 2022
 Sandrine DIXSON-DECLÈVE – Owen GAFFNEY – Jayati GHOSH – Jorgen RANDERS – Johan ROCKSTRÖM – Per Espen STOCKNES: *Earth4All. A Report to the Club of Rome. A Survival Guide for Humanity*. Gabriola Island, Canada, New Society Publishers, 2022. Internet: www.newsociety.com/books/e/earth-for-all-pdf (letöltés: 2022. okt. 25.) A szövegben a könyvnek egyelőre a neten hozzáférhető német nyelvű kiadása szemelvényeiből idéztem – saját fordításomban: *Earth vor All. Ein Survival Guide für unsere Planeten. Der neue Bericht an den Club of Rome, 50 Jahre nach „Die Grenzen des Wachstums“*. Übersetzung: Barbara STECKHAN – Rita SEUSS. Oekom Verlag GMBH, 2022. Internet: www.amazon.de/Earth-All-Survivalguide-Planeten-Wachstums/dp/3962383875 (letöltés: 2022. okt. 25.)

ENSZ 2015

ENSZ: *Fenntartható Fejlődési Célok 2030-ra*. New York, 25–27. Sept. 2015. (Eredeti angol nyelvű szöveg: *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.) Internet: www.sdgs.un.org/2030agenda (letöltés: 2022. okt. 27.)

Euronews, 2022

Idén is hamarabb jött el a túllövés napja. *Euronews*, 2022. Internet: www.hu.euronews.com/2022/07/28/iden-is-hamarabb-jott-el-a-tulloves-napja28/ (letöltés: 2022. okt. 14.)

KONYA 2019

KONYA Rita: Hét hónap alatt sikerült felélnünk a Föld éves forrásait. *Euronews*, 2019. Internet: www.hu.euronews.com/2019/07/29/het-honap-alatt-sikerult-felelnunk-a-fold-eves-forrasait (letöltés: 2022. okt. 20.)

FERENC pápa 2015

FERENC pápa: *Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*. Ford. TÖZSÉR Endre SP. Budapest, Szent István Társulat, 2015. Internet: www.regi.katolikus.hu/konyvtar/ferenc_papa_laudato_si_enciklika.pdf (letöltés: 2022. okt. 12.)

MADGE 2021

Grahame MADGE: One billion face heat-stress risk from 2°C rise. *MetOffice* 9. Nov. 2021. Internet: www.metoffice.gov.uk/about-us/press-office/news/weather-and-climate/2021/2c-rise-to-put-one-in-eight-of-global-population-at-heat-stress-risk (letöltés: 2022. okt. 22.)

MEADOWS – MEADOWS – RANDERS 1993

Internet: www.donellameadows.org/archives/beyond-the-limits-to-growth/ (letöltés: 2022. okt. 18.) (Az eredeti mű: Donella H. MEADOWS – Dennis L.

MEADOWS – Jorgen RANDERS: *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*. Chelsea Green Pub. Co., 1993.)

MEADOWS 2020

Dennis MEADOWS: A növekedés és a Covid-19 határai. Internet: www.bocs.eu/a-novekedes-es-a-covid-19-hatarai (letöltés: 2022. okt. 18.); www.climenews.com/a-novekedes-es-a-covid-19-hatarai (letöltés: 2022. okt. 18.) (Angol nyelvű eredeti: Dennis MEADOWS: Limits to Growth and the COVID-19 epidemic. *ClimeNews*, 1. Jun. 2020.)

ODI – GEORGIEVA 2020.

ODI (Overseas Development Institut): *The Global Reset Dialogue: Global leaders reimagine a world beyond coronavirus*. Cristalina GEORGIEVA, IMF. Internet: www.odi.org/en/delivering-the-global-reset/the-global-reset-dialogue (letöltés: 2022. okt. 26.)

PÁLFI – MTI 2020

PÁLFI Rita – MTI: Az ember által kreált tárgyak nagyobb tömegben vannak a bolygón, mint az élőlények. *Euronews*, 2020. Internet: www.hu.euronews.com/2020/12/10/az-ember-altal-krealt-targyak-nagyobb-tomegben-vannak-a-bolygon-mint-az-elolenyek (letöltés: 2022. okt. 20.) (Angol eredeti: Ron MILO: Global human-made mass exceeds all living biomass. *Natur* 588. 2020, 442–444.)

Santander 2020

Santander (banki honlap): *Capitalism reset and new social contract post Covid – 19 crisis*. Internet: www.santander.com/en/press-room/insights/capitalism-reset-and-new-social-contract-post-covid-19-crisis (letöltés: 2020. okt. 20.)

TARDIS, 2022

TARDIS: *Videofilmes beszámoló az eszmecsseréről és interjú H. Cabezas professzorral*. Internet: www.uni-miskolc.hu/esemenyek/3856/tardis-trans-atlantic-research-and-development-interchange-on-sustainability (letöltés: 2022. okt. 10.)

World Economic Forum 2020

World Economic Forum: *Sustainable Development. Now is the time for a 'great reset'*. 3. Jun. 2020. Internet: www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset (letöltés: 2022. okt. 20.)

A MISKOLC-HEJŐKERESZTÚR KIP REGIONÁLIS MÓDSZERTANI KÖZPONT ORSZÁGOS JELENTŐSÉGE ÉS SZEREPE A TANÁRKÉPZÉS MEGÚJÍTÁSÁBAN

K. NAGY EMESE

A tanulmány a Stanford Egyetemen Rachel Lotan és Elizabeth Cohen professzorok által kidolgozott Complex Instruction (CI) metódust, a Stanford Teacher Education Programot (STEP) és a magyar Komplex Instrukciós Programot (KIP) helyezi a középpontba. Bemutatjuk, hogy az amerikai Complex Instruction hogyan segítette a magyar Komplex Instrukciós Program megalkotását, hogyan lett magyar innováció. Összefoglaljuk, hogy a Stanford Egyetem képzésén való részvétel (inquiry into the Stanford Teacher Education Program/iSTEP) hogyan hatott a magyar köz- és felsőoktatásra és a hatására a KIP hogyan került be a Miskolci Egyetem tanárképzésébe és -továbbképzésére. Kitérünk arra, hogyan jött létre a Miskolc-Hejőkeresztúr KIP Regionális Módszertani Központ egy, a STEP által befolyásolt magyarországi oktatási reform műhelyeként.

1. Az amerikai Complex Instruction metódus hatása a magyar Komplex Instrukciós Program létrejöttére

A századfordulón Magyarországon a roma népesség magas aránya (10%) miatt egyre fontosabbá vált annak biztosítása, hogy a gyakran alulmotivált, túlnyomórészt hátrányos helyzetű diákok sikeresek legyenek az iskolában. 2000-ben az Amerikai Nagykövetség által kiírt és elnyert pályázat keretében a Complex Instruction metódus, amely lehetővé teszi a tanárok számára a magas szintű csoportmunka szervezését a tudásban heterogén tanulócsoportokban, bekerült a magyar közoktatásba.¹ Célja, hogy minden tanuló számára biztosítsa a tudáshoz való hozzáférést. A program jellemzője, hogy gondolkodásra, innovációra, többféle képességük, intelligenciájuk megmutatására készíti a tanulókat, és ezáltal a közöttük lévő, a tanulás eredményességét jelentősen befolyásoló státuszrangos rendezésre ad lehetőséget. A programot elsősorban a nyelvi kifejezőképesség erősítése és a tanulók közötti együttműködés erősítéseként sikerrel lehet alkalmazni az iskolákban.² A 2000-ben Magyarországra bekerült programnak, a CI-nek a „lefordítása” három évébe tellett a hejőkeresztúri iskolának, amelynek eredménye a Komplex Instrukciós Program (KIP) megszületése lett. Mivel a program hatékonyságát mérésekkel szükséges alátámasztani, ezért folyamatos kutatások folytak és folynak a KIP-tanulókra kifeje-

¹ K. NAGY 2007; K. NAGY 2012; K. NAGY 2015.

² COHEN – LOTAN 2014.

tett hatásáról, alkalmazásának iskolai eredményességéről, illetve a tanárképzésben való megjelenéséről.

2. Az inquiry into the Stanford Teacher Education Program hatása a Miskolci Egyetem tanárképzésére

2012-ben meghívást kaptunk Rachel Lotantól, hogy részt vegyünk az inquiry into the Stanford Teacher Education Programban (iSTEP). Mit tanított az iSTEP az egyetemünk számára, amely ismeret később a KIP-központ létrehozására is hatással volt?

Először is ráirányították a figyelmet arra, hogy a tanárképzés során megvalósuló elméleti és gyakorlati ismeretek összekapcsolása a magas szintű tanárképzés sikerének egyik kulcsa. Ennek segítője az egyetemek és az iskolák között létrejött erős együttműködés, amelynek célja, hogy koherens kapcsolat valósuljon meg a hallgatók gyakorlati munkáját segítő tanárok (iskolai mentorok/i-mentorok) és oktatók (egyetemi mentorok/e-mentorok) tevékenysége és a tanárképzés céljai között. Megerősítették bennünk azt a nézetet, hogy az egyetemi képzés ideje alatt a szak tárgyi és a pedagógiai ismeretek átadása egyaránt fontos. Ugyanakkor, a minőségi képzés érdekében elengedhetetlen a közösen, de különböző szinten (iskolában, egyetemen) folyó kutatási eredmények beforgatása az iskolai gyakorlatba és az egyetemi képzésbe. Fókuszba állították, hogy a tanulók sikeressége érdekében mennyire fontos a közöttük kialakult státuszhelyzet rendezése, az osztálytermen belüli méltányosság megteremtése (equity). A Stanford Egyetem vonzáskörzetébe tartozó iskolákban tett látogatás bepillantást engedett abba, hogy milyen mértékben tudja az egyetem és milyen mértékben az iskola segíteni a hallgatók hatékony tanórai felkészülését, mire fókuszálnak a hallgatók a gyakorlati idejük alatt az iskolában, hogyan tanítanak és hogyan történik munkájuk értékelése. Kiemelték az iskolai és az osztálytermi menedzsment minőségbiztosító szerepét és azt, hogy mindez hogyan kapcsolódik kutatásokhoz, és hogyan járul hozzá az iskolai munka és a tanárképzés színvonalának az emeléséhez.

A fentiek ismeretében már a stanfordi képzés alatt határozott elképzelés körvonalazódott arról, hogyan lehetne a magyar tanárképzés színvonalán javítani, elsősorban az elméleti és a gyakorlati képzés szorosabb összekapcsolásával, integrálásával és a hozzájuk kapcsolódó kutatások becsatolásával. A tanárképzés új stratégiájának körvonalazásakor az elméleti ismeretek megszerzése mellett az eddigieknél is fontosabbnak tartottuk a hallgatók gyakorlati tudásának, tapasztalatainak a bővítését. Célként fogalmazódott meg, hogy a hallgatók úgy hagyják el a tanárképző intézményt, hogy képesek legyenek minden leendő diákjuk kompetenciáit fejleszteni, legyen az iskolai teljesítménye tekintetében kiemelkedő vagy leszakadó, elit családból származó vagy hátrányos helyzetű. Így, a Stanfordon szerzett ismeretek birtokában, a tanárképzés és -továbbképzés professzionális megvalósítása érdekében, Horváth Zita rektor és Illésné Kovács Mária dékán asszony támogatásával a Miskolci Egyetemen 2015-ben létrejött a Miskolc-Hejőkeresztúr KIP Regionális Módszertani Központ.

A KIP iránti érdeklődés megkívánta, hogy szorosabbra fűzzük a szakmai kapcsolatot Rachel Lotan professzorral, aki ellátogatott hazánkba, többek között a Miskolci Egyetemre, a pedagógusképzést segítő KIP-központba. Megismerve a hazai KIP-et, a professzor azon véleményének adott hangot, hogy a magyar innováció szakmailag magas színvonalú programmá vált.

3. A Komplex Instrukciós Program megerősödése a Miskolci Egyetem tanárképzésében

Bár a Miskolci Egyetemen 2010-től van jelen az oktatásban a KIP, a 2012-es stanfordi képzés jelentős minőségjavító hatással volt a Tanárképző Intézet munkájára. Az intézet oktatói workshop keretében sajátították el a STEP lényeges alapelveit, ismérveit, majd közösen meghatározták a Miskolci Egyetem tanárképzésének az új alapokra helyezését, amelyben a KIP mint státuszrendező metódus, kurzusokban való megjelenésével, fontos szerepet játszott.

Eközben a K. Nagy Emese által irányított KIP-hálózat bővülésével párhuzamosan és az általa vezetett Miskolc-Hejőkeresztúr KIP Módszertani Központnak a kutatás mellett az volt a célja, hogy továbbképzés keretében felkészítse a pedagógusokat a tudásban heterogén tanulói összetételű csoportok nevelésére, az osztálytermi méltányosság megteremtésére. A KIP iránt nagy az érdeklődés országszerte, elsősorban az általános iskolák tekintetében. 2000-től számos iskola ismerte meg a KIP-et, majd tömörült hálózatba, ezzel is erősítve a szakmai összetartozást és a minőség fenntartását. A hálózat folyamatos bővülésével évente KIP szakmai napok szerveződnek, amelynek állandó meghívottja Rachel Lotan, Csépe Valéria, Horváth Zita és Halász Gábor professzorok.

Jelenleg a hálózat folyamatosan bővül, vannak új belépők, de az iskolák többsége a program fenntartásának, illetve a KIP-alkalmazás „önállósulásának” szakaszában van, amelyhez az iskolák gyakori szakmai, elsősorban a munkaszervezést és a méltányosság osztálytermi megteremtését érintő segítségadást igényelnek és kapnak. Az ismeretek átadása, a segítségnyújtás akkreditált képzés keretében, elsősorban a KIP ismereteinek átadására képzett, a KIP-et napi szinten a gyakorlatban alkalmazó általános és középiskolai tanárok segítségével, de a Miskolci Egyetem KIP-központja által irányítva történik.

4. A Stanford Teacher Education Program, a Miskolci Egyetem és a Komplex Instrukciós Program hatása a magyar pedagógusképzés reformjára

A KIP és a miskolci tanárképzés sikere felkeltette az oktatási tárca vezetőinek figyelmét, akik egy európai uniós kiemelt projekt tartalmi elemei között kívánták megjeleníteni a státuszkezelő KIP-et. Így jelent meg a STEP, a KIP és a hejőkeresztúri modell egy pilot projektben, amely lehetőséget adott arra, hogy befolyást gyakoroljon a tanárképzés megújítására, és amelyet két területen volt érdemes továbbgondolni. Az egyik terület a felsőoktatás reformja, a második az egyetemek, köztük a Miskolci Egyetem lehetősége arra, hogy elindítsák pedagógusképzési reformjukat.

A pilot projektet és a két lehetőséget az alábbiakban foglaljuk össze.

4.1. A Komplex Instrukciós Program és egy uniós projekt kapcsolata

Az Európai Unió által támogatott, *A köznevelés módszertani megújítása a végzettség nélküli iskolaelhagyás csökkentése céljából* (EFOP-3.1.2-16-2016-00001) című kiemelt projekt indításának a célja az volt, hogy Magyarország az *Európa 2020 Stratégia* keretében vállalta, hogy 2020-ig 10%-ra csökkenti a végzettség nélküli iskolaelhagyók arányát. A projekt elsősorban közvetlenül a köznevelési intézmények szintjén célozta meg a végzettség nélküli iskolaelhagyás csökkentését helyi szintű, az igényeknek megfelelő programok kidolgozásával, azok végrehajtásának a segítségével és ellenőrzésével. A kérés az volt, hogy a projekt szervezze egységes rendszerbe a tanulók személyre szabott nevelését célzó tanulásszervezési eljárásokat, hatására javuljon a tanulók iskolai teljesítménye, ezáltal megakadályozható, illetve csökkenthető legyen az iskolai lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás. Elvárás volt továbbá a tanárképzés tartalmának a bővítése és a pedagógiai módszertani megújulás elősegítése. Mivel a programot bevezető, a KIP-hálózathoz tartozó kétszáz iskolában már bizonyított a KIP, így a minisztérium elvárása egy hasonlóan eredményes program kidolgozása és megvalósítása volt. A projekt konzorcium keretében, Magyarország hét legjelentősebb pedagógusképző egyetemének az együttműködésével valósult meg, és a magyarországi iskolák és pedagógusok jelentős hányadát célozta meg (1500 iskola és 35 000 pedagógus).

A projekt indításakor kérdés volt, hogy benne hogyan érvényesüljenek a magyar KIP és az amerikai STEP alapelvei, hiszen a pedagógusképzés és -továbbképzés során érvényre kívántuk juttatni a Miskolci Egyetem KIP-központja által már megalapozott elméleti és gyakorlati ismeretek összekapcsolását, az ezzel összefüggő kutatási eredmények hasznosítását, valamint a tanulók között kialakult státusz helyzet rendezését, az osztálytermen belüli méltányosság megteremtését. E kívánalmak érvényesülésével az uniós projekt jelentősége abban nyilvánult meg, hogy rendszerbe szervezte a differenciált fejlesztést támogató pedagógiai módszereket, a tanulókat pozitív tapasztalathoz juttatta, így növelte a diákok tanulási motivációját, erősítette az iskola tanulómegtartó erejét, valamint előtérbe helyezte a tanulók kulcskompetenciáinak a fejlesztését. Ezzel párhuzamosan a program középpontba helyezte a státuszkezelésen alapuló tanulói képességfejlesztést, azaz e kívánalom által a KIP-et.

A kérdés tehát az volt, hogyan kapcsolható össze a már ismert jó gyakorlat és a projekt keretében megvalósítandó cél. A legkézenfekvőbb megoldásnak az mutatkozott, hogy egy olyan pedagógus-továbbképzési rendszert hozunk létre, amely segíti a pedagógusokat abban, hogy professzionális szinten valósítsák meg a személyre szabott tanítást, a tanulói státuszkezelést, és ezzel az osztálytermen belüli méltányosság megteremtését. Ennek kivitelezése érdekében a projekt koncepciójának megismertetése mellett a stanfordi CI- és a magyar KIP-képzéshez hasonló, rendkívül interaktív pedagógusképzést hoztunk létre. Ahhoz azonban, hogy a projekt mint nevelési-oktatási program teljes körű szolgáltatást nyújtson a pedagógusok számára, magában kellett foglalnia a tanulói státuszkezelést előtérbe helyező tanítási-tanulási stratégiát, azaz a KIP-et, a tanulási-tanítási egységek tartalmi leírását (eszköztár és tanári kézi-

könyvek),³ az értékelés rendszerének az ismertetését, a pedagógus-továbbképzési program teljes körű leírását és a szakmai háttértámogatást.⁴

4.2. *A Stanford Teacher Education Program és a Komplex Instrukciós Program hatása a magyar pedagógusképzés reformjára*

Reform szükséges, ha a képzési feladatot a meglévő rendszerrel nem lehet már tovább hatékonyan megoldani. A fentebb említett projekt hatására elindított magyarországi reform átgondolásának a két fő indoka a pedagógushiány és a nem megfelelő tanári felkészültség volt. Kitűzött cél volt, hogy a közoktatás minden szintjén elegendő számú, jól felkészült, elkötelezett, innovatív tanár dolgozzon, illetve hogy az elméleti és a gyakorlati képzés koherenciája megvalósuljon. Így, a külföldi jó gyakorlatok és a Miskolci Egyetem KIP-központja által szerzett képzési tapasztalatok tanulmányozása után, 2018-ban javaslat készült a felsőoktatás reformjára.⁵ A Stanford irányelvei tükröződnek a reformjavaslatban, ráirányítva a figyelmet az erős gyakorlatorientáltságra, az oktatók és a pedagógusok folyamatos (ön)képzésére, a kutatások fontosságára, az innovációk szükségességére, a méltányos oktatás megvalósítására.

A stanfordi és miskolci irányelvek mellett a magyar reformkoncepció kialakításában az olyan országok oktatási rendszerének a tapasztalataira támaszkodtunk, mint Ausztria, Anglia, Finnország, Hollandia és Németország. Ezeknek az országoknak közös jellemzője, hogy többé-kevésbé képesek voltak bevonni a pedagógusképzésbe a hallgatókat, megakadályozni a tanárokat abban, hogy elhagyják a pedagóguspályát, és a tanárképzésük rendkívüli módon támogatja a diákok teljesítményének a növelését.

A reform célja annak biztosítása volt, hogy a hallgatók a pályakezdéshez felkészülten, megfelelő szakmai, pedagógiai ismeretekkel hagyják el a képzőintézményeket. E cél elérése érdekében azonban a Stanfordéhoz hasonló mentori és értékelési rendszer bevezetésére tettünk javaslatot. Javasoltuk továbbá, hogy az egyetemi képzés erősen gyakorlatorientált legyen, a hallgatók kezdjék meg az iskolai gyakorlatukat már az első szemeszterben. Javasoltuk, hogy a *tanítás és a tanulás elemzése* új tantárgyként, mint új pedagógiai gyakorlat jelenjen meg a tanárképzésben. Az IKT által támogatott tanulásnak olyan területekre történő összpontosítását jelöltük meg, mint a tanárjelölt osztályteremi viselkedése (videófelvételek készítése) vagy/és a diákok reakciója. A javaslatból nem maradtak ki a tantervfejlesztéssel kapcsolatos feladatok sem. Megfogalmaztunk az oktatókkal szemben új elvárásokat és kompetenciaterületeket, és rámutattunk arra, hogy az iskolában tanító tanárok, az egyetemen az egyes szakok, valamint a pedagógia és a módszertan oktatói egyenlő felelősséggel tartoznak a diákok tanárrá válásának a folyamatában.

³ K. NAGY 2012; K. NAGY 2015.

⁴ JOBBÁGY et al. 2019.

⁵ FALUS – K. NAGY 2018.

Az alábbiakban a Miskolci Egyetem 2022-ben indított gyakorlatrendszerének céljait emeljük ki:

A gyakorlati képzés célja a hallgatók professzionális felkészítése a tanári pályára, amelynek eredményeképpen a szaktudományos ismeretek mellett magas pedagógiai mesterségbeli tudással hagyják el a felsőfokú oktatási intézményt. A gyakorlatorientált tanári felkészítés fókuszában a hallgató tudásának, képességeinek, attitűdjeinek, autonómiájának és felelősségének, a tanári pálya iránti elköteleződésének a kialakítása, fejlesztése, továbbfejlesztése áll. A képzés a transzverzális kompetenciák kialakítása mellett elősegíti a reziliencia kialakulását. További cél, hogy a gyakorlat megkönnyítse az egyetemi tanulmányok és a munkaerőpiaci követelmények közötti átmenetet. Kíváncsi vagyok továbbá, hogy a hallgatók értsék az oktatásnak a társadalom fejlődésében betöltött szerepét.

A célok megvalósulásáért a képzés helyezze előtérbe

- a folyamatos tanulás, valamint a kutatás iránti elköteleződés kialakítását,
- a hallgató, az egyetem és az iskola közötti együttműködést,
- az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának az erősítését,
- a hatékony tanulást segítő technikáknak a megismerését, amelynek eredményeként a hallgatók fel tudják tárni a tanulók közötti különbségeket és képesek erre differenciált eszköztárral reagálni.

A képzés eredményeként a hallgatónak lehetősége van

- megismerkedni a pedagógusszerep teljességével,
- az elméleti és a gyakorlati tudást integratívan kezelni, összekapcsolni azt a pedagógiai munka során,
- az iskola és benne a tanár komplex oktatási-nevelési feladatrendszerének elsajátítására,
- a tanulók életkori és szociokulturális sajátosságainak, a tantestület az iskolai légkör jellemzőinek, az intézményt körülvevő társadalmi környezet megismerésére,
- annak elsajátítására, hogy képes legyen kritikus gondolkodásra és problémamegoldásra nevelni a diákokat, érzékenyen reagálni a szociális háttérükre, a szülők igényére, valamint arra, hogy középpontba helyezze a tanulók egyéni szükségleteit és személyre szabott fejlesztését.

A képzés minden szegmensében jelenjen meg, hogy a tehetséggondozás mellett a tanárképzés kiemelt célja a tudásban és szocializáltságban heterogén tanulócsoportok nevelése, előtérbe helyezve a méltányos oktatási környezet megteremtését.

4.3. A gyakorlatorientált pedagógusképzés pilot próbája

Tudván, hogy a rendszer természetes lassúságánál fogva a minisztériumi szinten lassabb a döntéshozatal, és ennek következtében bármilyen döntés, intézkedés és így a reform hatása is később érezhető, ezért a pedagógusképzés országos reformjára tett javaslattal párhuzamosan megkezdődött az új tanárképzési módszer kidolgo-

zása és kipróbálása, amelynek az alapja tehát az országos reformra tett javaslat, benne, többek között, a stanfordi alapelvek érvényesítése volt. A reform bevezetése több lépcsőben történt. Először 2018-ban, egy „pilot-pilot” keretében, önként jelentkező 24 fő hallgatóval kipróbáltuk, hogyan szervezhető meg, hogyan kapcsolható szorosabban össze az egyetemi és a gyakorlóiskolai képzés az egyetemre való belépés pillanatától. A „pilot-pilotban” részt vevő hallgatók kettő, a tanárképzés számára fontos visszajelzést adtak számunkra. Az egyik, hogy az első- és másodéves hallgatók szerint a korai iskolai gyakorlaton való részvétel lehetőséget ad arra, hogy időben átgondolják, valóban szeretnék-e a pedagóguspályára lépni, a másik pedig az a megállapítás volt, hogy a hallgatók elégedettek pályaválasztásukkal, úgy vélik, hogy a pálya több lehetőséggel kecsegteti őket, mint előzetesen gondolták. A programot 2019-ben, az első belépő évfolyamon már teljes létszámával elindítottuk, és most már két egyetemen tanulnak e szervezés szerint a hallgatók. A rendszer országos kiterjesztése 2022 szeptemberétől indult.

Melyek a gyakorlatorientált képzés lényeges tartalmi elemei?

Az első az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának szorossá tétele, az ismeretek gyakorlati alkalmazására felkészült hallgatók kibocsátása. Ez a cél magában foglalja az elméleti és a gyakorlati képzés folyamatos, szoros egymásra épülését abból a célból, hogy növeljük a képzés hatékonyságát, és megkönnyítsük az elméletben megszerzett ismeretek gyakorlatban történő alkalmazását. Ehhez szükségessé voltak a nemzetközi, így a Stanfordinál érkező és a miskolci tapasztalatok is. A hangsúly az egyetem és a közoktatási intézmény (gyakorlóiskolai, partneriskolai) közös képzéseinek, közös kutatási-fejlesztési tevékenységének biztosításával, az ott dolgozók közös tudásának, egységes szemléletének megteremtésére helyeződött, megkívánva, hogy a fenti cél érdekében az egyetemi oktatók közoktatásban végzett tevékenysége és az arról való tudása erősödjön, ugyanakkor a közoktatási intézményekben (gyakorlóiskolai, partneriskolai) dolgozó pedagógusoknak az egyetemi munkába való bekapcsolódásának az előmozdítása is megtörténjen.

További célkitűzésünk az volt, hogy a hallgatók célirányosabb, a majdani munkahelyük igényeinek jobban megfelelő ismereteket szerezzenek a gyakorlati képzési időszakban. Mivel a köznevelési intézmények egy adott társadalmi környezetben tevékenykednek, az ott dolgozó pedagógusoknak választ kell adniuk a társadalmi kihívásokra. Erre csak a minden szempontból alaposan felkészített (szakmai, módszertani és pedagógiai-pszichológiai tudással rendelkező), a különféle iskolatípusok sajátosságait ismerő, a megfogalmazott problémákra reagálni képes pedagógusok lesznek alkalmasak (a Miskolci Egyetem megvalósításában például újdonságként jelenik meg, hogy a hatékonyság növelése érdekében a hallgatók a gyakorlati terepen történő felkészülésük első három évében mikrofilmeket, videófelvételeket készítenek munkájukról, amelyeket az egyetemen oktató mentorok/e-mentorok segítségével elemeznek és értékelnek). A hallgatók magas szintű gyakorlati tudásának építése érdekében fontos helyen kezeltük, hogy a hallgatók olyan szakmai gyakorlati felkészítést kapjanak, amely lehetővé teszi a különböző társadalmi igényekhez és a helyi adottságokhoz történő alkalmazkodást (pl. fontos képzési fókuszként

jelenik meg a hátrányos helyzetű tanulókkal, a roma tanulókkal való hatékony foglalkozást segítő tudás, a differenciált oktatás eszköztárának kialakítása és az esélyegyenlőség megvalósíthatósága).

Fontos továbbá a képzés teljes ideje alatt érvényben lévő, gyakorlatba ágyazott tevékenységi rendszer kidolgozása, amelynek indoka, hogy az eddig érvényben lévő hazai pedagógusképzési gyakorlatban mind a gyakorlóiskolai, mind a külső iskolai gyakorlatok egymástól elkülönülve, szigetszerűen jelentek meg, közöttük viszonylag kevés koherenciával. A stanfordi és a miskolci példa is mutatja, hogy a pedagógusképzés hatékonyságát nagymértékben javítja, ha a képzés teljes ideje alatt, a szakmai-módszertani és a pedagógiai-pszichológiai tárgyak oktatásával összehangoltan, folyamatosan iskolai környezetben végeznek feladatokat a hallgatók. E tekintetben megtörténik az iskolai gyakorlatok, hospitálások egymásra épülése, a külső gyakorlóléhelyekkel (partneriskolákkal) való együttműködés kialakítása, valamint a belső és a külső összefüggő gyakorlat tartalmának, feladatainak összehangolása. Napi, élő kapcsolatot alakítottunk ki a partneriskolák és az egyetem között a gyakorlati képzések összehangolt fejlesztése érdekében. A Stanfordinál hozott minta sugallatára létrehoztuk a hallgató – az iskolai mentor/i-mentor – egyetemi mentor/e-mentor hármast,⁶ figyelmet fordítva arra, hogy mind a hallgató, mind a gyakorlóiskolai tanár (i-mentor, szakmai vezető), mind az egyetemi oktató (e-mentor, mentortanár) tekintetében megvalósulhasson az egyenlő vagy viszonylag egyenlő státuszról történő kommunikáció, szakmai diszkurzus. Ehhez azonban folyamatosan megvalósuló tájékoztatásra, képzésre, megerősítésre volt és van szükség.

5. Összefoglalás

Írásunk célja annak bemutatása volt, hogy a Stanford Egyetemen kidolgozott Complex Instruction (CI) hogyan segítette a magyar Komplex Instrukciós Program (KIP) megalkotást, a Stanford Teacher Education Program (STEP) és CI hogyan hatott a magyar köz- és felsőoktatásra, illetve projekt formájában hogyan valósult meg egy magyarországi oktatási reform, amely pilot keretek között elsőként a Miskolci Egyetem tanárképzésében és tanártovábbképzésében kipróbálásra került.

A STEP és a miskolci gyakorlat segítségével szolgált a magyar pedagógusképzés reformjának az elindításához, amelynek középpontjában a gyakorlatorientáltabb, a módszertanra jobban fókuszáló képzés áll. A reform a kipróbálás szakaszába lépett, illetve 2022-től országos kiterjesztésre került.

Írásunk fókuszába a Komplex Instrukciós Programot helyeztük. Mára egyértelművé vált, hogy a Komplex Instrukciós Program sikeressége több tényező függvénye. Az osztálytermi hatékonyságot befolyásolják a pedagógusok személyiségje-

⁶ Miskolci Egyetem által bevezetett fogalmak:
i-mentor (szaktanár), aki a Miskolci Egyetemen a képzés első 2,5 évében nem feltétlen szakos tanár.
e-mentor (szakoktató), aki a Miskolci Egyetemen bárki oktató lehet, aki jártas a közoktatásban, gyakorlott tanár.

gyei, képességei, készségei, pedagógiai döntésüket pedig meghatározzák a tapasztalataik útján szerveződő attitűdjük, az elköteleződést és ideológiát tükröző nézeteik és a cselekvést irányító tudásuk. A Komplex Instrukciós Programnak, mint bármelyik más, az oktatásban megjelenő innovációnak az elfogadása azért nehéz, mert a pedagógusok nézetei nagyrészt stabilak és ellenállnak a változásoknak. Emiatt a pedagógusok tanulástámogatásának a célja, hogy szemléletbeli és pedagógiai, módszertani váltás következzen be minden tanuló, de kiemelten a tudásban és szocializáltságban heterogén tanulói csoportok sikeres nevelésének-oktatásának a tekintetében. A program alkalmazásának a sikeréhez nem elég az egyén szintjén zajló változás, hanem szükség van egy intézmény szervezeti kultúrájának a változására is. A KIP azokban az iskolákban sikeres, ahol mind a vezető, mind a pedagógusok megfelelő tudással rendelkeznek a nevelés-oktatás folyamatairól, és ahol ezt a szakmai tudását folyamatosan fejlesztik. A tanárképzés tekintetében ugyanezen kívánalmaknak szintén érvényesülniük kell: a tanárképzés minőségéért felelősséget vállaló vezető, az oktatók megfelelő tudása és a folyamatos szakmai fejlődés.

Bibliográfia

COHEN – LOTAN 2014

Designing Groupwork. Strategies for the Heterogeneous Classroom. Ed. Elizabeth G. COHEN – Rachel A. LOTAN. New York, Teachers College Press, 2014.

FALUS – K. NAGY 2018

A hazai pedagógusképzési rendszer helyzete nemzetközi összehasonlításban. Kézirat a politikai döntéshozók számára. Szerk. FALUS Iván – K. NAGY Emese. Budapest, 2018.

JOBBÁGY et al. 2019

JOBBÁGY Zsuzsa – RÉVÉSZ László – CZÓK Brigitta – MIZERA Tamás: *A Komplex Alapprogram Szakmai Támogatórendszere – Konceptió.* Eger, Líceum Kiadó, 2019.

K. NAGY 2007

K. NAGY Emese: *Az esélyegyenlőtlenség iskolai kezelése csoportmunkával.* Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, 2007.

K. NAGY 2012

K. NAGY Emese: *Több mint csoportmunka.* Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2012.

K. NAGY 2015

K. NAGY Emese: *KIP Könyv. I–II.* Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015.

Projektkiírás: *A köznevelés módszertani megújítása a végzettség nélküli iskolaelhagyás csökkentése céljából (EFOP-3.1.2-16-2016-00001)* című kiemelt projekt.

ALKOTÓ KÉZMŰVES VAGY TÖMEGTERMÉKET ELŐÁLLÍTÓ IPAROS? A TURIZMUS SZEREPE A BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI KÉZMŰVESEK TEVÉKENYSÉGÉBEN

KOTICS JÓZSEF

Bevezetés

Napjaink egyik meghatározó turisztikai trendje a kulturális turizmus felértékelődése.¹ A kulturális- és örökségturizmus olyan speciális turisztikai szegmens, ami egy adott terület kulturális és örökség attrakcióit hangsúlyozza.² Ennek oka a globális mértékűvé váló kulturális homogenizációval összefüggésben a tömegturizmuson kívül eső, a lokális különlegességek iránt felélénkülő fogyasztói igényekben keresendő.³ Az örökségturizmus a kulturális értékeken alapuló turizmus egyik típusa, amiben turisztikai vonzerőként válik hasznosíthatóvá egy ország, de akár régió közös kulturális öröksége.⁴ Ennek napjainkra egyik bevett gyakorlata a tematikus turisztikai útvonalak megtervezése, ami általában természeti és/vagy mesterségesen létrehozott látnivalókat, nevezetességeket köt össze egymással.⁵ Ezen turisztikai termékek (csomagok) fő jellemzője, hogy az útvonalon megtalálható egy-egy térség kulturális örökségeit a turisták egy előre meghatározott tematika alapján ismerik meg. Az ilyen jellegű turisztikai termék létrehozásához nélkülözhetetlen a fejlesztés tudományos kutatási háttérének megalapozása. A Miskolci Egyetem antropológusai 2019–2021 között közreműködő partnerként vettek részt az Európai Unió finanszírozásában megvalósuló INTERREG-programban (HUSKROUA/1702/ 3.1/0027), ami Magyarország, Románia és Ukrajna egy-egy régiójában (Borsod-Abaúj-Zemplén és Máramaros megyében, illetve Kárpátalján) jelenlévő kézművesség és a gasztronómiai tevékenységek fejlődését támogató, határokon átnyúló turisztikai útvonal létrehozását tűzte ki célul. A Kra'gas nemzetközi kutatás első szakaszában a Miskolci Egyetem antropológusai⁶ amellet, hogy feldolgozták a régióban meghatározó gasztronómiai

¹ KÁNTOR – KOTICS – GULYÁS – LAJOS 2021, 12. Ld. még: BRUNER 2005; EADINGTON – SMITH 1992; FEJŐS – SZÍJÁRTÓ 2003; MICHALKÓ 2004; MICHALKÓ – VIZI 2001; RÉGI 2017.

² CHRISTOU 2005. A magyarországi kutatások közül lásd: CSURGÓ 2014; PUSZTAI 2016; TÓTH – NAGY – HEGEDŰS 2017.

³ IRIMIÁS 2018.

⁴ JÁSZBERÉNYI 2020. Lásd még: MINORICS – GONDA 2015; FEHÉR – KÓRÓDI 2008; TÓTH 2016; PUSZTAI 2003; ZÁTORI 2016.

⁵ NAGY 2020.

⁶ A kutatásban Lajos Veronika, Kántor Barbara, Faragó László, Gulyás Klára, Kotics József és Török Zsuzsanna vett részt. A kutatási eredmények megjelentek a projekt angol nyelvű zárókötetében lásd: CONSTANTIN – SORIN 2021.

és kézművességhez köthető kulturális örökségértékek történetét, egyszersmind felkutatták a régióban tevékenykedő és a Kra'gas projektbe illeszkedő helyi vállalkozásokat is. A kutatás második szakaszában az örökségmegőrzés kapcsán a projektben részt vevő országok kutatói etnográfiai terepmunkájuk során félig-strukturált interjúkat készítettek⁷ az előzetesen már azonosított stakeholderekkel – a kutatás ezen részét szakaszosan és a digitális térbe áthelyezve voltunk kénytelenek lebonyolítani a pandémia okán. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyén áthaladó nemzetközi kulturális útvonal magyar szakaszába bekerülő helyi gasztronómia és kézművéség autentikus képviselőinek kiválasztása után, a kutatás harmadik szakaszában együttműködve a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara munkatársaival a tervezett turisztikai útvonal tesztelésre került sor egy előre meghatározott szempontrendszer alapján, amelyet a részt vevő országok kutatói közösen dolgoztak ki.

Kézművesek és vásárlói igények

Jelen tanulmány a Kra'gas projekt keretében Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az elmúlt két évben (2020–2021) végzett antropológiai terepmunka során gyűjtött empirikus adatok elsődleges elemzése, amely csak azokat az interjúkat dolgozza fel, amelyek a kutatás fókuszába került turisztikai desztinációk kézműveseivel készültek. A gasztronómiai témájú interjúk feldolgozására terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nincs lehetőség. Fontos hangsúlyozni, hogy a projekt során csak azokkal a kézművesekkel készítettünk félig-strukturált interjúkat, akik azokban a turisztikai régiókban tevékenykednek, amelyek bekerültek a magyarországi útvonalba.⁸ Ezek Tokaj-Hegyalja, Miskolc és környéke, valamint Mezőkövesd és környéke. Azonban az említett térségekben tevékenykedő kézművesek is csak abban az esetben lehettek a kialakítandó kézműves és gasztronómia útvonal célállomásai, amennyiben nyitott műhellyel rendelkeztek, tehát a turisták betekintheztek alkotó kézműves tevékenységükbe. Ez a feltétel értelemszerűen több térségben élő kézművest kizárt a projektben való részvétel lehetőségéből.

Az 1970–1980-as években az antropológusok egyik fő aggodalma a kultúra áruvá válásához volt köthető.⁹ Tanulmányomban hangsúlyosan tárgyalom a vizsgálatba vont kézművesek esetében, hogy milyen stratégiákat és viszonyulásokat alakítanak ki termékeik piacosítása során, ez hogyan egyeztethető össze felfogásukban a kulturális termékek autenticitásának kérdésével.

⁷ A kutatás során 64 interjút vettünk fel. Az interjúk készítését Faragó László, Gulyás Klára, Kotics József és Török Zsuzsanna végezte.

⁸ Ennek kiemelése azért fontos, mert a megye többi térségben élő és tevékenykedő kézművesre vonatkozóan nincsenek ismereteink, így a tanulmány megállapításainak rájuk való kiterjesztése csak empirikus kutatások végzése révén válik majd lehetővé. A magyarországi útvonal részletes bemutatását lásd: KÁNTOR – KOTICS – GULYÁS – LAJOS 2021, 28.

⁹ COHEN 1988, 371.

A terepmunka során interjú adó kézművesek elbeszéléseiből egyértelműen kiviláglik, napjainkban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a piacról csak a jelentős turishtaforalmat bonyolító térségek kézművesei tudnak megélni, ezzel hozható összefüggésbe az a markáns jelenség, hogy az utóbbi évtizedekben a megyében a kézművesek száma jelentősen lecsökkent. Tokaj-Hegyalján és Mezőkövesden, de ott is csak bizonyos kézműves tevékenységek esetében (fazekasság, hímzés, bútorfestés, mézeskalácsolás, fafaragás) biztosított az abból való megélhetés, más térségekben csak kivételesen jövedelmező kézműves tevékenységekkel érhető mindez el (kézműves sajtkészítő, késes, lekvárkészítő, kézműves szappankészítő, biobor-termelő). A főfoglalkozás melletti kézművesség jelentős keresetkiegészítést jelent, ám ebben az esetben a bevételek ciklikusan jelentkeznek, teljesen csak arra alapozni a megélhetést mára kifejezetten rizikós. A megélhetés nehézségei egyfelől redukálják a kézművesek számát, ráadásul a vásárlói igények direkt kiszolgálása területén komoly engedményeket kell tenniük a mai kézműveseknek. Ennek kiváló példája a matyó hímzés kommercializálódása: a minták divatkiegészítő funkciót látnak el: modern és fiatalos ruhákra kerülnek, vagy épp a nyakláncoknak és fülbevalóknak nyújtanak sajátos díszítést, új stílust és identitást teremtve. Az ún. bedolgozók által készített matyó hímzések, készüljenek azok Mezőkövesden, Szentistvánon vagy Tardon, többnyire budapesti és egyéb magyarországi nagyvárosok népművészeti boltjaiban kerülnek forgalomba. A Matyódesign különleges családi vállalkozás, a brand, a hagyományos matyó mintavilág hétköznapi ruhadarabokon köszönnek vissza. A webshopon is árusított, kézzel készült termékek mára 27 helyi asszonynak adnak munkát. A társadalmi vállalkozás azért is unikális, mert csapatépítő tréningek mellett a turisták akár egy egész napot eltölthetnek a Matyódesign főhadiszállásán, hímezhetnek, és belekóstolhatnak a háztáji ételek elkészítésébe is.¹⁰

Mára nemcsak a matyó hímzés esetében, hanem akár egy kádármester és egy fazekas esetében is döntő jelentőségű az egyedi és sok esetben kifejezetten extrém vásárlói igényeknek való megfelelési kényszer. A fazekasok egy része azt a stratégiát követi, hogy kétféle terméktípust állít elő: egyrészt kifejezetten művészi igényre készített darabokat, másrészt az adott egyedi elvárásoknak megfelelőt. Ugyanakkor több kézműves is jelezte, hogy bár kiemelkedően fontos számára a termékek eladhatósága és a vásárlói igények kiszolgálása, de van egy határ, és nem készíti el az általa ízléstelennek tekintett terméket. A bútorfestők esetében is hasonló a vélekedés. Amihez minden esetben ragaszkodnak, az a helyi motívumkincs, ám azon túl nyitottak a vásárlói megrendelésekre. A bútorfestők esetében ennek azért van kiemelt fontossága, mert a termékek túlnyomó része nagy munkaigényű, és hosszú időt vesz igénybe egy-egy kézműves termék elkészítése. A kézműves szappant készítőik eleve úgy állítják elő termékeik túlnyomó hányadát, hogy a legszelebb vásárlói réteget is el tudják érni, esetükben a formavilág megengedőbb, az azonban nem, hogy a termékek ne természetes alapanyagokból készüljenek.

¹⁰ matyodesigntour.hu.

Szintén megfigyelhető a hibrid stílusok meghatározóvá válása, aminek többféle gyakorlata azonosítható. A matyóknál az eredeti hagyomány őrzése bizonyos kézművesek esetében szinte kötelezően elvárt (hímzés, bútorfestés). Ehhez a kézműves alkotók belső meggyőződése is társul, ez pedig megfelel a szélesebb társadalmi elvárásoknak is. A fazekasok esetében már egyértelműen megjelenik a hagyományőrzés és az egyedi, saját művészi stílus kialakításának valamiféle ötvözése. Ez a barkácsoló típusú kézművesség¹¹ egyre nagyobb teret nyer más kézműves tevékenységek, pl. bútorfestés, mézeskalácsosság, hímzés, fafaragás esetében is. Az esetükben ez azt jelenti, hogy tevékenységük a hagyományos népművészet elemeinek felhasználására épül. De ez nem egy konkrét tájegységhez kötött korábbi kulturális elem megőrzését és továbbvitelét jelenti, hanem a kézműves által ismert tradicionális elemek teljesen szabad felhasználását, azok ötvözését, variálását értik alatta. Ez a kreatív barkácsolás segíti őket a saját stílus és színvilág létrehozásában. Ez társul azzal a beállítódással, hogy ők őrzik a hagyományt, attól nem szakadnak el, de nem pusztán másolnak, hanem önálló szín- és formavilággal, sajátos motívumokkal rendelkező műalkotásokat hoznak létre.

A kézművessé válás indítékai és a tevékenység jellegzetességei

Az antropológiai terepmunka során felkeresett kézművesek túlnyomó része rendelkezik lokális vagy regionális népművészeti egyesületi tagsággal. Erre mint érték- és identitásadó közösségre tekintenek, ráadásul ezek kiterjedt kapcsolatrendszerük miatt értékesítési (termelői vásárok, kézműves piacok) és kiállítási lehetőségeket biztosítanak a helyi kézműveseknek. Az egyesületekbe tömörült kézművesek olyan közösségként tekintenek magukra, akik azonos értékrendszerrel bírnak, a hagyományok tisztelete és megőrzése, a kulturális örökség továbbvitelének a szándéka elsődleges, valamint az alkotásvágy, amely az önkifejező művészi tevékenység révén valósul meg. A következő táblázat a kézművessé válás indítékait foglalja össze.

1. táblázat

A kézművesség tevékenység motivációi B.-A.-Z megyében

Kézművessé válás indítékai	Jellemző	Példa
Generációkon átívelő családi hagyomány folytatása	Az erős lokális identitás egybe-kapcsolódik a családi hagyomány folytatásának igényével.	Kovács Szabolcs népi bútorfestő mezőkövesdi festőasztalos családból származik. Nagyapja és édesapja is híres festőasztalos volt. 1984 óta rendelkezik saját műhellyel a Hadas városrészben. Bár korábban még végzett asztalosmunkát is, ma már csak bútorok festésével foglalkozik. Festett

¹¹ A bricoleur (barkácsoló) nem kész lineáris tervvel áll elő, hanem a kontextus elemzése során újra és újra átgondolja céljait, módszereit. A bricolage hozzáállás szükségszerűen fluid, változó. A nyitottság, rugalmasság, kreativitás a bricoleur attitűd alapelemei.

Kézművessé válás indítékai	Jellemző	Példa
		bútorai (szekrények, ládák, székek, komódok) keresettek, de készít festett kitzűzőket és hűtőmágneseket is. Nincs sem helyi, sem országos konkurens. Gyermekai nem folytatják mesterségét.
Kikopott hagyomány felélesztésének a szándéka	Erős lokális identitás vezérli a kézművest.	Fehér Tibor fazekas, Mezőkövesden született, nagyszülei a Jászságból költöztek a településre. Szülei értelmiségiek voltak. A fazekas szakma alapjait a Képző- és Iparművészeti Gimnáziumban tanulta Budapesten, ahol keramikus végzettséget szerzett. A középiskola elvégzése után Budapesten dolgozott keramikusként, majd 1982 hazaköltözött Mezőkövesdre. Kezdetben bérkorongozást vállalt, majd vett egy parasztházat a Hadas városrészen, amit fazekasműhelyként rendezett be. Munkáiban a közép-tisza-vidéki fazekas hagyományok motívumkincsére épít, elsődlegesen a mezőcsáti és tiszafüredi hagyományokat emeli be alkotótevékenységébe. Gyermekai nem folytatják munkáját.
A kézműves tevékenység felélesztése	Nem a lokális identitás miatt értékelődik fel a kézművesség, hanem annak művelése értéként tételeződik a kézművessé váló személy számára.	Pető Anna mezőkövesdi mézeskalácsos 1993-ban költözött Miskolcra Mezőkövesdre, és ekkor jött az ötlet, hogy mézeskalácsossággal kezd foglalkozni. A mesterség fortélyait Radics László debreceni mézeskalácsostól sajátította el, akinek a termékeit azóta is árulja. 1999-ben vette birtokba Mezőkövesd egyik legszebb műemlék épületét a Hadas városrészen, ami azóta is a családi vállalkozás helyszíne. Műhelye nyitott, kezdetektől része a műhely tevékenységének a turisták fogadása, kézműves foglalkozásokat (gyerektábor) is tart, aminek keretében a gyermekek maguk is készítenek mézeskalácsos termékeket. A műhelyben található boltban értékesítik az elkészített termékek jelentős részét. Korábban 4 mézeskalácsos is működött a városban, mára azonban helyben nincs konkurenciája. A mesterséget fia fogja továbbvinni.

Kézművessé válás indítékai	Jellemző	Példa
Egyedi, megváltozott élethelyzet	Nyugdíjba vonulás követően az aktív tevékenység fenntartása egy új hobbival (jellemzően nők).	A Hegyaljai Szappanműhely (Mád) létrehozója a nyugdíjazását követően hobbi szinten kezdett el vegyszermentes, kézműves technológiával szappanokat készíteni. A manufaktúrális körülmények között előállított szappanok jellemzően gyógnövények, fűszerek és különböző növényi olajok felhasználásával készülnek, de a környékről származó alapanyagokat (pl.: kecsketejet, zeolitot és kaolint) is felhasználja. Gyakran tart nyitott műhelyében bemutatókat, és viszonteladóknak is értékesíti termékeit. Gyermekai nem viszik tovább a mesterséget.
	Háztartásbeli nők szabadidő-hasznosítása.	Az Ózdról Vadnára visszaköltöző értelmiségi család harminc év körüli nőtagja szabadidejének hasznos eltöltése céljából biolekvár-készítésbe kezdett, s mivel családja nem fogyasztott túl sokat, egyedi termékeit elkezdte ismerőseinek ajánlani. Innovatív termékei mára a fő megélhetési forrást jelentik a családnak. Miután a nyitott műhelyük turisták által nem látogatott településen található, így kezdetben kézműves vásárokon értékesítettek, de egy idő után átálltak az online értékesítésre.
	Rendszerváltást követő időszakban munkanélkülivé válók.	A 67 éves Kiss Mátyás fafaragó régi mezőkövesdi családból származik, felmenőinek nincs köze kézműves tevékenységéhez. A kommunista időszakot egyértelműen úgy éli meg, mint akit a rendszert kritizáló nézetei miatt üldöztek. Korábban a Volánál dolgozott, főiskolai végzettséggel rendelkezett, 1989-ben politikai nézetei miatt kirúgták, és így új megélhetés után nézett. Eleinte asztalos tevékenységet folytatott, kerítéseket készített, később felfedezi a mezőkövesdi fafaragó népművészet emlékeit, majd tevékenységét később a teljes magyarországi motívumkincs feltérképezésére is kiterjeszti. Nem volt mestere. 1993-ban indult el a vállalkozása egyedi kapuk, kerítéselemek, lambériák, hajópallók, élvédők és szegélylécek, sa-

Kézművessé válás indítékai	Jellemző	Példa
		<p>rokkonzolok, sarokdíszek, oromdíszek, csúcspdíszek, kapukoronák, ablakdíszek készítésével. A megrendelői igények alapján jellemzően táji mintákat használ, így főleg egyedi termékeket állít elő. Nincs a térségben és az országban sem konkurenciája. Nem lesz senki, aki folytatja tevékenységét.</p>
Kíváncsiság		<p>Bodnár Sándor kézműves sajt készítő, akit a kíváncsiság vitt a sajt készítés irányába, ugyanis meg akarta érteni, hogy a tejből milyen folyamat részeként lesz kemény sajt. A mádi sajt brand gazdája annyira eltökélt volt, hogy családi kapcsolatait kihasználva még egy svájci alpesi sajtmanufaktúrában is tudta tanulmányozni a sajt készítési eljárásokat. Autodidakta módon kikísérletezte a kecske- és tehénsajtjai minőségi előállításának lépéseit. Az érlelt tehén- és kecskesajtokat készítő vállalkozás kemény, félkemény és lágy sajtertermékeket is előállít 2010 óta. A termékek között megtalálható különleges ordatorna, savóméz, gyümölcsjoghurt, de készítenek sajtbonbonokat is (ezek különböző fűszerekben, magvakban forgatott sajt falatok). Csak természetes alapanyaggal dolgoznak, mesterséges adalékot nem használnak. A műhelye nyitott a turisták előtt, van csoportos sajt kóstoló, ha igény mutatkozik, akkor a sajt készítés folyamata is bárki számára megismerhető. A településen nincs más kézműves sajt készítő, korábban sem volt.</p>
Rehabilitáció	Bizonyos társadalmi csoportok (pl. megváltozott munkaképességű) (re)integrációja	<p>A Vámosújfalui Búzavirág Alapítvány három kézműves műhelyt működtet. 1997-ben született meg az elképzelés, miszerint a vakok és gyengénlátó fiatalok életében fontos lenne egy olyan vidéki közegben kialakított rehabilitációs lakóotthont létrehozni, ami nagyobb esélyt biztosít a társadalomba integrációhoz. Az intézmény gyógypedagógus vezetőjét a fővárosból vidékre való költözésében a rehabilitációs</p>

Kézművessé válás indítékai	Jellemző	Példa
		<p>szakma megújítása is motiválta. Három kézműves alaptevékenység a fazekasság, a szövés és a vesszőmunkák készítése, amelyet az állandó ápolásra és önálló élet kialakítására képes kézműves fiatalok végeznek. Minden műhely vezetője jártas az adott kézműves mesterségben. A szövő és kosárfonó műhely két vezetője maga is megváltozott munkaképességű. A fazekas termékek közül továbbviszik a pataki hagyományokat elsődlegesen a formavilág és a motívumok szintjén. A műhelyekben manufaktúraként működnek, minden alkalmazott egy meghatározott munkafolyamatot végez, de minden munkafolyamat kézműves tevékenység. A műhelyekben rendszeresen tartanak bemutatókat.</p>

Forrás: saját gyűjtés

A *generáción átívelő családi hagyomány folytatása* szinte alig fordul elő a vizsgálatba vont három turisztikai térségben az interjúalanyok között, mindössze Mezőkövesden egy bútorfestő, illetve Tokajban és Erdőbényén egy-egy kádár olyan, aki többgenerációs kézműves család tevékenységét viszi tovább. Ám úgy tűnik, hogy a folytonosság az erdőbényei kádár kivételével náluk is meg fog szakadni. Ez arra utal, hogy néhány évtizeden belül ez a típusú kézművessé válás teljesen jelentéktelen szerepet fog betölteni, ami alapvetően nehezíti a helyi kézműves hagyomány továbbörökítését. A kézművessé válást a *kikopott hagyomány felélesztésének szándéka is motiválhatja* – ezen esetek többségében erős lokális identitás vezérli a térségből elköltöző, majd oda visszatérő személyt arra, hogy kézműves tevékenységével felélesszen hagyományos kézműves tevékenységeket, és szerepet vállaljon a helyi hagyomány újraélesztésében. A Mezőkövesden működő egyetlen fazekas ilyen megfontolásból költözött vissza szülőföldjére, és úgy sajátította el a fazekas-mesterséget, hogy előtte családjának semmiféle kapcsolata nem volt a kézművességgel. A sárospataki úri hímzést felélesztő hímzőasszonyok esetében is azt látjuk, hogy a helyi, egyedi értékeket képviselő kulturális örökség továbbvitele a cél. De az úri hímzés esetében, miután az rendkívül munkaigényes, és a termékek csak extra magas áron értékesíthetők, a piaci haszon szerzése az esetek többségében nem elsődleges. Ennél jelentősebb szerepet játszik a gondos eredeti motívumkincs felhasználásával készült igényes termékek előállítására. Ezeket egyházközségeknek, múzeumoknak ajánlják fel. Indíték lehet továbbá a *kézműves tevékenység felélesztése is* – ebben az esetben nem a lokális identitás miatt értékelődik fel a kéz-

művesség, hanem annak művelése értéként tételeződik a kézművessé váló személy számára. Ilyen esetben nem erős a helyi hagyomány felélesztésének vagy továbbvitelének a szándéka. Az, ha megjelenik egyáltalán, a motívumkincs részleges felhasználásban érhető pusztán tetten.

Mindezekon kívül a kézműves tevékenység felé fordulást okozhatja egyedi, megváltozott élethelyzet is. Ennek első jellemző típusa az, amikor nyugdíjba vonulás után az aktív tevékenység fenntartása érdekében válik valaki kézművessé. Olyan személyekről, elsődlegesen nőkről van szó, akiknek korábban semmiféle kapcsolódása nem volt a kézművességhez, és ún. *hobby kézművesként* indult el a karrier, amely mára az alkotás öröme mellett jelentős bevételi forrást is hoz. Második altípusnak tekinthető az, amikor háztartásbeli nők *szabadidő hasznosítása céljából* fognak bele kézműves tevékenységbe. Újabb típust azok a személyek jelentenek, akik a *rendszeráltást követő időszakban munkanélkülivé* váltak, és a korábbtól eltérő megélhetési forrásként jelenik meg a kézműves tevékenység. Ezzel összefüggésben *a kézművesség iránti érdeklődés fő motivációja lehet még egyéni szinten a kíváncsiság is, de kézműves műhelyek rehabilitációs célból is létre jöhetnek.* A vizsgált térségben erre Vámosújfaluban megtalálható a Búzavirág Alapítvány kezdeményezése, ahol a három kézműves műhely azzal a céllal szerveződött meg és működik nyereségesen, hogy a vakok és súlyos látássérültek önálló életvitelét, rehabilitációját előmozdítsa. A sárospataki kerámiamanufaktúra esetében is kulcsfontosságú a hátrányos helyzetű embereknek való esélykínálás.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kézművesek rekrutációs bázisának heterogenitása, az erre a tevékenységre alapozott megélhetési nehézségek egyértelművé válása, valamint a mesterségre vonatkozó tudás családon belüli átörökítésének megszakadása vezet oda, hogy mára a megyében tevékenykedő kézművesek jelentős hányada az idősebb generációhoz, pontosabban a 60 év feletti korosztályba tartozik. Az esetek többségében nem mutatkozik semmi esély arra, hogy a kézműves tevékenységet valamelyik gyermek vagy családtag folytassa.

A sokgenerációs kézműves családok tevékenységének végérvényes megszakadása is bekövetkezhet, ami gyakran magának a kézműves tevékenységnek a településen való folytatását is veszélybe sodorja. Ezt emblematikusan szemlélteti a sárospataki mézeskalácsos hagyomány kihalása. Tíz évvel ezelőtt még a Veres Sándorné által készített sárospataki mézeskalácsot azért tekintették egyedinek és különlegesnek, mert azon kívül, hogy négy generáción át saját titkos recept alapján készítette termékeit, szinte egyedülként az országban nemcsak megvásárolni lehetett nála a termékeket, hanem lehetőséget kínált a műhelybe való betekintésre is. 2015-ben bekövetkezett halála után nemcsak a nyitott műhelye szűnt meg, hanem kézműves tevékenységének folytatója híján Sárospatakon nincs többé mézeskalácsos mester. Veres Sándorné értékes műhelye a Rákóczi Múzeum Látványtárában tekinthető meg. A nyitott mézeskalácsos műhely múzeumi látványosság lett, az élő kulturális örökség muzealizálódott.

Bibliográfia

BRUNER 2005

Edward M. BRUNER: *Culture on Tour. Ethnographies of Travel*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 2005.

COHEN 1988

Erik COHEN: Authenticity and commoditization in tourism. *Annals of Tourism Research* 15/3. 1988, 371–386.

CONSTANTIN – SORIN 2021

Passing a Triple Frontier. Traditional Civilization and Sustainable Development in Borsod-Abaúj-Zemplén, Maramureş & Zakarpattia. Ed. Bărbulescu CONSTANTIN – Mitu SORIN. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021.

CSURGÓ 2014

CSURGÓ Bernadett: A vidék nosztalgiaja. Kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három északalföldi kistérségben. *Socio.hu* 4/2. 2014, 1–20.

EADINGTON – SMITH 1992

Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism. Ed. William R. EADINGTON – Valene L. SMITH. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1992.

FEHÉR – KÓRÓDI 2008

FEHÉR István – KÓRÓDI Márta: *A vidéki turizmus fejlesztése*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház, 2008,

FEJŐS – SZÍJÁRTÓ 2003

Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata: tanulmányok. Szerk. FEJŐS Zoltán – SZÍJÁRTÓ Zsolt. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2003.

JÁSZBERÉNYI 2020

A kulturális turizmus sokszínűsége. Szerk. JÁSZBERÉNYI Melinda. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2020.

KÁNTOR – KOTICS – GULYÁS – LAJOS 2021

Barbara KÁNTOR – József KOTICS – Klára GULYÁS – Veronika LAJOS: Genius Loci: Anthropological Research of Gastronomic and Handicraft Heritage Elements in Borsod-Abaúj-Zemplén County. In: *Passing a Triple Frontier. Traditional Civilization and Sustainable Development in Borsod-Abaúj-Zemplén, Maramureş & Zakarpattia*. Ed. Bărbulescu CONSTANTIN – Mitu SORIN. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, 13–52.

MICHALKÓ 2004

MICHALKÓ Gábor: *A turizmuselmélet alapjai*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2004.

MICHALKÓ – VIZI 2001

MICHALKÓ Gábor – VIZI István: A turizmus mint globalizációs jelenség Magyarországon. *Iskolakultúra* 2001/1. 10–19.

MINORICS – GONDA 2015

MINORICS Tünde – GONDA Tibor: Kézműves és gasztrokulturális örökségünk turisztikai hasznosítása. In: *Szőlő, bor, turizmus. Tanulmányok a szőlészet, borászat és a borturizmus témaköréből*. Szerk. OROSZI Viktor György. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 2015, 102–115.

NAGY 2020

NAGY Katalin: Kulturális utak fejlesztése, menedzselése a nemzetközi tapasztalatok tükrében In: *Sárospataki turizmusfejlesztési tanulmányok 2020*. Szerk. DANKÓ László. Sárospatak, Sárospatak és Környéke Turizmusáért Egyesület, 2020, 169–189.

PUSZTAI 2003

PUSZTAI Bertalan: Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In: *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset*. Szerk. PUSZTAI Bertalan. Szeged, JATEPress, 2003, 9–21.

PUSZTAI 2016

PUSZTAI Bertalan: A turizmus mint médium. In: *Replika* 96–97/1–2. 2016, 11–17.

RÉGI 2017

RÉGI Tamás: A turizmus és társadalmi változás kapcsolatának néhány antropológiai és szociológiai értelmezése. In: *Turizmus és transzformáció*. Szerk. RÉGI Tamás – RÁTZ Tamara – MICHALKÓ Gábor. Orosháza–Budapest, Kodolányi János Főiskola–MTA CSFK Földrajztudományi Intézet–Magyar Földrajzi Társaság, 11–27.

TÓTH 2016

TÓTH Benedek: Helyi kultúrák újratöltve: a turizmus későmodern mediatizációja és a tér értelmezésének modern fordulata. *Replika* 96–97. 2016, 27–37.

TÓTH–NAGY–HEGEDŰS 2017

TÓTH Bettina – NAGY Gyula – HEGEDŰS Gábor: A helyi értékek és hungarikumok turisztikai attrakcióvá való fejlesztési lehetőségei alföldi példákon keresztül. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 2/2. 2017, 4–19.

ZÁTORI 2016

ZÁTORI Anita: A fesztiválturizmus elméleti aspektusai. In: *Fesztiválturizmus*. Szerk. JÁSZBERÉNYI Melinda – ZÁTORI Anita – ÁSVÁNYI Katalin. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016, 15–33.

<https://doi.org/10.1556/9789634540083>

TANÁR-DIÁK INTERAKCIÓK AZ OSZTÁLYTEREMBEN

KOVÁCSNÉ DURÓ ANDREA

Az interakció napjainkra interdiszciplináris fogalomként vált: szociálpszichológiai, kommunikációelméleti és pedagógiai oldalról egyaránt értelmezhető. A tanórákon megvalósuló interakciós láncolat keretében „a tanár meghatározott céllal jelenik meg, kölcsönhatásba lép az akár egymással is érintkezésbe kerülő tanítványaival, aktuális tartalmi és módszertani feladatokat ellátva eközben. Végül ezek a lejátszódó akciók-reakciók határozzák meg a folyamat sikerességét.”¹ Ebből következően a pedagógusok személyiségének, interakciós képességeinek, tevékenységrendszerének vizsgálata már a '60-as évektől kiemelt kutatási témává vált. Flanders elsődlegesen a verbális elemekre fókuszált, Cheffers pedig, megfigyelései során, a non-verbális sajátosságokra helyezte a hangsúlyt. Mivel a tanár személyisége, viselkedése tanítványai számára is mintául szolgál; fontos tényező, hogy milyen együttműködés alakul ki közöttük, a pedagógus hogyan képes támogatni a megfelelő kapcsolat kialakulását, hogyan reflektál az órai történésekre.²

Az interakciók feltárhatók kvantitatív módszerrel, megfigyeléssel és kvalitatív módon, pl. a videón rögzített óra támogatott felidézésével és elemzésével.³ Jelen tanulmányban egy harmadik metodikát alkalmazva, reflexiós kérdőív segítségével, a tanárjelöltek tanórával kapcsolatos megállapításai tükrében vizsgáltam az adott kérdéskör egyes aspektusait. Ez a szemléletmód a pedagóguskutatások újabb irányvonalát képviseli, hiszen a reflektív gondolkodás, az önreflexió a leendő pedagógusok képességfejlesztése szempontjából is egyre hangsúlyosabbá válik.⁴

Az induktív, leíró stratégiát alkalmazó kutatásom elsődleges célja a levelezős tanár szakosok saját tantermi óráin megvalósult, a tanár-diák interakciók meghatározott területeihez fűződő tapasztalatainak, valamint a megfogalmazások tartalmának és szakszerűségének feltárása. A személyes élmények felidézése és elemzése elsősorban azért fontos, mert hozzájárulhat a tanórák átgondoltabb megtervezéséhez és kivitelezéséhez. A tanárjelöltek feladata ugyanis az volt, hogy egy általuk megtartott, szakjukhoz kötődő tanóra alapján fogalmazzák meg gondolataikat.

A mintát azok a levelezős, többségében szakmatanár szakos hallgatók (36 fő) alkották, akik a 2021-es tavaszi szemeszterben a *Követő szeminárium* résztvevői voltak, és tantermi órát elemeztek. A tanárjelöltek válaszai egyöntetűen egy általuk

¹ VINCZE 2013, 61.

² GAÁL – JÁSZI é. n. 2.

³ GAÁL – JÁSZI é. n. 3–5.

⁴ FALUS 2001, 21–28.

„sikeresnek” ítélt tanórához kötődtek, amelyek közül 23 középiskolában megtartott óra volt.

A kutatás során, feltáró módszerként a „Reflektálás a tanítási órára”⁵ kérdéssor adaptált változatát alkalmaztam; feldolgozó metodikaként pedig strukturált tartalomelemzést végeztem.

Jelen tanulmányban a tanár-diák kölcsönhatások alábbi területeit vizsgáltam: a nehézségek előrelátása; tanulásszervezés; a tanár alkalmazkodási képessége; a diákok bevonása az órán. (1. sz. melléklet) Az említetteken kívül a tanár-diák interakciók lényeges eleme a közöttük megvalósuló diskurzus is, amelynek sajátosságait egy másik írásomban fejtettem ki⁶, ezért a kommunikáció témakörével csupán érintőlegesen foglalkozom.

Bár a legkörültekintőbb tervezés sem biztosítja feltétlenül a tanítás sikerét, mégis elengedhetetlen a tanóra teljes menetének részletekbe menő átgondolása, amely a felmerülő nehézségek esetén jelentősen megkönnyítheti a tanárjelöltek pillanatnyi döntését. Ezért igen lényeges annak feltárása, hogy a hallgatók törekedtek-e a lehetséges problémák és azok megoldásának átgondolására (5.)⁷. A kezdő tanárokat ugyanis a mozaikos tervezés jellemzi, az órai sikertelenségek okát pedig általában a diákokban látják.⁸

E tekintetben 32 tanárjelölt nyilatkozott arról, hogy előzetesen átgondolta a várható nehézségeket, s a fentiekkel összhangban, elsősorban a tanulókkal kapcsolatos problémákat nevezett meg: a diákok hiányos előismereteit, alacsony tudásszintjét, nem megfelelő képességeit, alulmotiváltságát. A válaszadók mintegy harmada (10 fő) számára a legnagyobb gondot a fegyelmezés jelentette. Sőt volt, aki tipikus Z generációs jellemzőkre is kitért: „Nem szívesen végzik azokat a feladatokat, amiben írásra, olvasásra van szükség.” (3. kérdőív) Többen saját magukat is megnevezték a probléma lehetséges forrásaként, főként az időkezelést az IKT-eszközök használata miatt. Megoldási javaslatuk főként az aktuális szituációhoz való igazodásra utaltak: a tervezett módszerek (pl.: empátiagyakorlat, interaktív előadás), munkaformák (egyéni, páros, csoportmunka), valamint a motiváló értékelési eszközök (kisötös, dicséret) alkalmazását illetően.

Az órai interakciók sikeressége jelentős mértékben függ a tanulásszervezés (8.) sajátosságaitól is, amelyek vonatkozásában a tanár szakos hallgatók véleménye igencsak megoszlott. Kritikájukat leginkább ez a kérdés váltotta ki. Teljesen problémamentes osztályvezetésről egyetlen adatközlő esetében sem beszélhetünk. A válaszokból ugyanakkor csak kevés esetben tükröződött a konfliktusok megelőzésének, a prevenció jelentőségének – mint leginkább célravezető megoldási módnak – a felismerése. A legnagyobb gondot az óra menetét folyamatosan megtörő beszélgetések, a diákok figyelmének hiánya jelentette. Ezeket a magatartási problémákat a jól ismert módokon igyekeztek kezelni: felemelték a hangjukat, elhall-

⁵ HAJDÚ 2002. In: SZIVÁK 2014, 102–103.

⁶ KOVÁCSNÉ DURÓ 2022.

⁷ A zárójelben feltüntetett sorszámok a kérdés kérdőívben elfoglalt helyét jelzik.

⁸ SZIVÁK 1999, 7–11.

gattak, a fegyelmezetlen gyerekeket szólították fel válaszadásra, a tanuló zavaró viselkedését negligálták, nonverbális kommunikációs eszközökkel éltek, a diákokkal a szabályokat megbeszélték. A válaszok mindenekelőtt a hallgatók problémaérzékenységéről tanúskodtak, hiszen a leendő pedagógusok ingerküszöbétől is függ, mit tekintenek zavaró tényezőnek, és milyen megoldásokat tartanak célravezetőnek. A kevés gyakorlati tapasztalat következtében a tanárjelöltekre egyébként is jellemző, hogy csak egy szempontból elemzik a problémát; döntési helyzetekben kevés a cselekvési repertoárjuk, amelyből választani tudnak.⁹

A tanórán alkalmazott, a tanár-diák és a tanulók közötti interakciókra számos lehetőséget kínáló munkaformák közül a tanárjelöltek döntő többsége (33 fő) a frontális munkát részesítette előnyben, 19-en szerveztek csoportmunkát, 14-en egyéni feladatot adtak, és csak 8 fő élt a páros munka lehetőségével. Az adatok jól mutatják, hogy a „komfortzónán belül maradás” jellemezte az adatközlőket, amely szorosan összefügg azzal a közismert ténnyel, hogy a hallgatók diákként és a gyakorlatok keretében is a frontális oktatással kapcsolatban szerzik a legtöbb, mintául szolgáló tapasztalatot, ezért „a szerint tanítanak, ahogy őket tanították, nem a szerint, amit nekik tanítottak”.¹⁰ Ugyanakkor az óra változatosabbá tétele érdekében 27-en kombinálták a különféle munkaformákat; jellemzően a frontálishoz társítva másik típust. Eredményesség tekintetében meghatározó volt az a nézet, amely szerint a tanártól kiinduló kommunikáció az információ-elsajátíttatás leghatékonyabb módja. Emellett azért megjelentek a tanulók aktívabb interakcióját támogató megoldások is, mint a diákok különféle tevékenységekbe bevonása, az önálló gondolatok kifejtésére ösztönzésük, ill. a kérdés-felelet módszer alkalmazása: „Az óra többségét az interaktív tanulásszervezés tette ki, ahol a diákok csoportokban [...] és páros munkában [...] dolgoztak [...] a tanulók [...] végig aktívak, motiváltak voltak, játszva tanultak, igényes produktumot állítottak elő.” (33. kérdőív) A csoportmunka előnyeit tekintve a – munka világában is alapvető követelményként megjelenő – szociális kompetenciákat nevezték meg: mint a tanulók közötti aktív kommunikációt, a közös feladatmegoldást, az összehangolt munkavégzést, az együttműködési képesség fejlődését. Bár eltérő mértékben, de majdnem minden hallgató (33 fő) elégedett volt az általa választott munkaformával. A reflexiók tartalmi színvonalát ugyanakkor jelentősen meghatározta, hogy nem minden hallgató számára volt ismert a munkaforma fogalma, ezért előfordult, hogy egyesek a módszerekkel, mások pedig a didaktikai feladatokkal azonosították.

A tanár-diák interakciók eredményessége a tanárjelöltek alkalmazkodási képességétől is függ (13.). Az ezzel kapcsolatos hallgatói megnyilatkozások némi el-
lentmondást tükröztek, hiszen az 5. kérdéssel részben átfedést mutató szempontok alapján a várható nehézségekről jóval kevesebben (21 fő) írtak. A nem konzekvens válaszadás vélhetően azzal is összefüggött, hogy míg a korábbi kérdés a tervezéshez fűződött, ez utóbbi az órai tevékenységekhez kapcsolódott. A szubjektív ténye-

⁹ BERLINER 2005, 86.

¹⁰ FALUS 2001, 24.

zók közül – a többség számára – a tanulók fegyelmezetlensége, érdeklődésének hiánya, elkalandozó figyelme, órai passzivitása jelentett főként gondot; az objektív tényezőket illetően a megfelelő időgazdálkodás és a száraz tananyag adott aggodalomra okot. A tanórai nehézségekre számító hallgatók javaslatai alapvetően az osztály/csoport igényeihez igazodó, módszertani változtatásokra irányultak. Így a vizuális információközlést előtérbe helyező, szemléltető eszközök (pl.: ppt, kisfilm) alkalmazása, az interaktivitásra jobban építő, gyakorlati feladatokkal, kérdésekkel és saját példákkal színesített megbeszélés, ill. a csoportmunka beiktatása szerepelt. Jóval kisebb számban fordultak elő az óra menetének percre pontos megtervezését, ill. a rendelkezésre álló idő folyamatos kontrollálását tartalmazó megoldások. Érdeemes még megemlíteni, hogy a kommunikáció szerepét csak két hallgató emelte ki, pedig az interakciók egyik legfontosabb tényezője és a tanárjelölteknek viszonylag kevés lehetősége adódik a professzionális tanórai diskurzusok elsajátítására: „Izgatott voltam, mert tudtam, hogy 17–18 éves nagykamaszokkal nem biztos, hogy egyszerű lesz a kommunikáció. Bár mindvégig gondoltam, hogy az 'irányító' én vagyok! [...] Kedvesen és szeretetteljesen fordultam a tanulók felé, én is ezt kaptam viszonzásul.” (32. kérdőív) A 15 nemleges választ adók indoklása általában 3 szempontot foglalt magában: a „tananyagot én állítottam össze, tehát tudtam, hogy mi után mi fog következni” (1. kérdőív), „ismertem a diákokat és tudtam differenciálni” (35. kérdőív), „bízom abban, hogy érdekelni fogja a csoportot az óra témája” (6. kérdőív).

A többség vélekedése szerint (26 fő) a tanórák közben nem történt váratlan, zavaró esemény. Ennek okát főként abban látták, hogy alaposan felkészültek, és rugalmasan tudtak alkalmazkodni az adott szituációkhoz. 10 fő vélekedett úgy, hogy az órán szembesült olyan problémával, amire előzetesen gondolhatott volna. Ezek a nehézségek jellegzetesen a tanulók órai viselkedésével, az időhiánnyal és az IKT-eszközök kezelésével függtek össze: „az óra folyamán többször [...] hangot adtak a tanulók annak, hogy nem akarnak vázlatot írni [...] Jellemző a tanulókra, hogy nem várnak, mindent azonnal akarnak közölni, hangosan, gyakran nem odaillő dolgokat mondanak...” (3. kérdőív) „Az óra utolsó ellenőrző részére már nem maradt időnk, amelyben [...] megbeszéltük volna [...] a Kahoot! feladat helyes válaszait.” (7. kérdőív) Meglátásom szerint a tanárjelöltek talán túlságosan is pozitívan ítélték meg óravezetésüket, a diákokkal való kapcsolatukat, együttműködésüket; s nem törekedtek az órai helyzetek komplexebb elemzésére. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy a hallgatók által megnevezettnél több megakadás fordulhatott elő a tanórákon, de ezeknek vagy nem tulajdonítottak jelentőséget, vagy nem kívántak nyilatkozni róluk. Talán éppen azért, mert nem szerettek volna alkalmatlannak, hiányos pedagógiai-pszichológiai felkészültségűnek látszani, holott a „szakma elsajátításának” intenzív szakasza valójában a gyakorlatokkal kezdődik, amelyet – a pályára kerülve – az élethosszig tartó tanulásnak kell követnie.

A diákok tanórai tevékenységekbe való bevonását (14.) az adatközlők – 5 hallgató kivételével – szintén pozitívan ítélték meg; s a folyamatos munkáltatást a jellegzetes órai tevékenységek megnevezésével igazolták. Döntően a kérdés-felelet

módszer alkalmazásáról írtak, amely azonban nem minden esetben váltotta ki valamennyi tanuló aktivitását; szemben a jegyzeteléssel, a vázlatírással és egyéb gyakorlati és játékos feladatokban való részvétellel. Az ellenpéldákat megemlítők válasza a kérdés félreértéséről tanúskodott, mert indoklásaikban azt részletezték, hogy nem minden gyerek kapott külön feladatot. Ugyanakkor a tanárjelöltek csak elvétve idéztek fel olyan helyzeteket, amelyekben a diákok egymásnak tettek fel kérdéseket. Ebből következően leszűkítetten, a tanár által generált szituációkban való közreműködést értették a tanulók tevékenysége alatt. Néhányan (4 fő) a gyerekek aktív figyelését is idesorolták. E tekintetben azonban megkérdőjelezhető, hogy valódi, összpontosított figyelemről beszélhetünk-e minden diák esetében, vagy inkább „álaktivitás szindrómáról” van szó: az érdeklődést mutató tekintetek mögött megbújó szimuláns viselkedésről.¹¹

A tanulók érdeklődését illetően 16–20 volt az igent, ill. nemet megjelölők száma. Az előbbi csoportba tartozók szerint minden gyerek érdeklődött az órán, hiszen nem tapasztalták az unalom, a nyugtalanság jeleit – bár elismerték, hogy a gyerekek figyelmének intenzitása változó volt. A szűkszavú válaszokból azonban nem derült ki, hogy min alapult ez a megállapítás, pedig a nézetek bővebb kifejtése számos információval szolgálhatott volna annak elemzéséhez, hogy konkrétan milyen tanulói megnyilvánulásokat tartottak az érdeklődés kifejeződésének. A tanulók figyelme, helyes válasza, jegyzetelése ugyanis nem feltétlenül függ össze a téma iránti érdeklődéssel. A pedagógus utasításainak végrehajtása lehetett a konform viselkedés mutatója is, de a tanár személyiségének kedveltsége is szerepet játszhatott benne. A tananyag iránti pozitív attitűdöt – leginkább – az az adatközlő érzékelte, akinek a tanítványai megjegyezték, mennyire gyorsan telt el az idő; vagyis a diákok kellemes élményét az időérzékelés szubjektivitásával hozta kapcsolatba. Feltevésünk szerint közelebb áll a valósághoz azok véleménye, akik szerint nem minden tanuló mutatott azonos érdeklődést az órán (beszélgettek, rajzoltak, telefont nyomkodtak). Ilyenkor a téma színesítésének bevált módja a saját, személyes tapasztalatok felidézése, az anekdotázás, a humor, a célzott kérdezés és a szemléltetés volt. Az érdeklődés hiányával kapcsolatos hallgatói indoklásokban különféle szempontok merültek fel. Köztük a diákok aktuális fizikai és érzelmi állapota, a Z és az alfa generációt jellemző, hosszabb távú, koncentrált figyelem hiánya, a tanulók társadalmi, családi és szociális helyzete (pl. az iskola melletti munkavállalás). Sőt, érdekes tényezőként az ülésrend is felmerült; az egyik tanárjelölt szerint ugyanis főleg az ablak mellett ülők bizonyultak érdektelennek, a külső ingerek az ő figyelmüket jobban elvonták az óra anyagától. Összességében megállapítható, hogy a válaszokban sokféle attribúció jelent meg. Az eltérő megközelítés (igen-nem válasz) mögött gyakorta hasonló indoklás állt, ami egyértelműen mutatta ugyanazon jelenség eltérő nézőpontból való megítélését.

A minden gyerek hozzászólását firtató kérdésre 34 hallgató felelt igennel. Ezzel az eredménnyel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a prioritások kijelölése

¹¹ BÁTHORY 2000, 59.

jelentős mértékben meghatározza a tanórai interakciókban részt vevő diákok számát, hozzászólásuk tartalmát, időtartamát: „aki hozzá akart szólni az órához, annak lehetősége volt rá. Türelmesen meghallgattam a diák véleményét, ezzel példát akartam mutatni a diákoknak arra, hogy hogyan kommunikáljanak egymással.” (7. kérdőív) A tanárjelöltek alapvető törekvése volt e tekintetben, hogy ne csak a jelentkezőknek, hanem a visszahúzódóbbaknak is alkalmat biztosítsanak a reflektálásra. Ezt segítették pl. a frontális oktatás során feltett rövid, irányított, nyitott, ill. gondolatébresztő kérdések, a tananyagról a pedagógussal és egymással való kommunikáció, a tanulói kérdések megfogalmazása. A megvalósítás sem volt azonban mindig problémamentes: a diákok válasza nem minden esetben jelentett érdemi hozzászólást. A nem választ megjelölő tanár szakosok indoklásaiból kiderült, hogy nem minden gyerek élt a megszólalás lehetőségével, mert vagy nem tudott a témához hozzászólni, vagy szégyenlősebb volt.

Az osztályban/csoportban a tanári kérdések egyenletes elosztását az adatközlők majd kétharmada (21 fő) próbálta megvalósítani: folyamatosan kérdezett az egész osztálytól, név szerint mindig mást szólított fel. A 13 nemet megjelölő hallgató válaszai az aránytalanságokra voltak visszavezethetők: elsősorban a gyakran jelentkező, aktívabb, érdeklődőbb tanulókkal való leszűkített kommunikációra. A megnevezett problémák, meglátásom szerint, főként a tanóra kötött időkeretéből és a tananyag mennyiségéből adódnak. Mindez pedig feszített tempójú órátartást követel meg.

A tanári figyelem valamennyi tanulóra irányulásával kapcsolatban 19 igen és 17 nem válasz született. Idealisztikusnak tűnik az az állapot, amelyben egy tanár teljes bizonyossággal állítja, hogy minden tanítványára egyformán tud figyelni az órán. Ennek ellenére vannak olyan helyzetek, amelyekben „közelebb kerülhet” a pedagógus ennek kivitelezéséhez. Az igennel válaszoló hallgatók erre hoztak példákat, amikor óraleírásaikban a kis létszám, a minden tanulói kérdés megválaszolása, a térköszabályozás (padok közötti járkálás), ill. a folyamatos szemkontaktus alapján úgy ítélték meg, hogy valamennyi diákra egyformán figyeltek. Csupán egyetlen esetben volt olvasható a jövőre vonatkozó, rövid önreflexiót is tartalmazó válasz: „A ’nyugtalan’ tanulók, a bizonytalanok, hiányosabb tudásúak külön figyelmet igényeltek. A differenciált oktatásban, módszereiben még fejlődniük kell.” (10. kérdőív) A nem opciót megjelölők többsége elsősorban a nagy osztálylétszámot, az időhiányt, a fegyelmezetlen, hangadó diákok figyelemelvonó szerepét említette meg. A fenti megállapítások egyértelműen utalnak a tipikus kezdő tanári reakciók sajátosságaira, a problémakezelésben való rutin hiányára.

A diákok egymásra figyelését támogató feladattípusokat érintően – vélhetően a feladattípusok definíciójának és jellemzőinek hiányos ismeretéből fakadóan – valamennyi tanár szakos hallgató csupán részleges választ adott: a munkaformák és egyes módszerek szerepét részletezte. Ebből adódóan nem nyílt lehetőség releváns következtetések levonására.

A tanár-diák interakciók egyes tényezőire irányuló kutatásom keretében, a levelezős tanár szakos hallgatók véleménye alapján, az alábbi konklúziók vonhatók le. A tanárjelöltek válaszadása alapvetően tanórai tevékenységük leíró bemutatására

korlátozódott; a szakszerű és elmélyült reflexió, önreflexió általában elmaradt. Összességében megállapítható, hogy az órán felmerülő nehézségeket a megkérdezettek többsége igyekezett előre átgondolni, de nem mindig tudott megfelelő megoldást találni. Ez teljesen természetes, hiszen a spontán reagálás még a gyakorlott pedagógusok számára sem egyszerű feladat, a tanárjelöltekre pedig még inkább érvényes, hogy nem képesek az összetett osztálytermi történéseket egyszerre észlelni.¹² A kezdő pedagógusokra jellemző nézetek a vizsgált mintában is megfigyelhetők voltak: az adatközlők általában önmagukat állították a középpontba, a sikertelenségek okait pedig elsősorban a tanulóknak látták. Ezért a diákok reakcióit is ebből a nézőpontból értelmezték. Tanulásszervezés szempontjából a fegyelmezés jelentette számukra a legnagyobb kihívást, amelynek a kezelését szolgáló cselekvési repertoár kialakításához főként a diákkorukból felidézett tanári viselkedések szolgálták mintaként; bár az ekkor megtapasztalt eljárások reprodukálása nem feltétlenül eredményes a tanórai helyzetek bonyolult kontextusa és a Z és alfa generációhoz tartozó diákok sajátosságai miatt. Az alkalmazott munkaformák tekintetében a frontális oktatás dominanciája továbbra is érvényesült. Ebben, feltételezhetően a már korábban is említett személyes élményekhez kötődően, az információelsajátítás legeredményesebb módjának tartott, tanártól kiinduló kommunikációt preferáló nézetek is szerepet játszottak. Ugyanakkor többen meghaladták ezt a gyakorlatot, amikor a tanulók aktívabb interakcióját támogató munkaformákat is alkalmazták (pl. a csoportmunkát). A tanár szakosok saját alkalmazkodási képességüket, óravezetésüket igen pozitívan ítélték meg. Ennek hátterében valószínűleg az áll, hogy az elemzés tárgyául általuk többé-kevésbé sikeresnek tartott órát választottak.

A reflexiós kérdéssorra adott válaszok tartalmi szempontból jól tükrözték, hogy a tanárjelöltek kevés gyakorlati tapasztalattal rendelkeznek, sőt olykor a fogalmak ismeretének hiánya, pontatlan használata is megfigyelhető volt (pl. a feladattípusoknál). Ezért számos esetben a problémákat nem elég szakszerűen tárgyalták, egyoldalúan közelítették meg (attribúció, projekció érvényesült). Mindebből adódóan a képzés során célszerű még nagyobb hangsúlyt fektetni a hallgatók elméleti és gyakorlati tudásának szintetizálására épülő, reflektív gondolkodásának fejlesztésére.

Bibliográfia

BÁTHORY 2000

BÁTHORY Zoltán: *Tanulók, iskolák, különbségek. Egy differenciális tanítás-elmélet vázlatja*. Budapest, OKKER Oktatási Kiadó, 2000.

BERLINER 2005

David C. BERLINER: Szakértő tanárok viselkedésének leírása és teljesítményeik dokumentálása. *Pedagógusképzés* 3/2. 2005, 71–91. Internet: issuu.com/pedagoguskepzes/docs/pedag_gusk_pz_s_2005-2 (letöltés: 2022. márc. 16.)

¹² SZIVÁK 1999, 7.

FALUS 2001

FALUS Iván: Pedagógus mesterség – pedagógiai tudás. *Iskolakultúra* 11/2. 2001, 21–28. Internet: www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/19415/19205 (letöltés: 2021. szept. 16.)

GAÁL – JÁSZI é. n.

GAÁL Gabriella – JÁSZI Éva: *Pedagógus mesterség. II. modul. É. n. 1–5.* Internet: okt.ektf.hu/data/szlahorek/file/hunline_pedpszi/16_pedagogus_mesterseg/ii_modul_a_pedaggusmestersg.html (letöltés: 2022. júl. 18.)

HAJDÚ 2002

HAJDÚ Erzsébet: Reflektálás a tanítási órára. *Praxis – Módszertani útmutató.* Budapest, ELTE TFK, 2002. In: SZIVÁK Judit: *Reflektív elméletek, reflektív gyakorlatok.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2014, 102–103. Internet: www.eltereader.hu/media/2016/05/Szivak_READER.pdf (letöltés: 2021. febr. 24.)

KOVÁCSNÉ DURÓ 2022

KOVÁCSNÉ DURÓ Andrea: A tanórai diskurzusok sajátosságai a tanár szakos hallgatók véleményének tükrében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 17/2. 2022, 10 oldal. Megjelenés alatt.

SZIVÁK 1999

SZIVÁK Judit: A kezdő pedagógus. *Iskolakultúra* 9/4. 1999, 3–13. Internet: www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/19036/18826 (letöltés: 2022. aug. 13.)

VINCZE 2013

VINCZE Tamás: Az interakció értelmezése, vizsgálatának lehetőségei a pedagógiában. *Iskolakultúra* 23/2. 2013 58–64. Internet: www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/21367/21157 (letöltés: 2022. aug. 13.)

Melléklet**„Reflektálás a tanítási órára” kérdőív adaptált változatának a tanulmányban elemzett kérdései****5. A nehézségek előrelátása**

a) Átgondoltam-e, hogy milyen problémák és nehézségek merülhetnek fel az óra folyamán?

igen, a következőképpen

nem, mert

b) Gondolkoztam-e azon, hogyan fogom ezeket kezelni?

igen, a következőképpen

nem, mert

8. Tanulásszervezés

a) Voltak-e problémáim az osztály vezetésével? Sikerült-e fegyelmet tartanom?

igen, a következőképpen

nem, mert

részben, mert

b) Az alkalmazott munkaformá(k)ban eredményesen dolgoztak a tanulók?

Nevezze meg az alkalmazott tanulásszervezési formá(ka)t, és írja mellé(jük) aszerint, mennyire ítélte alkalmazás/át/ukat eredményesnek, és indokolja meg választát/válaszait.

igen, mert

nem, mert

13. Alkalmazkodási képesség

a) Előzetesen számított-e valamilyen nehézségre a megtartandó órán?

nem, mert

igen, mert

Beváltak-e az általam tervezett megoldások azokkal a nehézségekkel kapcsolatban, melyekre számítottam? Fejtse ki röviden, lényegre törően.

b) Történt valami, amit az óra közben meg kellett tennem, és korábban nem gondoltam, hogy ezzel foglalkoznom kell majd?

nem, mert

ha igen

Mi volt ez? Az óra mely pontján történt? Miért? Hogyan reagáltam?

Volt-e olyan megakadás, probléma az órán, amire számíthattam volna?

Mit kezdtem ezzel a helyzettel?

Adekvát, rugalmas voltam-e a terveimmel az órai helyzethez alkalmazkodva? Fejtse ki röviden, lényegre törően.

14. A diákok bevonása

a) Minden diáknak volt feladata egész órán?

igen, a következőképpen

nem, mert

b) Minden diák érdeklődött egész órán?

igen, mert

nem, mert

Tapasztaltam az unalom vagy a nyugtalanság jeleit? Hogyan kezeltem? Mit tettem ellene? Fejtse ki röviden, lényegre törően.

c) Mindenkinek lehetősége volt hozzászólni az órához?

igen, a következőképpen

nem, mert

d) A kérdéseimet egyenletesen osztottam el a diákok között?

igen, a következőképpen

nem, mert

e) Elegendő figyelmet fordítottam-e minden diákra?

igen, a következőképpen

nem, mert

f) Lehetővé tette-e a feladatok típusa, hogy a diákok odafigyeljenek egymásra?

igen, a következőképpen

nem, mert

**“UN MILIEU ENTRE RIEN ET TOUT”:
THE SELF-ALIENATION OF THE HUMAN CONSCIOUSNESS
IN PASCAL’S *PENSÉES***

RUTH K. LÉVAI

In 1918 towards the end of his life, the French poet Guillaume Apollinaire wrote in a letter to Picasso: “What is there today that is newer, more modern, more denuded and more laden with riches than Pascal?”¹ What was it about this seventeenth century physicist, mathematician, inventor, moralist and religious philosopher that elicited such soaring praise from a surrealist poet over 250 years after his death at the young age of thirty-nine? Although Pascal was without a doubt a scientist of formidable genius, it was not his scientific prowess which won him the greatest admiration among the creative minds of the early twentieth century, nor which continues to feed his buoyant reputation at the beginning of the twenty-first. It was rather his profound insights into the workings of the human consciousness, his understanding in an age of humanism emerging from the Renaissance, that humans are, “un milieu entre rien et tout”, a space between nothing and everything, capable of the highest highs and the lowest lows. If Pascal lived in an age when human apprehension seemed to have reached its zenith, he did not lose sight of its inevitable nadir which did indeed make its advent in the first half of the twentieth century. It was the prophetic genius of this awareness which Apollinaire could not help but extol.

Interestingly, it is Pascal’s collection of various aphorisms and observations which he had started to jot down as notes for a grand apology of the Christian faith, his *Pensées*, or *Thoughts*, which have garnered him the most attention to this day, despite the fact that at the time of his death they remained in quite a jumbled state. Indeed much scholarship on Pascal’s *Pensées* since his death has revolved around trying to establish a coherent order to his thoughts. This has produced several different versions, the most prevalent being that established by Léon Brunschvicg in 1897 and that established by Louis Lafuma in 1962. While this adds an element of clutter to the systematic study of Pascal’s oeuvre, it has the added bonus of more closely resembling the stream of consciousness technique than perhaps any other early modern work other than Montaigne’s *Essais*. As Mary Ann Caws writes in her biography of Pascal, „Part of the fascination in the differing readings is exactly this feeling of the separate orderings and layerings [...] as if we were indeed

¹ COMPAGNON 2007, 415.

entitled to re-readings of Pascal's thoughts in whatever sequence might—at different moments of our life and reading—make most present sense to us.”²

The observations themselves stem from a period in Pascal's life when he was coming to grips with his new identity following an ecstatic religious experience in November 1654, as well as battling an acutely painful degenerative disease and facing social and political ostracism due to his sympathies for the Jansenist movement within Catholicism. The Jansenists, and Pascal along with them, had become the most vocal critics of the casuistic moralism which had come to characterize much confessional practice among the Jesuits at the time. The Jesuits had the powerful Cardinal Richelieu on their side, thus it had not taken long for their opponents to be declared heretics and forced to sign documents disavowing their stance. This touched Pascal's beloved younger sister, Jacqueline, most profoundly as a novitiate of the convent of Port-Royal, center of the Jansenist teaching. Torn in her conscience as to whether or not to bow to the casuistic arguments of her superiors and sign, Jacqueline's health also rapidly deteriorated, and she died in October 1661, one month before the abbess of Port-Royal and all the other faithful therein signed the controversial document, and ten months before her elder brother would follow her.

In January 1655 Pascal himself had taken up residence in *les granges*, a collection of farm buildings set on the top of a hill behind the convent of Port-Royal-des-Champs. Here he joined a group of noblemen known as the Solitaries who were eager to practice an ascetic lifestyle. Although already in frail physical condition, Pascal here followed a self-imposed regimen of fasting and sleeplessness.³

His main idea for the *Pensées* sprung from his intensive reading during this period of two authors, the stoic Greek philosopher Epictetus, and the *Essais* of Montaigne. This he made known to his confessor Father de Saci shortly after his arrival at Port-Royal. He imagined a grand conversation between the two thinkers and their diametrically opposed views of human nature, thus the definition of humans as a space between nothing and everything, equally capable of godlike apprehension and self-restraint, as well as the most blatant foolishness and the basest cruelty. His aim was in a sense to take his reader on a guided tour of their own consciousness, exploring metaphysical truths along the way, but making them more accessible and attractive than Saint Thomas Aquinas or Descartes had done. Pascal did not wish to theorize; he wanted to study the concrete individual in light of the Christian Scriptures.⁴ Pascal believed the reconciliation between the two paths of Epictetus and Montaigne could be found in the Bible, which he also avidly read following his “night of fire” on November 23, 1654, in which he felt certain he had encountered “the God of Abraham, the God of Isaac and the God of Jacob”.

In his commentary on the *Pensées*, Peter Kreeft points out that “Pascal made quite clear in his notes that his book was to begin [...] with [...] death [...] an ex-

² CAWS 2017, 130.

³ O'CONNELL 1997, 108–109.

⁴ ROMEYER 1923, 33.

cellent beginning for his apologetic [...] it slaps us in the face with our own wretchedness, our utter helplessness before the loss of everything”.⁵ Yet Pascal did not content himself with preaching the threat of fire and brimstone in the spirit of a medieval morality play, nor yet did he confine his terrifying description to the inevitability of physical death. For Pascal there existed a hell much more menacing and a death much more final, namely the power of the imagination to blind us to that which is truly good. According to Pascal’s definition of the imagination, it is “that dominant part in humans, the master of error and falsity, and all the more so since it is not always deceitful; for it would be an infallible measure of truth if it were an infallible measure of falsehood. However, since it is more often false, it gives no reliable measure of its quality, affording the same evaluation of truth and falsity”.⁶ The imagination, therefore, is in the pascalian scheme of things rather a faculty of conscience than a neutral faculty of conception.

As William D. Wood writes in his article “Axiology, Self-Deception, and Moral Wrongdoing in Blaise Pascal’s *Pensées*”, „According to Pascal, the central threat to the moral life is neither ignorance of the moral law nor moral weakness. Rather, the central threat to the moral life is self-deception”.⁷ Nothing could be more frightening than this inability to “perceive and respond appropriately to the true value of moral goods”.⁸

The human imagination, with its tendency to be motivated by its own self-serving fantasies, can all too easily dream up reasons to justify the fulfillment of these same fantasies. In his contemplation of this meandering state of the human imagination, Pascal confesses that it leaves him with the terrifying impression of one who has been transported in his sleep to a remote desert island where he “awakes not knowing where he is and without any way of escape”.⁹ Here we recognize an imagination akin to that of Raskolnikov in *Crime and Punishment*, an imagination which induces such a degree of self-deception that in the end it leads to horror and alienation from society and from the self. In its ability to substitute a false, self-serving idea of the good for the supreme absolute good, human consciousness carries the potential to exacerbate the breach between reality and bliss. Pascal writes that “...humans want to be happy, only want to be happy, and cannot help wanting to be happy. But how shall they go about it? The best thing would be to make themselves immortal, but as they cannot do that, they have decided to stop themselves thinking about it”.¹⁰

In his perception that the imagination can temporarily satisfy the human desire for power, knowledge and pleasure, Pascal understood what lies at the root of our

⁵ KREEFT 1993, 25, 141.

⁶ PASCAL 1984, 74 (40), 52.

⁷ WOOD 2009, 357.

⁸ *Ibid.*

⁹ PASCAL 1984, 693 (389), 202.

¹⁰ KREEFT 1993, 134 (168), 171.

failure to live up to our ethical intuitions.¹¹ While he praises the nobility of human thought, most notably in his passage about humans being “thinking reeds”, he also reminds his readers of the fallibility of thought. Human thought, or imagination, at the same moment that it leads us to recognize our superiority over inanimate objects, also leads us to recognize our limitations. We can respond to this latter recognition in one of three ways: humility leading to faith, despair leading to alienation, or indifference and diversion, ultimately also leading to alienation.

Pascal writes that, “our intelligence holds the same place in the order of the intelligible as our body does in the expanse of nature”.¹² Our imagination is pregnant with possibility, a world unto itself, and yet at the same time devoid of meaningful content. Our bodies are wonderfully complex, and yet at the same time mere specks of dust in the universe. Our imagination can either lead us to indulge in any means presenting itself to us for the expedient attainment of power, knowledge or pleasure, blinding us to their illusory nature, or it can lead us to the “certitude, certitude, joy and peace” which Pascal experienced on his “night of fire”, as he described it in his *Memorial*.

Pascal knew well the illusory nature of an imagination which whispered of the supreme good of knowledge. Having written a treatise on conics at the age of sixteen, designed and constructed the world’s first calculator by the time he was nineteen, as well as formulating probability theory, he was without a doubt a genius of monumental proportions. Still, it was not in such breadth of knowledge that he found ultimate certitude, joy and peace. In the months leading up to his awe-inspiring religious experience of November 1654, Pascal regularly visited his sister Jacqueline at the gates of Port-Royal and would pour out his heart to her, speaking of the deep longing he felt to attain a satisfaction which knowledge could not afford him. Although he had not been irreligious up to that point in his life, Jacqueline wrote in a letter to their elder sister Gilberte: “...he understands that, although he entertained the same feelings about God as before, he also believed himself capable of accomplishing everything on his own”.¹³ In this period Pascal begins to realize that, whether consciously or not, he has been pursuing a path of diversion from the recognition of his own limitations, driven in his passion for knowledge to attempt to postpone complete surrender to the God he professed to believe in. This is not to say that he desisted from all scientific and mathematical pursuits following his conversion experience, but he no longer imagined that they could give him something which they were ultimately incapable of providing.

If in Pascal’s order of human consciousness the imagination fills the role normally assigned to the heart, namely that of being the source of desire and sentiment, then the heart is, as William Wood phrases it, „a cognitive faculty that unifies key operations of the will and the intellect [...] it is the heart that furnishes us

¹¹ WOOD 2009, 362.

¹² PASCAL 1984, 72 (390), 48.

¹³ O’CONNELL 1993, 94.

with the knowledge of first principles that cannot be demonstrated”.¹⁴ In this new conception of the heart, as well as in his description of “nature as an infinite sphere whose centre is everywhere and circumference is nowhere” (Thought 72, according to Brunschvicg numbering), Pascal perspicaciously bridged the gap that had opened between reason and faith, science and the supernatural. This description which Pascal applied to nature in his 72nd thought had previously been used to describe God and to inspire awe in humankind. As knowledge of the natural world advanced, Pascal pointed to its unfathomable vastness as a cause for abject humility rather than reckless pride. As the dualism between reason and sentiment became ever more entrenched, Pascal pointed to the irrefutable interdependence between the will and the emotional faculty. It is insights such as these which ultimately drew the admiration of Apollinaire and others. In his article “Le Funeste Pascal” (The Disastrous Pascal) Antoine Compagnon writes, “Pascal incarnates the modern illness: this Blaise Pascal...carried in himself the seed of the incurable sicknesses which distress us”.¹⁵ Of course Pascal was not the source of these sicknesses, he only diagnosed them well before others. In his Thought no. 437 (Brunschvicg) he wrote, “We wish for the truth, and we find only uncertainty in ourselves. We look for happiness, and we find only misery and death. We are incapable of not desiring the truth and happiness, and yet are capable of neither certainty nor of happiness.”¹⁶ The heart is the location of this awareness of both our desire for truth and happiness and our inability to attain them, thus prompting us to make choices.

William Wood writes of how Pascal portrays the will as being „buffeted by an unceasing stream of desire [...] an endless series of plastic, unstable desires that, when satisfied, immediately produce further desires”.¹⁷ In Thought no. 72 Pascal characterizes our natural state as being one of constant movement: “...we glide and run away in an endless attempt to escape [...] and yet this is the state most contrary to our inclination: we burn with the desire to find a firm place and a final constant base where we might erect a tower which rises to infinity, but our entire foundation cracks, and the earth opens into a great abyss”.¹⁸ Elsewhere he even goes so far as

¹⁴ WOOD 2009, 358, 359.

¹⁵ COMPAGNON 2007, 430. “Car Pascal incarne la mal moderne: Pascal, ce Blaise Pascal qui a vécu de notre âme deux siècles avant nous, portait en lui le germe des incurables maladies qui nous désolent! Voilà ce que j’appelle la mauvaise partie de Pascal [...]” (translation mine).

¹⁶ PASCAL 1984, 437 (125), 145. “Nous souhaitons la vérité, et ne trouvons en nous qu’incertitude. Nous cherchons le bonheur, et ne trouvons que misère et mort. Nous sommes incapables de ne pas souhaiter la vérité et le bonheur, et sommes incapables ni de certitude ni de bonheur” (translation mine).

¹⁷ WOOD 2009, 377.

¹⁸ PASCAL 1984, 72 (390), 49. “...nous glisse et fuit d’une fuite éternelle. Rien ne s’arrête pour nous. C’est l’état qui nous est naturel, et toutefois le plus contraire à notre inclination; nous brûlons du désir de trouver une assiette ferme, et une dernière base

to say that the source of all human evil stems from an inability to remain at rest in a room.¹⁹ Our fertile imagination constantly generates some probable scheme for achieving happiness or finding the truth, and the heart can either temper the speed of production or accelerate it.

The tool which Pascal recommends for tempering the speed of production is contemplation of the unfathomable microcosm within, a world no less awe-inspiring than the far reaches of the universe. In one very famous passage in *Thought 72*, Pascal declares that he wishes to:

paint not only the visible universe but also the immensity of nature which can be conceived in the miniscule atom [...] an infinity of universes, each of which has its own firmament, planets, earth, in the same proportion as the visible world, on this earth animals, and finally even mites, in which one will find the source of the visible mites; and finding in those again the same thing without end and without rest, that one might lose oneself in these marvels, as stunning in their minutia as others in their expanse [...] whoever contemplates themselves in this way will be astounded [...] they will tremble at the sight of these marvels [...] they will be rather disposed to ponder them in silence than to study them with presumption.²⁰

Such a prolonged contemplation of the mysterious and wonderful world which remains invisible to the naked eye serves as an emergency break for the heart to deploy in its efforts to halt the imagination's production of self-serving fantasies. As the heart wields these complexities in the face of the imagination's smoke-screens, the smoke begins to dissipate revealing the void beneath. Pascal is in no way disparaging scientific exploration of the natural world, rather as Kreeft writes, "The essential point here is not the scientific speculation but the human consequence, the abyss, the bottomless hole into which our thought falls when contemplating these wonders".²¹ The final end is again humility. Just as Pascal hoped to expose the futility and deception of human imagination which attempts to generate schemes for happiness through the attainment of power, knowledge and pleasure, he also hoped to disarm any notions that the heart might have about discerning truth unaided. The self-deception of the imagination is exposed in the face of the vastness of the cosmos, and the independence of the heart is brought into submission using the boundless detail of which it itself is made but cannot comprehend.

constante pour y édifier une tour qui s'élève à l'infini, mais tout notre fondement craque, et la terre s'ouvre jusqu'aux abîmes." translation mine

¹⁹ Pascal 139 (269), 65. "j'ai dit souvent que tout le malheur des hommes vient d'une seule chose, qui est de ne savoir pas demeurer en repos, dans une chambre." (translation mine)

²⁰ PASCAL 1984, 72 (390), 45–46.

²¹ KREEFT 1993, 129.

Pascal concludes by asking: „Who can follow these astounding processes? The author of these marvels understands them. No one else can.”²²

Antoine Compagnon writes of how Bergson’s reading of Pascal made a profound impression on him and shaped his understanding of the heart as an organ of knowledge, a knowledge that was so immediate and so instinctive that it coincided with its object, uniting knowledge and love.²³ One of Pascal’s most famous and yet most misunderstood sayings from the *Pensées* is Thought 277 (Brunschvicg): “The heart has its reasons which reason knows nothing of; we recognize it in a thousand ways. I say that the heart naturally loves universal being and naturally loves itself [...] and it hardens itself against one or the other, at its whim [...] is it according to reason that you love?”²⁴ As O’Connell points out, Pascal is not asserting some emotional drive independent of and superior to rationality here but rather highlighting „the mysterious presence in every human being of an experiential faculty competent to furnish those first principles from which all reasoning necessarily derives”.²⁵ The heart is a place where God’s grace is not only understood and known but experienced. It is the site where the vertical meets the horizontal plane, sending forth light into the imagination from the nexus of their union. It is only this light which is able to dispel the fog of narcissism generated by the self-serving fantasies of the imagination, and to nourish the beauty which had been overshadowed by the fog as well as to enhance its true worth.

Although Pascal remained true to the Augustinian roots of Jansenism in its doctrine of original sin and clearly condemned “imaginatively investing the self with excessive value”,²⁶ he wrote in his Thought 423 (Brunschvicg) that humans “should love themselves for there is in us a nature capable of good”. He only hastens to warn that loving oneself should not be equated with loving one’s baseness; this should be despised because it is hollow.²⁷ Here we are reminded of T.S. Eliot’s “The Hollow Men”, and it is yet again evident how relevant Pascal’s insights were at the beginning of the twentieth century and at the beginning of our own.

In his Thought 476 Pascal wrote that, “No one should be loved except God and no one hated but the self [...] for every part should want to perish for the body, which is the only reason for the existence of everything”.²⁸ In his longer essay entitled “Self-love” he clarifies what he means by this self who should be hated. It is the self who loves and considers only themselves,²⁹ who hides behind lies and dis-

²² PASCAL 1984, 72 (390), 45–46.

²³ COMPAGNON 2007, 423.

²⁴ PASCAL 1984, 277 (224), 102.

²⁵ O’CONNELL 1997, 168–169.

²⁶ WOOD 2009, 364.

²⁷ PASCAL 1984, 423 (234), 130.

²⁸ PASCAL 1984, 476 (689), 153. “Il faut n’aimer que Dieu et ne haïr que soi [...] car il faut que tout membre veuille bien périr pour le corps, qui est le seul pour qui tout est.”

²⁹ PASCAL 1984, 100 (99), 59.

guises, and, as William Wood puts it, “takes the imagination for the heart, mistaking fantasy for sentiment”.³⁰ He later accurately points out that “when we love something [...] we also invest it with value”.³¹ For Pascal the problem with narcissistic self-love was our fundamental inability to invest ourselves with value. This could only be accomplished by the grace of the Christian God who, according to mathematician Pascal, was not “simply the author of truths and geometry and of the order of the elements; this was the divinity of the pagans and the Epicurians. Pascal was eager to arrive at [...] the God of love and of consolation [...] the God who fills the soul and the heart of those he possesses [...] who makes them feel at once their misery and his infinite mercy”.³²

In his article concerning Pascal’s controversial final conversation with his confessor Father Beurrier, Robert Leuenberger takes up the question of whether or not Pascal did indeed renounce Jansenism at the end of his life. Father Beurrier had been called upon to give an account of Pascal’s last words in order to determine whether or not he had died a faithful Catholic or a heretic, thus sealing the fate of his epitaph in the church of Saint-Étienne-du-Mont. Leuenberger notes how Beurrier tactfully avoided giving any definitive answer as to Pascal’s renunciation of Jansenism, emphasizing instead his profound piety and patience in suffering. Christ had become his true confessor, his true “maître spirituel”, enabling Pascal to share in Christ’s loneliness, “not only in the world, but if needs be in the midst of the community of saints as well”.³³ His identification with the loneliness of Christ was an experience vastly different from the alienation which Pascal had lived through in his years of pursuing knowledge in search of happiness. It was also different from the solitude he sought at Port-Royal when he desperately longed for an encounter with God. Nor was it the same as the isolation he felt within the Catholic community due to his and his sister’s Jansenist convictions. It was a loneliness which propelled him to further scientific discoveries with his treatise on the mathematical puzzle of the cycloid in 1658; to civic action with the launch of the world’s first public transportation system, the *Carrosses à cinq sols*, in Paris in early 1662; as well as to monumental acts of charity, inviting a homeless family to live with him in the spring of 1662. All of this was done while Pascal himself was rapidly succumbing to a debilitating degenerative disease. Yet, as Mary Ann Caws notes, “He never completely separated himself from the outside world, of science

³⁰ WOOD 2009, 371.

³¹ *Ibid.*, 378.

³² Quoted in ROMEYER 1923, 35–36, p. 581. In the original Brunschvicg edition: “Le Dieu des chrétiens ne consiste pas en un Dieu simplement auteur des vérités géométriques et de l’ordre des éléments; c’est la part des païens et des épicuriens.” Pascal a hâte d’en venir au “Dieu des chrétiens [...] Dieu d’amour et de consolation [...] Dieu qui remplit l’âme et le coeur de ceux qu’il possède [...] qui leur fait sentir intérieurement leur misère, et sa miséricorde infinie [.]”

³³ LEUENBERGER 1993, 154–155.

or of commerce [...] upon nothing else, but his intimate knowingness, did he depend.”³⁴ Pascal rested in one who inspired his imagination to worship and his heart to service through his self-sacrificial love by becoming “un pont entre rien et tout”, a bridge between nothing and everything.

Bibliography

CAWS 2017

Mary Ann CAWS: *Blaise Pascal. Miracles and Reason*. London, Reaktion Books, 2017.

COMPAGNON 2007

Antoine COMPAGNON: Le funeste Pascal. *Revue D'Histoire Littéraire De La France* 107/2. 2007, 413–432. URL: www.jstor.org/stable/23013771 (mode of access: 20. 6. 2021)

KREEFT 1993

Peter KREEFT: *Christianity for Modern Pagans*. San Francisco, Ignatius Press, 1993.

LEUENBERGER 1993

Robert LEUENBERGER: Hat Blaise Pascal Seinen Glauben Widerrufen? Über Die Gespräche Mit Seinem Letzten Beichtvater. *Zeitschrift Für Theologie Und Kirche* 90/2, 135–155. 1993. URL: www.jstor.org/stable/23585190 (mode of access: 18. 6. 2021)

O'CONNELL 1997

Marvin R. O'CONNELL: *Blaise Pascal: Reasons of the Heart*. Grand Rapids, Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1997.

PASCAL 1984

Blaise PASCAL: *Pensées*. Ed. Michel AUTRAND. Paris, Univers des Lettres Bordas, 1984.

ROMEYER 1923

Blaise ROMEYER: La Théodicée de Pascal. *Archives De Philosophie* 1/3. 1923, 33–53. URL: www.jstor.org/stable/43031266 (mode of access: 19. 6. 2021)

WOOD 2009

William D. WOOD: Axiology, Self-Deception, and Moral Wrongdoing in Blaise Pascal's “Pensées”. *The Journal of Religious Ethics* 37/2. 2009, 355–384. URL: www.jstor.org/stable/40378049 (mode of access: 9. 6. 2021)

³⁴ CAWS 2017, 140.

TANÁRI VÉLEMÉNYEK AZ ENGAGE DIGITÁLIS ANGOL ÉS NÉMET NYELVI FELADATBANKRÓL 4–8. OSZTÁLYOS DISZLEXIÁS NYELVTANULÓK ÉS INKLUZÍV OSZTÁLYAIK SZÁMÁRA

MAGNUCZNÉ GODÓ ÁGNES

1. Bevezetés

A sajátos nevelési igényű (SNI), ezen belül is a diszlexiás és egyéb olvasási és írási problémával küzdő (OÍPK) tanulók nyelvoktatása egészen a 2000-es évek elejéig kívül esett a kutatók, tananyagfejlesztők és oktatásszervezők látókörén. Az elmúlt évtizedben örömdetes módon megélnékül tudományos érdeklődésnek köszönhetően talán ma már az oktatás szereplői tájékozottabbak azzal kapcsolatban, hogy milyen kihívásokkal kell a tanulási nehézséggel küzdő nyelvtanulóknak szembe nézniük. Ugyanakkor a kutatási eredmények azt mutatják, hogy megfelelő ismeretek, előzetes képzés és tananyagok híján, a nyelvtanárok sok esetben nem tudnak szakmailag megalapozott segítséget nyújtani ezeknek a tanulóknak¹. Hatékony oktatási módszerek és célzott kedvezmények hiányában a diszlexiás tanulókat sok kudarcélmény éri, amely csökkenti erőfeszítésüket és motivációjukat, majd teljesítményüket is, örödi körte alkotva². A nemzetközi együttműködésben megvalósuló ENGAGE³ Erasmus+ projekt e probléma megoldásához kívánt hozzájárulni egy rugalmas, tematikus elrendezésű angol és német nyelvű feladatbank létrehozásával, amely támogatja a 4–8. osztályos, inkluzívan oktatott diszlexiás és egyéb OÍPK-tanulók nyelvoktatását A2+ szintig. A tananyagfejlesztés fontos eleme volt a tanulói és tanári visszajelzések alapján történő korrekció. Tanulmányomban az ENGAGE feladatbank felhasználhatóságára vonatkozó tanári visszajelzéseket mutatom be, amelyek nem csupán a feladatbank potenciáljáról adnak képet, hanem arról is, milyen mértékben tudják a pedagógusok kihasználni az online feladatbank differenciálásra alkalmas lehetőségeit.

2. Diszlexiás tanulók a nyelvórán

A diszlexia neurológiai eredetű tanulási nehézség, amely az olvasás területén okoz legnyilvánvalóbban problémákat (pl.: szókéódolás/dekéódolás, automatizált olvasási és szövegértési készségek, betűkeverés (b–d), a szavak visszafelé olvasása (rak –

¹ CSIZÉR – KORMOS – SARKADI 2010, 470; KONTRA – KORMOS 2009; KORMOS – NIJAKOWSKA 2017, 34–37; MARTAN – SKOČIĆ MIHIĆ – MATOŠEVIĆ 2017, 76; NIJAKOWSKA 2020, 264.

² CSIZÉR – KORMOS – SARKADI 2010, 471.

³ A projekt honlapja: engage.uni-miskolc.hu.

kar, was – saw)⁴. Mivel azonban az írási és olvasási nehézségekért a munkamemória és a hosszú távú tanulást szabályozó neurológiai mechanizmusok eltérései felelősek⁵, szélesebb körű kognitív feldolgozási hiányosságok is mutatkozhatnak. Mindez speciális kihívások elé állítja a diszlexiás idegennyelv-tanulókat, mivel az anyanyelven működő kompenzációs stratégiák nem lépnek automatikusan működésbe az idegen nyelv tanulása során. Jellemzőek az olvasás, szövegértés, hallás utáni értés, írásbeli szövegalkotás, valamint az új szavak és nyelvtani szerkezetek megtanulása során jelentkező problémák⁶, a szavak felidézésének, a hangok megkülönböztetésének és a fonéma-graféma megfeleltetésnek a nehézségei, valamint a gyenge munkamemória és a lassú kognitív feldolgozási tempó.⁷

E tanulói csoportnak a hatékony, integrált nyelvoktatása az iskolák és nyelvtanárok számára is komoly feladatot jelent nem csupán Magyarországon, hanem Európa-szerte is. Tizenkét európai uniós országot magában foglaló kutatása alapján Nijakowska⁸ rámutat, hogy a támogató EU-rendelkezők és az EU tagállamaiban érvényben lévő kormányrendeletek ellenére a (nyelv)tanároknak csak elenyésző százaléka tud az diszlexiás tanulók oktatási igényeiről gondoskodni. Ennek legfőbb oka az intézményi támogatás (pl. külön csoportok szervezése) és a diszlexiás nyelvtanulók pedagógiai támogatására vonatkozó ismeretek, illetve előképzés hiánya. Magnuczne Godó⁹ cseh, magyar és lengyel nyelvtanárok bevonásával végzett vizsgálatából szintén az derül ki, hogy a válaszadó nyelvtanárok mindennapi oktatási gyakorlatának része az SNI, ezen belül is a diszlexiás és egyéb OÍPK-tanulók nyelvoktatása integrált osztályokban, amellyel kapcsolatban a többség közepes mértékű aggodalmat érez. Ez az aggodalom egyértelműen a formális képzés hiányában gyökerezik: a kutatás résztvevőinek jelentős többsége szerint, célzott képzés nélkül nem lehet hatékonyan idegen nyelveket tanítani diszlexiás tanulóknak. Mivel csak elenyésző hányaduk részesült bármilyen, SNI-tanulók nyelvoktatására vonatkozó képzésben korábbi tanulmányai során, úgy érezték, így nem feltétlenül rendelkeznek a szükséges készségekkel. Kontra és Kormos¹⁰ reprezentatív mintán végzett hazai kutatása megerősíti az összeurópai tendenciákat. A kutatásban vizsgált nyelvtanárok mindennapi munkájának kihívásokkal teli része volt a diszlexiával küzdő tanulók integrált nyelvoktatásának optimális megvalósítása, ugyanakkor megfelelő ismeretek nélkül a jó gyakorlatok megtalálását és kifejlesztését nehéznek és időigényesnek találták. Érdekes közös eredménye a fent említett kutatásoknak, hogy a kihívások ellenére a nyilatkozó nyelvtanárok meglehetősen magabiztosnak ítélték meg képességeiket a diszlexiás tanulók problémáinak felismerésével kap-

⁴ KORMOS 2018, 39.

⁵ EVERATT – REID 2009; NIJAKOWSKA 2020, 258.

⁶ KORMOS 2018, 38–39.

⁷ NIJAKOWSKA 2020, 258.

⁸ NIJAKOWSKA 2014, 141–144.

⁹ MAGNUCZNÉ GODÓ 2022/a.

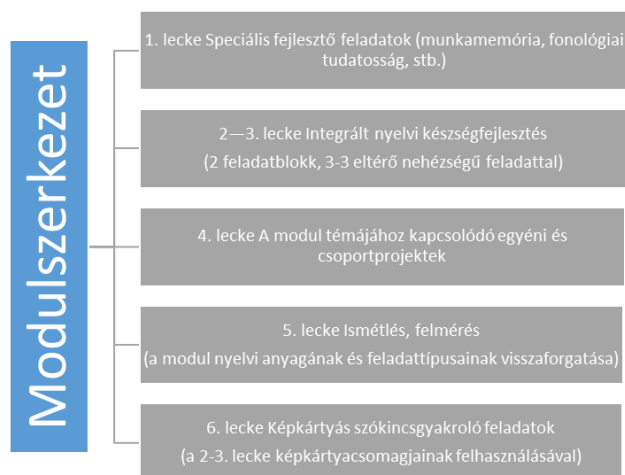
¹⁰ KONTRA – KORMOS 2009.

csolatban,¹¹ illetve kifejezetten jónak tartották számonkérési módszereiket, valamint a feladattípusok és tananyag adaptálására vonatkozó készségeiket.¹² A tanulmányok szerzői minden esetben rámutatnak, hogy ebben a tekintetben a válaszadók valószínűleg túlértékelték ismereteiket, és az intuitív megoldások nem mindig szakmailag megalapozottak.

3. Az ENGaGE projekt

Ezekre az igényekre reagálva az utóbbi években több nemzetközi projekt is célul tűzte ki olyan, tanárképzésben és -továbbképzésben használható tananyagok kidolgozását, amelyek célzott háttérinformációt és módszertani útmutatót nyújtanak diszlexiás tanulókat oktató nyelvtanárok számára. Ezen projektek sorába tartozik a 2021-ben zárult, Miskolci Egyetem által koordinált ENGaGE projekt is, amely általános iskolás diszlexiás és egyéb OÍPK-nyelvtanulók és inkluzív osztályaik számára fejlesztett innovatív, digitális, rugalmasan illeszthető angol és német nyelvű tananyagokat a CEFR szerint nullától A2+ szintig.¹³ A tananyag innovatív jellege négy területen nyilvánul meg:

1.) Modulrendszerű felépítésével lehetővé teszi a *differenciált* oktatást. A modulok tartalmaznak egyéni és csoportos feldolgozásra szánt anyagokat, az idegennyelvtanulás különböző kompetenciáit fejlesztő feladatokat, illetve azonos nyelvi anyaghoz tartozó, különböző nehézségű gyakorlatokat. Mindez lehetővé teszi a tanár és tanuló számára is a képességek, munkatempó vagy érdeklődés alapján történő változtatást. A feladatbank modulrendszerét az *1. ábra* illusztrálja.

1. ábra. Az ENGaGE feladatbank modulszerkezete

¹¹ NIJAKOWSKA 2014, 140; KONTRA – KORMOS 2009.

¹² MAGNUCZNÉ GODÓ 2022/a.

¹³ Ld. részletesebben: MAGNUCZNÉ GODÓ 2017 és MAGNUCZNÉ GODÓ 2020.

2.) A *diszlexiás tanulók speciális fejlesztését és támogatását* számos tartalmi és technikai megoldás is szolgálja, például a kifejezetten nekik szánt, munkamemóriát és fonológiai tudatosságot fejlesztő 1. lecke, a tananyagban való tájékozódást szolgáló azonos modul- és leckeszerkezet, a tananyag minden szintjén jelen lévő multiszenzoros megközelítés, olvasás, szövegértés és írás támogatása vizuális módszerekkel és különböző válaszopciókkal, valamint feladatválasztási lehetőségek.

3.) A feladatbank több szinten is támogatja a *befogadó csoportdinamikát és kooperációt*. A különböző nehézségű feladatokat tartalmazó feladatblokkok és projekt-feladatok elősegítik a csoport munkájában való részvételt: bár különböző nyelvi szinteken és feladatok révén, de minden tanuló azonos nyelvi anyagot dolgoz fel vagy projektet valósít meg. A befogadó csoport kialakítását a feladatbank témái is elősegítik, amelyek gyakran érintik a kulturális másság és eltérő képességek területeit.

4.) Mivel a diszlexiás nyelvtanulók motivációja többnyire alacsonyabb az átlagnál,¹⁴ fontos szempont volt az *érdekes, inspiráló digitális tartalmak* létrehozása. A tananyagot megjelenítő Screenager digitális oktatási platform több mint 20 beépített feladattípusával és játékos tevékenységével, valamint rugalmasan beépíthető tartalmakkal lehetővé tette a legkülönbébb, valós életből vett témák és szövegtípusok megjelenítését. Az ENGaGE felület hatékony, többszintű visszajelző rendszerrel rendelkezik. A zárt feladattípusok esetén azonnali vizuális és hangos visszajelzést nyújt, azonban a helyes válasz nem jelenik meg automatikusan, arra motiválva a tanulót, hogy ismételten próbálkozzon a tökéletes megoldás elérésével. Minden lecke végén összesítő értékelés is található százalékos formában.

A projekt során a tanári visszajelzések fontos támpontokat nyújtottak a tananyagfejlesztő team számára arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben tudták beilleszteni a feladatbankot mindennapi gyakorlatukba, és mennyiben segítette elő a célcsoport differenciált oktatását integrált osztályközösségekben. A következő fejezetben e tanári visszajelzések eredményeit mutatom be.

4. Tanári vélemények az ENGaGE Digitális angol és német nyelvi feladatbankról

4.1. Célok és kutatási kérdések

A kutatás célja az volt, hogy a tananyag kipróbálásában részt vevő nyelvtanárok véleménye alapján megállapítsa, milyen mértékben segíti elő a feladatbank a diszlexiás és más OÍPK-nyelvtanulók integrált, differenciált oktatását, illetve a visszajelzések alapján optimalizálja a feladatbank tartalmát és szerkezetét. Jelen kutatásom célja a következő kutatási kérdések megválaszolása:

1. Milyen mértékben segítette elő a feladatbank a tanítási célok elérését?
2. Milyen mértékben tudták a nyelvtanárok a kötelező tananyaghoz illeszteni a feladatbank feladatait?
3. Elősegítette-e a feladatbank a differenciált oktatást?

¹⁴ CSIZÉR – KORMOS – SARKADI, 2010, 471.

4. Mennyire voltak elégedettek a tanárok a feladatok működésével és minőségével?
5. Milyen nehézségeket tapasztaltak a nyelvtanárok a feladatbank használata során?

4.2. Résztvevők

Az ENGaGE feladatbank kipróbálásában összesen 630 tanuló¹⁵ és 35 tanár vett részt a Screenager oktatási platformra bejelentkezett felhasználóként. A nyelvtanárok a projekt három célországában használták a feladatbankot: Csehországban (8 fő), Lengyelországban (8 fő) és Magyarországon (19 fő). Miután 2019. augusztus–október között részt vettek egy részben jelenléti, részben online formában zajló továbbképzésen a Miskolci Egyetemen, a Masaryk Egyetemen vagy a Varsói Egyetemen, a résztvevők személyre szóló regisztrációs jelszót igényelhettek a Screenager Classroom alkalmazáshoz, amely segítségével online csoportot szervezhetnek, és kipróbálhatták a feladatbankot 2020 júniusáig. A résztvevők olyan önként jelentkezőkből álltak, akik rendszeresen oktattak OÍPK-tanulókat integrált osztályaikban általános vagy középiskolában, és úgy vélték, hogy hasznos lehet számukra az ENGaGE feladatbank. A válaszadás anonim volt.

4.3. Adatgyűjtés

A kipróbáló nyelvtanárok az 1–5. lecke végén található, azonos tartalmú online kérdőíveken fejezheték ki véleményüket az aktuális lecke tartalmáról angol vagy német nyelven. A kérdőív angol változata az 1. mellékletben található. A kérdőív 11 kérdést tartalmazott: 8 zárt kérdést, amelyekre 4 fokú Likert-skála segítségével lehetett választ adni (a skála 1 értéke = teljesen negatív minősítés, 4 értéke = teljes pozitív minősítés), és 3 nyitott kérdést, amelyekre szöveges válaszokat vártunk. Az 1. táblázat mutatja a kutatási kérdések és a kérdőív kérdéseinek megfeleltetését. Tanulmányomban az 1–9. és 11. kérdéseket tárgyalom. A 10. kérdésre érkezett válaszok technikai nehézségeket említenek, amelyek nem relevánsak a jelen téma szempontjából; a 11. kérdés esetében is csak a pedagógiai problémákat tárgyalom, azonban nem külön alfejezetként, hanem az 1–4. kutatási kérdésekhez kapcsolódva.

1. táblázat. A kutatási kérdések és a kérdőív kérdéseinek megfeleltetése

Kutatási kérdések	Kérdőív kérdések
1) Milyen mértékben segítette elő a feladatbank a tanulók bevonását a tanulás folyamatába?	1. Mennyire találták diákjai érdekesnek ezt a leckét?
	2. Mennyire találták diákjai nehéznek ezt a leckét?
	3. Mennyi erőfeszítést fektettek diákjai ennek a leckének a megoldásába?

¹⁵ A tanulói véleményeket ld. MAGNUCZNÉ GODÓ 2022/b.

Kutatási kérdések	Kérdőív kérdések
2) Milyen mértékben segítette elő a feladatbank a tanítási célok elérését?	4. Hasznosnak találta ezt a leckét tanítási céljainak elérése szempontjából?
	5. Tudta illeszteni ezt a leckét a tantervhez és a használt tankönyvhöz?
3) Elősegítette-e a feladatbank a differenciált oktatást?	6. Segítette-e önt a feladatbank a differenciált oktatást megvalósításában?
	7. Segítette-e önt a feladatbank a tanulási nehézségekkel küzdő nyelvtanulók bevonásában?
4) Mennyire voltak elégedettek a tanárok a feladatok működésével és minőségével?	8. Összességében hogy működtek a feladatok?
	9. Melyek voltak a lecke legjobb feladatai érdekesség és eredményesség szempontjából? Indokolja válaszát!
X	10. Mely feladatoknál lenne szükség javításra vagy újratervezésre ebben a leckében, és miért?
1-4.	11. Tapasztalt bármilyen komolyabb nehézséget a feladatbank használata során? Ha igen, mi volt az?

Az online feladatbank leckéibe beépített kérdőíveket a Screenager platform saját kérdőívkészítő alkalmazásával készítettük, és az online beküldött kérdőívek eredményeit is ez az alkalmazás rögzítette és tette elérhetővé Excel-táblázatok formájában.

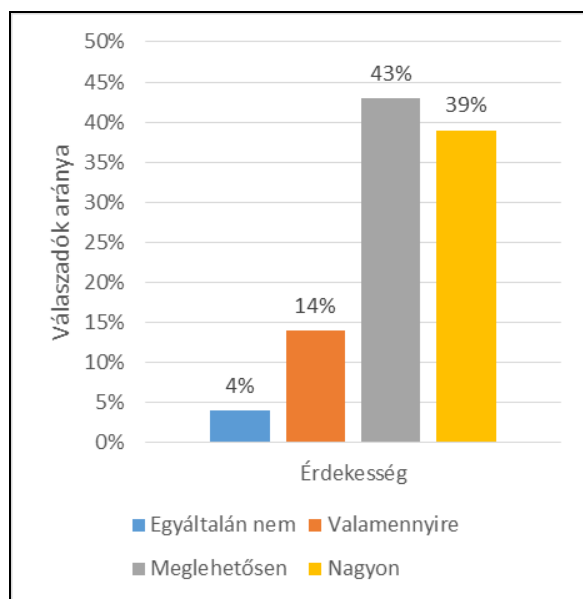
A részt vevő tanárok összesen 70 értékelhető visszajelzést küldtek a feladatbank különböző leckéiről, amelyeket tanulócsoportjaikkal feldolgoztak. Nem minden kérdőív tartalmazott választ minden kérdésre, ezért az egyes kérdések esetében mindig a valós válaszok számát vettem alapul a százalékszámításhoz.

4.4. Eredmények és tanulságok

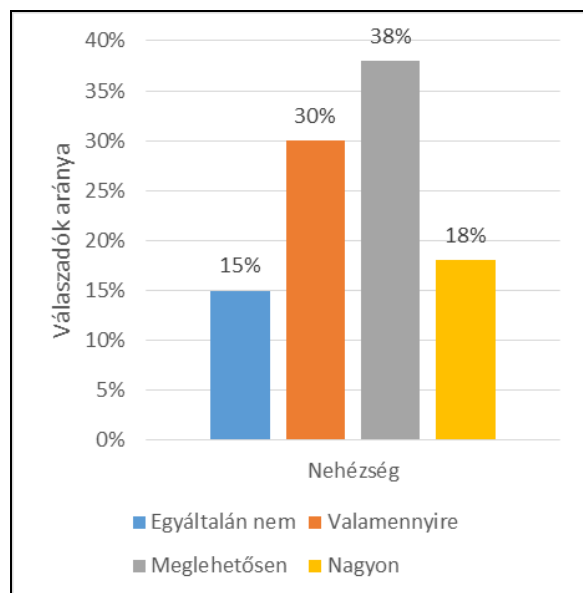
4.4.1. Milyen mértékben segítette elő a feladatbank a tanulók bevonását a tanulás folyamatába?

Az 1. kutatási kérdést három szempont alapján vizsgáltam meg: a tanárok véleménye szerint a kipróbált tananyagok mennyire voltak érdekesek, és megfelelő kihívást jelentettek-e a tanulók számára, illetve mekkora erőfeszítést kívánt tőlük a feladatok megoldása. Amint a 2. ábra illusztrálja, a nyelvtanárok benyomása alapján a kipróbált leckék 82%-át meglehetősen vagy nagyon érdekesnek találták a tanulók, és csak 18% tűnt érdektelennek vagy kevésbé érdekesnek. A nehézség megítélése is hasonlóan pozitív volt (3. ábra), mivel itt a két középső érték (valamennyire vagy meglehetősen nehéz) dominanciája (összesen 68%) jelenti azt, hogy a

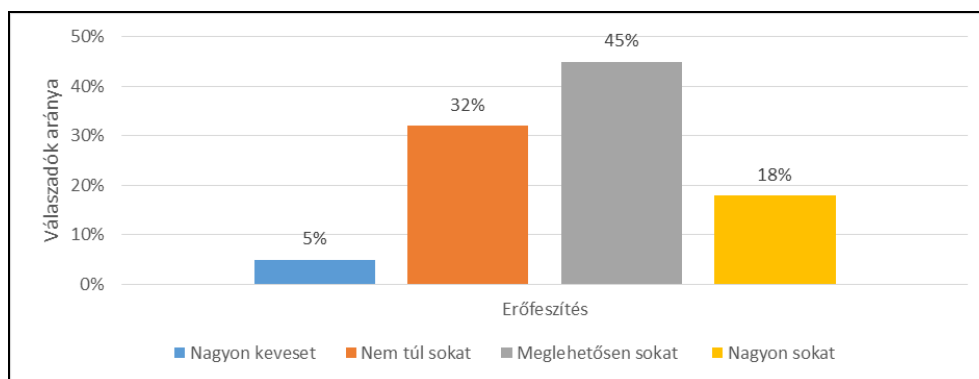
leckék nagyrészt megfelelő kihívást jelentettek a tanulóknak. Csak a leckék 15%-a tűnt túl könnyűnek, amely valószínűleg nem biztosít elég új tanulnivalót, illetve 18%-ot minősítettek túl nehéznek, ami már frusztráló lehet.

2. ábra. Mennyire találták diákjai érdekesnek ezt a leckét? (70 válasz)

3. ábra. Mennyire találták diákjai nehéznek ezt a leckét? (68 válasz)

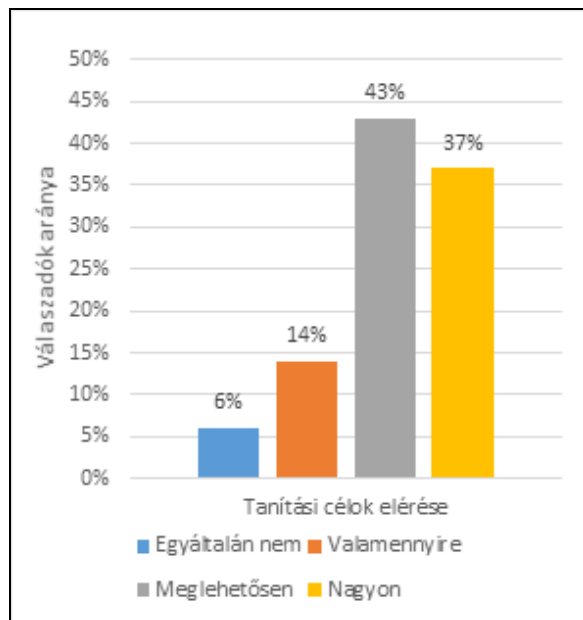
4. ábra. Mennyi erőfeszítést fektettek diákjai ennek a leckének a megoldásába? (66 válasz)

Érdekes megfigyelni az erőfeszítés értékeknél, hogy a kipróbált leckék kb. egyharmadát (36%) nagyon kevés vagy nem túl sok erőfeszítéssel oldották meg a tanulók tanáraik megítélése szerint, amely nagyjából megfelel a nagyon könnyűnek vagy nagyon nehéznek ítélt leckék arányának (33%). Vegyes csoportok esetén ezek az értékek abból fakadhatnak, hogy a jól haladó tanulók nem fektetnek nagy energiát a könnyebbnek talált feladatok megoldásába, ugyanakkor a tanulási nehézséggel küzdő tanulók azért nem tesznek nagy erőfeszítést a túl nehéznek ítélt feladatok megoldására, mert eleve kudarcra ítélt próbálkozásnak tartják. Bár optimálisnak mondható, hogy a leckék 77%-át nem túl sok vagy meglehetősen sok erőfeszítéssel oldották meg a tanulók, mind a kevés, mind az aránytalanul sok erőfeszítést befektetők arányát tovább lehetne csökkenteni a céltudatosan differenciált feladat- és leckeválasztással.

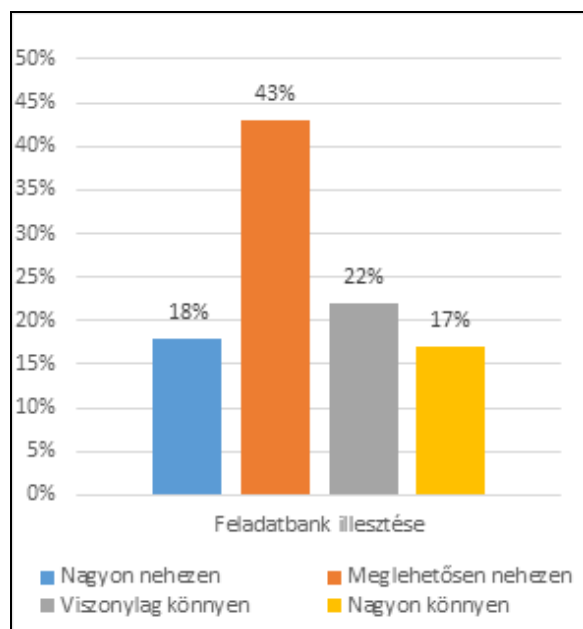
4.4.2. Milyen mértékben segítette elő a feladatbank a tanítási célok elérését?

A második kutatási kérdés azt vizsgálta, hogy összességében mennyire érezték úgy a nyelvtanárok, hogy a feladatbank hatékonyan segíti őket a tanítási célok elérésében a kötelezően követendő tantervhez és tankönyvhöz rugalmasan illeszthető kiegészítő anyagként.

A kipróbált leckék 80%-át meglehetősen (43%) vagy nagyon hasznosnak (37%) ítélték a nyelvtanárok a tanítási célok elérése szempontjából, és csupán a leckék 6%-a nem bizonyult hasznosnak (5. ábra). Ezzel a pozitív eredménnyel szemben elgondolkodtató, hogy a leckék 61%-át nagyon nehezen (18%) vagy meglehetősen nehezen (43%) tudták a tanárok illeszteni a tantervhez és tankönyvhöz, és csak a leckék 39%-a volt viszonylag vagy nagyon könnyen beépíthető az órai munkába (6. ábra). A nyitott kérdésekre adott válaszokból az derül ki, hogy a tanárok jelentős része „állandó rohanásban van”, és nem rendelkezik elegendő szabadsággal ahhoz, hogy eltérjen a tanterv által diktált szigorú haladási ütemtől, amely ugyanolyan fejlődési tempót vár a különböző képességekkel rendelkező tanulóktól.

5. ábra. Hasznosnak találta ezt a leckét tanítási céljainak elérése szempontjából?
(65 válasz)

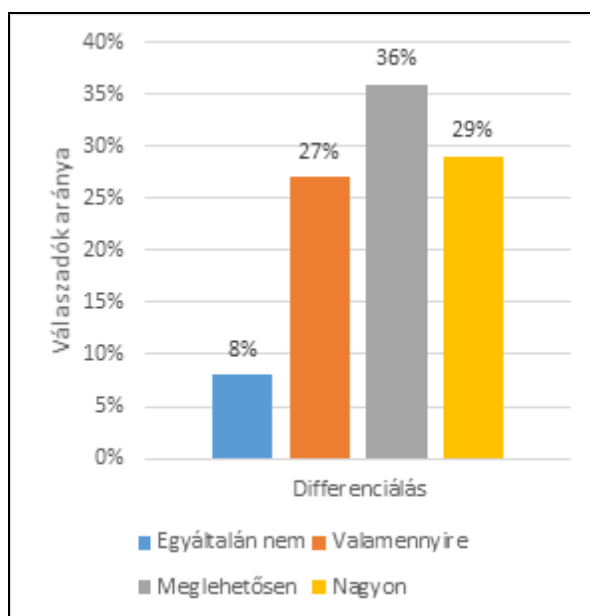

6. ábra. Tudta illeszteni ezt a leckét a tantervhez és a használt tankönyvhöz?
(67 válasz)

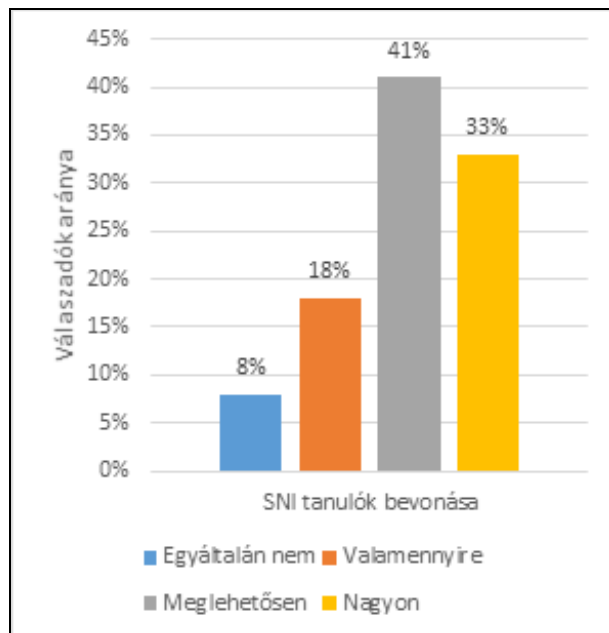
4.3. Elősegítette-e a feladatbank a differenciált oktatást?

A 7–8. ábrák tanúsága szerint az ENGaGE feladatbank hatékonyan támogatja az inkluzív idegennyelv-oktatást vegyes képességű osztályokban. A nyelvtanárok úgy vélték, hogy a kipróbált leckék 65%-a meglehetősen vagy nagyon jól támogatta a differenciált oktatást. A leckék további 27%-a kismértékben, 8% pedig nem bizonyult hasznosnak ebben a tekintetben. Ennél is kedvezőbben nyilatkoztak a nyelvtanárok arról, hogy milyen mértékben tudják a feladatbank leckéi felkelteni az SNI-tanulók figyelmét, és bevonni őket a tanulásba. A leckék 74%-a meglehetősen vagy nagymértékben alkalmas volt erre a feladatra, míg 18% kisebb mértékben, 8% pedig egyáltalán nem váltotta be ezt a várakozást.

A nyitott kérdésekre adott válaszokból három problémakör bontakozik ki, amelyek befolyásolhatták a differenciálás témakörében adott válaszokat. Számos nyelvtanár megfogalmazta valamilyen formában, hogy a feladatok egy része *túl nehéz volt a diszlexiás és más OÍPK-tanulóknak*. Ebben az esetben valószínűleg nem volt egyértelmű, hogy a feladatbank nemcsak OÍPK-tanulóknak szólt, hanem vegyes képességű csoportoknak, amelyekben ők is tanulnak. Így fontos volt, hogy a leckék tartalmazzanak megfelelő kihívást jelentő feladatokat minden tanuló számára, beleértve a legjobban haladókat is. Ezért lényeges, hogy a nyelvtanár átlássa az egy modulba tartozó 6 lecke különböző tartalmait, és célzottan jelöljön ki feladatokat a különböző képességű tanulók számára.

7. ábra. Segítette-e önt a feladatbank a differenciált oktatást megvalósításában? (66 válasz)

8. ábra. Segítette-e önt a feladatbank a tanulási nehézségekkel küzdő nyelvtanulók bevonásában? (66 válasz)

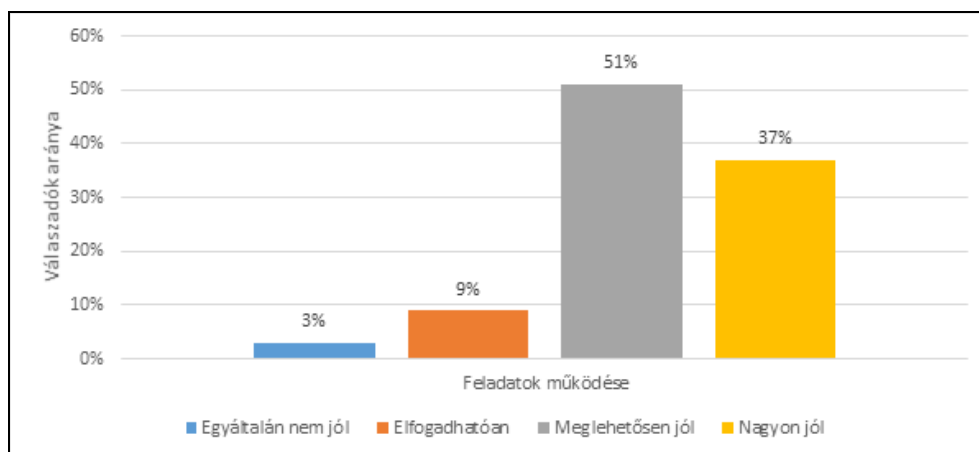
Egy másik probléma, amelyet több résztvevő is jelzett, arra vonatkozott, hogy *egy-egy videó- és audióanyagok túl gyorsak és nehezen követhetők* néhány tanuló számára. Amellett, hogy a videók és audiók lejátszási sebessége változtatható a Screenager platformon, és erre is hangsúlyosabban felhívtuk a figyelmet a „Tanári útmutató”-ban, nyilvánvalóvá vált a válaszokból az is, hogy ezeket az anyagokat többnyire frontális oktatás keretében dolgozták fel, és így nem volt lehetőség kihasználni a differenciálás lehetőségét. Fontos szempont, hogy a tananyag által biztosított differenciálás csak digitális eszközökkel felszerelt osztálytermekben, illetve házi feladat formájában valósulhat meg, mert csak így biztosítható pl. az egyéni tempójú szöveghallgatás.

Végül a harmadik kiemelt problémakör a *projektmunka megszervezése és a projektekben való együttműködés* volt. Amint az egyik válaszadó megfogalmazta, „so-kunknak nem erőssége a projektmunka”. Bár részletek nem derültek ki arról, hogy maguk a feladatok vagy a projektben elvárt együttműködés okozta-e a nehézségeket, fontos felismerés, hogy a projektmunkára szocializálni kell a tanulókat, és az együttműködést tanulni és gyakorolni kell – amint arra K. Nagy Emese¹⁶ is rámutatott a Komplex Instrukciós Program bevezetése kapcsán.

¹⁶ K. NAGY 2015, 23–24.

4.4. Mennyire voltak elégedettek a tanárok a feladatok működésével és minőségével?

Összességében elmondható, hogy a nyelvtanárok nagyon pozitív visszajelzést adtak a feladatok működéséről. A kipróbált leckék 88%-a meglehetősen vagy nagyon jól működött, míg 9% elfogadhatónak bizonyult, és csupán a leckék 3%-ával voltak elégedetlenek a felhasználó tanárok (9. ábra).

9. ábra. Összességében hogy működtek a feladatok? (65 válasz)

A nyitott kérdésekre adott válaszokban a nyelvtanárok hangsúlyozták, hogy a feladatok összességében pedagógiai szempontból „hatékonyak”, ugyanakkor „nem túl nehezek” voltak, így motiválóan hatottak a tanulókra. A legtöbbször által kiemelt feladattípus a szöveghallgatás volt, amelyet többen „kiválóan” minősítettek, mert a feladatok számos „különböző nyelvi készséget aktiválnak”. A nyelvtanárok felismerték és nagyra értékelték a feladatbank azon törekvését, hogy folyamatos, többszintű ismétléssel „visszaforgatja a megtanult információkat”, és így „megerősíti az alapokat” – amely nem csupán az OÍPK-tanulók számára hasznos.

A legjobb feladattípusokra vonatkozó kérdésre reagálva az 1. leckék feladatai, amelyek célzottan az OÍPK-tanulók készségeit fejlesztik, hangsúlyozottan pozitív értékelést kaptak. A válaszadók minden feladattípust megemlítették „legjobbként”, és kiemelték a feladatok multiszenzoros jellegét, a játékos memóriafejlesztést, és az egyszerű, ismerős szókincsre alapozott fonológiai tudatosság és helyesírás fejlesztését is. Több mint 20 nyelvtanár említette, hogy a szókereső feladat volt a tanulók kedvence az 1. leckében (ebben a feladatban 49–100 betűkockát tartalmazó négyzetben kell megadott szavakat megtalálni), ami meglepő eredmény. Ez a feladattípus komoly szakmai vitákat váltott ki a tananyagfejlesztés során. A szakemberek egy része úgy vélte, a szókeresés különösen nehéz és demotiváló lehet az OÍPK-tanulók számára, ezért nem alkalmas a feladatbankba; mások azzal érveltek, hogy nem célszerű kihagyni minden olyan feladatot, amely nagyobb kihívást

jelent ugyan, de fontos készséget fejleszt. Végül ez utóbbi álláspontot fogadtuk el, és a tanári visszajelzések megerősítették a feladattípus jogosultságát.

A 2–5. leckékben is számos feladattípust kedveltek a nyelvtanárok. Nagyon hatékonyak találták:

1. a multiszenzoros képkártyás szókinsz-bemutatót a 2–3. leckék mindkét feladatblokkjában, és ennek a szókinsznek a visszaforgatását ismétlés, automatizálás céljából 12 különböző képkártyás feladattípus segítségével,
2. az érdekes témákat megjelenítő videó- és audiofeladatokat (pl.: kapszula-hotel, közösségi média stb.), valamint a fiatalok számára vonzó szövegtípust tartalmazó feladatokat (pl.: online kvíz megoldása vagy készítése, e-mail vagy Facebook-bejegyzés írása, poszter/hirdetmény készítése online alkalmazásokkal stb.),
3. a gondolattérképes feladatokat (pl. videó tematikájának feltérképezése a logikai kapcsolódásokat vizuálisan megjelenítő gondolattérképen),
4. a szövegkiegészítési feladatokat legördülő menüből történő kiválasztás vagy beírás opcióval.

Meglepő módon több mint 15 nyelvtanár nyilatkozta azt, hogy a nyitott végű szövegalkotási feladatok nagyon népszerűek voltak a tanulócsoporthoz, és a tanulók kifejezetten élvezték a lehetőséget, hogy hangfelvétel formájában is teljesíthetik azokat. Ugyanakkor ketten is megjegyezték, hogy hosszú távon a tanulók többsége „megunta” a hangfelvételek készítését a bonyolult felvétel, mentés, küldés procedúra miatt. Többen kiemelték az egyéni projektfeladatokat mint különösképpen kreatív és folyamatos beszédet ösztönző feladattípust.

A feladatok minőségével és hatékonyságával kapcsolatban problémaként merült fel az önellenőrző funkció, amely pl. szövegkiegészítés esetén csak a jó-rossz megoldásokat mutatja meg, de nem adja meg automatikusan a jó megoldást. Ennek a célja az, hogy többszöri próbálkozásra ösztönözze a tanulókat, egészen addig, amíg el nem érik a tökéletes megoldást. Mivel azonban ez egy több mint 20 tanár által említett, jellemzőnek tűnő probléma volt, utólag ennél a feladattípusnál beépítettünk egy megoldásmegtekintési opciót: az adott kiegészítendő szövegszegmensre ráhelyezve a kurzort a hiányzó szövegelemek egyenként megtekinthetők.

Szintén hiányosságként említették a kipróbáló tanárok, hogy nem kísért minden nyomtatott szöveget, beleértve az utasításokat is, audiotámogatás. Egyértelműen úgy tűnik, hogy ez az egyik kulcsa az OÍPK-nyelvtanulók hatékony oktatásának, amelynek teljes megvalósítása meghaladta a projekt lehetőségeit. Ugyanakkor az egyértelmű visszajelzések miatt a projekt utolsó szakaszában még sikerült hozzátennünk az audiotámogatást a projektleckékhez, ahol fontos a projektcélok és folyamatok pontos megértése.

Végül sok visszajelzés érkezett a leckék vizuális megjelenítésével kapcsolatban. Ezek egyik része kifejezetten elismerő volt, értékelve a vizuális illusztrációt és színvilágot, míg másik részük ugyanezeknek a részleteknek a hátrányaira hívta fel a figyelmet. Több nyelvtanár is jelezte, hogy a túl sok kép elvonja az SNI-tanulók figyelmét a nyelvi tartalomról, ezért több helyen csökkentettük a képek számát, illet-

ve ahol a képekre és az audioanyagra kell elsődlegesen figyelni, opcionális legördülő tartalomként jelenítettük meg az olvasásra szánt szöveget. Ugyanígy, ugyan a korábbi kutatások alapján¹⁷ a színezett szövegháttér jótékony hatású diszlexiás olvasók számára, csak nagyon halvány bézs vagy kék árnyalat megfelelő erre a célra, így ebben a kérdésben is többszöri változtatás alapján alakult ki a végső megoldás.

5. Összegzés

A projektben együttműködő partnerként részt vevő iskolákban tanító nyelvtanárok visszajelzései alapján elmondható, hogy az ENGaGE feladatbank be tudja tölteni azt a szerepet, amely a létrehozását motiválta: a kipróbált leckék a tanárok véleménye alapján kifejezetten érdekesek, közepes mértékben nehezek, és így optimális erőbefektetésre ösztönzik a tanulókat a feladatmegoldás során. A nyelvtanárok szerint a feladatbank hatékonyan támogatja a teljes tanulócsoport, és ezen belül is az SNI-tanulók bevonását a tanulási folyamatba, és így nagyban elősegíti a differenciálást, és ennek következtében az inkluzív oktatás megvalósítását. Mindezen pozitív hatásokat azonban korlátozza az, hogy sok esetben nehezen tudják illeszteni a feladatbank tevékenységeit a kötelező tantervhez és tananyagokhoz idő és tanári szabadság hiányában. A feladatbank játékos, multiszenzoros, motiváló tartalmi és feladatai egyértelmű pozitív fogadtatásra találtak, ugyanakkor fontos felismerés, hogy mind a csoportos projektmunkában elvárt együttműködésre, mind a digitális felület autonóm felhasználására fel kell készíteni a tanulókat. Bár a kismintás kutatás eredményei nem általánosíthatók minden oktatási kontextusra, és további vizsgálatokat tervezünk végezni a feladatbank felhasználhatóságával kapcsolatban, a tanulmányban ismertetett visszajelzések jó képet adnak a feladatbank lehetőségeiről.

Bibliográfia

ALEXIOU – ASIMINA 2016

Thomaï ALEXIOU – Tsali ASIMINA: Dyslexia and Reading through Coloured Background in Greek Primary EFL Learning. *JAL* 31. 2016, 84–107.

CSIZÉR – KORMOS – SARKADI 2010

CSIZÉR Kata – KORMOS Judit – SARKADI Ágnes: The Dynamics of Language Learning Attitudes and Motivation: Lessons from an Interview Study of Dyslexic Language Learners. *Modern Language Journal* 94/3. 2010, 470–487.

ENGaGE

Internet: ENGaGE. Digital English and German task bank for 4th–8th class dyslexic learners. (uni-miskolc.hu)

¹⁷ EVETT – BROWN 2005, 455; ALEXIOU – ASIMINA 2016, 87, 90–96.

EVERATT – REID 2009

Jane EVERATT – Gavin REID: Dyslexia: An Overview of Resent Research. In: *The Routledge Companion to Dyslexia*. Ed. Gavin REID. London, Routledge, 2009, 3–22.

EVETT – BROWN 2005

Lindsay EVETT – David BROWN: Text Formats and Web Design for Visually Impaired and Dyslexic Readers – Clear Text for All. *Interacting with Computers* 17/4. 2005, 453–472.

K. NAGY 2015

K. NAGY Emese: *KIP könyv*. I–II. Miskolc, Miskolci Egyetem Kiadó, 2015.

KONTRA – KORMOS 2009

KONTRA Edit – KORMOS Judit: *Nyelvtanárok a diszlexiáról*. OFI, 2009. Internet: ofi.oh.gov.hu/en/nyelvtanarok-diszlexiarol (letöltve: 2022. febr. 10.)

KORMOS 2018

KORMOS Judit: Tíz dolog, amit minden nyelvtanárnak érdemes tudnia a diszlexiáról. *Modern Nyelvoktatás* 24/4. 2018, 35–45.

KORMOS – NIJAKOWSKA 2017

KORMOS Judit – Joanna NIJAKOWSKA: Inclusive Practices in Teaching Students with Dyslexia: Second Language Teachers’ Concerns, Attitudes and Self-Efficacy Beliefs on a Massive Open Online Learning Course. *Teaching and Teacher Education* 68/November. 2017, 30–41.

MAGNUCZNÉ GODÓ 2017

MAGNUCZNÉ GODÓ Ágnes: Alkalmazott nyelvészeti kutatások a nyelvpedagógia szolgálatában. Elmélet és gyakorlat összekapcsolása egy diszlexiás nyelvtanulóknak szóló tananyag tervezése során. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 12/2. 2017, 77–89.

MAGNUCZNÉ GODÓ 2020

MAGNUCZNÉ GODÓ Ágnes: Új utak a diszlexiás tanulók nyelvoktatásában. *Szellem és Tudomány* 11. 2020, 424–432.

MAGNUCZNÉ GODÓ 2022/a

MAGNUCZNÉ GODÓ Ágnes: „Sohasem tanultuk, mégis mindenhol természetesnek veszik, hogy majd boldogulunk”. In: *Közoktatásban dolgozó nyelvtanárok diszlexiás tanulók nyelvoktatására vonatkozó kompetenciái*. Tanítási Konferencia 2022 Konferenciakötet. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2022. Megjelenés alatt.

MAGNUCZNÉ GODÓ 2022/b

MAGNUCZNÉ GODÓ Ágnes: Tanulói vélemények az ENGaGE Digitális angol és német nyelvi feladatbankról 4–8. osztályos diszlexiás nyelvtanulók és inkluzív osztályaik számára. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 15/3. 2022. Megjelenés alatt.

MARTAN – SKOČIĆ MIHIĆ – MATOŠEVIĆ 2017

Valentina MARTAN – Sanja SKOČIĆ MIHIĆ – Andreja MATOŠEVIĆ: Teachers' Attitudes Toward Teaching Students with Dyslexia. *Croatian Journal of Education* 19/3. 2017, 75–97.

NIJAKOWSKA 2014

Joanna NIJAKOWSKA: Dyslexia in the European EFL Teacher Training Context. In: *Essential topics in applied linguistics and multilingualism. Studies in honour of David Singleton*. Eds. Mirosław PAWLAK – Larissa ARONIN. Heidelberg–New York–Dordrecht–London, Springer, 2014, 129–156.

NIJAKOWSKA 2020

Joanna NIJAKOWSKA: Dyslexia in the Context of Second Language Learning and Teaching. *Pragmalingüística Monográfico* 2. 2020, 257–271.

TRAINING AS INVESTMENT INTO HUMAN RESOURCES

ANGÉLA MOKRAINÉ OROSZ

Introduction

Investment is of key importance for corporations, and investment into their human resources is also essential. Companies calculate the return of any kind of investment, in case of human resources it is a more complex issue, because it is not easy to quantify “soft” parameters featuring human resources. Managers, just like shareholders want to know if it is worth investing into human resources and to what extent and in how long a period these investments are returned.

All the interest groups of a company – the owners, the management, the customers, the employees of the company and the authorities – are affected by finance. All these interest groups have the same goal, to improve the profitability and the competitiveness of the company they are all involved in, thus the return of capital investment into the operation of the company should be as fast and as effective as possible. In order to explore it we should find out how to improve the resource which is closely connected to all the other resources of the company, namely its human resources. Many researches have been conducted to explore the objective side of human resources. The soft elements have to be connected to objective facts and calculations.

The aim of the present essay is to show training as an investment into human resources and display the different ways of calculating the return of investment into training with measuring the input and the output of trainings. In the first part a short theoretical background of human resources is presented, then training as a kind of human capital investment is introduced. After that different methods are displayed for the calculation of the return on the investment into human resources.

Theoretical background

Human Resources – Human Capital

Human resources are renewable, improvable, cannot be sold, and are able to think. In the present essay the analysis is based on the theory of Theodore Schultz¹. He was the most remarkable theoretician who analysed the relationship and cohesion

¹ Theodore Schultz and William Arthur Lewis gained the Nobel Prize in 1979 for their pioneering work in the field of economic development research, with particular attention to the problems of developing countries. (www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences)

of investment into human resources and the earnings and the formation of materialized capital. He worked out the theory of “Investment into Human resources”.

Schultz wanted to use the term “capital” in a wider sense. He stated that scientific research, education, training and other skill-related activities are fields where new, efficient forms of “capital” is formulated. According to him, the role of human resources in economy is of vital importance and human knowledge is the result of a long, costly procedure, which is mostly similar to an investment process. He underlines that the most part of what we call consumption means investment into human capital.²

These kinds of investments into human capital explains the major part of increase of real income of an employee. In spite of the fact that the human part of all capital is quite big, the emphasis which is put on human capital is not big enough. The big emphasis is usually put on non-human capital. Nevertheless, if human capital is not in line with corporal capital, it can become the barrier of economic growth.

Schultz makes five major categories of activities that improve human skills and abilities³:

1. health institutions and services affecting people’s life expectancy, power, stamina and vitality;
2. training during work;
3. formal, organized primary, secondary and tertiary education;
4. adult training programs,
5. mobility of individuals and families to adopt to the changeable work opportunities.

Schultz tried to measure changes of “intellectual capital”, and he found that being qualified is more durable than most forms of non-human reproducible capital.⁴ According to this theory, human education and training are investments into their own productivity. Thus the market value of their productivity, efficiency and work will increase a great deal. All the above mentioned categories of activities which raise productivity can be considered investment into human capital.

They are considered investments because financial and non-financial means are devoted in the hope of future profit. When education and training costs are meant an investment into human capital, we state that similarly to materialistic capital investment costs, in case of human capital investment, the size of capital can be measured with the costs of making the capital itself and the profitability of the investment can be measured with a cost-profit analysis. So, the same general method could be used for human capital.

² SCHULTZ 1983, 48.

³ SCHULTZ 1983, 60.

⁴ SCHULTZ 1983, 141.

The concept of Human Capital

Schultz⁵ said that human capital is a form of capital with the following main special features:

- it is part of the person, cannot be divided from the personality,
- it cannot be sold in free societies or cannot be spread in the market,
- it can be reached by investing into ourselves,
- it has two parts: inherited and gained skills,
- it cannot be seen.

According to the human capital theory, before choosing a university, the individual has to calculate the costs and profits. The costs are the following: education fee, prices of textbooks, living costs, late entry into the labour market, etc. The profit side includes the income due to qualifications, and other, not “hard” parameters like pleasant working conditions, or social prestige of the job.⁶

As Samuelson and Nordhaus see it, human capital should be considered and handled as a useful and valuable knowledge base, which is accumulated by education and training.⁷ This is why we focus on training in the present essay and try to find out the return of investment into training.

The basic model of Human Capital Investment

Human capital – combined of human skills and productive knowledge – is different from the other resources in a way that it is the result of economic activities and is a basis for further production.⁸ It is different in a way that the return of investment on human capital is a long-term procedure.

Gósi Zsuzsanna drew up a description of a model on the basis of the above detailed theory of “Investment into Human resources” and the concept of “human capital” combined.⁹

She says that the effective spread of resources is strongly in connection with the problem of increase. The sources of economic growth cannot be identified if work is considered homogenous. The basic question of identifying economic growth helped to improve the concept of human capital. She says that economic growth derives from the increase of human capital. Especially education can contribute to economic growth.¹⁰

Among the investment forms of human capital, education is in focus of scientific interest. For the individual, the return of education is the qualifications gained,

⁵ SCHULTZ 1983.

⁶ ROSEN 1998.

⁷ SAMUELSON – NORDHAUS 1992, 875.

⁸ GÓSI 2009.

⁹ GÓSI 2009.

¹⁰ GÓSI 2009, 25.

with the help of which his income increases and in the rest of his career the whole financial return is life-income growth.

The costs of human capital investment are partly indirect costs, and the value of time the individual spends with investing into human capital. She assumed that during this time people do not make money with work. The lack of income due to learning is a kind of indirect cost of education.¹¹

Gósi summarized the costs of improvement of human capital by training into three categories¹² that are direct costs (education fee, textbooks, other expenses), no income (no work temporarily during investing time), psychic loss (learning is often hard and boring).

This model assumes that when making decisions people want to see the financial side of it and they want to maximize the profit. She made us see these costs from the person's point of view.

Let us see the types of costs from the company's point of view. Similarly to the above mentioned categorization of costs of training, when the company arranges training for the employees the following costs occur:

1. Direct costs: education fee, textbooks, exam fee, travelling costs, accommodation costs, etc.
2. Indirect costs: employers do not work during the course, but wages should be paid to them, and other employees substitute people who attend the course.
3. Psychic loss may also occur: personal problems if the employee is away from his family and/ or work place problems being away from work for long.

Research questions, methods and examples

In the following part we are going to find answers for the basic questions of corporations about a kind of investment into human resources, whether the costs and the value of the training are in balance or not, also when the value of an investment into human resources will occur and if it is worth investing in human resources.

When the grown-up individual makes the decision to learn in order to improve his skills and knowledge with the aim of getting better possibilities in the labour market, or the employer chooses to invest in training of employees in order to improve their performance in their work place, they compare the input and output of the training.

For individuals, due to education, income is increased for the rest of their life, so the whole financial profit is an increase in life-income. The costs of human capital are partly direct costs and indirect costs of the value of time not working while investing, as it has been mentioned previously.

Before making the decision, the individual or the company compares the costs and possible profits, which do not occur at the same time. The costs occur at the time of the decision, the value and/or the profit occurs later on.

¹¹ GÓSI 2009, 25.

¹² GÓSI 2009.

In the following we are going to use different methods to find answers for the above written research questions. We have already listed the types of costs of education or training that may occur, these types of costs will be included in the calculations.

Methods of calculating value of human capital

The present value of human capital

The general formula of the present value method¹³ can be used to be modified for calculations:

$$CV = \frac{W_0}{(1+i)^0} + \frac{W_1}{(1+i)^1} + \dots + \frac{W_n}{(1+i)^n} = \sum_{t=0}^n \frac{W_t}{(1+i)^t}$$

Where symbols have the following meaning:

- CV → the present value of human capital
- Wt → net income at the time of t.
- I → interest rate
- N → life expenditure, or expectable length of active life

If individuals try to gain maximum profit financially, it is worth going to school, until the present value of the profit of human capital is higher than the present value of their education costs.

The net present value of human capital

The net present value of human capital is different from the present value method, in a way that in the latter formula the costs are deducted from the value that is gained altogether, so the net value remains. Based on the general formula¹⁴ the calculation regarding human capital is as follows:

$$NCV = \sum_{t=0}^n \frac{W_t}{(1+i)^t} - \sum_{t=0}^n \frac{C_t}{(1+i)^t}$$

Where symbols have the following meaning:

- NCV → the net present value of human capital
- Wt → net income at the time of t.
- Ct → the costs of gaining capital at period t.
- I → interest rate
- N → life expenditure, or expectable length of active life

¹³ SAMUELSON – NORDHAUS 1992, 247.

¹⁴ BOZSIK – SZEMÁN– SÜVEGES 2017, 46–47.

Index of return of human capital

It is common knowledge that employees' expertise and practice, knowledge of the company and the combination of their personality and life experience are special value for the company. In connection with employees there is an expectation on the part of the firm they work for, that they should increase the value of their company surpassing their income and extras.

The index of the return of human capital used by Bukovitz helps to solve this problem. Although this index does not show the represented value for the company, it only gives a base to be able to plan expenses in connection with human resources.¹⁵

The index is built on accountancy rules, and innovatively uses the evaluation techniques of mathematics and economy. The return index of human capital contributes to the profit of the company by showing the value that the individual represents for the company. It is connected to individuals, so it shows where value is created within the company and also shows the differences between the present and future costs of the employee's contribution.

It has to be made clear first, that the income of the employee is seen as an element of company costs. The index states that the employee's income (wages, extras, educational and improvement costs) is enough to determine the minimum value with which an employee can contribute to company performance. Otherwise it shows that this contribution surpasses the employee's wages, so he makes profit for the company. The company also has to make a comparison of the training costs of an energetic, effective, well-educated employee to employ further on and the costs of taking on and employing a new, similarly educated person, who does not need that training.¹⁶

After this comparison the management can decide whether to employ a new employee or to keep the 'old' employee. They can consider that e.g. the company's present employees mean value, because the company does not need to spend on job advertisements, making interviews, etc. and also the costs of dismissals (severance pay, etc.) can be saved. Some of these costs can be planned, some cannot, but the calculations help to make decisions.

*Examples for calculating value of human capital**(A) Discounting and calculating present value*

There is an offer for a 2-year training for a group of employees with two possibilities for payment:

- a) training to be paid before the course, the price is 1 million Fts;
- b) training to be paid after the course, the price is 1.4 million Fts

¹⁵ BUKOWITZ – WILLIAMS – MACTAS 2004.

¹⁶ BUKOWITZ – WILLIAMS – MACTAS 2004.

Solution: What is the present value of 1.4 M Ft now? The discount factor should be calculated:

$$\text{The discount factor} = 1 / [1 + (i/100\%)]^n$$

where i = interest rate, n = exploitation time in years.

Here the discount factor = $1 / (1 + 10\%/100\%)^2 = 1 / (1.1^2) = 1 / 1.21 = 0.8264$, if the interest rate is 10%.

Let us see the present value of 1.4 M Ft:

$$\text{Present value} = \text{Time factor} * \text{discount factor} = 1,400,000 \text{ Ft} * 0.8264 = 1,156,960 \text{ Ft}$$

Since 1 M Ft is less than the present value of 1.4 M Ft, with a 10% interest rate it is worth paying for the training before the course. So, we choose variation a).¹⁷

(B) Continuing Example (A)

The 2-year training course costs 1 M Ft. The employees will possibly make an extra amount of 0.8 M Ft yearly for the company after the course. The alternative investment yield is 10% yearly for the company (see Table 1).

Table 1. Alternative investment yield of the company

	Year 0	Year 1	Year 2	Year 3	Year 4
Costs and income	-1 000 000	0	0	800 000	800 000
Present value (PV)	-1 000 000	0	0	601 052	546 411
Cumulated PV	-1 000 000	-1 000 000	-1 000 000	-398 948	147 463
R = 10%					

Q1: Is the training worth its price?

Q2: What is the payback period of the investment?

Solution:

$$PV_3 = 800,000 * 1 / (1 + 0.1)^3 = 800,000 * 0.751315 = 601,051.8 \sim 601,052$$

$$PV_4 = 800,000 * 1 / (1 + 0.1)^4 = 800,000 * 0.683013 = 546,410.8 \sim 546,411$$

Calculating payback period:

$$T = t + (-kPV_t / PV_{t+1})$$

Where kPV_t = last negative element of the cumulated PV

t = the serial number regarding the above element

PV_{t+1} = PV regarding next year

$$T = 3 + [-(-398,948) / 546,411] = 3 + 0.7301 = 3.73 \text{ years}$$

¹⁷ www.ecovit.hu.

So, the payback period of the training course for the employees is 3.73 years. This is the answer for Q2.

The answer for Q1: Yes, the training course is probably worth the price, because the employees start making extra income for the company in the third year, after the course. The above calculations took only the costs of training into consideration, but there are a lot of other costs. We should find another way, where the above detailed types of costs are also taken into consideration.

The costs of human resources

According to Flamholtz, the following costs are considered to be costs of human resources: recruitment, selection, enrollment, appointment, placement, internal search, promotion, formal training, education, on-the-job training, time of trainer, lost productivity.¹⁸

Flamholtz examines what costs are added up until an employee is employed at a company. He divides these costs into the fields of gaining and training. He says, that the value determined by it can be activated as the cost of human resources.

He determined the costs of continuous work including the following: wages, income, expert and assignment fees, social insurance rate contribution, training costs, social expenses, operating a surgery, costs of excused or unexcused absence, sick pay, lost profit and extra expenses due to absence, etc. Costs of dismissal are severance pay, lost profit and extra costs due to dismissal, etc.¹⁹

Evaluation of trainings

One of the best, most properly detailed way of evaluation of the corporate sphere is the theory of *investment return/yield*. Big American companies use this method for the evaluation of their trainings.

The theory of "Investment return/yield"

According to Donald Kirkpatrick, regarding the effectiveness and success of any training, four phases can be differentiated, and Jack J. Philips added one more phase to them.²⁰

Phase 1: Measuring reaction of the participants of the training – standard questionnaires are used to ensure comparativeness.

Phase 2: Examining the acknowledgement of the aimed knowledge, skills, attitudes – measuring change – control group

Phase 3: The changed behaviour, the level of knowledge transfer which means using them at work

¹⁸ FLAMHOLTZ 1974.

¹⁹ FLAMHOLTZ 1974.

²⁰ GÖSI 2009.

Phase 4: Business efficiency – the business effect of the program – measuring results, work performance, quality change, reduction of costs, examining “soft” results like change in behaviour, atmosphere, fluctuation, new skills and improvement in initiation.

Phase 5: The yield of investment – financial comparison of it with the costs of the programme.

Let us have a closer look at the last, the financial phase, and examine the methods and formulas to see the “hard” factors regarding corporate training. In phase 5, called “The return of investment/yield”, the financial results of the programme are compared with the financial costs, which figures are displayed in percentages. This phase can only be executed effectively if the evaluation of the training has been done in the previous four phases and the data gained there can be considered in the calculation of the fifth phase.

Two formulas are used here for the calculations of investment earnings, one is the profit-cost rate (BCR), the other is the return on investment rate (ROI).

Benefit of programme:

BCR (Benefit-Cost Ratio) = Cost of programme,

So, the profit-cost rate is the quotient of the whole benefit of the programme and all the costs.

Netto benefit of programme:

ROI = Cost of programme

So, it is the quotient of the difference between the benefits and the costs and it is divided by the costs of the programme.

Any of these indexes can only be calculated if the costs and benefits of the programme are determined.

There are some methods for revealing these figures, like using a control group, using trend lines – examining performance indexes in case they are enrolled in the course. Also, the participants as well as the top management can evaluate the size of improvement, even clients can give feedback on it.²¹

Research – Example 2

Let me recall the example of my personal practice when I was working for a large, production company as a HR deputy director. There were different units operating in different functions, but the employees of the different units did not get on well with each other. The employees were all blue-collar workers working in four continual shifts.

The management decided to organize a training for the lower managers of the units in order to help communication between the units. The costs of the course

²¹ GÖSI 2009.

seemed to be high, but we had to take a chance. We were not sure if the long, undetermined conflict between the employers of the different units could be put an end to or not.

The results were better than we expected. (Not real figures are used, only the ratio is shown.)

Costs:

The costs of course for the two months for 25 people: 3 M Ft.

The wages for them for the period at the course, but not working: 25 people*4 hours * 8 weeks*2000Fts = 1 600 000 Ft

Total cost: 4.6 M Ft

Benefits:

The data regarding the benefits were gained from trend lines, we examined performance indexes. A performance evaluation system was in use at the factory connected to a bonus system. The evaluation and bonus system was based on company production figures. We compared the company performance indexes before the course and after the course and there was a big difference. Due to the better communication between the lower unit managers of the different departments, better production figures were completed. An average difference of 1.2 M Ft was between the production figures before the course and after the course.

In case we use the BCR index, it is clear that after the fourth month, the invested money came back, which is quite a short-term return.

Benefit of programme : **4.8 M.**

BCR = Cost of programme : **4.6 M.**

Summary

The aim of writing the present essay was to show the importance of improving human resources of a company in order to improve company performance. The essay dealt with the value and the methods of evaluating investments into human resources. There was a special focus on the important issue of training employees and the financial analysis of the evaluation of trainings.

On the basis of the above methods and calculations, we can conclude that evaluation of human resources is presented in many different ways but their everyday application is problematic and runs into difficulties. Company-specific methods for the evaluation of trainings should be developed that could be used by corporations, in order to be able to invest in the right course for the right people.

As a conclusion, we can say that there training can improve the value of human resources, education improves skills and knowledge. So, the evaluation of trainings should get an outstanding focus at the time of making corporate accounts. We have seen the different methods used in measuring human resources and the accompanying capital to them. Company performance should be supported by ensuring the possibility of trainings for employees.

For further research, it would be a complex task to work out a model and a system for companies with the aim of planning training courses, evaluating trainings and calculating the return of investment into trainings, they could use in their everyday practice. Another path of continuing the research topic could be to examine other types of organizations and institutions.

References

BOZSIK – SZEMÁN – SÜVEGES 2017

BOZSIK Sándor – SZEMÁN Judit – SÜVEGES Gábor: *Vállalati pénzügyek*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2017.

BUKOWITZ – WILLIAMS – MACTAS 2004

W. R. BUKOWITZ – R. L. WILLIAMS – E. S. MACTAS: Human Capital measurement. *Research Technology Management* No. 3. 2004, 43–49.

FARKAS 2006

FARKAS Éva: *A felnőttképzés felértékelődése az emberi erőforrás-fejlesztés folyamatában*. Pécs, PTE FEEK, 2006.

FARKAS – KAROLINY – POÓR 1997

FARKAS Ferenc – KAROLINY Mártonné – POÓR József: *Személyzeti/emberi erőforrásmenedzsment*. Második kiadás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1997.

FLAMHOLTZ 1974

Eric FLAMHOLTZ: Human Resource Accounting Review of Theory and Research. *Journal of Management* 11. 1974, 44–61.

GŐSI 2009

GŐSI Zsuzsanna: *Mérlegen az ember Az emberi erőforrás értéke a vállalatok képzési gyakorlatának tükrében*. Doktori (PhD-) értekezés. Sopron, Nyugatmagyarországi Egyetem, 2009.

KIRKPATRIK 1994, 1998

D. L. KIRKPATRIK: *Evaluating Training Programs: The Four Levels*. USA, Berrett-Kohler Publishers Inc, 1994, 1998.

MAMFORD 1993

Alan MAMFORD: *Gower Handbook of Management Development*. Third edition. Great Britain, Gower Publishing, 1993.

PSACHAROPOULOS 1981

PSACHAROPOULOS: Returns to education: An updated international comparison. *Comparative Education* 17/3. (Taylor & Francis, Ltd.) 1981, 321–341.

ROSEN 1998

Sherwin ROSEN: Emberi tőke In: LENGYEL György – SZÁNTÓ Zoltán: *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula, 1998, 71–100.

SMITH 1992

Adam SMITH: *A nemzetek gazdasága*, Budapest, KJK, 1992.

TENNER – DETORO 1992

R. Arthur TENNER – Irving J. DETORO: *Total Quality Management: Three Steps to Continuous Improvement*. Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company, 1992.

www.ecovit.hu (last download: 6. 1. 2022)

MAKING SENSE OF TITLES: HOW PARTS OF RESEARCH ARTICLE TITLES RELATE

ROBIN LEE NAGANO

This paper reflects the search for an appropriate system of categorization to apply to the content of research article titles. The title conveys more than a series of key words describing research; it also suggests how information relates and may use rhetorical devices. Here a corpus of titles of journal articles in the multidisciplinary area of financial literacy is used for a pilot study on categorizing the information content multiple-unit titles. A system previously applied to applied linguistics titles is used and potential adaptations to better suit titles in financial literacy are discussed.

Introduction

Swales & Feak discuss titles in their academic writing textbook, and suggest that common relations between units of multiple-unit titles are: Problem: Solution; General: Specific; Topic: Method; Major: Minor.¹ However, they were unable to back up this list by data, as title studies began to be published only later.

There seem to be two approaches in the title literature that classify the information or rhetorical function of elements. One focuses on the information given in the title, usually considering the title as a whole. The other approach focuses on multiple-unit titles, identifying the function of each unit and looking for patterns in the relation between the units.

The majority of researchers looking at information and rhetorical elements of titles have focused on one particular discipline and worked out a system for titles in that particular discipline. For example, Anthony proposed five components for the titles of research articles in the discipline of computer science:

- Name of Approach/Algorithm/Application etc.
- Description of Approach/Algorithm/Application etc.
- Topic of Research Article
- Scope of Research Article
- Method of Research.²

Anthony found that a *Name: Description* format was quite common in some of the computer science journals he investigated, primarily used for articles introducing a

¹ SWALES – FEAK 1994, 209.

² ANTHONY 2001, 189.

new system, approach, or algorithm, such as “KLAIM: A Kernel Language for Agents Interaction and Mobility” or “Veinerization: A new shape description for flexible skeletonization”.³

However, researchers in other fields have rarely if ever identified “Name” units. Moattarian & Alibabae found no examples in a three-discipline corpus of 420 titles, dropping it from their classification system for titles in applied linguistics, civil engineering, and dentistry.⁴ This is a good example of how the discourse of a discipline affects titles of articles within that discipline.

Cheng et al. first attempted to apply Anthony’s categories to a corpus of applied linguistics titles and decided that modification was needed.⁵ They worked out a set of eleven categories made up of different combinations of the elements: to Anthony’s categories of topic, scope, method, and description, they added source, question, and metaphor in order to better describe the titles in their corpus. These categories were adopted by Slougui in a study on dissertation titles in the field of teaching English as a second/foreign language. She contrasted titles written by UK-based dissertation writers (not necessarily native speakers of English) and those in a non-EFL context (Algerian universities), identifying eight difference combinations used by the UK-based writers but only five combinations by the other group, which overwhelmingly chose a Topic: Source arrangement.⁶ Slougui slightly modified the categories of Cheng et al., re-naming “metaphor” as “rhetorical device”, a broader and more descriptive label.

Gesuato analyzed titles in the discipline of linguistics, using the classifications of topic (general topic and specific topic, if needed), method, and context, and paying attention to the sequencing of the elements in multiple-unit titles. For research articles, she found the arrangement *General topic: Specific topic* made up 57% of the titles.⁷ No definitions were provided, which may be one reason that her categories appear not to have been adapted by other researchers. The category ‘context’ is an intriguing way to group together information on groups of people, places, situations, and other information that gives the reader a better idea of what to expect in the paper.

Another influential system has been that of Goodman et al., who chose the categories of methods, dataset, results, conclusions, or topic only for a title corpus in medicine.⁸ In their study, ‘dataset’ referred to the name or acronym of a particular study (such as “the PRIME-MD 1000 Study”). Note that this study did not examine the relations between units, but focused on the information available in the whole title, whether it consisted of one or more units. Sahragard & Meihami adopted the labels of Goodman et al. but added definitions more suitable for the discipline

³ ANTHONY 2001, 191.

⁴ MOATTARIAN – ALIBABAE 2015, 37.

⁵ CHENG – KUO – KUO 2012, A8.

⁶ SLOUGUI 2018, 11.

⁷ GESUATO 2008.

⁸ GOODMAN – THACKER – SIEGEL 2001, 76.

of applied linguistics.⁹ The two sets of definitions are compared in *Table 1*, casting some light on what is relevant to one discipline but not the other.

Table 1. Definitions for content categories

Category	GOODMAN et al. (2001, 76)	SAHRAGARD & MEIHAMI (2016, 1320)
Topic only	Title noted a subject but did not include information on other categories listed below, or it seemed ambiguous.	Title indicates a subject but does not include information on other categories listed below, or it seems ambiguous.
Methods/design	Title specified the topic and an approach to study design, data management, or analysis (such as case-control, cohort, effectiveness, efficacy, frequency, incidence, mortality, prevalence, surveillance, survival, trend, or validity study; meta-analysis; randomized clinical trial; or sensitivity-specificity or cost-effectiveness analysis); or title indicated an investigation of an epidemic or outbreak; or title provided an incomplete description of a method (such as assessment, evaluation, population sample, or comparison).	Title specifies the topic and an approach to study design, data management, or analysis (such as case-control, cohort, effectiveness, efficacy, frequency, incidence, prevalence, trend, or validity study; meta-analysis; randomized), or provides a vague description of a method (such as assessment, evaluation, or comparison) or refers to the statistical tests used in a study (ANOVA, ANCOVA, MANOVA). It may contain information about the method of the study but not its design (for example randomization), or vice versa.
Dataset	Title indicated the topic and name or acronym of a specific study (such as “the PRIME-MD 1000 Study”).	Title indicates the topic and name or acronym of a specific study, which can reveal the origin of the dataset considered or the population sample consulted.
Results	Title contained the topic and quantitative information (a specific value), semiquantitative or ordinal information (such as increased, decreased, high, or low), or some other specification of a relation (such as association, change, correlation, determinants, effect, evidence, impact, influence, outcomes, predictors, relation, remission, risk,	Title includes the topic and quantitative information (a specific value), semiquantitative or ordinal information (such as increased, decreased, high, or low), or some other specification of a relation (such as association, change, correlation, determinants, effect, evidence, impact, influence, outcomes, predictors, relation, remission, risk, variabil-

⁹ SAHRAGARD – MEIHAMI 2016.

	variability, or variation) regarding what the authors found.	ity, or variation) about the findings. Other titles may contain terms such as role, effectiveness, relationship, etc.
Conclusion	Title included the topic and an unequivocal statement based on the analysis of the reported evidence.	Title includes the topic and an unequivocal statement based on the analysis of the reported evidence such as the implications of a study or the overall conclusion.

The five categories of Goodman et al. were also used in a diachronic study by Xiang & Li comparing titles in two fields in the humanities: linguistics and literature.¹⁰ In this case, dataset information was present in over 30% of the titles in literature, which may sound surprising, but the authors stated that they interpreted the name of the literary work as a dataset. They found that linguistics articles gave information on the dataset (no details given) in only 4-6% of the titles investigated.

Researchers working with classification of information in other fields have come up with different labels to describe information relevant to their investigations. Méndez et al. narrowed down the categories to statement of purpose (similar to topic?), method and outcome in an analysis of titles in astrophysics.¹¹ In contrast, Kerans et al., studying research article titles in clinical medicine journals, added more detail than the Goodman categories, searching for information about research design/methods, results, patient population, treatment, clinical context, and geographic location.¹²

Genre studies in the academic discourse of multidisciplinary/interdisciplinary fields are still not very common. Samraj noted that discourse can be influenced by the interdisciplinary nature of a topic in which researchers are from different backgrounds, perhaps creating a greater need for explicit statements, as the amount of shared knowledge may be difficult to judge in a topic with fuzzy boundaries. She also suggests that a field with an applied nature may involve more persuasive discourse justifying practical applications.¹³

In this pilot study, a set of research article titles from the multidisciplinary topic of financial literacy is analyzed using the categories of Cheng et al. for identifying relations between units of multiple-unit titles. The aim is to find whether the categories are suitable to a different discipline and to consider points that may require modification in order to move towards the creation of a widely applicable set of categories to investigate the information and rhetorical content of titles.

¹⁰ XIANG – LI 2020, 857–858, 861.

¹¹ MÉNDEZ – ALCARAZ – SALAGER-MEYER 2014, 2336.

¹² KERANS – MARSHALL – MURRAY – SABATÉ 2020, 134.

¹³ SAMRAJ 2005, 152.

Corpus and methods

The corpus used for this pilot study consists of titles of research articles dealing with financial literacy. The Scopus database was searched for research articles published in English in 2021 whose titles contain the term “financial literacy”. Of the 181 results, several were omitted due to insufficient information on the indexing status of the journal; only those articles published in journal with quartile ratings for 2021 were included. The articles were published in journals classified in business management and accounting, finance, psychology, education, and numerous other fields and appear in a wide variety of journals, as is typical of papers in financial literacy (Goyal & Kumar¹⁴). The final title corpus contains 168 titles. This paper concentrates on the relation between units of multiple unit titles: the corpus contains 87 2-unit titles and one 3-unit title, so $n = 88$. Coding was carried out by the researcher by hand.

Results and discussion

The 88 multiple-unit titles in my financial literacy corpus were coded using the categories of Cheng et al. (topic, scope, method, description, source, question, and metaphor) and the order of the units was indicated. A total of twenty combinations were found; the most frequent are shown in Figure 1 in comparison with Cheng et al.’s results.

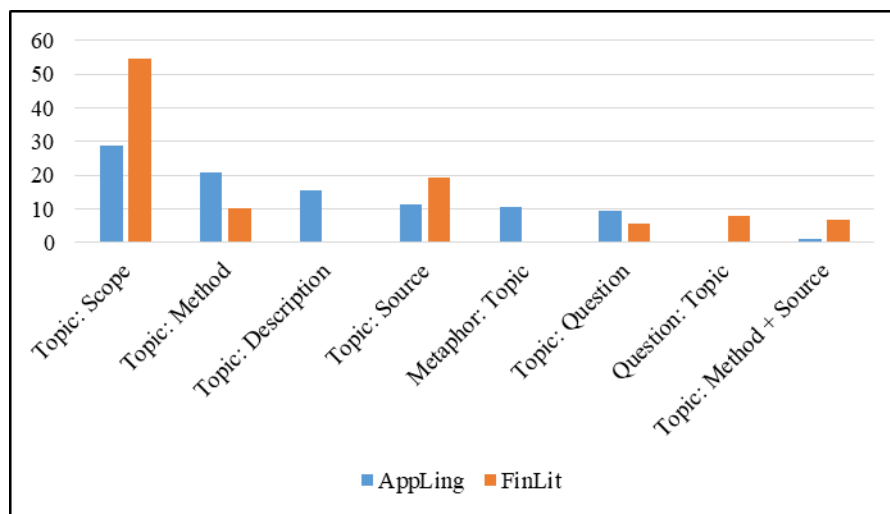

Figure 1. Rhetorical combinations of multiple-unit titles with at least 5% representation in one corpus: CHENG et al. (2012) for applied linguistics (AppLing) and financial literacy (FinLit) results

¹⁴ GOYAL – KUMAR 2021.

The results for the two corpora shown in Figure 1 reveal that three unit relation types that appear in both corpora are Topic: Scope, Topic: Method, and Topic: Source. As financial literacy has a strong social-sciences component, it is not surprising that similarities are found. Another shared feature is questions, supporting results of other cross-disciplinary studies (see Nagano¹⁵). However, the frequency of some combinations differs quite widely between the two corpora. It is difficult to determine whether these differences are due to disciplinary differences or simply to differences in coding. While Cheng et al. reported eleven different combinations,¹⁶ my preliminary results showed twenty combinations, with the most complex being *Topic: Method + Scope + Source* for the title *Financial Literacy Level: An Empirical Study on Savings, Credit and Budget Management Habits in High School Students*.¹⁷ However, I considered other classifications for this title, notably *Description: Method + Topic + Source*.

While attempting to use the system reported in Cheng et al., I encountered several difficulties in classification. The vital category of ‘topic’ is itself a problem. Let us take the imaginary title “The effect of financial literacy on investment decisions of retired people in California”. Is the entire title the topic? Or perhaps ‘the effect of financial literacy on investment decisions’? Or ‘financial literacy’? ‘Investment decisions’? What level of specificity is stipulated? “Scope” seems to refer to a narrower version of the topic, introducing particular factors or parameters investigated, but figuring out where topic ends and scope begins can be a challenge. This is one instance where there may be a benefit to splitting information into two units, allowing both authors and readers to move from a more general description to specifics.

Another category that caused difficulty for me was “description”. There was only one instance that fit the sense introduced by Anthony used in combination with a name: *ASSET: A new measure of economic and financial literacy*. I finally considered it as a comment or wider interpretation of the study or its application. The term “metaphor”, in my judgement, fit only one title in the FinLit corpus: “*If You Fall, Stand Up Again’: The Moral Nature of Financial Literacy in the Global South.*”

Besides the lack of guidelines in applying the category labels, the most important issue I identified is the use of “question” as a category. The problem with this widespread practice is that the syntactic form of an interrogative (including question fragments) is being conflated with its informative or rhetorical content, thus masking part of its contribution to the information gained by the reader. On the other hand, it is important to register that a non-standard method has been used; the author has chosen to design a title that does not follow the typical choice of a noun phrase. For instance, the original title *Whom to educate? Financial literacy and investor awareness* could have been designed using the very common pattern

¹⁵ NAGANO 2010, 104.

¹⁶ CHENG – KUO – KUO 2012, a-4, Table 3.

¹⁷ Titles from the FinLit corpus are given in italics.

of coordinated noun phrases, something like ‘Financial literacy, investor awareness, and targets of education’. If the question is not considered, the information on the target population for education gets lost. Similarly, the original title *Women and financial literacy in Spain. Does marital status matter?* introduces the study’s important variable of marital status. It could perhaps have been worded ‘The effect of marital status on the financial literacy of women in Spain’, with a rather different effect (and affect). Thus, both the information value of the question and its rhetorical message need to be recognized in order to describe the role of the question in the title. For this reason, as I work further with analyzing the informative and rhetorical patterns of titles, I will experiment with expanding the term “rhetorical device” to mark questions (as well as metaphors, quotations, and so on) and use it in tandem with other categories, such as *Rhetorical device + Scope*. It is important to note that questions occur quite regularly in some fields and rarely or never in others.¹⁸

Similar issues arise with any non-nominal title, such as title units beginning with –ing forms. In this example, both units use this format, but the underlying information differs: *Taking Financial Literacy Downtown: Leveraging Community Partnerships to Increase Communication of Essential Financial Information in an Urban Area*. The first unit is probably intended mainly for rhetorical effect, as something to catch the eye of the reader, as well as active associations connected with the idea of ‘taking something downtown’. The second unit inserts the verb “leveraging”, rather than a nominal version such as ‘Communication of essential financial information in an urban area through community partnerships’, for a much more action-based impression (along with the use of ‘increase’ to indicate positive change). Both units include information on the study, mediated through the rhetorical choice of the –ing form. Several researchers working with content analysis have commented on the ambiguity of this form, and also the need for human analysis to classify such constructions. Goodman et al. pointed out the example of “Increasing prescription of drugs for secondary prevention after myocardial infarction”: is it a description of a trend in medical practice or a suggestion for treatment?¹⁹ Li & Xu suggest referring to abstracts to clear up ambiguity,²⁰ but we should bear in mind that the reader will often encounter titles with no supporting information available (in the Table of Contents or a list of database search results).

There are several limitations to the current pilot study. Naturally, the limited size of the corpus is one issue. A more serious one is the subjective and rather intuitive categorization that I have employed. Because of potential ambiguity in titles themselves, as well as in categorizing them, title studies focusing on content often have more than one coder and note that reasonable familiarity with the discipline is

¹⁸ SOLER 2007, 97: questions in 5% of linguistics titles; NAGANO 2010, 104: questions in 2% or less in natural sciences and engineering, 5–13% for humanities and social science disciplines.

¹⁹ GOODMAN – THACKER – SIEGEL 2001, 87.

²⁰ LI – XU 2019, 1625.

needed by coders²¹, while Anthony used four people for categorizing, three of whom were specialist informants²². A more formal study would require a proper taxonomy, multiple coders, analysis of agreement rates, and a protocol for resolving differing judgements. It would also be worth exploring associations between informative and rhetorical content and syntactic style, both in multiple-unit and single-unit titles.

Conclusions

This paper has reported on an effort to apply a particular set of content analysis categories to multiple-unit titles of research articles in the multidisciplinary area of financial literacy. The categories of Anthony designed with computer science titles in mind were modified by Cheng et al. for use in analyzing titles in applied linguistics. While the categories captured much of the information type, further adjustment would seem to be needed, along with a standardized set of definitions for labels. The category ‘question’ is particularly problematic, as it reveals only the form and nothing about the content. With further modification, this could become a content-analysis tool that would allow comparison among studies of title features.

If a reliable system for analyzing the content of titles and title units can be worked out, then it could prove useful in comparing titles in different disciplines or genres. Currently, the lack of a standardized method makes it difficult to compare data from studies of different disciplines. Knowing more about title features can help writers to design titles that are appropriate to their discipline and also to become aware of the variety of options and explore new types of titles. In a multidisciplinary area such as financial literacy, a content analysis can be one tool to explore aspects of different influences and communities of contributors.

References

ANTHONY 2001

Laurence ANTHONY: Characteristic features of research article titles in computer science. *IEEE Transactions on Professional Communication* 44. 2001, 187–194.

CHENG – KUO – KUO 2012

Stephanie W. CHENG – Chih-Wei KUO – Chih-Hua KUO: Research article titles in applied linguistics. *Journal of Academic Language & Learning* 6/1. 2012, 1–14.

²¹ KERANS – MARSHALL – MURRAY – SABATÉ 2020, 130.

²² ANTHONY 2001, 189.

GESUATO 2008

Sara GESUATO: Encoding of information in titles: Academic Practices across four genres in linguistics. In: *The Role of E-corpora in Translation and Language Learning*. Ed. C. TAYLOR. Trieste, Edizioni Università di Trieste, 2008, 127–157.

GOODMAN – THACKER – SIEGEL 2001

Richard A. GOODMAN – Stephen B. THACKER – Paul Z. SIEGEL: What's in a title? A descriptive study of article titles in peer-reviewed medical journals. *Science Editor* 24. 2001, 75–78.

GOYAL – KUMAR 2021

Kirti GOYAL – Satish KUMAR: Financial literacy: A systematic review and bibliometric analysis. *International Journal of Consumer Studies* 45/1. 2021, 80–105.

KERANS – MARSHALL – MURRAY – SABATÉ 2020

Mary Ellen KERANS – Jane MARSHALL – Anne MURRAY – Sergi SABATÉ: Research article title content and form in high-ranked international clinical medicine journals. *English for Specific Purposes* 60. 2020, 127–139.

LI – XU 2019

Zhijun LI – Jinfen XU: The evolution of research article titles: the case of Journal of Pragmatics 1978–2018. *Scientometrics* 121. 2019, 1619–1634.

MÉNDEZ – ALCARAZ – SALAGER-MEYER 2014

David I. MÉNDEZ – M. Ángeles ALCARAZ – Françoise SALAGER-MEYER: Titles in English-medium Astrophysics research articles. *Scientometrics* 98. 2014, 2331–2351.

MOATTARIAN – ALIBABAEI 2015

Aasa MOATTARIAN – Ahmad ALIBABAEI: Syntactic Structures in Research Article Titles from Three Different Disciplines: Applied Linguistics, Civil Engineering, and Dentistry. *The Journal of Teaching Language Skills* 7/1. 2015, 27–50

NAGANO 2010

Robin Lee NAGANO: Question forms in journal article titles. In: *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 100–110.

SAHRAGARD – MEIHAMI 2016

Rahman SAHRAGARD – Hussein MEIHAMI: A diachronic study on the information provided by the research titles of applied linguistics journals. *Scientometrics* 108. 2016, 1315–1331.

SAMRAJ 2005

Betty SAMRAJ: An exploration of a genre set: Research article abstracts and introductions in two disciplines. *English for Specific Purposes* 24/2. 2005, 141–156.

SLOUGUI 2018

Doudja SLOUGUI: Dissertation titles in EFL and UK-based contexts: How much do they differ? *ASp* 74. 2018, 20.

SOLER 2007

Viviana SOLER: Writing titles in science: An exploratory study. *English for Specific Purposes* 26/1. 2007, 90–102.

SWALES – FEAKE 1994

John M. SWALES – Christine B. FEAKE: *Academic Writing for Graduate Students: A course for nonnative speakers of English*. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1994.

XIANG – LI 2020

Xuechun XIANG – Jing LI: A diachronic comparative study of research article titles in linguistics and literature journals. *Scientometrics* 122. 2020, 847–866.

A KÖZÉPIGE (MESZÓTÉSZ) MODERN NYELVÉSZETI ÉRTELMEZÉSEIRŐL: SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

NYÍRÓ MIKLÓS

1. Bevezetés: grammatikatörténeti előzmények

A magyar nyelv igen gazdag középigékben, s jelentősnek mondható nyelvünk e jelenségének hazai szakirodalma is.¹ A legtöbb élő nagy nyugati nyelvben viszont, melyek a magyartól eltérően az indoeurópai nyelvcsaládba tartoznak, a középigének nem létezik alaktanilag elkülönülő formája. Bár e nyelvek is élnek az ezen igenem által hordozott sajátos jelentéstartomány használatával, azt többnyire vagy aktív, vagy pedig visszaható alakokkal fejezik ki. Így a középike leginkább még az ógörög nyelvből közismert, melynek – az első antik grammatikus, alexandriai Dionüsziosz Thrax (kb. i. e. 170–90) osztályozása szerint – az aktív és a passzív mellett létezett egy köztes igeneme is, az ún. *meszótész*. *Techné grammatiké (Ars Grammatica)* című művében Dionüsziosz az igét minden további nélkül olyan szónak nevezi, mely valamely aktivitást vagy annak elszenvetését jelöli, ám amelynek mégis három ún. „diatézise” (διαθέσις) – ti. az alanyak az igéhez, vagyis az ige által kifejezett történéshez való viszonya, „diszpozíciója” – van, nevezetesen aktív (ἐνέργεια), passzív (πάθος) és közép (μεσότης). Az aktív diatézis esetében az alany hajtja végre a cselekvést, s az ige aktív végződésű; a passzív esetében az alany elszenvet valamely cselekvést, s az ige az ógörögben mediális-passzív végződésű.² A középső diatézis esetében viszont az alak és a jelentés nem felel meg egymásnak: néha aktív ragozású igék jelölnek valamely elszenvetést, máskor mediális-passzív ragozású igék hordoznak aktív jelentést.³ Apollóniosz Düszkolosz *Szintaxisa*, amely Dionüsziosz Thrax

¹ Ilyen, mediális képzésű igéink például a *kinyílik, elnémul, megmutatkozik*, szemben a *kinyitják, elnémítják, megmutatják* (aktív), illetve *kinyittatik, elnémíttatik, megmutattatik* (régies passzív) alakokkal. A vonatkozó magyar szakirodalom rövid áttekintéséhez lásd pl. FEJŐS 2008.

² A *meszótész*t szokás „középként”, „közép- (vagy latinosan: mediális) igeként”, avagy lingvisztikai terminológiával élve a „középső (mediális) diatézisként” is fordítani. Az e latin megnevezést alkalmazó „mediális-passzív ragozás” fordulat arra utal, hogy az ógörögben a jelen idejű középső és passzív igeformák köztudottan azonosak (néhány kivételtől eltekintve).

³ Valójában a grammatikai hagyomány számos más nem egyértelmű esetet, de egész ragozási mintákat is a középső diatézisbe sorol.

után úgy három évszázaddal (az i. sz. 2. században) íródott, ugyancsak ezt a három diatézist különbözteti meg.

Dionüsziosz Thrax és Apollóniosz Düszkolosz munkái alapvető jelentőségűnek bizonyultak a nyugati grammatika további fejlődése tekintetében. Így a *meszótész*ről való későbbi gondolkodást is ez a hellenisztikus tradíció határozta meg, még a reneszánsz korában is, amikor is a görög nyelv sajátosságainak az értelmezése során mindinkább a latin grammatika hatása jutott érvényre. Az általános vélekedés szerint Constantinus Lascaris (1434–1501) volt az első, aki *Grammatica* című művében az ún. „deponens igéknek” a latin nyelvtanból átvett eszméjét alkalmazta a görög nyelvre. Azon igék egy részére, amelyeket a korábbi grammatikusok a kivételt képező középigék csoportjába soroltak – nevezetesen a csakis mediális-passzív alakban előforduló (ún. *media tantum*), jelentésükben viszont aktívnak tűnő igékre – immár akként tekintettek, mint amelyek úgyszólván „leteszik-letették” (*deponere*) aktív alakjukat (vagy éppenséggel fordítva: régi jelentésüket),⁴ s ezért mediális-passzív ragozásuk ellenére is aktív jelentéssel fordítandók (ezen igéket magyarul sokáig ál-szenvedőnek volt szokás nevezni).

A *meszótész* mindazonáltal már a görög és bizánci grammatikusok számára is sok fejtörést okozott, s ez a helyzet nem sokban változott a legutóbbi időkig sem. A késő bizánci grammatikusokat megelőzően, akik először tettek kísérletet a görög nyelv igei diatéziseinek átfogó rendszerezésére, a középigének nem is létezett általánosan elfogadott definíciója.⁵ Másfelől a „deponencia” latin eszméjének a görög nyelvre való alkalmazása hosszú időre beszűkítette a középigék lehetséges értelmezési spektrumát, s mintegy eltorlaszolta a görög nyelv sajátosságaihoz való visszatalálás előtt az utat. Ugyanakkor az ógörög nyelv kulturális jelentősége – elsősorban a görög filozófiai és irodalmi hagyomány, majd pedig az Újszövetség révén – nemigen becsülhető túl. Nem meglepő tehát, hogy a *meszótész* jelenségével mindig is intenzíven foglalkoztak elsősorban az ógörög nyelv, ezen belül pedig az Újszövetség grammatikusai, de a filológusok, filozófusok és a klasszikus kultúra iránt érdeklődő más diszciplínák, idővel pedig az összehasonlító nyelvészet képviselői is. Véltetően ez utóbbi fejleménynek tudható be az, hogy az elmúlt évtizedekben a középigé iránti érdeklődés kiterjedt immár a világ számos nyelvére.⁶

Az alábbiakban nem célolok a középigé számos elágazó tematizálási lehetőségébe belebocsátkozni. Noha érdeklődésem a *meszótész* iránt filozófiai indíttatású,

⁴ Megjegyzendő ugyanis, hogy míg a szerzők többsége az aktív alak elhagyása, addig egyesek a mediális-szenvedő jelentés elhomályosulása értelmében beszélnek „deponenciáról”.

⁵ A középigének a hellén-bizánci grammatikákban fellelhető definícióiról lásd pl. SIGNES-CODORÑES kiváló tanulmányát (2005).

⁶ Szinte áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalom foglalkozik e kérdéssel olyan nyelvek kapcsán, mint például a sumer, szanszkrit, hettita, latin, óegyházi szláv vagy éppen az arab, iraki, szír, japán, észt, norvég és svéd, illetve a Fülöp-szigeteki tagalog, a tibeti-burmai, a perui kecsua, az alaszkaai atapaszka, az indoiráni avesztia, a niger-kongói bantu, a brit columbiai nuxalk, a pakisztáni burusaszki, a birodalmi arám, és így tovább.

az megkerülhetetlen feladatként vetette fel, hogy e jelenség grammatikai értelmezéseinek a történetét áttekintsem. Ezért az alábbiakban a középigéről szóló modern – nagyjából az utóbbi évszázadban keletkezett – nemzetközi nyelv-tani-nyelvészeti szakirodalomról igyekszem valamiféle átfogó képet nyújtani, hivatott szerzők összegző írásaira támaszkodva.

2. A meszótész a modern grammatikai-nyelvészeti szakirodalomban

A középigé grammatikai-lingvisztikai értelmezéseinek nagyjából az elmúlt száz évre visszatekintő történeti áttekintéséhez két kiváló összegzés is segítséget nyújt a számunkra.⁷ Kmetko írása lényegesen szélesebb spektrumú – 18 grammatikai művet, s további 9, kifejezetten a középső diatézisnek szentelt munkát elemez –, Eberhard viszont néhány Kmetkonál nem érintett szerzőt is tárgyal, helyenként pedig nélkülözhetetlen belátásokkal szolgál. Az alábbiakban két táblázatban összegezve mutatom be az egyes szerzők vonatkozó nézeteit, mindenekelőtt a *meszótész* meghatározása, megkülönböztetett fajtái, valamint a deponencia eszméjéhez kapcsolódó megítéléseik tekintetében, egy további oszlopban gyűjtve össze azokat az általánosabb észrevételeket, amelyek a kérdéskör valamely aspektusa szempontjából lényegesek. E két táblázat tagolása Kmetko eljárását követi, aki külön alfejezetet szentel a grammatikák áttekintésének – *1. táblázat* –, ezen belül pedig a 20. századi (bevezető, haladó és felsőfokú), valamint a 21. századi nyelv-tanoknak. A *2. táblázat* a kifejezetten a középső diatézisnek (*middle voice*) szentelt munkákban, illetve további lingvisztikai-filozófiai hozzájárulásokban fellelhető vélekedéseket foglalja össze.

1. táblázat. Modern grammatikusok

KMETKO				
Szerző/Év/Terület	Középigé meghatározása	Fajtái	Észrevételek	Deponens
1. Grammatikák				
Monro, 1882, homéroszi dialektus	„az ige cselekvése az ágens felé irányul”	i) az ágens egyúttal közvetett tárgy, ii) az ágens a cselekvés közvetlen tárgya, iii) tárgyatlan (a cselekvés az ágensben összpontosul), iv) reciprok, v) passzív	– a mediális „eredeti ereje” a reflexivitás – a passzív a középigé használatának egyik esete	

⁷ KMETKO 2018, 5–52; EBERHARD 2004, 8–20.

Jannaris, 1897, attikai dialektus	„az alany magán, magáért vagy magától cselekszik”	i) direkt, ii) indirekt közép – ezen belül: „dinamikus” („saját erőből”)		elismeri a deponenseket, körük idővel változik
20. századi bevezető szintű grammatika				
Mounce, 2003, Újszövetség	„vagy deponensek, vagy mediális jelentésük aktív az angol elme számára”	a közép normál esetben <i>nem</i> közvetlen reflexív	– alárendelik a deponensnek	
20. századi haladó és felsőszintű grammatikák				
Moulton, 1906, Újszövetség	„az ágens közelről érintett a cselekvésben”	említi: reciprok, dinamikus – az aktív a cselekvést, a közép az alanyt hangsúlyozza – a közép alak mediális értelmű	– a klasszikustól a hellenisztikus kor felé hanyatlott a középigék használata	a deponens megnevezés nem kielégítő
Robertson, 1914, Újszövetség	„a személyes érdekelttség diatézise, valamelyest mint a datív”	i) közvetlen reflexív, ii) kauzatív vagy megengedő, iii) közvetett, iv) reciprok, v) redundáns, vi) dinamikus közép	– önmagában a közép nem intranszitiv (a tranzitivitás az igező tulajdonsága)	indokolatlan a deponens név, helyette: „dinamikus”
Smyth, 1920, ógörög nyelvtan	„az ágens tudatos aktivitását, testi és mentális részvételét” hangsúlyozza ki	i) közvetlen reflexív, ii) közvetett reflexív, iii) kauzatív, iv) reciprok közép		elismeri a deponenseket (aoristos határozza meg, milyen deponens)
Dana & Mantey, 1928, Újszövetség	„az alany részeseül a cselekvés eredményeiben”	i) közvetlen, ii) közvetett (ezen belül: intenzív, mely nyomatékosítja az alany szerepét), iii) reciprok, iv) megengedő	– „a görög nyelv egyik legsajátosabb és legkülönösebb jelensége”	megkülönböztetik a deponens, ill. a defektív igeiket
Blass & Debrunner, 1961, Újszövetség	nem jellemzik	csak i) a reflexív s ii) a kauzatív-megengedő funkciót hozzák szóba	– hanyatlást észlelnek a klasszikustól a hellenisztikus kor felé	

Zerwick, 1963, bibliai görög	„az alany önma- gára tekintettel cselekszik, vagy cselekedtet más”	i) közvetlen, ii) kauzatív- megengedő, iii) közvetett közép	– hanyatlás jeleit észlelik	
Gignac, 1981, római és bizánci iratok			– e kevert igerend- szerek rendhagyó eseteinek elmosó- dását észleli	
Porter, 1992, Újszövetség	„a cselekvés végzésében az alany közvetle- nebb részvéte- lét, különös érintettségét, sőt hasznát” fejezi ki		– „a legnagyobb jelentésbeli súlyt hordozza a görög diatézisek közül”	fenntartásai van- nak: sok depon- ensnek ítélt igének van me- diális jelentése
Wallace, 1996, Újszövetség	„az alany úgy hajtja végre vagy szenved el a cselekvést, hogy az a rész- vételét hangsú- lyozza”	felhívja a fi- gyelmet a különböző nevekkel kate- gorizált fajták közti átfedések- re		csak ha nincs implikált mediális jelentés és nincs aktív alak, akkor lehet egy ige deponens
Cooper III, 1998, attikai dialektus	„az alany saját- os módon érintett vagy érintett a cse- lekvésben”, „a közép az ige alanyára és személyes képeségeire összpontosít”	i) dinamikus (ld. Jannaris): az alany képes- ségeinek és erőforrásainak mobilizálását, energizálását fejezi ki, ii) közvetett (ér- dekeltség: a tárgyat az alany szférájába vonja, vagy elmozdítja azt), iii) közvetlen reflexív, iv) reciprok, v) kauzatív	– egyetlen ige két vagy több funkciót is kifejezhet – a közép gyakori a költészetben (a személyekre való összpontosításhoz), az aktív viszont tárgyilagosabb irodalmi kifejező- eszközt generál, pl. narratívákhoz	
21. századi grammatikák				
Conrad, 2002	az alany „a cselekvés vagy állapot fókusz- pontja”	„az alany mély érintettségét jelzi, mint aki cselekvést vagy állapotváltozást tapasztal, szen- ved vagy tűr el”	– az ógörög alap- vető diatézisei az aktív-közép (nem pedig az aktív- passzív)	– a középigét saját jogán kell kezelti

Black , 2009, Újszövetség			– az aktív a cselekvést, a közép és a passzív az alanyt hangsúlyozza ki	némely deponens valójában mediális, ha az alany hangsúlyos
Porter, Reed & O'Donnell , 2010, Újszövetség		i) reflexív, ii) reciprok, iii) valódi (korábban „intenzív” vagy „dinamikus”) közép		„minden ige saját diatézisének jelentését fejezi ki”
McLean , 2011, Újszövetség	a középigék az esetek többségében aktívként fordítandók		– „a közép többekévé használaton kívülé vált” a hellenisztikus korban	a deponencia régi eszméjét védelmezi
Decker , 2014, koiné görög	az aktív „szituáció-centrikus”, a passzív és a közép „alany-centrikus”		– a diatézist illető döntésnek a kontextusból kell jönnie	a media tantum igeik belsőleg mediális értelműek

E táblázatból kiviláglik, hogy a középső diatézis legfőbb szemantikai jegyének a modern grammatikusok döntő többsége az alanyt az ige által kifejezett cselekvésben, történésben, állapotban, vagy ezek eredményében való kitüntetett érintettségét, érdekelttségét, részvételét-részeseülését tekinti. Az alany különös nyomatékkal jelenik meg tehát e leírásokban – a középigé sajátos módon „alany-centrikus” (Decker) szerintük –, ez a nyomaték azonban eltérő módokon vagy szituációkban juthat kifejezésre. Ennek megfelelően a szerzők közt is lényeges eltérés mutatkozik a tekintetben, hogy az alany közvetlen vagy közvetett érintettségére, a cselekvésben való részvételre vagy éppen az annak eredményében való érdekeltségre fektetik-e a hangsúlyt.

Monro korai megjegyzése, miszerint a mediális „eredeti ereje” a reflexivitásban rejlik, a legutóbbi időkig számos más grammatikusnál visszaköszön (miként az a középigék közvetlen és közvetett reflexív funkciójának gyakori említéséből is látható, még ha számos más fajtát is szóba hoznak a szerzők).⁸ A grammatikusok nézeteit – s így a közép „grammatikai értelmét” – összegezve Kmetko is a középigé ezen visszaható jellegét domborítja ki az alábbi meghatározással: „Az alany önmagán, önmagáért vagy önmagára utalva cselekszik.”⁹ Mindazonáltal ezt a reflexivitásra fektetett hangsúlyt a grammatika történései egy ideje kétségbe vonják, legalábbis

⁸ A közép vélt funkcióinak változatos megítélése kapcsán külön nehézség az egységes terminológia hiánya, melynek köszönhetően – úgy tűnik – néha eltérő megnevezésekkel hasonló funkciók, vagy éppen egyazon névvel eltérő funkciók kerülnek leírásra.

⁹ KMETKO 2018, 3.

két megfontolás alapján, melyekre Signes-Codoñer is utal. Részben azért, mert – amennyiben a visszahatás eszméje az aktivitás és passzivitás egyidejű érvényre jutását vonja maga után, annyiban – az ellentmond az ellentétek együttes fennállásának tarthatatlanságát valló ősi görög filozófiai meggyőződésnek, s így az vélhetően az antik grammatikus számára is oximoronként hatott volna. Másrészt pedig a történeti kutatás arról tanúskodik – mintegy visszaigazolván a reflexivitásnak az ógörög középigeék „szellemétől” való idegenségét –, hogy „a görög középige visszaható jelentése modern koncepció, mely csupán a késő 18. századi görög nyelvtanokban jelenik meg konzisztensen”.¹⁰ Abban, hogy a középső diatézis lényegi, vagy legalábbis egyik legfontosabb vonását sokan a reflexivitásban vélik felfedezni, vélhetően szerepet játszhat az a körülmény is, hogy fordításakor számos nyelvben visszaható szerkezettel adható csak vissza a középige jelentése. Ám talán ennél is alapvetőbb magyarázata lehet a jelenségnek az, hogy a nyugati nyelvek aktív-passzív szembenálláson alapuló igerendszerei a szubjektum szempontjából való gondolkodásnak kedveznek: az ige által kifejezett cselekvés mindenkor valamely ágens „tetteként” értelmeződik, s az ige a grammatikai alany aktivitását vagy egy efféle aktivitást elszenvedő alany passzivitását fejezi ki. Ennek megfelelően a modernnek szinte akaratlanul – anyanyelveik igerendszerei által úgyszólván kódolva, s majdhogynem levetkőzhetetlenül – az aktivitás és passzivitás terminusaira visszavezetve próbálják hozzáférhetővé tenni a *meszótész* jelentését.

Ez utóbbi tényállás fényében „forradalminak” mondható tehát az a kijelentés – amelyet itt legkorábban Monro képvisel –, miszerint a passzív a középige használatának egyik esetét képezi. Ha ugyanis immár nem az aktív-passzív kettőse felől értelmezzük a közép funkcióit, hanem inkább ez utóbbiak egyikeként tanultuk meg érteni az elszenvedés eszméjét, akkor mindez az aktív-passzív szembenállás paradigmájában való gondolkodás szétfeszítése irányába mutat, ami viszont egy, a saját modern anyanyelveink által formált világlátásunk határaihoz való elérkezést jelent.

Hasonló tendencia mutatkozik meg abban is, hogy az itt áttekintett grammatikákban – már a 20. század elejétől fogva s ismételten, majd pedig a 21. századi nyelvtanokban majdhogynem egyöntetű fejleményként – a szerzők rendre fenntartásokat, ellenpéldákat és ellenérveket fogalmaznak meg a deponencia eszméjével szemben, s egyre határozottabban foglalnak állást ezen eszme tarthatatlanságát hangoztatva. E folyamat valódi gyökereit azonban az a Conrad nagy hatású – noha csak online publikált – írásában (2002) szereplő, döntő jelentőségű megállapítás veszi igazán célba, mely szerint *az ógörög nyelv alapvető diatézisei nem az aktív és a passzív, hanem az aktív és a közép voltak* – e belátás mindazonáltal már jóval korábban, s több jelentős nyelvész tollából is megfogalmazódott.¹¹ Egybecseng

¹⁰ SIGNES-CODORÑES 2005, 5.

¹¹ LYONS 1968, 373; még korábban pedig BENVENISTE 1971 (eredetileg 1966), 145. Benveniste egyenesen ezt írja: „Az ige indoeurópai stádiumát [...] csak két diatézis szembenállása jellemzi, az aktív és a közép – hogy hagyományos terminusokat használjunk.” Ugyanezt hangsúlyozza továbbá KMETKO 2018, 5, 1. jegyzet; EBERHARD 2004, 10.

ezzel az a nyelvészek köreiből ma már többnyire általánosan elfogadott nézet, miszerint *a mediális igealak őszibb, mint a passzív*, s az utóbbi az előbbi származéka;¹² s ugyancsak ezt erősíti meg számos nyelvész kiállása a mellett, hogy *a közép alak mediális értelmű* (Moulton, Conrad, Porter – Reed – O’Donnell, Decker, Miller, Taylor, Pennington, Campbell, Benveniste, Eberhard).

Figyelmet érdemel továbbá az a visszatérő megítélés, miszerint a középső diatézis használatát tekintve – melyet pedig többen „a legnagyobb jelentésbeli súlyt hordozó diatézisként”, „a görög nyelv egyik legsajátosabb és legkülönösebb jelenségeként” méltatnak – jól érzékelhető hanyatlás ment végbe a klasszikus kortól (i. e. 500–300) a hellenisztikus kor (i. e. 300–i. sz. 300) felé haladva. Ennek kapcsán nem csupán a középigék és egyéb közép konstrukciók ritkább használatáról, hanem általánosabb tendenciáról – pl. Gignac szerint „a kevert igerendszerek rendhagyó eseteinek elhomályosulásáról” –, egyfajta nivellálódásról, az egyértelműség irányában való elmozdulásról van szó, amit a középső diatézisnek a költészettel való, Cooper III által hangsúlyozott rokonsága csak megerősít.

2. táblázat. Modern nyelvészek

KMETKO				
Szerző/Év/ Terület	Középigé meghatározása	Fajtái	Észrevételek	Deponens
2. Kifejezetten a középső diatézisnek szentelt munkák				
Allan, 2003, homéroszi és klasszi- kus görög, a közép sze- mantikája	„a cselekvés vagy állapot érinti az ige alanyát vagy az érdekeit” (Lyon)	i) passzív, ii) spontán folyamat, iii) mentális foly., iv) kollektív mozgás, v) testi moz- gás, vi) reciprok, vii) direkt refl., viii) észle- lési, ix) mentális aktivi- tás, x) beszédaktus, xi) indirekt reflexív	– a közép egy egységes (kritéri- uma az „alany- érintettség” [<i>sub- ject-affectedness</i>]) ám többjelentésű, sőt „hálózati” kategória	nem tárgyalja a deponenseket, de sok media tantum igét a középigék kategóriáinak valamelyikébe sorol
Miller, 2005, analitikus Újszöv. lexikon		ún. deponensek vagy i) reciprokok, vagy ii) reflexívek, iii) involvá- lóak, iv) önérdeket kifejezőek, v) recept- ívek, vi) passzívek, vii) állapotot kifejezőek	– a közép alakot saját jogán kell venni (Robertson)	megkérdőjelezi a deponencia előfel- tevéseit: hogy i) egykor minden igének volt aktív alakja, s ii) néme- lyek elvesztették azt

¹² BENVENISTE 1971, 145: „az összehasonlító nyelvészek rég megállapították, hogy a passzív a mediális modalitása, melyből az ered s melyhez szoros kötelékek fűzik még akkor is, amikor elkülönült kategóriává vált”; 150: „a passzív a »mediálistól« függ, melynek az történetileg átalakult változata”; CLINE 1983, v. Eberhard rámutat az ágensi, ill. nem-ágensi funkcióban lévő igealany közti különbségre, majd megjegyzi, hogy „a nem-ágensi mediális igék alanya a passzív diatézis valószínű eredete” – EBERHARD 2004, 13.

Taylor, 2004, 2015, Szeptuaginta	„az alany közvetlenül és személyesen involvált a folyamatban – s így a kimenetelben”		egyres ún. deponensek sem az aktív alakot, sem a közép jelentést nem „tették le”: mediális az értelmük	a deponens bevezetése (Lascaris) „a középső diatézis elhomályosulását” eredményezte
Pennington, 2009 Újszövetség	„az ige alanya érintett (<i>affected</i>) az igével kifejezett eseményben vagy által” (Bakker)		– „híján vagyunk a görög közép értelme vagy funkciója értésének”	a deponens kategóriája „hibás” – a legtöbb, ha ugyan nem valamennyi ún. deponens ige valódi közép értelmű
Ladewig, 2010, koiné görög			– elutasítja Miller, Pennington, Taylor és Allen nézeteit	védelmébe veszi a deponenciát, s javított definícióját adja
Campbell, 2015, Újszövetség			– a deponenciáról és a középigéről való gondolkodás történetét adja	„a közép koherens megértése a deponenciát irrelevánssá teszi”
Aubrey, 2016, újszövetségi lingvisztika	energiaátvitel és a figyelem irányultsága szempontjából vizsgálja a mediálist		a passzív konceptuálisan különbözik a középtől!!	a theta aoristos történeti magyarázatát adja
3. További lingvisztikai-filozófiai hozzájárulások				
Benveniste, 1966, összehasonlító nyelvészet	aktív igék „egy olyan folyamatot jelölnek, mely az alanyon kívül megy végbe” = külső diatézis	a középigéknél az alany „belül van a folyamatban, melynek ágense”, „azt viszi végbe, ami benne végbemegy” = belső diatézis	– a két proto-indoeurópai diatézis: aktív & közép – Deckerhez hasonló	e szembenállás alapjára (s nem csak eseteire és használatára) kérdez
Eberhard, 2004, hermeneutika, teológia	„a középige a médiumot mutatja, melyben valami végbemegy”	a hangsúly az alany lokalitására esik az ige vonatkozásában	– az alany bennfoglalt és aktív az ige által jelölt folyamatban	egzisztenciális leírás, nem inkonzisztens az alanyérintettség eszméjével, de másra helyezi a hangsúlyt

A középső diatézis utóbbi évtizedekben folytatott lingvisztikai vizsgálataiban mindenekelőtt az Allan nyújtotta definíciónak a térnyerése emelendő ki. Allan szerint a „közép” nagyon is szerteágazó, többjelentésű kategória – ő maga 11 mediális szituációtípust különböztet meg –, ám funkcióiban az korántsem különül el, hanem inkább valamiféle „hálózatot” alkot a többféleképpen kapcsolódó funkciók közti összefüggések révén.¹³ A végső kritériumot, mely a meglehetősen eltérő funkciókat „középpé” avatja, Allan az „alany-érintettség” (*subject-affectedness*) fogalmával ragadja meg. Ez a fogalom a korábbi, „grammatikai” megközelítésekben hangsúlyozott „reflexivitásnál” lényegesen átfogóbb-általánosabb, hiszen miközben azt is magában foglalja, attól számottevően eltérő, más természetű érintettségeket is képes számításba venni. Mindazonáltal az aktív és a közép közti alapvető különbség Allan szerint nem abban áll, hogy míg a mediális alanya valamilyen módon érintett a cselekvésben, addig az aktív alanya ne volna az. A megkülönböztetés inkább arra vonatkozik, hogy a szóban forgó ige kifejezetten-alakilag jelölt-e („pozitív”, azaz mediális-közép), vagy pedig jelöletlen („neutrális”, hangsúlytalan, s ennél fogva aktív) az alany-érintettség tekintetében. Közel sem mellékes továbbá, hogy a 11 mediális funkció közt fokozatiság figyelhető meg (miként arra Kmetko is utal),¹⁴ mely az alany-érintettség legerősebb módjától – amely az ágensi funkció minimumával jár – annak leggyengébb fokáig – amely a legerősebb ágensi funkcióval társul – terjed. Ez a középső diatézisről alkotott elgondolás kézenfekvő módon foglalja tehát magában a passzív diatézist (lásd fentebb a Monróra tett utalásunkat), mely a spektrum egyik pólusát képezi, szemben a másik pólust alkotó két (közvetlen és közvetett) visszaható mediállissal.¹⁵

Markánsan eltér mind a reflexivitas köré szerveződő „grammatikai”, mind pedig az alany-érintettség köré szerveződő lingvisztikai megközelítéstől Emil Benveniste – s az ő nézeteit kamatoztató Philippe Eberhard – koncepciója. Benveniste mindenekelőtt leszögezi, hogy az „ógörög igerendszerében, ahogyan az még a klasszikus korban létezett, a valódi különbség az aktív és a közép közt állt fenn”,¹⁶ majd pedig – egy tisztán lingvisztikai módszert követve a két diatézis közti megkülönböztetés elvének felkutatásához – az aktívát „külső diatézisként”, a mediálist pedig „belső diatézisként” határozza meg. Ezek a megnevezések azt kívánják kihangsúlyozni, hogy az aktív igék egy, az alanyon kívül végbemenő folyamatot jelölnek (melyet ő valamelyest uralhat), a középigék esetében viszont „az ige az alanyban összpontosuló folyamatot jelöl, az alany a folyamaton belüli lévén”, melynek egyúttal ágense: „azt viszi végbe, ami benne végbemegy”.¹⁷ Ez a megkü-

¹³ E tekintetben Allan a „hálózati kategóriák” Langacker-féle elméletét követi – ld. ALLAN 2003, 21–28.

¹⁴ KMETKO 2018, 39.

¹⁵ Miként másutt, úgy e kérdésben sincs azonban teljes egyetértés, hiszen például Aubrey kifejezetten a passzív és a közép „konceptuális különbözőségére” igyekszik rámutatni.

¹⁶ BENVENISTE 1971, 59. Benveniste vonatkozó nézeteiről részletesebben lásd írásomat: NYÍRÓ 2020.

¹⁷ BENVENISTE 1971, 148–149.

lönbözteség egyáltalán nem az igék szemantikai természete mentén, hanem – a saussure-i strukturalista nyelvelmélet szellemében – tisztán a jelek közti, ez esetben alakotani „különbségek” mentén tájékozódik, s épp ezért ellentmondhat bizonyos fogalmakról alkotott „»öszönös« mentális képzeinknek”.¹⁸

Benveniste megközelítése kétség kívül bizonyos fordulatot jelent a *meszótész* értelmezéstörténetében. E fordulat központi mozzanata megítélésünk szerint abban áll, hogy az egy *gyökeres perspektívaváltást* implikál. Miközben ugyanis minden eddig áttekintett meghatározás az „alany” érintettségét, az „alany” részvételét, az „alany” aktivitásának és passzivitásának a módjait stb. hangsúlyozta, most először történik kísérlet arra, hogy a diatézisek közti különbségek elvét immár *ne az alany perspektívájából*, hanem valamiféle a-szubsjektív, az alanyon túlnyúló – ti. az alanyt éppenséggel a zajló események vonatkozásában „elhelyező” – szempontból, vagyis az ige által megnevezett „esemény” felől, az alanyt pedig a maga mindenkori pozícionáltságában kifejezve kutassák fel. Benveniste értelmezése tehát egy olyan szemléletmódot vetít előre, amelyben mindvégig az igék által kifejezett *események állnak az érdeklődés homlokerében*, a zajló események alanyai pedig ezen események vonatkozásában kerülnek kifejezésre.

Ez a perspektívaváltás modern és magától értetődőnek vélt önértésünkhöz képest egy alternatív, *más jellegű önértést* von maga után: az alany önmagát immár nem annyira saját nézőpontjából kiindulva – mint valamire (valaki vagy valami másra, vagy éppen önmagára) irányulót – látja majd, hanem inkább mint *valahová* (valamely zajló eseményhez bensőlegesen vagy külsődlegesen, de oda-) *tartozót* fogja érteni. Itt tehát az alany „egzisztenciális lokalitása”, hovatartozásai fejeződnek ki, melyek kontextusában egyáltalán meg sem fogalmazódhat egy tisztán önmagából, a maga elszigeteltségében felfogott alanyból kiinduló nézőpont.

Végül kihangsúlyozandó az az efféle perspektívaváltás irányába mutató folyamat, melyre Campbell azon észrevételével is utal, miszerint „a közép koherens megértése a deponenciát irrelevánssá teszi”, s melynek úgyszólván az eddigi tetőpontjaként a *Society of Biblical Literature* 2010-es ülésének *Biblical Greek Language and Linguistics* megnevezésű alcsoportja immár egyhangúan elvetette a deponencia eszméjét, s nem tekinti azt a görög igék leírására alkalmas, érvényes kategóriának.¹⁹

3. Konklúzió

Mára talán elterjedtté vált az a belátás, mely szerint az ógörög nyelv igerendszerében az aktív-közép szembenállás játszotta a döntő szerepet. Innen tekintve elmondható, hogy az első görög grammatikusok munkái, melyek alapjaiban határozták

¹⁸ BENVENISTE 1971, 148–149.

¹⁹ PENNINGTON – JAMIESON 2012, 1. Az írás fejlécén a következő áll: „2010-ben a mediális diatézisnek szentelt tematikus szekcióban az előadók egyetértésre jutottak abban, hogy el kell vetnünk a deponenciát mint grammatikai kategóriát, s a mediális diatézis valamennyi előfordulását valódi középigeként kell kezelnünk.”

meg a nyugati grammatika későbbi fejlődését, a görög nyelvtől idegen, s ennyiben végzetes következményekkel járó szemléletet hagyományoztak az utókorra azzal, hogy az aktív-passzív szembenállás vonatkoztatási rendszere keretében igyekeztek értelmezni a görög igék diatéziseit.²⁰ Így az általuk *meszótész*ként klasszifikált nyelvi jelenségek nyelvtani interpretációi során a későbbi grammatikusok olyasmivel birkóztak, amelynek a felfejtéséhez eleve nem állt rendelkezésükre a megfelelő fogalmi keret. Csak tetézte ezt, hogy a római és bizánci grammatikusok nem ritkán a latin nyelv jellemzőinek a tükrében próbálták értelmezni a görög nyelv egyes sajátosságait. Bizonyos értelemben hasonló kihívással áll szemben a modern grammatikus vagy nyelvész is – valamennyien a saját anyanyelvünk által formált gondolkodási mintáink foglyai vagyunk, melyek közül a legalapvetőbbektől csak igen hosszú tanulási folyamat során van esélyünk némileg eltávolodni. Ami a *meszótész* értelmezéseit illeti, mindebből fakadóan szinte az egész grammatikai hagyományt illetően a terminológiai sokféleség és bizonytalanság, de legalábbis a konszenzus nagy fokú hiánya mondható jellemzőnek.

Különösen az utóbbi évtizedek hozadékaként remélhető talán az, hogy azok az áthagyományozott akadályok, amelyek mindeddig az ógörög nyelv középső diatézisébe sorolt nyelvi jelenségeknek a megfelelő értelmezése útjában álltak és állnak, lassanként, fokozatosan talán felismerésre kerülnek. Természetesen ez pusztán a feladat helyesebb felmérése előtt nyithatja meg csupán az utat, nem pedig válasz a felmerülő kérdésekre. A megnyitott út azonban bizakodásra adhat okot.

Bibliográfia

ALLAN 2003

Rutger J. ALLAN: *The Middle Voice in Ancient Greek. A Study in Polysemy*. Amsterdam Studies in Classical Philology. Vol. 11. Amsterdam, J.C. Gieben Publisher, 2003. Internet: pure.uva.nl/ws/files/3546000/23754_Thesis.pdf (letöltés: 2018. ápr. 21.)

BENVENISTE 1971

Emil BENVENISTE: *Active and Middle Voice in the Verb*. In: Emil BENVENISTE: *Problems in general linguistics*. Coral Gables (Fla.), University of

²⁰ E „tárgyidegen” megközelítés okait kutatva Eberhard egyrészt a görög grammatikai terminusok zeneelméleti eredetére, vagyis arra a transzpozícióra mutat rá, melynek során az első grammatikusok a mentális diszpozícióknak (a lélek aktivitásának, ill. páto-szának) a zenei kifejezéshez való viszonyát vették modellként és vitték át a nyelvi kifejezések értelmezésére. A görög nyelv és annak első grammatikai leírásai közti diszkrépanciához továbbá az is nagyban hozzájárulhatott Eberhard szerint, hogy a görög nyelv szisztematikus vizsgálatát a sztoikus iskola nem görög anyanyelvű alapítója, kitióni Zénón szorgalmazta; illetve, hogy a három igenem szigorú kategóriákként való elhatárolása a római, nem pedig a görög grammatikusok műve – EBERHARD 2004, 9–11.

Miami Press, 1971, 145–151. (Az eredeti: Actif et moyen dans le verbe. In: *Problèmes de linguistique générale*. Paris, Gallimard, 1966, 168–175.)

CLINE 1983

George J. CLINE: *The Middle Voice in the New Testament*. 1983. Digitalizálta Ted Hildebrandt, 2006.

Internet: faculty.gordon.edu/hu/bi/ted_hildebrandt/new_testament_greek/text/cline-middlevoice/cline-middlevoice01.pdf. (letöltés: 2016. nov. 30.)

CONRAD 2002

Carl W. CONRAD: *New Observations on Voice in the Ancient Greek Verb*. 2002. Internet: pages.wustl.edu/files/pages/imce/cwconrad/newobsancgrkvc.pdf (letöltés: 2020. máj. 4.)

EBERHARD 2004

Philippe EBERHARD: The Middle Voice from a Linguistic Perspective. In: Philippe EBERHARD: *The Middle Voice in Gadamer's Hermeneutics*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2004, 8–20.

FEJŐS 2008.

FEJŐS Edina: A mediális ige – kitekintés a nemzetközi szakirodalomra. In: *Félúton 4. A negyedik Félúton konferencia (2008) kiadványa*. Szerk. KOZMA Judit – LISZNYAI-MINDÁK Cecilia – LUDÁNYI Zsófia. Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2008.

Internet: edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/7924 (letöltés: 2016. máj. 22.)

KMETKO 2018

Susan E. KMETKO: *The function and significance of middle voice verbs in the Greek New Testament*. Ph. D. Tézis, Australian Catholic University, 2018.

Internet: <https://doi.org/10.26199/5c91b01997a0e> (Letöltés: 2020. márc. 14.)

LYONS 1968

John LYONS: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1968.

NYÍRÓ 2020

NYÍRÓ Miklós: Benveniste az ősi indoeurópai igerendszerről. In: NYÍRÓ Miklós: *Medialitás, eseményontológia, gyakorlat. Hermeneutikai útkeresések*. Budapest, L'Harmattan, 2020, 26–33.

PENNINGTON – JAMIESON 2012

Jonathan T. PENNINGTON – Robert B. JAMIESON: *After Deponency: Connecting the Middle Voice to Other Elements of Greek Grammar and Teaching it to Students*. SBL, 2012. Internet: www.academia.edu/30926196/Af

ter_Deponency_Connecting_the_Middle_Voice_to_Other_Elements_of_Greek_Grammar_and_Teaching_it_to_Students (letöltés: 2021. nov. 6.).

SIGNES-CODORÑES 2005

Juan SIGNES-CODORÑES: The Definitions of the Greek Middle Voice between Apollonius Dyscolus and Constantinus Lascaris. *Historiographia Linguistica* 32. 2005, 1–33.

Internet: www.academia.edu/1596488/The_Definitions_of_the_Greek_Middle_Voice_between_Apollonius_Dyscolus_and_Constantinus_Lascaris (letöltés: 2018. jún. 20.)

ÁTVÁLTOZÁSOK: KAFKA ELBESZÉLÉSE A FILMVÁSZNON

PAKSY TÜNDE

Bevezetés

Az irodalmi művek megfilmesítése tágabb értelemben vett fordítási folyamatnak is tekinthető. Jelen tanulmányban a megfilmesítéssel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedem, amely a filmváltozatokat alapvetően önálló, autonóm műalkotásoknak tekinti. Ezért a filmváltozatok összevetésekor az eredeti szöveggel nem a hogyan sikerült, elég hű-e az eredeti szöveghez kérdések (véleményem szerint lehetetlen) megválaszolására, hanem a filmváltozatok koncepciójának vázolására, az eredeti szöveghez kötődő szálak felgombolyítására törekszem. Ebből a szempontból Nischik véleményét tartom mérvadónak, aki szerint az irodalmi szövegek megfilmesítése nemcsak egy önálló művet hoz létre, hanem egyben az eredeti szöveg interpretációja is.¹ Másrészt érdemes figyelembe venni Bohnenkamp okfejtését, amelyben rámutat a megfilmesítés és a fordítás analóg és ellentétes vonásaira. Véleménye szerint a transzformációs folyamatként értelmezett fordítás számos szempontból hasonló ahhoz, amikor médiumváltás [Medienwechsel] történik, így egy tágabb értelemben vett médiafogalom alapján a fordítás során történő nyelv- illetve kódváltás a médiumváltás különleges formájának tekinthető.² Azonban még a legszorosabban vett adaptációra is igaz, hogy nemcsak egyszerű kódváltás történik, hiszen az audiovizuális médium sok esetben megköveteli, hogy a vázaltszerű leírások valamilyen konkrét tér, rekvizitum, szereplő stb. formájában öltsenek alakot. Vagyis amíg az olvasás során bizonyos elemeket az egyes olvasók saját ismereteik, tapasztalataik, értékeik stb. alapján egyedi módon konkretizálnak, a film esetében ez a szabadságuk elvész. Másrészt a film olyan komplex szemiotikai rendszer, amelyben a narráció nemcsak a verbalitást, hanem számos egyéb vizuális és auditív elemet és ezek számtalan kombinációs lehetőségét felöleli.

Az átváltozás értelmezési lehetőségeiről és recepciójáról

Franz Kafka *Az átváltozás* című elbeszélése nemcsak a legismertebb, de talán a legolvasottabb műve is. A lankadatlan olvasói érdeklődés oka valószínűleg Gregor Samsa groteszk átváltozásának rejtélyességében és abban a magától értetődőségben rejlik, amellyel Gregor és az elbeszélő tudomásul veszi azt. Gregor ébredés

¹ NISCHIK 2001, 377.

² BOHNENKAMP 2005, 22.

utáni első gondolatai több szempontból is rávilágítanak az utazóügynökök életével szembeni fenntartásaira, amelyek közé pl. az „üzleti izgalmak [...] az utazással járó sok kínlódás [és az] örökké változó emberi kapcsolatok [is tartoznak], amelyek soha meg nem állapodnak, soha szívélyessé nem válnak”.³ Mindehhez állandó fáradtság társul a kialvatlanság és a főnöke megalázó, lekezelő modora miatt, csupa olyan dolog, amelyet Gregor pusztán a szüleire való tekintettel visel el. „Ha a szüleim miatt nem túrtóztetném magam, már rég felmondtam volna, odaálltam volna a főnököm elé, és úgy istenigazából megmondtam volna neki a véleményemet.”⁴ Gregor átváltozása után csak tetézi mindezt, amikor a cégvezető színlelt tapintatossággal közli Gregor szüleivel, hogy az utóbbi időben egyáltalán nem volt megelégedve fiuk teljesítményével, mivel egyáltalán nem kötött üzletet, és habár ő egy percig sem hitte, hogy igaza lehet a főnöküknek, amikor a nemrég Gregorra bízott inkasszót sejtette mulasztásai hátterében, már egyáltalán nincs kedve kiállni érte.⁵ Ezeket az információkat azonban sem Gregor, sem az elbeszélő nem hozza összefüggésbe Gregor átváltozásával. Mivel a heterodiegetikus elbeszélő az elbeszélés legutolsó szakaszától eltekintve konzekvensen Gregor belső szemszögéből közvetíti az eseményeket, az olvasó a történet valamennyi elemét Gregor szubjektív perspektívájából ismeri meg. Sem az elbeszélő, sem a többi szereplő szintjén nem történik objektíváló vagy egyéb módon korrigáló kiegészítés vagy beavatkozás. Gregor látásmódjára azonban olyan erősen rányomja bélyegét már-már túlzott kötelességtudata és a családja iránti jó szándéka, hogy „Családjára [még halála pillanatában is] megindultan és szeretettel gondolt vissza.”⁶ holott húga javaslatával – „meg kell próbálnunk megszabadulni tőle”⁷, és kicsivel később: „Nem maradhat itt”⁸ – valamennyien egyetértenek, vagyis az egész család egyértelműen lemond róla, sőt paradox módon tőle várja el, hogy megszabadítsa őket gondozása, ellátása, létezése terhétől.

Azáltal, hogy Gregor perspektívájához elbeszéléstechnikai szinten semmiféle korrekció nem társul, az egyértelműség igényét is feladja a szöveg. Így az időközben több mint 100 éves elbeszélés különböző megközelítéseket és számtalan különböző interpretációt generált. Ottiker egyenesen azt állítja az 1990-ben megjelent Dietz által jegyzett Kafka monográfiára hivatkozva, hogy „Kafka szövegein, főként *Az átváltozáson* már a német irodalomtudomány valamennyi módszerét kipróbálták”.⁹ Monika Schmitz-Emans 2011-ben megjelent Kafka monográfiájában a különböző értelmezési koncepciók áttekintésekor az életrajzi és pszichológiai értelmezések mellett megemlíti olyanokat is, amelyek a művet az elidegenedés parabo-

³ KAFKA 1973, 87–88.

⁴ KAFKA 1973, 88.

⁵ Vö. KAFKA 1973, 95.

⁶ KAFKA 1973, 135.

⁷ KAFKA 1973, 132.

⁸ KAFKA 1973, 133.

⁹ OTTIKER 2017, 100. Az idézett részt saját fordításomban közlöm.

lájának vagy az elnyomott titkos vágyak kivételének tekintik.¹⁰ Abraham pedig őt különböző szinten értelmezi az elbeszélést: biografikus megközelítésben a történet „azt a kiutat mutatja meg, amely a szerző számára nem érhető el”.¹¹ Gregor pszichoanalitikai szempontból az elfojtás megtestesítője, gazdasági értelemben a kiszákmányolt maga, erkölcsileg egy elhibázott élet, míg átváltozása interakcionális pszichológiai megközelítésben a társadalomból való eltávolításaként értelmezhető.¹² A szöveg iránti lankadatlan érdeklődést mutatja az is, hogy az elbeszélésből számos filmváltozat is készült.¹³ Ezek közül a következő hármat tárgyalja a tanulmány: a Jan Nemece rendezésében 1975-ben forgatott filmet, amely megtartotta az eredeti *Die Verwandlung* címet; a 2002-ben Valerij Fokin rendezésében *Prevrascenje*, vagyis *Átváltozás* címmel készült orosz változatot, és a 2010-ben Kardos Sándor által *Metamorphosis: Immersive Kafka* címen egy speciális, 360 fokos látványt befogó kamerával filmre vitt adaptációt. Az értelmezések és értelmezési keretek sokféleségéhez hasonlóan ezek a filmváltozatok is láthatóan eltérő koncepciót követtek. Az elemzés során egy-egy jellegzetes dilemmára fókuszálva igyekszem ezeket a koncepciókat röviden vázolni és bemutatni, milyen eltérések és hangsúlyeltolódások észlelhetők az egyes filmes feldolgozásokban.

***Die Verwandlung*, 1975**

Az átváltozás megfilmesítésekor mindenképp szembesülnek az alkotók azzal a dilemmával, megmutassák-e Gregort valamelyik, akár emberi, akár állati alakjában. A kérdés már Kafka életében is felmerült az elbeszélés kapcsán, ő maga azt vallotta, hogy „a rovar nem szabad megmutatni. Még távolról sem szabad megmutatni.”¹⁴ Ebben a kérdésben a három filmváltozat eltérő koncepciót alapul. A Jan Nemece rendezésében 1975-ben forgatott változat igyekszik a lehető legszorosabban követni az eredeti elbeszélést. A történetet egy narrátor mondja el, Gregor perspektíváját pedig különleges beállításokkal és effektusokkal jelzik, mint pl. alul- és felülnézet, remegő, helyenként szinte döcögő kameramozgások, részben takart képkivágások, elmosódott képek stb. Jelenetszerű és összegző beállítások változnak, amikor a kamera nem Gregort képviseli, normál beállításokkal operálnak. Magát a cselekményt kicsit lerövidítették, meghúzták, illetve elhagyták pl. Gregor elmélkedéseit az utazók munkájának nehézségeiről, és azon tervét, hogy a szülei adósságának törlesztése után leszámoljon a cégvezetővel. Gregor rovartestét semmilyen, még részleges formában sem jelenítik meg, bár amikor a novellában részletesen leírja például küzdelmét, hogy felkeljen az ágyból, az elbeszélő megjegyzi:

¹⁰ SCHMITZ-EMANS 2011, 178.

¹¹ ABRAHAM 2008, 426.

¹² ABRAHAM 2008, 426.

¹³ Az 1992-vel bezárólag készült különböző adaptációkról Abraham nyújt áttekintést (2008, 434). Az itt tárgyalt három filmváltozaton kívül 2012-ben is készült egy játékfilm *Metamorphosis* címmel Chris Swanton rendezésében, amelyről a film honlapján lehet tájékozódni: metamorphosisonfilm.com/#hello.

¹⁴ KAFKA 1958, 135. Idézi GROBE 2006, 65, saját fordításomban.

„lehunyta szemét, hogy ne kelljen rugdalózó lábait látnia”,¹⁵ és hasonlók. Ebben az értelemben a koncepció úgymond túlzottan is eleget tesz Kafka kívánságának, hiszen azon túl, hogy nem mutatja meg a rovart magát, a kamerabeállításokon és -mozgásokon túl kispórol minden olyan vizuális elemet, amely Gregor rovarformáját alátámaszthatná. Ugyanakkor a novella olvasásakor nagy valószínűséggel minden olvasó generál valamilyen mentális reprezentációt a rovarról, hiszen Gregor új testének és az abban való létezés nehézségeinek aprólékos leírását nyújtja az elbeszélés.

Szintén koncepcionális kérdés a megfilmesítések során, hogyan kezeljék az alkotók a szöveg elbeszélésmódját. Az *átváltás* esetében perspektivikus, heterodiegetikus elbeszélésmódról beszélhetünk konzekvens belső fokalizációval, ami által az elbeszélés Gregor történetévé válik. Nemes ebben a kérdésben egy köztes megoldást választott, hol a narrátor, hol pedig Gregor maga szólal meg a filmben, aki átváltozása után, egyetlen jelenet kivételével, csupán ciripelő, sziszegő állati hangokat ad ki. Ez a bizonyos kivétel az albérlők vacsorája. Ez a jelenet a film egészéhez mérve (53 perc) egy meglehetősen hosszú egység, az albérlők megérkezéséig addig a pillanatig, amikor Gregort visszazorítják a szobájába, valamivel több, mint tíz perc telik el. Az aránytalanul hosszú jelenetsor által a film kiemelten kezeli az evés és éhezés motívumait, melyek a karkai életműben többször is visszatérnek. A szobaurak szinte rituális étkezését szemlélve Gregor megállapítja: „Van nekem étvágyam [...], csak nem ilyesmire. Lám, ezek az urak, milyen jól táplálkoznak, én meg majd fölfordulok!”¹⁶ Nemes filmjében ez az egyetlen olyan mondat az átváltás óta, amely Gregor emberi hangján szólal meg, ezáltal emberi identitása felvillanását mutathatja. Ezt a benyomást erősíti a szövegben az is, hogy Gregor Grete hegedűjátéka hallatán egész könnyed léptekkel halad felé, míg miután kitor a botrány, „[a] csalódástól, hogy terve nem sikerült, de talán a sok éhezés okozta gyengeségtől is, meg sem tudott mozdulni”.¹⁷ Gregor éhsége ezen a ponton az éhezőművészéhez hasonlatos, aki így válaszol arra, miért nem tehet mást, minthogy éhezik: „mert nem találtam ételt, amely ízlene. Ha megtaláltam volna, nem csinállok ekkora feltűnést, és jól teleszem magam, mint te és mindannyian. – Ezek voltak utolsó szavai.”¹⁸ Gregor számára is kései a felismerés, nincs már ereje harcolni az áhított táplálékért, inkább elfogadja Grete és a családtagok érvelését, és feladja a küzdelmet. Igen pontosan fogalmaz ebből a szempontból Poppe, aki szerint „a zenei érzékelés rövid momentuma azt mutatja, hogy Gregor Samsa számára is adottak lettek volna alternatív létformák, amelyeket azonban sohasem mérlegelt, így azok rögtön ki is csúsztak a kezéből. [...] *Az átváltás* egy olyan állapotot mutat meg, amely megváltoztatásához már túl késő van.”¹⁹

¹⁵ KAFKA 1973, 87.

¹⁶ KAFKA 1973, 128.

¹⁷ KAFKA 1973, 132.

¹⁸ KAFKA 1973, 245.

¹⁹ POPPE 2010, 171.

Feltétlenül ki kell térni Nemecek filmjének még egy jellegzetességére. Számos elemzés az apa-fiú konfliktus felől értelmezi *Az átváltozást*,²⁰ amelyek közül néhány az Ödipusz-komplexussal hozza összefüggésbe a férfialakok között kirajzolódó rivalizációt.²¹ Valószínűleg éppen ezen értelmezések lenyomatának tekinthető, hogy Nemecek filmjében a szexualitás és az erotika visszatérő konfliktuskezelési stratégiaként jelenik meg. Ez a filmváltozat az anyára is kiterjeszti ezt, aki az átváltozás reggelén még hálóingben, zilált, kibontott hajjal fogadja a cégvezetőt. Amikor ő, az apa és a cégvezető arra várnak, hogy Gregor kinyissa a szobája ajtaját, nem a férje, hanem a cégvezető háta mögé bújik, belé kapaszkodik, a karját és a vállát markolássza, majd a vállára hajtja a fejét. Amikor Gregor kinyitja az ajtót, hátulról átkarolja a cégvezetőt, mintha csillapítani próbálná.²² Később, mikor a cégvezető már elhagyta a házat és Gregor apja megpróbálja őt visszaüzni a szobájába, az anya átöleli az apát, megcsókolja az arcát, amire ő szájon csókolja az anyát, majd erotikus izgalmától hajtva az asztalra dönti. Közben kiborul a kávé, Gregor pedig azt motyogja: „anya”, mielőtt hangja átvált a furcsa rovarhangra.²³ Ismét később, amikor az apa almákkal bombázza Gregort, az anya kettőjük közé áll, mire a mögötte álló apa hátulról megfogja a melleit.²⁴ Mindez apa és fiú konkurenciájára vonatkoztatva úgy értelmezhető, hogy az anya az erotikát használja arra, hogy férjét családon belüli pozíciójában megerősítse, ami által fiát is védi apja haragjával szemben. A film fent leírt jellegzetességei összességében inkább háttérbe szorítják Gregor rovarrestbe zárt, emberi kommunikációra nem képes, de emberi tudattal és érzésekkel bíró alakjának kettősségét, jóval nagyobb mértékben idegenítve el a figurát a nézőtől, mint ahogyan azt a szöveg sugallná.

Metamorphosis: immersive Kafka, 2010

Részben hasonló, részben eltérő koncepciót követ Kardos Sándor 2010-ben forgatott filmváltozata. A film legnagyobb attrakciója, és létrejöttének egyik legerősebb mozgatórugója is, az a több lencséből álló gömbkamera, amely 360 fokban képes rögzíteni a teret. Az alkotók úgy vélték, az emberi észleléshez képest torz látvány nagyjából megfelelhet a rovarok észlelésének, ezért esett a választásuk Kafka elbeszélésére. A kameraperspektíva Gregor nézőpontját képviseli, aki átváltozása után így mindent torzítva észlel. Maga a forgatókönyv az elbeszélés erősen rövidített változatán alapul, amelyet 13, egymástól felirattal is elválasztott fejezetben mutat be a film. Az elbeszélésmódot felváltotta Gregor belső monológja, amelyet környezetéből észlelt beszélgetések és hangok egészítenek ki. Ez a megoldás a szöveg szintjén viszonylag nagyfokú azonosulást generál Gregorral, annak ellenére is, hogy néhány nagyon fontos rész, pl. a megváltozott test, az ágyból való felkelés

²⁰ Vö. POPPE 2010, 168.

²¹ Vö. ENGEL – AUEROCHS 2010, 420.

²² Vö. NEMEC 1975, 6'11–9'30.

²³ NEMEC 1975, 11'15–11'35.

²⁴ NEMEC 1975, 23'40–24'00.

nehézségei és az eltorzult hang reflektálása, tematizálása is kimaradt ebből a filmváltozatból. Akad még ezen túl is néhány eltérés az eredeti szöveg egyes részleteitől, amelyek azonban kevésbé tekinthetők koncepcionális döntések eredményének, inkább következetlenségként értelmezhetők. Így pl. az ajtó alatti réshez közelítő gyors kameramozgás azt az érzetet kelti, mintha Gregor odaszaladna, holott még el sem hagyta az ágyát, csak figyelme irányul a hangok irányába.²⁵ A földre helyezett gömbkamera az emberi észleléshez képest erősen torzított térérzetet kelt, így a képi látvány, a szakadatlan kameramozgások, a biztos pontok és határozott kontúrok hiánya elidegeníti a nézőt. Éppen ezért nehezen értelmezhető az a döntés, hogy Gregor halála után is ugyanezt a kamerát használták a felvételek elkészítéséhez, ráadásul ugyanabból a szemszögből, Gregoréból, ami alapvetően indokolatlannak tűnik.²⁶ Egyedül az utolsó jelenetben változik a látvány. A kamera ezúttal nagyjából szemmagasságból rögzíti a jelenetet. Ebből a szögből sokkal kevésbé torzulnak a felvett emberek, tárgyak és tér arányai. A képsoron nagy örömmel és szeretettel fogadja a katonaruhában hazaérkező Gregort a családja, ez nyilván a régi szép idők idillivé szépített emléke, amely egy vizuális effektnek köszönhetően színes szappanbuborékká szűkül, majd elrepül. Kardos ezen a ponton (is) eltér tehát a novellától, még hozzá anélkül, hogy ezek az eltérések kirajzolnának valamilyen egységes értelmezési koncepciót. Nemeč filmjében ezzel szemben finoman szemlélteti a záró jelenet, ahogyan a kirándulásra tartó családban a szülők meglátják az eladósorban lévő Gretében anyagi jólétük következő zálogát, végkicsengése egybeesik az elbeszélésével, amelyet éppen ezért a kispolgári erkölcs és a kapitalista viszonyok kritikájaként is értelmeznek.

Преображение/Metamorphosis 2002

Láthatóan alaposan átgondolt koncepción alapul a 2002-ben forgatott orosz nyelvű filmváltozat *Преображение*, azaz *Az átváltozás* címmel. A forgatókönyvet Ivan Popov és Valerij Fokin jegyzi, utóbbi egyben a film rendezője is. Ez a változat egy nagyon komplex alkotás, amely kifejezetten jól érzékelteti a karkai világot, annak ellenére is, hogy számos ponton eltér az eredeti elbeszéléstől, pl. olyan új jeleneteket tartalmaz, amelyek esetenként a szövegben csupán egyetlen mondatba sűrített információt bontanak ki, vagy az elbeszélés biografikus értelmezési lehetőségeire referálnak. Mindezt úgy éri el a film, hogy a koncepció nemcsak a történet és elbeszélésmód síkjaira, hanem a film teljes képi és hangvilágára kiterjed.

Kafka elbeszéléséhez képest tehát kibővítették a forgatókönyvet, az in medias res kezdet elé került két, egymástól csupán egy rövid, az alvó Gregort mutató jelenettel elválasztott jelenetsor. Az első Gregor hétköznapijait, a második „nyugtalan” álmát mutatja be az átváltozása előtt. Mindkét jelenetsor erősen szürreális benyomást kelt, ami a részben meghökkentő képeken túl főként annak köszönhető, hogy az állandó eső zaján kívül csak a különös hangulatú háttérzene és tompított hangok

²⁵ KARDOS 2010, 1'05–1'17.

²⁶ KARDOS 2010, 33'55–34'55.

érzékelhetők, mintha minden nagyon távoli és álomszerű lenne egyszerre. Az ott-hon ugyanakkor Gregor számára láthatóan idillként tételeződik, míg a nézőnek már itt feltűnhet Gregor furcsa, szinte groteszk viselkedése. Gregor zavaros álmaiban még erősebb a szürreális hatás. Hanghatásokban továbbra is az eső hangja dominál, amit ezúttal az induló gőzmozdony és a diszsonáns háttérzene hangjai egészítenek ki. Képileg egészen meghökkentő megoldások képzik le a zavaros álmvilágot: amikor elindul a vonat, pl. nem a vonat mozdul el előre, hanem a peronon álló, azonos öltözetet viselő utasok sorfala mozdul el hátrafelé, mintha csak futószalagon állnának, miközben az állomás épülete ugyanúgy látható. Az apa és a cégvezető ijesztő, fenyegető alakként jelennek meg,²⁷ Grete tovatűnő, elérhetetlen nőalak. A jelenet az egyre hangosabban csörgő ébresztőóra hangjával és az üvöltő Gregor felett beszakadó vonatfülketető és a rázúduló föld látványával zárul. Snitt, majd az alvó Gregort láthatjuk, amint nyugtalanul forgolódik ágyában. Rugdosó lábával folyton az ágyrácsba ütközik, ami által a vonat zakatolásához hasonló ritmikus hangeffekt áll elő.

Ez a szekvencia egyébként már a film elején megalkotja a történet egy másik, imaginárius rétegét, amelyhez eltérő gyakorisággal, de újra és újra visszatér, akár egyértelműen emlékek vagy belső képek, akár fantázia, vagy álmként tételezett különböző hosszúságú jelenetek vagy épp visszatérő hanghatások formájában. A vonat zakatolása, amely egyben Gregor utazóügynök voltára is utal, hangeffektként több helyen is visszaköszön a filmben, pl. akkor is, amikor apja vissza akarja zárni az átváltozás reggelén a szobájába, ám folyton elvételi a kulcslyukat a kulccsal, de amikor az anya hajtja a varrógépet, az is nagyon hasonló ritmust ad. A történet harmadik szakaszában Gregor szellemileg eltompult és fizikailag is erősen legyengült állapotban van. Fokin filmjében az ezt ábrázoló részben többször is visszatér egy néma képsor, amelyben Gregor fekete ünneplő öltönyében bolyong a temetőben, illetve elesik, és felemeli földdel borított arcát. Ezek a jelenetek is a biografikus olvasatokra utalnak, amit külön kiemel, hogy amikor felbukik egy sírban, majd felemeli fejét, a vele szemben lévő sírkő éppen Kafka születési évét mutatja.²⁸

Ebben a filmben Gregort átváltozása után is számtalanszor mutatja a kamera. Konkrétan nem lesz ugyan rovarrá, de viselkedése, gesztikulációja, mozdulatai mind-mind megidézik a rovar jellegzetességeit. Ezt a játékmódot mintegy bevezeti, megelőlegzi a bevezető álomszerű jelenetekben Gregor furcsa, groteszk ábrázolása. Az átváltozás után ugyanaz a színész alakítja, játékmódja egyre groteszkebb, a szó eredeti jelentésében is, hiszen az emberi alak és az állati jellemzők szinte összeolvadnak. Ezáltal a film az átváltozás tekintetében egyértelműen amellet foglal állást, hogy az nem valós, fizikális, sokkal inkább metaforikus átváltozásként értendő. Jó érzékkel találták meg az alkotók azt a távolságot az eredeti szövegtől, ami kellő rálátást biztosít az elbeszélés nyelvének adekvát filmnyelvre való átültetéséhez. Lemondtak a belső fokalizációról, ugyanakkor jelölik az észlelő perspektívá-

²⁷ FOKIN 2002, 16'40–17'00.

²⁸ FOKIN 2002, 1:10–1:13'35.

ját. Visszaszorították a narrátor szerepét, a belső monológokat képsorokkal és akusztikus elemekkel mesélik el. Az egyes képsorok sokszor különleges kamerabeállítások, szuperközeli és részletfelvételek, lassított képsorok, különleges megvilágítás és hangeffektek által is fokozzák a groteszk, szürreális hatást. Gregor alakját az abszurd-groteszk játékmód és a hétköznapi gesztusok és mimika elegyével jelenítik meg, ám gyakran éppen az utóbbi fokozza egy-egy abszurd szituációban a groteszk hatást. Ugyanakkor az utolsó jelenetekben, amikor Gregor nemcsak hangját, beszédképességét veszítette el, hanem életkedve, ereje is egyre fogy, és emberi mivoltából alig marad valami, a pátoszmentes realista ábrázolás dominál. Ezáltal itt is kiemelt figyelmet kap Grete hegedűjátékának hatása, ekkor lobban fel Gregor életkedvének utolsó szikrája, amikor önkéntelenül is előmerészkedik, hogy hallgathassa. Itt talán még a Nemece-féle filmváltozatnál is erősebben érezhető a jelenet kapcsolata Kafka *Az éhezőművész* című elbeszéléseivel. A film így Kafka életművében belüli intertextuális utalásokat is tartalmaz, mint ahogy az elbeszélés maga is.

Ebben a néhány példában igyekeztem felvillantani, milyen komplex filmet készítettek az alkotók. Az elbeszélésben helyenként csupán egyetlen mondatba sűrített tartalmak kibontása, különleges audiovizuális világba történő beágyazása által sikerült a számos értelmezési lehetőségéből sokat megőrizni, anélkül, hogy bármelyik is kiszorítaná a másikat. Fokin filmváltozata szerencsésen terjeszti ki és jeleníti meg a kafkaesk fogalmát a film teljes regiszterében.

Összegzés

Kafka elbeszélésének megfilmesítése minden bizonnyal komoly kihívás az alkotók számára. A fent bemutatott filmváltozatok elemzése azt mutatja, nemcsak a szövegről, hanem a filmről mint médiumról és művészeti ágról való gondolkodás is alapvetően eltérhet az egyes esetekben. Az irodalmi mű megfilmesítése Kreuzer 1999-es tipológiája szerint az irodalmi anyag kisajátításától kezdve az illusztráción és a transzformáción át egészen a dokumentációig terjedhet.²⁹ A fent vizsgált művek közül Kardos 2010-es, speciális kamerával forgatott filmváltozata igyekszik szövegű maradni, ugyanakkor nem nagyon lép túl az illusztráció korlátain, hiszen megmutat egy speciális szemszöveget, de nem terjed ki figyelme a szöveg értelmezhetőségére. Nemece 1975-ös filmfeldolgozása esetében jól látható, hogy az alkotók egyrészt nagyon szorosan követték a szöveget, különösen az elbeszélt figura szemszögének tekintetében, ugyanakkor arra is törekedtek, hogy bizonyos értelmezési lehetőségeket hangsúlyosan megjelenítsenek a filmben. Vagyis nem csupán egyszerű illusztráció, hanem értelmező transzformáció jött létre, éppúgy, mint Fokin 2002-es feldolgozása esetén. Ez utóbbi azzal tűnik ki a többi filmváltozat közül, hogy az elbeszélés nyelvét különösen innovatív és művészi módon transzponálja filmes nyelvre.

²⁹ KREUZER 1999. Idézi KÖHNEN 2011, 234.

Bibliográfia

ABRAHAM 2008

Ulf ABRAHAM: Die Verwandlung. In: *Kafka-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*. Hrsg. Bettina von JAGOW und Oliver JAHRAUS. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, 421–437.

BOHNENKAMP 2005

Anne BOHNENKAMP: Vorwort. Literaturverfilmungen als intermediale Herausforderung. In: *Interpretationen. Literaturverfilmungen*. Hrsg. Anne BOHNENKAMP. Stuttgart, Reclam, 2005, 9–38.

KÖHNEN 2011

Einführung in die Deutschdidaktik. Hrsg. Ralp KÖHNEN. Stuttgart–Weimar, Metzler, 2011.

NEMEC 1975

Die Verwandlung. Rendezte: Jan NEMEC. 1975, Internet: www.youtube.com/watch?v=eHVf2LSBHtU (letöltés: 2022. aug. 29.)

ENGEL – AUEROCHS 2010

Kafka – Handbuch. Leben-Werk-Wirkung. Hrsg. Manfred ENGEL – Bernd AUEROCHS. Stuttgart–Weimar, Metzler, 2010.

GROBE 2006

Wilhelm GROBE: *Lektüreschlüssel für Schüler. Franz Kafka: Die Verwandlung*. E-Book. Stuttgart, Reclam, 2006.

KAFKA 1973

Franz KAFKA: *Elbeszélések*. Ford. ANTAL László – EÖRSI István – GÁLI József – GYÖRFFY Miklós – SZABÓ Ede – TANDORI Dezső. Budapest, Európa, 1973.

FOKIN 2002

Metamorphosis (Prevasenije). Rendezte: Valerij FOKIN. 2002. Internet: www.youtube.com/watch?v=jDvqgAuZZy0 (letöltés: 2022. aug. 29.)

NISCHIK 2001

Reingard NISCHIK: Literaturadaption. In: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie*. Hrsg. Ansgar NÜNNING. Stuttgart–Weimar, Metzler, 2001, 377–378.

OTTIKER 2017

Alain OTTIKER: *Franz Kafka: Die Verwandlung*. Reclam Lektüreschlüssel XI. E-Book. Stuttgart–Dietzingen, Reclam, 2017.

POPPE 2010

Sandra POPPE: „Die Verwandlung”. In: *Kafka – Handbuch. Leben-Werk-Wirkung*. Hrsg. Manfred ENGEL – Bernd AUEROCHS. Stuttgart–Weimar, Metzler, 2010, 164–174.

SCHMITZ-EMANS 2011

Monika SCHMITZ-EMANS: *Franz Kafka. Epoche-Werk-Wirkung*. E-Book. München, Beck, 2011.

KARDOS 2010

The Metamorphosis (Immersive Kafka). Rendezte: KARDOS Sándor. 2010.
Internet: www.youtube.com/watch?v=fHKk4GRquOY&list=FLQfhW3_3R1t7ePoTW526LjA&index=5 (letöltés: 2022. aug. 29.)

Franz Kafka's Metamorphosis

Internet: metamorphosisonfilm.com/#hello (letöltés: 2022. aug. 29.)

NÉPJOBBITÓ MÉDIA VAGY A PROPAGANDA ESZKÖZE? MOZAIKOK A VEZETÉKES RÁDIÓZÁS KULTÚRTÖRTÉNETÉBŐL

R. NAGY JÓZSEF

Magyarországon az 1950-es, 1960-as években működött vezetékes rádió. Nevezték bányászrádiónak, hadovaládának, hazugládának, sípládának, vászon Jancsinak,¹ zörejdoboznak, zajládának, fakurvának, szócsőnek, recsegőnek, Hajdú-Bihar megyében patkányfogónak hívták,² Székelyudvarhelyen görényládának,³ míg Zalában kolhozdoboznak csúfolták.⁴ Az utcai tölcser hangszórókat pléhmarcsának, illetve Rákosi tölcsernek nevezték.⁵ Megítélése mind a mai napig kettős: tekintik éppúgy a népjobbító szándék megvalósulásának, mint a totális ellenőrzés, az orwelli világ szimbólumának. Szövegemben arra teszek kísérletet, hogy a vezetékes rádiórendszerek bemutatásán, történetiségén, a létrehozói szándék és a felhasználói fogadtatás ismertetésén keresztül árnyaljam ezt a képet.

A vezetékes rádió olyan hangerő-szabályozással, ki- és bekapcsolási lehetőséggel ellátott hangszórók hálózata, amelyekhez a rádióműsort nagy teljesítményű erősítővel táplált vezetékhalózzal juttatják el a helyi központok stúdiójából. Ezek a stúdiók önálló műsort is adhatnak, általában azonban rádió-vevőkészüléken vett központi adást továbbítanak. Léteznek olyan vezetékes rádió hálózatok, ahol több műsor közül választhat az előfizető, s léteznek olyanok, ahol csak egy adás hallgatható. A vezetékes rádió elterjedésekor vita folyt nyelvész körökben az elnevezés pontatlanságáról is, hiszen a rádió szó használata feltételezi a vezeték nélküliséget.⁶

Csehszlovákiában 1954-ben kezdték kiépíteni a vezetékes rádióhálózatot, de a próbaadások már 1952-ben megkezdődtek.⁷ Az üzemszerű adás 1955. augusztus 1-jén indult meg.⁸ A vezetékes rádióvevőket Csehszlovákiában általában lakásokban, irodákban, iskolákban, óvodákban és szállodai szobákban helyezték el. A hallgatott tartalom magas technikai minőségének, a zavartalan vételnek, illetve a tartalom könnyű szabályozhatóságának köszönhetően a kormány a kezdetektől maximálisan támogatta a rendszert. Az alacsony készülékár, az olcsó üzemeltetés, a kedvező előfizetési díjak miatt a hallgatók körében hamar népszerűvé

¹ A vezetékes rádió.

² Patkányfogó, 1994, 7.

³ SYLVESTER 2006, 7.

⁴ SZABÓ 2008.

⁵ BALÁS 2009, 134–143.

⁶ A Nyelvőr postája, 1958, 126.

⁷ Rozhlas po drôte, 2015.

⁸ Rozhlas a televízia Slovenska.

vált. Egyes előfizetői állomások olyan kimenettel is rendelkeztek, amely lehetővé tette a rádióműsorok magnóra történő felvételét. A csehszlovák vezetékes rádió 1968-ban 650 ezer előfizetővel rendelkezett.

A vezetékes rádió fontos szerepet töltött be 1968-ban, amikor a Varsói Szerződés csapatai bevonultak Csehszlovákiába. A bevonulás napján kikapcsolt rádióadók helyett a vezetékes rádió közvetítette a *Központi Bizottság* megszállásról szóló közleményét, így a hallgatók széles körben értesültek az intervencióról.⁹

Az egyre szélesebb körben elterjedő, egyre jobb minőségű rádióadásoknak, valamint a televíziózás fejlődésének köszönhetően a vezetékes rádió előfizetőinek száma csökkenésnek indult. 1989 körül ez a szám meredeken zuhanni kezdett, miközben a rendszer fenntartási költségei egyre növekedtek. Egy 1990-es terv szerint a költségszerűbb javítást igénylő részek megszüntetése mellett a hálózat addigi állapotát megőrizték volna, végül azonban a hálózat jelentős részét 1995-ben felszámolták, majd 1999-ben Szlovákiában és Csehországban is végleg megszüntették. A rendszert azonban egyes települések és városok saját műsoruk, hivatalos közlemények sugárzására ma is használják.¹⁰ A vezetékes rádió elve alapján intézményekben, cégeknél, iskolai létesítményeiben napjainkban is történik műsorszolgáltatás.

Észak-Korea az 1940-es években szovjet mintára, a Szovjetunió segítségével hozta létre vezetékes rádió rendszerét, amelyet *harmadik adás*nak nevezett el. Az észak-koreai kormány 1975-ben adta hírül, hogy az egész országban kiépült a rendszer, minden várost és falut elért a szolgáltatás. A hálózatot a *Kommunikációs Minisztérium* üzemelteti, s az 1980-as évek óta kötelező minden új lakóházba már az építés során beszerezni. A lakások mellett a középületekben iskolákban, irodákban, üzemekben, illetve a szabad térre helyezett hangszórókban is hallható a vezetékes rádió adása.¹¹ Észak-Koreában fontos szempont volt az is, hogy a déli adások vételét lehetetlenné tegyék.¹²

Finnországban a fővárosi telefontársaság 1933-ban kezdte meg rádióműsorok telefonvonalon történő sugárzását, az érdeklődés azonban olyan csekély volt, hogy a szolgáltatást rövidesen abbahagyták.¹³

Franciaországban 1890 és 1931 között üzemelt a *Théâtrophon* elnevezésű vezetékesrádió-szolgáltatás, amely telefonvonalak és készülékek segítségével színházi, operaházi műsorokat sugárzott. A rendszert Portugália és Nagy-Britannia is átvette. A 19. század végén számos helyen, szállodai előcsarnokokban, kávézóknál érmével működő lehallgatóállomások segítségével lehetett igénybe venni a szolgáltatást.¹⁴ Az 1930-as években a francia posta a nagy gyárvidékeken, illetve a rossz vételviszonyokkal rendelkező, a rádióadóktól távol fekvő vidékeken távbeszélő

⁹ Bratrská okupace... 2008.

¹⁰ Rozhlas po drôte, 2015

¹¹ LANKOV 2014, 52–54.

¹² SARKADI 1990, 13.

¹³ PANTZAR – KORKMAN 2006.

¹⁴ The Theatrophone, 2015.

előfizetők számára vezetékesszolgálatot indított. A vezetékesszolgálaton 4-5 tetszés szerint választható műsort lehetett hallgatni.¹⁵

Hollandiában 1924. április 15-én alakult meg az első vezetékesszolgálat, az *Eerste Nederlandsche Radio Centrale* (ENRC), amely 1929-re már 3500 előfizetőt mondhatott magáénak. Hágában és Rotterdamban saját vezetékesszolgálat-hálózat jött létre, de országszerte számos más hálózat is épült. 1935-ben a rádiók engedélyt kaptak arra, hogy az esti órákban vezetékesszolgálaton keresztül a saját műsorukat sugározzák. Elősegítette a vezetékesszolgálat elterjedését az is, hogy komolyzenei gramofonlemezeket jogdíj nélkül játszhattak le, de 1933-tól Hilversum programjait is közvetíteni kezdték. Az Európában növekvő háborús veszély miatt a légvédelmi jelentéseket is a vezetékesszolgálat volt hivatott továbbítani.¹⁶ A második világháború idején a német megszállás alatt a hatóságok által jóváhagyott műsorok vételére a vezetékesszolgálat maradt az egyetlen legális lehetőség. A háború utáni években ez a monopólium megmaradt. A megszállás éveiben sok előfizető elfordult a vezetékesszolgálattól, mert nem bíztak egy olyan kommunikációs eszközben, amely teljes mértékben a megszálló erők ellenőrzése alatt állt.¹⁷

A posta 1958-tól úgynevezett szabványos csatlakozási pontokat telepített az új otthonokba. A házban található aljzat a telefonkapcsolaton kívül a vezetékesszolgálat csatlakozást is tartalmazta. Hollandiában 1958-ban 540 ezer volt a vezetékesszolgálatra előfizetők száma. Ekkor Magyarországon nagyjából 250 ezer hallgatóhoz jutott el vezetékesszolgálat.¹⁸

A vezetékesszolgálat iránti érdeklődés általános csökkenése miatt már 1964-ben elhatározták, hogy nem bővítik tovább a rendszert. Az utolsó még működő vezetékesszolgálat-hálózatot 1975. január 31-én zárták be. A holland szenátus és a képviselőház továbbra is rendelkezik olyan saját vezetékesszolgálat rendszerrel, amely az épületek helyiségeiben hallgatható. A képviselőház vezetékesszolgálat sugárzását a legtöbb holland kábelhálózat is közvetíti. Egyes felekezeteknél még mindig működik a fogyasztókkal élők és betegek egyházi rádiójának vezetékesszolgálat adása. Emellett az országban más helyi vezetékesszolgálatok is működnek, köztük amatőr zenei adók is.¹⁹

Kínában az 1950-es években a telefonhálózatot használták fel az adások közvetítésére oly módon, hogy bizonyos napszakokban nem lehetett telefonálni, a városokban és nagyobb községekben a szabadban felszerelt hangszórók segítségével rádióprogramokat közvetítettek. Mivel a kulturális forradalom éveiben százával szüntették meg a tartományi, járási újságokat és folyóiratokat, az információhiány pótlására az 1960-as évek végétől erőteljesebben kezdték fejleszteni a vezetékesszolgálat-hálózatot. Az 1970-es években egy-egy járási stúdió, amely 20-30 főnek adott munkát, átlagosan 750 ezer embert informált. A helyi stúdiók legalább napi hatórás programot sugároztak: részben a tartományok és nagyvárosok központi stúdióinak

¹⁵ Külföldi szemle, 1937.

¹⁶ Radiodistributie, 2012.

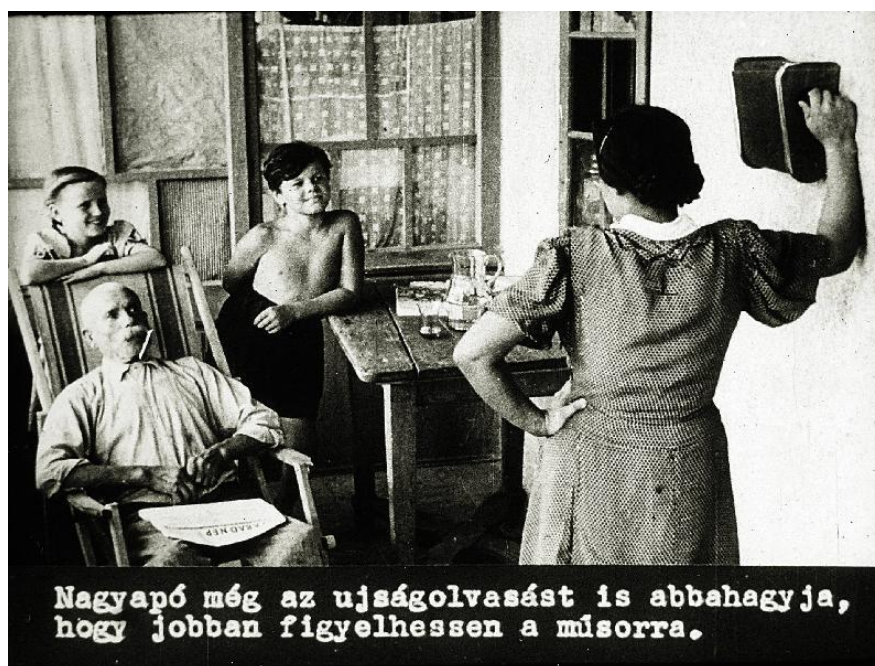
¹⁷ De Draadomroep... é. n.

¹⁸ *Kép- és hangtechnika*, 1958.

¹⁹ Radiodistributie, 2012.

programját vették át, részben helyi híreket, időjárás-jelentést, hirdetések olvastak be, de saját szórakoztatóműsort – zenét, novellákat, kisebb rádiójátékokat – is adtak. Rendszeres oktatás és közérdekű közlemények is szerepeltek a stúdiók programjában. Megfigyelhető volt, hogy a vezetékes rádióhálózat rugalmasabbá és őszintébbé tette a tájékoztatást, mert a helyi riporterek és a helyi tisztségviselők nyíltabban beszéltek, mert tudták, hogy más járásokban, más vidékeken nem hallják, amit mondanak.

Ebben az időszakban a vezetékes hálózat volt az egyetlen információforrás az idősebb, írástudatlan néprétegek számára. A központi állomásokkal ellentétben a helyi stúdiók mindenütt a helyi dialektust használták. A kommunák és a termelőbrigádok számára a vezetékes rádió olyan kommunikációs csatornát jelent, amelyen keresztül a nagy mezőgazdasági munkák idején állandó kapcsolatot tarthattak a különböző termelőegységekkel. Nagy teljesítményű hangszórókat szereltek fel aratáskor a földeken, hogy a munkát serkentő zenét és jó hangulatot keltő szórakoztató programokat sugározzanak.²⁰

Nagyapó még az újságolvasást is abbahagyja,
hogy jobban figyelhessen a műsorra.

1. kép. A vezetékes rádió (Diafilm, 1953)

Lengyelországban a második világháború során az ország minden rádiógyára, rádióstúdiója és adóállomása, emellett a lakosságtól elkobzott vevőkészülékek túlnyomó többsége is megsemmisült. Ehhez hozzáadódott az is, hogy az ország villamosításának mértéke rendkívül alacsony volt, 1946-ban a falvak mindössze

²⁰ P. SZABÓ 1982, 132–136.

6%-ában volt elektromos áram. Így kényszerből az ország rádióval való ellátását külön vezetékeken keresztül történő műsorsugárással oldották meg. Az első telepítések 1945-ben indultak, 1946-ra már 333 rádióállomás működött. A vezetékes műsorszórás ennek ellenére nem akadályozta meg a hagyományos rádiózás fejlődését, a két rendszer egymással párhuzamosan működött. A legtöbb vezetékes rádióelőfizetőt, 1 millió 622 ezer főt 1957-ben regisztráltak, ekkor a távvezetékek hossza 86 ezer kilométer, a rádióközpontok száma pedig 3500 volt. A hagyományos rádióvevők száma Lengyelországban ekkor nagyjából 2 millió volt. A későbbi években ezek az arányok megváltoztak, és az 1960-as évek végére a vezetékes előfizetők száma jelentősen csökkent, míg az antennás előfizetők száma emelkedni kezdett. A vezetékes rádiót az 1970-es években kezdték előfizetői elhagyni, az eszközöket és a hálózatot később iskolákban, munkahelyeken és közösségi szállásokon használták.²¹

Moldova fővárosában, Chişinăuban még 2017-ben is több mint 23 ezren használtak vezetékes rádiót. Havonta ugyan közel 100-an iratkoztak le a vezeték nélküli rádióról, de eközben 2-3 új felhasználó is csatlakozott a rendszerhez. Ekkoriban havi szinten 8-9 lejt fizettek a szolgáltatás előfizetői.²² Egyes településeken a Szovjetuniótól örökölt rádióhálózatot újra üzembe helyezték. A Singerei körzetben 1998-ban kezdett újra sugározni a vezetékes rádió. Az adásokat többségében idős emberek hallgatják, a vezetékes rádió egyes falusiak számára az egyetlen információforrássá vált.²³

Az **Egyesült Királyságban**, javarészt Londonban 1895 és 1925 között üzemelt az *Electrophone* elnevezésű vezetékes rádió. Hagyományos telefonvonalak segítségével élő színházi előadásokat, zenekari előadásokat, vasárnapi istentiszteleteket közvetített olyan előfizetőknek, akik a műsrot speciális fejhallgatók segítségével hallgattak. Az éves díjat, 5 fontot csak a jómódúak tudták kifizetni. Viktória királynő is *Electrophone*-előfizető volt. Néhány szállodában érmével működő vevőkészülékeket szereltek fel, néhány percnyi adást hat pennyért lehetett meghallgatni. Az első világháború időszakában egyes kórházakban a betegek számára ingyenesen biztosították az adást. Az 1920-as években a rádió elterjedésekor megszűnt.²⁴

A brit *Rediffusion* cég elődje 1928-ban alapult s egészen 1988-ig működött.²⁵ Kezdetben rádió, majd később televíziós műsorok vezetékes szolgáltatását végezte. Nem csupán az Egyesült Királyságban, hanem a brit gyarmatbirodalom számos részén épített ki vezetékes rádiórendszert. Hongkongban 1949-től működött vezetékes rádió, napi 24 órában angolul és kantoni nyelven sugárzott. A korai műsorok egy része színdarabokat, történeteket, koncerteket és kantoni operákat tartalmazott. A hongkongi teázók egyik fő vonzereje ezek a vezetékes rádióközvetítések voltak.

²¹ MISZCZAK 1972.

²² Moldovenii încă... 2017.

²³ GREJDEANU 2013.

²⁴ PARSONS 1982, 794–796.

²⁵ Remembering Rediffusion.

1957-től kábeltelevíziós szolgáltatást is nyújtott.^{26, 27} Többek között a gyarmati Barbadoson 1934-től, Máltán 1935-től, illetve Szingapúrban 1949-től üzemelt vezetékes rádió.²⁸

Németországban már 1925-től kezdődően kísérleteztek azzal, hogy az elektromos hálózaton keresztül juttassanak el műsorokat a hallgatóknak. Az adások rossz minősége miatt a kísérlet nem volt hosszú életű, pár hónap után abbamaradt. Ezt követően, 1935-től német nagyvárosokban (pl.: Berlin, Hamburg, Lipcse, Kiel, Lübeck stb.) működött a telefonvonalat használó vezetékes rádió, a *Drahtfunk*. Telefonhívás esetén a rádióvétel abbamaradt, azt befejezve tovább folytatódott. A német rádióipar gyártott olyan rádiókat is, amelyekkel mind hagyományos rádióadást, mind a vezetékes rádió adását fogni lehetett. De olcsón megvásárolhatók voltak azok a csatlakozóberendezések, amellyel bármely rádióvevőt a telefonvonalra lehetett kötni.

A második világháború idején Berlinben, Hessen-Nassauban, a Ruhr-vidéken és Emden térségében a vezetékes rádióadókat azért üzemeltették, hogy figyelmeztessék a lakosságot az ellenséges repülőgépek támadásaira. A földi rádióadókat ilyenkor kikapcsolták, hogy az ellenséges bombázók ne használhassák fel azokat a navigációhoz. Miután a rádióadók egy egyezményes jel sugárzását követően beszüntették az adást, a vétel már csak vezetékes rádión keresztül volt lehetséges. A *Reichspost* 1942 után minden vezetékes csatornát a honi légoltalom szolgálatába állított, az egész hálózaton ezt sugározták. Berlinben a második világháború utáni az amerikai szektor a közép- és hosszúhullámú adók hiánya miatt elrendelte a vezetékes rádiózás újraindítását, amely később *RIAS* néven kezdte meg tevékenységét. 1954-ben még 46 vezetékes hálózati csoport működött a Német Szövetségi Köztársaságban, 362 vezetékes erősítő állomással. Nyugat-Németországban 1963. június 30-án, Nyugat-Berlinben pedig 1966-ban szűnt meg a vezetékes rádió.²⁹

Olaszországban 1909-ben jött létre a *L'Araldo Telefonico*, amely egy telefonvonal segítségével híreket és kulturális műsorokat közvetítő, Rómában működő vállalkozás volt. Az előfizetők speciális fejhallgató segítségével, saját telefonvonalukon hallgathatták a műsort. Az adást 1916-ban a cég csődje miatt felfüggesztették, de 1922-ben újraindultak, sőt kiterjesztették működési területüket Milánóra és Bolognára is.³⁰ Az adások reggel 8 órakor kezdődtek, óránkénti hírblokkokat, tőzsdei híreket és pontos időjelzést közvetítettek. A zenés műsoroknak nagy jelentősége volt, mert a *L'Araldo Telefonico* élő zenét közvetíthetett mind saját stúdiójából, mind pedig különböző színházakból, operákból. A *L'Araldo Telefonico* műsorán ezen túl novellák, regényrészletek, nyelvtanfolyamok is szerepeltek. Különleges események alkalmával gyorshíreket is közöltek oly módon, hogy helyszínen lévő újságíróik a hír megírása után futárok segítségével eljuttatták a szövegeket

²⁶ BM 2019.

²⁷ Remembering Rediffusion: Hong Kong.

²⁸ COREYSANDIFORD 2013; Rediffusion set (b).

²⁹ Wumpus Welt... 2007.

³⁰ BROOMGULF 2013.

a szerkesztőségbe, ahol azokat felolvasták. A *L'Araldo Telefonico* kezdetben előnyben volt a rádióállomásokkal szemben, mivel kizárólagos szerződéseket kötött a legfontosabb színházakkal. Később azonban ez az előny megszűnt, a vezetékes adásslágyáltatók már nem is készítettek műsorokat, hanem a helyi rádióműsorok telefonvonalon keresztül történő sugárzására korlátozták működésüket. A bolognai szolgáltatás maradt az utolsó, amely egészen 1943-ig fennmaradt, bár az előfizetők száma mindössze százra csökkent. Az előfizetők száma 1913-ban elérte az 1315-öt, köztük tartozott Benito Mussolini is.³¹

A *RAI (Radiotelevisione Italiana)* 1958. december 1-jén eleinte három (később hatra bővülő) csatornán indította telefonvezetékes rádió szolgáltatását, a *Filodiffusione*-t. A műsorok meghallgatásához az előfizetőknek csatornaválasztóval ellátott hangszórókra volt szükségük. Ebben az időszakban az ország rádiós lefedettsége közel sem volt teljes, emellett a középhullámú adások minősége gyakran elmaradt a kívánatostól. A *Filodiffusione* ennél sokkal jobb hangminőségű műsorok vételét tette lehetővé. A kábeles átvitel tiszta hangzást, mindenütt elérhető adást garantált az ország egész területén.³² A vezetékes rádió előfizetőinek száma az 1960-as években folyamatosan növekedett s az 1980-as évekre meghaladta az 500 ezret.³³ Az URH-adások bevezetésével, illetve a magánrádiók megjelenésével egyre inkább a klaszterikus zene szerelmeseinek rétegadójává vált a *Filodiffusione*. A kábelén keresztül továbbított analóg jelben nem volt digitális tömörítés, ezért a minőség alapvetően jobb volt, mint a tömörítéssel dolgozó digitális csatornáké. A rádió 1997 óta *DAB*-ban sugárzott, 1999-től pedig már az interneten keresztül is hallgatható volt. A *RAI Filodiffusione* 2017-ben még hat csatornán sugározta az adását.³⁴

Romániában a *Radio Popular* gyár szovjet minta alapján már 1949-ben megkezdte a vezetékes rádiók gyártását. Kezdetben puritán kivitelű, pácolt fadobozos hangszórókat gyártottak, később, a kereslet növekedésével díszesebb kivitelben is készítettek hangszórókat. A rádió hangszóróit műanyag dobozos kivitelben, többféle színben, díszítéssel a bukaresti *Electronica* üzem 1982-ig gyártotta, akkor leállt a termeléssel, de az *Întreprindere de Electronică Industrială* még 1990-ben is gyártott vezetékes rádióhoz hangszórókat.³⁵

A hangszórókat általában közösségi helyekre, népkönyvtárakba, gyógyszerárakba, üzletekbe, illetve lakásokba telepítették. A hangszórókat sok helyen csiripelőnek, csipogónak (ciripitor) nevezték. A román kormány a legszegényebb néprétegekhez is kiépítette rádióhálózatot. Az üvegszigetelőkre rögzített, légvezetékes hálózat építését, illetve üzemeltetését előfizetési díj fejében a *P.T.T.R. (Poștă-Telefon-Telegraf-Radio)* végezte. A román vezetékes rádió 5 órától 17 óráig a Bukarest 1 országos rádió műsorát sugározta.³⁶ A moldvai csángók 20. századi kultú-

³¹ BALBI 2010, 786–808.

³² Filo-diffusione 2013/a.

³³ Filo-diffusione 2013/b.

³⁴ Storia della filodiffusione.

³⁵ Difuzor radioficare.

³⁶ MOCANU 2021.

raváltásának szerves része volt a vezetékes rádió, amely nyomán a közösségekben rohamosan elterjedtek a román nyelvű nép- és műzenei alkotások, befolyásolva a csángók tradicionális zenei kultúráját.³⁷ Ugyanez a folyamat volt megfigyelhető a Szeben megyei szászok esetében is.³⁸

Svájc hegyvidéki régióiban, ahol a rádióvétel problémákkal küszködött, már 1931-ben használni kezdték a vezetékes műsorszolgáltatást *Schweizer Telefonrundspruch* néven. Ehhez a meglévő telefonhálózatot használták. Az előfizetőknél lévő készülékek alkalmasak voltak hat külön csatorna vételére. Erre a célra a svájci rádióipar külön készülékeket is gyártott, amelyekben nem volt állomásváltó skála, csak hat számozott nyomógomb. A vezetékes rádió 1998-ig üzemelt Svájcban.

Svédországban 1943 és 1971 között üzemelt vezetékes rádióhálózat, de már az 1930-as években történtek kísérletek a meghonosítására. Az évtized végén épített városi lakóépületekbe már előzetesen betervezték a vezetékes rádió hálózatát is. 1946-ban a svéd kormány tervet dolgozott ki a hálózat bővítésre, amellyel 700 ezer hallgatót kívánt előfizetővé tenni. A tervvel szemben az előfizetők száma mindössze 400 ezer fővel érte el a csúcst 1965-ben.³⁹ A vezetékes rádió létrejötté elsősorban a földi sugárzású rádióadások alacsony minőségének volt köszönhető. Megoldásként a rádióműsorokat a telefonhálózatot felhasználva vezetéken kezdték sugározni. A vezetékes rádió oly népszerűvé vált az országban, hogy érezhetően gátolta az URH-rádióadások és a televízió terjeszkedését. Amikor az 1970-es években az URH-rádióadások egy elterjedtebbé váltak, a vezetékes rádióadásokat fokozatosan megszüntették.⁴⁰

A **Szovjetunióban** a vezetékes rádió hálózatának kiépítését 1921-ben kezdték el. A telefonhálózat kiépítetlensége miatt a vezetékes rádió számára külön vezeték-hálózatot hoztak létre. Ezen a hálózaton csupán egyetlen műsor volt fogható. Kezdetben a hangszórókat nyilvános helyekre – terekre, utcákra, olvasótermekbe, később intézményekbe – telepítették, később azonban elindult a lakóházak hangszórókkal való felszerelése is. A vezetékes rádió hallgatásához szükséges hangszórók a magas árak miatt nem voltak népszerűek, egy-egy hangszóró árából akár közép-hullámú rádióvevő-készüléket is lehetett vásárolni.⁴¹ 1937-ben a Szovjetunió ezer lakosára körülbelül 25 vezetékes rádióstúdió jutott.

A második világháború alatt a vezetékes rádiót egyrészt légvédelmi célokra, másrészt a lakosság informálására használták. Mivel a hagyományos rádióvevőkészülékeket be kellett szolgáltatni, a vezetékes műsorszórás gyakorlatilag az egyetlen információforrás maradt. A Szovjetunió ellen folytatott német háború során a német propagandaminiszter, Göbbels többször sajnálkozott amiatt, hogy a Szovjetunió népei felé kilátástalan a rádiós propaganda, mert a szovjet kormány

³⁷ POZSONY 2001, 8–9.

³⁸ VETÉSI 1982.

³⁹ HEIMBÜRGER 1989.

⁴⁰ OHLSSON

⁴¹ Wumpus Welt... 2007.

ravasz módon nehezzé tette ország lakosságának rádiós vételt, és elsősorban a vezetékes rádióra szorítkozik.⁴²

1962-ben a Szovjetunióban elindult a háromprogramos vezetékesrádió-rendszer bevezetése. Ekkor mintegy 48 millió vezetékes rádióvevő működött. Valamennyi lakóhelyiségbe vezetékesrádió-csatlakozóaljzatokat szereltek, kiterjedt hálózatot alakítottak ki. A szolgáltatások költsége alacsony volt. Számos, a Szovjetunióban gyártott magnó külön csatlakozással rendelkezett a vezetékes rádióról történő felvételhez. A vezetékes rádió a televízió, a műsorszórás és az időszaki kiadványok mellett az egyik legfontosabb médiává vált.⁴³ Az 1980-as évek elejére 81,6 millió előfizetője volt a vezetékes rádióknak, 1990-ben pedig bejelentették a vezetékes műsorszórás negyedik programjának bevezetését is, de a Szovjetunió összeomlása és a vezetékes műsorszórás iránti érdeklődés gyors csökkenése miatt erre már nem került sor. 1996-ban a vezetékes rádió az oroszok 64%-a (94,8 millió fő) számára volt elérhető, 2021-re ez a szám 1% alá esett (1,46 millió fő).

Sok más országgal ellentétben a vezetékes rádió intézménye a televíziós korszak bekövetkezete után is fennmaradt. Az 1980-as években a moszkvai lakosság 97%-a rendelkezett tévékészülékkel, 80% tulajdonában volt rádiókészülék, zene-gép vagy más, a közvetítések vételére alkalmas rádiótechnikai berendezés. Ennek ellenére a lakosok 90%-a vezetékes rádiót is használt, összesen több mint ötmillió vezetékes rádióvevő volt a moszkvaiak tulajdonában, vagyis minden családra több mint egy jutott. A lakásokban – beleértve a konyhát is – több állomás is volt. Jellemző volt, hogy még a tévéműsorok iránti legnagyobb érdeklődés idején is szóltak a hangszórók. Ebben a szolgáltatás olcsósága mellett az is közrejátszott, hogy a távoli rádióállomások vétele a zavaró zörejek miatt nem biztosította a megfelelő hangminőséget, így azok műsorát egyszerűbb volt a vezetékes rádión hallgatni, s a három program sokaknak elegendő választékot biztosított. Az 1970-es évtizedben a vezetékes rádiót naponta a családok 97%-a használta, míg a tévét 92%, a rádiókészüléket viszont csak 23%-uk.⁴⁴

A vezetékes rádió adása étkezési szünetekben és éjszaka megszakadt. Ezen időszakok alatt kedvelt volt az úgynevezett rádiókalózkodás, amelyet a Szovjetunióban bűncselekményként kezeltek. Elég volt egy erősítőt csatlakoztatni a hálózat-hoz, és a hallgatók a kimeneti teljesítménytől függően 0,5–1 km-es sugárban fogni tudták a kalózkodást. Az elkövető tetten érése nagyon nehéz volt, hiszen nem volt szükség speciális felszerelésre, illetve a vezetékes hálózaton nehezebb volt megtalálni a jel forrását, mint az éterben keresztül.⁴⁵

Kárpátalján az 1970-es évek végén fejezték be a még ekkor is nagy ütemben zajló vezetékes rádiófejlesztési programot.⁴⁶ A kárpátaljai *KMKSZ* az 1990-es években a vezetékes rádió segítségével kívánta hírhálózatát létrehozni, információit

⁴² WETTE 1979, 462.

⁴³ Wumpus Welt... 2007.

⁴⁴ Vezetékes rádió, 1982.

⁴⁵ Wumpus Welt... 2007.

⁴⁶ JAKUBEC 1978; Vezetékes rádiót... 1973.

a magyarokhoz eljuttatni.⁴⁷ Míg 1991-ben 19 millió ukrán háztartásban volt vezetékes rádió, 2014-re 1,5 millió, 2019-re már csak 400 ezer maradt belőlük.⁴⁸ 2020-ban a vezetékes műsorszórás Kárpátalján is megszűnt.

Észak-Vietnámban már az 1960-es évek elején elkezdték kiépíteni a vezetékes rádió hálózatát.⁴⁹ Az 1970-es évtizedben ez tovább folytatódott, húszezer települést ellátását tervezték, ami csaknem teljes egészében magyar technikára, az *Orion* és a *Videoton* gyárak vevőkészülékeire, erősítőire és műszaki útmutatásaira épült.⁵⁰

Magyarországon Puskás Tivadar rendszere, a *Telefonhírmondó* mellett más korai vezetékes médium is foglalkoztatta a hírközlési szakembereket. Zelenka László mérnök az 1930-as években számos szakmai utat tett Európában, ahol megismerkedett a vezetékes rádiókkal. Ő 1932-ben *Rádióhírmondónak* nevezte el a vezetékes rendszert, később használta a *huzalos rádió* elnevezést is. Ebben az időszakban más lapok is huzalos rádióként hivatkoztak rá.⁵¹ Romániában, Temesváron még az 1970-es években is huzalos rádióknak nevezték a vezetékes rádiót.⁵² A rádióhírmondó szükségességét a korabeli szaklapokban írt beszámolóival, tanulmányával, a *Műegyetemi Rádió Clubban* tartott előadásaival igyekezett bizonyítani. Hangsúlyozta, hogy a huzalos rádió beszerzéséhez, fenntartásához szükséges műszaki előfeltételek megteremtése jóval kevesebbe kerül, mint az ország teljes lefedettségét biztosító rádióadóknál, a készülékek kezelése is, javíttatása is egyszerűbb. Az ország lakosságának 95%-a úgyis a hazai fődót hallgatja, igazából nincs nagyobb igény többféle adás hallgatására, s a falvakban, szétszórt településeken élők közül csak 1-2% hallgat rádiót. A huzalos rádió emellett helyi hírek közlésére is alkalmas, hangminősége jó, zenei közvetítésekre is használható. A települések megszabadulhatnak a terjedő antennarengetegtől is. Fontosnak tartotta azt is megjegyezni, hogy a rádióhírmondó megélhetési lehetőséget biztosít az állás nélküli műszaki szakembereknek is. Zelenka László elképzelései nem valósultak meg, elmélet szintjén maradtak.⁵³

Az 1930-as években stagnált a rádióelőfizetők száma, sőt 1932-ben csökkent is, ezért Magyar Endre 1933-ban tervezetet készített vezetékes rádióvevő állomások létesítésére. Ezt az intézményt *Postarádió*knak nevezte. Indokai szerint a lakosság nem ismeri a rádió adásait, a készülékek megvásárlásához nincs pénzük az embereknek, a hozzá nem értés a beszerzésnél nehézségeket okoz, a lakosság bizalmatlan az eladók iránt, a kényelemszeretet és a hozzá nem értés a szerelésnél és karbantartásnál is nehézségeket okoz, illetve magas az előfizetési díj. Műszaki megoldásként a telefonhírmondóhoz hasonló hálózat kialakítását javasolta. Automatikus bekapcsolószerkezetet tartott szükségesnek, ami a vevőt csak akkor kapcsolja be,

⁴⁷ TÓTH 1990.

⁴⁸ МІСЬКИЙ 2015.

⁴⁹ CSAPÓ 1960.

⁵⁰ ÁGOSTON 1972.

⁵¹ Huzalos rádió... 1934

⁵² NAGY 1973.

⁵³ ZELENKA 1932, 68–69.

ha az adó sugároz. A szétosztóhálózatot a meglévő postai támszerkezetekre tervezte felszerelni. A postarádió 1933-as előterjesztése azonban eredménytelen volt, adminisztratív akadályok miatt megbukott a végrehajtása.⁵⁴

A magyar műszaki sajtó már 1947/1948-ban szorgalmazta a Szovjetunióhoz hasonló vezetékes hálózat kiépítését. Az ötlet megvalósítása az ország anyagi helyzete, a szükséges nyersanyagok, színesfémek, szakemberhiány miatt váratott magára.⁵⁵ A *Magyar Posta* 1949-ben Budapesten kezdte meg a vezetékes rádióhálózat kísérleti kiépítését. Kádár Géza postamérnök kapott megbízást arra, hogy Magyarországon kiépítse a vezetékes rádió hálózatát.⁵⁶

Az *MTI* így tudósított a tervről:

„Megszületett a Telefonhírmondó korszerű utódja: a hangszórós vezetékes rádió. Népi demokráciánkban a kultúra nem szűk rétegek kiváltsága, hanem a dolgozók közkinccse. A kultúra közkinccsé tételében nagy szerep vár a rádióra. A rádiózás olcsóbbá tételében most újabb döntő lépés következik.”⁵⁷

Az első kísérleti gócközpontok 1949 decemberében Budapesten a Pongrác úti lakótelepen, illetve a Váci út 104. háztömbben léptek üzembe, mintegy 200-200 előfizetővel. A hálózat kiépítését elrendelő határozat 1950 novemberében született meg. A tervek szerint az építést Budapesten (Százados, Szörényi és Béke úti lakótelep, Juranich-telep, Szapári, Üllői, Bécsi, Váci és Pongrácz úti házak, Wekerletelep, Petőfi tér), illetve Tatabányán, Tokodon, Győrben, Ózdon, Diósgyőrben, Dunapentelén és Budaörsön kezdték el. 1951-re az összes megyeszékhelyen, a járási székhelyeken egy részén és az ipari centrumokban, 1952–53-ban a hiányzó járási székhelyeken és a jelentősebb falvakban, tanyaközpontokban kívánták megoldani. Az előfizetők számát 1950-ben 8 ezer, 1951-ben 60 ezer, 1953 év végére pedig 500 ezer főben határozták meg.

A tényleges adatok ettől azonban jelentősen eltértek, a vezetékes rádió kiépítése nem a terveknek megfelelően haladt. 1950-ben 1500, 1951-ben 34 ezer, 1952-ben 121 ezer, 1955-ben pedig 222 ezer vezetékes rádió tulajdonossal zárultak. Ezt követően lassult a telepítés, mert a következő években az emelkedő életszínvonal a családok nagy részének lehetővé tette több állomás vételére alkalmas, saját készülék vásárlását is. A vezetékes rádió tulajdonosok száma 1956-ban tetőzött 264 ezer előfizetővel.⁵⁸ 1964 végéig 216 ezerre csökkent a számuk. 1964 folyamán sok helyen beállt a telítődés, így a fejlődést már csupán az egy háztartásban lévő több készülék jelenthette. Ez viszont nem járt az előfizetői létszám növekedésével, hiszen az 1960-as években a családok egy előfizetői díj fizetésével már bármennyi rádiót üzemeltethettek. Emellett a televízió tulajdonosok egy része lemondta az amúgy

⁵⁴ KOVÁCSNÉ 2001, 138–145.

⁵⁵ Vezetékes rádió... 1948, 112–113; ZAKARIÁS 1947, 120–123.

⁵⁶ BALÁS 2010.

⁵⁷ MTI 1949.

⁵⁸ LÉVAI 1958.

is ritkán megszólaltatott rádiót. A vezetékes készülékek száma egyetlen év alatt 27 ezerrel csökkent.⁵⁹

Ez a házaspár a déli híreket hallgatja.

Kép 2. A vezetékes rádió (Diafilm, 1953/2.)

A vezetékes rádió hálózatának egy adott területen való megvalósítását az illetékes megyei tanács javaslatára a közlekedés és postaügyi miniszter engedélyezte attól függően, hogy mennyire volt befolyásos a megyei tanács vezetése. Sok falu kapott utcai hangszórókat és erősítőket is, melyeket a gócpontokon, a helyi postán vagy a tanácsházán helyeztek el. Az egyéni hangszóróknak a lakásokban való felszerelését a postai hivatalokban lehetett kérvényezni. A szerelés, a javítás vagy a készülékcsere ingyenes volt. A hangszóró és minden vezeték a posta tulajdonában maradt, az előfizetőt csak a 6 Ft-os előfizetői díj terhelte. Az időközben megalakított *Vezetékes Rádió Üzemi Vállalat* már 1950 novemberében is veszteséges volt. Egy hangszóró felszerelése 600 Ft-ba került, a rendszer előfizetőnkénti üzemi költsége havonta mintegy 16 Ft-ot tett ki.⁶²

A vezetékes rádió előfizetői létszámának változását nagyban befolyásolta az eladott rádió-vevőkészülékek átlagárát. Ez 1951-ben 778 Ft, 1956-ban 1218 Ft, 1962-ben 1776 Ft volt. 1964-ben, részben olcsóbb típusok forgalmazása folytán, részben mert a volt vezetékes rádió tulajdonosok többsége kisebb készüléket vásárolt, az átlagérték 1652 Ft-ra csökkent. Nagyban fejlődött a táska- és zsebrádiók,

⁵⁹ SZABÓ 1965, 24–36.

⁶² FÁBIÁN 2020, 168–175.

valamint a második készülékek iránti kereslet is. 1964-ben a kiskereskedelem közvetítésével 158 ezer rádió talált gazdára.⁶³

1956 után nem folytatódott a vezetékes rádió hálózatának építése. Az 1960-as évekre elavult a vezetékes rádióhálózat, emellett a 2,5 millió rádió-előfizető közül mindössze 167 ezer hallgatott vezetékes rádiót. Egy vizsgálat szerint a vezetékes rádiótulajdonosok 20%-a hálózati készülékkel, 10%-a pedig már televízióval is rendelkezett. Mindemellett a vezetékes rádió üzemeltetésére az állam évi ráfizetése előfizetőnként 240 forint volt. Mivel a hálózat felújítása 100 millió forintba kerül volna, határozatot hoztak: három év alatt fokozatosan meg kell szüntetni az országban a vezetékes rádió műsorsugárzását.⁶⁴

1964 folyamán kormányhatározat alapján a *Magyar Posta* megkezdte a vezetékes rádióhálózat leszerelését. A vezetékes rádió leszerelését ugyanaz a mérnök, Kádár Géza hajtotta végre, aki a kiépítést is irányította. Nyugdíjazása előtt ez volt az utolsó jelentős munkája.⁶⁵ A vezetékes rádió megszűnésével párhuzamosan a rádióvásárlások száma emelkedni kezdett.⁶⁶ A *Videoton* gyár a leszereléssel párhuzamosan már elkészítette a *Dallam* elnevezésű középhullámú rádiókészülék nullszériáját, amellyel elsősorban a volt vezetékesrádió-hallgatókat célozta meg. A kis készülék olcsón került forgalomba, illetve ott, ahol a vezetékesrádió-hálózatot felszámolták, az érintettek ezt a készüléket részletre is megvásárolhatták.⁶⁷ Az OTP-vel kötött megállapodás szerint ott, ahol leszerelték a vezetékes rádiókat a volt tulajdonosok olyan utalványt kaptak, amellyel 1000 forintnál olcsóbb más készülékeket is részletre vásárolhattak meg.⁶⁸

A megszüntetéséről hozott minisztertanácsi határozatot a még működő berendezések elévülésétől függően három és fél év alatt tervezték végrehajtani. A posta úgy tervezte, hogy az erősítőket és hangszórókat átadják a helyi tanácsoknak, a berendezéseket iskolák, kultúrotthonok kapják meg.⁶⁹

A vezetékes rádiók leszerelése ellen jelentős tiltakozás indult meg, számos panaszlevél, a hálózat további fenntartására vonatkozó kérvény érkezett a postaigazgatóság címére.⁷⁰ A vezetékes rádiót használók nehezen szokták meg a hagyományos rádió-vevőkészülékeket, sokak számára az is gondot jelentett, hogy az önállóan be- és kikapcsoló vezetékes rádióval szemben a rádióvevőket kapcsolgatni és hangolni kellett.⁷¹ A vezetékes rádiót reggelente sok helyen időzítő kapcsolta be, így az egyben ébresztőként is funkcionált. A leszerelést követően ettől a szolgálta-

⁶³ SZABÓ 1965, 24–36.

⁶⁴ M. T. 1965.

⁶⁵ BALÁS 2009, 134–143.

⁶⁶ Krónika 1964, 1986, 47.

⁶⁷ M. T. 1965.

⁶⁸ Cím nélkül, 1966.

⁶⁹ K. I. 1965.

⁷⁰ Vételre alkalmatlan, 1966.

⁷¹ SZABÓ 1968.

tástól is elestek a rádióhallgatók.⁷² A soproni igazgatóság területén egy munkahelyi újításnak köszönhetően még távkapcsolós vezetékes rádiót is építettek.⁷³

Az 1960-as évek közepétől már csak a falvakban, általában a tanácsháza környékén kiépített, kültéri hangszórókkal, *Rákosi tölcse*ekkel felszerelt hangos híradó működött.⁷⁴ Bár a szolgáltatás 1967/1968-ra megszűnt, ennek ellenére 1970-ben még mindig 25 ezer vezetékes rádióelőfizetőt tartottak nyilván. Az iskolarádiók és a szállodai rendszerek a nyolcvanas évekig üzemeltek.⁷⁵

Bibliográfia

ÁGOSTON 1972

ÁGOSTON László: Harminckét év háború. *Ország-Világ* 1972. február 9.

A Nyelvőr postája, 1985

A Nyelvőr postája. *Magyar Nyelvőr* 1958. január–március.

BALÁS 2009

BALÁS B. Dénes: A vezetékes rádió. *Rádiótechnika Évkönyve*. 2009, 134–143.

BALÁS 2010

BALÁS B. Dénes: *Kádár Géza*.

Internet: www.radiomuzeum.hu/index.php/11-mindenmas/321-kadar-geza
(letöltés: 2022. febr. 19.)

BALBI 2021

Gabriele BALBI: Radio before Radio. Araldo Telefonico and the Invention of Italian Broadcasting. *Technology and Culture* 51/4. 2010, 786–808.

BENK 1963

BENK András: Gyorsítják a vezetékes rádió hibáinak javítását. *Zalai Hírlap* 1963. február 15.

BM 2019

BM: *Gwulo: Old Hong Kong – Rediffusion 1949–1973*. 2019.

Internet: gwulo.com/node/46211 (Letöltés: 2022. febr. 20.)

Bratrská okupace... 2018

Bratrská okupace a Československý rozhlas. Internet: plus.rozhlas.cz/bratrskao-kupace-a-ceskoslovensky-rozhlas-66393 92 Plus. 2008. aug. 21. (letöltés: 2022. febr. 12.)

⁷² BENK 1963.

⁷³ Munkahelyi újítás, 1960, 14.

⁷⁴ BALÁS 2009, 134–143.

⁷⁵ FÁBIÁN 2020, 168–175.

BROOMGULF 2013

BROOMGULF: *L'araldo telefonico*. 2013.

Internet: web.archive.org/web/20180425183802/gildaesploratorierranti.it:8245/viewtopi_c.php?f=90&t=762&start=0 (letöltés: 2022. febr. 13.)

Cím nélkül

Cím nélkül. *Népszava*, 1966. szeptember 28.

COREYSANDIFORD 2013

COREYSANDIFORD: Celebrating Barbados at age 47. What we've lost & what we've gained since Independence. *Bluntness For Breakfast* 2013. nov. 30. Internet: corey_sandiford.tumblr.com/post/68599516419/celebrating-barbados-at-age-47-what-we-ve-lost-what (letöltés: 2022. febr. 20.)

CSAPÓ 1960

CSAPÓ György: Távolkeleti napló. *Ország-Világ* 1960. január 27.

Difuzor radioficare

Difuzor radioficare P21518; P21844; R-20039.

Internet: www.proradioantic.ro/?x=item&id_p=13762 (letöltés: 2022. márc. 27.)

FÁBIÁN 2020

FÁBIÁN Tibor: A vezetőkes rádió (1947–1965). *Rádiótechnika Évkönyve*. 2020, 168–175.

Filo-diffusione 2013/a

Filo-diffusione: *Filodiffusione ieri e oggi, quali vantaggi?* 2013.

Internet: filo-diffusione.blogspot.com/2013/1/2/filodiffusione-ieri-e-oggi-quali.html (letöltés: 2022. febr. 13.)

Filo-diffusione 2013/b

Filo-diffusione: *Un pò di storia*. 2013.

Internet: filo-diffusione.blogspot.com/2013/12/un-po-di-storia.html. 2013. december 22. (letöltés: 2022. febr. 13.)

GREJDEANU 2013

Tamara GREJDEANU: Cum supraviețuieste unicul post de radio din Moldova cu transmisie prin fir? *Radio Europa Liberă*. 2013.

Internet: moldova.europalibera.org/a/25061527.html (letöltés: 2022. márc. 27.)

HEIMBÜRGER – TAHVANAINEN 1989

Hans HEIMBÜRGER – KV TAHVANAINEN: *Svenska Telegrafverket del VI*. Televerket, 1989.

Huzalos rádió... 1934

Huzalos rádió Hollandiában. *Tolnai Világlapja* 1934. július 18.

JAKUBEC 1978

Jurij JAKUBEC: A legszélesebb tömegekhez. *Vörös Zászló* 1978. május 06.

K. I. 1965

K. I.: Mi lesz a leszerelésre kerülő vezetékes rádiók sorsa? *Hajdú-Bihari Napló* 1965. augusztus 13.

Kép- és hangtechnika, 1958

Kép- és hangtechnika. *Kép- és hangtechnika* 1958. augusztus 25.

KOVÁCSNÉ 2001

KOVÁCS Gergelyné: Magyar Endre posta-rádiója. *Postai és Távközlési Múzeumi Alapítvány Évkönyve*. 2001, 138–145.

Krónika 1964, 1986

Krónika 1964. *História* 47/5–6. 1986.

Külföldi szemle, 1937

Külföldi szemle. *Magyar Posta* 1937. január 1.

LANKOV 2014

Andrej LANKOV: *North of the DMZ: Essays on Daily Life in North Korea*. McFarland, 2014, 52–54.

LÉVAI 1958

LÉVAI Béla: *Rádióhallgatók könyve*. Budapest, Minerva, 1958.

M. T. 1965

M. T.: Megszűnik a vezetékes rádióhálózat. *Népszava* 1965. október 13.

МІСЬКИЙ 2015

Вадим МІСЬКИЙ: *Мережа радіоточок може зникнути вже у 2016 році*. 2015. júl. 23. Internet: stv.detector.media/radio/read/1763/2015-07-23-merezha-radiotochok-mozhe-znyk-nuty-vzhe-u-2016-rotsi/stv.detector.media. (letöltés: 2022. febr. 13.)

MISZCZAK 1972

Stanisław MISZCZAK: *Historia radiofonii i telewizji w Polsce*. Warszawa, WKŁ, 1972.

MOCANU 2021

C. D. MOCANU: *Urme ale trecutului (XXIX) – Ciripitorul*. 2021. Internet: metropotam.ro/La-zi/Urme-ale-trec-utului-XXIX-Ciripitorul-art9593486932 (letöltés: 2022. márc. 27.)

Moldovenii încă... 2017

Moldovenii încă mai ascultă radioul cu transmisie prin fir. Chirtoacă: Internet nu dau prin radio tocika? 2017.

Internet: [www.publik.a.md/moldovenii-inca-mai-asculta-radiou l-cu-transmisie-prin-fir-chirtoaca-internet- nu-dau-prin-radio-tocika_2898161.html](http://www.publik.a.md/moldovenii-inca-mai-asculta-radiou-l-cu-transmisie-prin-fir-chirtoaca-internet-nu-dau-prin-radio-tocika_2898161.html) (letöltés: 2022. márc. 27.)

MTI 1949

MTI belföldi hírek, 1949. júl. 27.

Munkahelyi újítás, 1960

[Munkahelyi újítás]. *Képes Postás* 1960. augusztus 25.

NAGY 1973

NAGY Gy. Zoltán: Az M stúdió jelenti. *Szabad Szó* 1973. augusztus 03.

OHLSSON 2018

Viktor OHLSSON: *Trådradio installation på Radiomuseet*. 2018.

Internet: wordpress.radiomuseet.se/tradradioinstallation-pa-radiomuseet (Letöltés: 2022. febr. 12.)

P. SZABÓ 1982

P. SZABÓ József: Tömegkommunikáció – kínai módra. *Jel-Kép* 1982. augusztus 25.

PANTZAR – KORKMAN 2006

Mika PANTZAR – Oskar KORKMAN: *Arjen käyttännöt ja Elisa. Raportti Elisän vaikutuksista ihmisten arkeen 1880–*. Elisa Oyj, 2006.

PARSONS 1982

Denys PARSONS: Cable Radio – Victorian Style. *New Scientist* 1982. (december 30.), 794–796.

Patkányfogó, 1994

[Patkányfogó]. *Hajdú-Bihari Napló* 1994. július.

POZSONY 2001

POZSONY Ferenc: A moldvai csángók identitásáról. *Provincia* (Kolozsvár) 2/10. 2001. október, 8–9.

Radiodistributie, 2012.

Internet: archive.today/20120530083928/http://www.muscom.nl/collecties/radiodistributie.php (letöltés: 2022. febr. 19.)

Rediffusion set (b).

Internet: www.roots.gov.sg/Collection-Landing/listing/1338096 (letöltés: 2022. febr. 20.)

Remembering Rediffusion.

Internet: www.rediffusion.info/ (letöltés: 2022. febr. 20.)

Remembering Rediffusion: Hong Kong.

Radio Heritage Foundation. Internet: www.radioheritage.com/story501/ (letöltés: 2022. febr. 20.)

A vezetékes rádió.

Internet: retronom.hu/node/31355 (letöltés: 2022. febr. 13.)

Rozhlas a televízia Slovenska.

Internet: www.rtvs.org/o-rtvs/historia/historia-sro (letöltés: 2022. febr. 12.)

Rozhlas po drôtě. Informace o Českém rozhlase. 2015.

Internet: informace.rozhl as.cz/rozhlas-po-drate-7740459 (letöltés: 2022. febr. 12.)

Rozhlas po drôte vyhrával v každej domácnosti. 2010. aug. 22.

Internet: spravy.pravda.sk/dom ace/clanok/167396-rozhlas-po-drote-vyhraval-v-kazdej-domacnosti/ (letöltés: 2022. febr. 12.)

SARKADI KOVÁCS 1990

SARKADI KOVÁCS Ferenc: Észak-Korea: orwelli világ. *Világ* 1990. március 15., 13.

Storia della filodiffusione. Radio5 Classica.

Internet: rai.it/dl/po rtali/site/articolo/ContentItem-3c187842-246c-4073-87e6-aabdb0654ea9.html (letöltés: 2022. febr. 13.)

SYLVESTER 2006

SYLVESTER Lajos: Görényláda. *Háromszék* 2006. március 22.

SZABÓ 1965

SZABÓ András Endre: Kulturális fejlődésünk a számok tükrében. *Népművelési Értesítő* 6/1–2. 1965, 24–36.

SZABÓ 1968

SZABÓ Ferenc: Nyugdíjban a vezetékes rádió. *Népszabadság* 1968. október 24.

SZABÓ 2008

SZABÓ Edina: *A magyar börtönszleng szótára*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008.

The Theatrophone, 2015

The Theatrophone: The 19th-Century Version of Livestreaming. 2015. dec. 30.
Internet: www.mentalfloss.com/article/72920/theatrophone-19th-century-version-livestreaming (Letöltés: 2022. 02. 12.)

TÓTH 1990

TÓTH Károly: Nő a tagság létszáma. *Vörös Zászló* 1990. március 01.

Vételre alkalmatlan, 1966

Vételre alkalmatlan. *Kisalföld* 1966. április 09.

VETÉSI 1982

VETÉSI László: Szász-magyar etnikai folyamatok Bükkösön. *Korunk Évkönyv*. 1982, 75.

Vezetékes rádió... 1948

Vezetékes rádió a Szovjetunióban. *Rádió Technika – Rádió és film technika* 1948. december 1., 112–113.

Vezetékes rádió, 1982

Vezetékes rádió. *Jel-Kép* 4. 1982, 168–169.

Vezetékes rádiót... 1973

Vezetékes rádiót minden lakásba. *Vörös Zászló* 1973. március 27.

WETTE 1979

Wolfram WETTE: Német propaganda és a csatlósországek: Magyarország, Románia és Bulgária (1941–43). *Történelmi szemle* 3–4. 1979, 462.

Wumpus Welt... 2007

Wumpus Welt der Radios: A-G-Drahtfunk. 2007.

Internet: www.welt-der-alten-radio.s.de/technik-2-drahtfunk-36.html (letöltés: 2022. febr. 12.)

ZAKARIÁS 1947

ZAKARIÁS Imre: A falurádió megoldási lehetősége. *Magyar Híradástechnika* 1947. augusztus 25., 120–123.

ZELENKA 1932

ZELENKA László: A rádióhírmondó. *Technika* 1932. április, 68–69.

OZ, A NAGY VARÁZSLÓ VAGY CSODÁK CSODÁJA? L. FRANK BAUM KLASSZIKUSÁNAK FORDÍTÁSAI

SASVÁRI ANNA

1. Újrafordítás

Készülő doktori disszertációm korpuszában kiemelt szerepet játszik L. Frank Baum *The Wonderful Wizard of Oz* 1900-ban megjelent klasszikus gyermekirodalmi alkotása. Az első magyar nyelvű *Ózt* az 1939-es filmadaptáció után egy évvel adták ki, Beöthy Lídia fordításában, *Oz, a csodák csodája* címmel;¹ 1966-ban Szöllősy Klára fordításában már *Oz, a nagy varázsló* címmel jelent meg.² Mivel a disszertációmban tárgyalt műveknek – az *Óztól* eltérően – kortárs fordítása is készült, a módszertani következetesség érdekében magam készítettem el az újrafordítást.

A fordítás – legáltalánosabb definíciója szerint – nem más, mint „a forrásnyelvi szöveg helyettesítése ekvivalens célnyelvi szöveggel”,³ de az elmúlt évszázadokban a fordítás definícióját, a fordított szöveg létrehozásának mikéntjét, a fordított szöveggel kapcsolatos elvárásokat hazai (Batsányi János, Rájnisi József, Kármán József, Kazinczy Ferenc, Toldy Ferenc, Szász Károly, Arany János, Brassai Sámuel, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Devecseri Gábor stb.)⁴ és külföldi (Szent Jeromos, John Dryden, Jean Le Rond d’Alembert, Friedrich Schleiermacher, Johann Wolfgang Goethe, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Walter Benjamin, Itamar Even-Zohar, Jacques Derrida stb.)⁵ műfordítók és a fordítástudomány jeles képviselői többféle megközelítésből, más és más aspektusokat kidomborítva fogalmazták meg.

Az újrafordítás, megalkotása célját tekintve, azonos a fordítással, ám a kiindulási pontját tekintve más lehet, mint az első fordítás, hiszen – értelemszerűen – a korábbi fordítások is mások. Emiatt az újrafordítás fogalmának két jelentése van: Antoine Berman 1990-es tanulmányában⁶ eredetileg főként azokat a szövegeket tekintette újrafordításoknak, melyeket már létező fordítást átdolgozva készített a fordító. Lawrence Venuti pedig egy forrásnyelvi szöveg újabb fordítását érti alatta,⁷ függetlenül attól, hogy az újrafordítás készítője ismerte-e az előző fordítás(oka)t.

Mára már fordítástudományi közhely, hogy az újrafordításokra szükség van. Változik a célnyelv, a célnyelvi olvasóközönség kognitív környezete⁸ és az eredeti

¹ BAUM 1940.

² BAUM 1966.

³ KLAUDY 1994, 69.

⁴ JÓZAN 2009.

⁵ JÓZAN – JENEY – HAJDU 2007.

⁶ BERMAN 1990.

⁷ VENUTI 2004, 27.

⁸ VERMES 2019, 129.

műhöz való kapcsolódás minősége is – mely jelenséget a doktori dolgozatomban kívánom kifejteni. Berman⁹ kiemeli, hogy az újrafordításoknál fontos az aktuális közeg, az „elvárási horizont”, az aktuális tudás az eredeti mű koráról, a már meglévő fordítások ismerete és az aktuális irodalmi normák. A fordítónak azt is tudnia kell, hogy az aktuális célnyelvi olvasók mindezekkel mennyire vannak tisztában, mert ez tulajdonképpen a fent említett kognitív környezetet határozza meg.

Az újrafordítások létrejöttének szövegen kívüli és szövegen belüli okai¹⁰ lehetnek. Az utóbbiak között Vándor Judit a nyelv avulását, a fordító félrefordításait és félreértelmezéseit említi. Szövegen kívüli ok lehet normák, ideológiák változása, intézményi, kiadói igények és a fordító motivációja. Az én esetemben az újrafordításnak szövegen kívüli oka volt. De akár mondhatnánk azt is, hogy szövegen belüli oka a fordításnak, hogy az 1940-es vagy 1966-os szövegben is találkozzunk olyan szavakkal, kifejezésekkel, melyek természetesen érthetőek, a mai nyelvhasználat alapján mégis elavultnak tűnnek.

A fordítási folyamat során nem vettem figyelembe Beöthy Lídia és Szöllősy Klára munkáit, csak utólag, az elemzés érdekében vettem össze szövegeiket a sajátommal, pont úgy, ahogy azt más művek esetén teszem a komparatív elemzések során. Ebben a fázisban tehát már egyenértékűnek tekintettem mindhárom fordítást, és nem változtattam a saját szövegemen. Így saját fordításomat Venuti – tágabb – értelmezésében nevezem újrafordításnak. Habár a magyar szövegek korábbi olvasása, a történet előzetes ismerete és az, hogy az 1939-es filmadaptációt többször láttam, minden bizonnyal akaratlanul is befolyásolták a célszöveg megalkotását.

2. Módszertan

„A fordítástudományi kutatások témájukat tekintve hagyományosan két fő irány szerint csoportosíthatók: vagy a fordítás eredményeképpen létrejött szövegeket vizsgálják, tehát adott nyelvpár(oka)t illetően feltérképezik a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek különbségeit bizonyos aspektusból (pl. kohéziós kutatások, a fordítás minőségével kapcsolatos kutatások, ekvivalencia, téma-réma tagolás, stb.) vagy a fordítás folyamatát kutatják (tehát igyekeznek fényt deríteni arra, hogy mi megy végbe a »fekete dobozban«, vagyis a fordító agyában).”¹¹

Az alábbi tanulmány a klasszikus introspekció mellett nemcsak a fordítás folyamatát kívánja bemutatni egy-egy kiragadott példán keresztül, hanem a fordítás eredményeképpen létrejött szövegrészeket is összeveti a korábbi fordítások azonos szöveghelyeivel. Célja nem az egyéni preferenciák alapján hozott fordítói döntések vizsgálata, hanem azoké, amelyeket elsősorban a fordításokkal szemben támasztott kortársi normák figyelembevételével hoztam meg.

⁹ BERMAN 2007.

¹⁰ VÁNDOR 2010, 104–109.

¹¹ MÉSZÁROS 2013, 29.

2.1. A szöveg

Az 1900-ban először kiadott gyermekirodalmi mű az amerikai irodalmi kánon és popkultúra szerves részévé vált, különösen az 1939-ben bemutatott filmadaptációját követően. Az *Óz* tipikusan amerikai történet: izgalmas kalandok, az otthon melege, a szereplők személyiségfejlődése és az elmaradhatatlan happy end tették azzá. Az *Óz* azonban azért is vált egyre népszerűbbé, mert az elmúlt évtizedekben több adaptáció tárta fel a felszínen csupán mesének látszó alkotás mélyebb rétegeit. Az ismert toposzok az évek során keveredtek az „újjal”, az újraértelmezések során az aktuális társadalomtörténeti reflektáltság modernizálta és izgalmassá tette az eredeti mesét. Alissa Burger *The Wizard of Oz as American Myth (Az Óz a nagy varázsló mint amerikai mítosz)* című tanulmányában¹² hat, 1900 és 2007 között készült, nagy horderejű alkotást boncolgat: az eredeti művet (1900); az első filmadaptációt (1939); a modernizált 1978-as filmmusicalt (*The Wiz*, magyar szinkronnal *A Wiz* címen); Gregory Maguire 1995-ben megjelent *Wicked* című könyvét (*A boszorkány*¹³, Pék Zoltán fordításában); az utóbbiból készült 2003-as Broadway musicalt (*Wicked*¹⁴, magyarra még csak egyes dalait fordították le) és a 2007-es *Tin Man*¹⁵ (*A Bádogember*) című sorozatot. Burger a feldolgozások elemzésén keresztül bemutatja, hogyan változott az amerikai társadalom a vizsgált időszakban, különös tekintettel a nemek, rasszok, a haza és az amerikai identitás témáira. További kutatásra érdemes az egyes adaptációk magyar fordítását megvizsgálni olyan szempontból, hogy mennyiben használták fel Beöthy Lídia és Szöllösy Klára szövegeit; mennyiben törekedtek arra, hogy kapcsolódjanak a magyar célközönségben korábban kialakult *Óz-képzethez*. Ezt a szempontot figyelembe lehet venni az újrafordítás során, de a fordító dönthet úgy is, hogy elveti a korábbi fordításokat, és sajátot alkot. Az alábbi példákkal is illusztrálom, hogy saját fordításom valóban csak a forrásnyelvi szöveget vette alapul. Mely döntés ugyancsak „fekete doboz probléma”, és a későbbiekben meg is magyarázom döntésem okát.

3. A fekete dobozban és azon túl

Jelen dolgozatomhoz a példákat tematikusan csoportosítottam: reáliák, onomasztikai és szociopragmatikai elemek. Feltételezésem szerint ezek olyan indikátorokként szolgálnak, melyek vizsgálatával a mű egészére nézve tudok majd következtetéseket levonni. Ezen kívül egy, a fentebb felsorolt kategóriákba nem tartozó fordítói problémakört is felvetek a dolgozat végén: a Sapir–Whorf-hipotézis relevanciáját. Az egyes elemek komparatív vizsgálata előtt megosztom a fordítás során tapasztalt kihívásokat, és magyarázom fordítói döntéseimet.

¹² BURGER 2012.

¹³ MEAGUIRE 2009.

¹⁴ WICKED 2003.

¹⁵ TIN MAN 2007.

3.1. Reáliák

A történet elején Dorothy házat elragadja egy forgószél, és elrepíti egy ismeretlen földre. Magyar gyerekek számára már ez is mesei elemnek minősülhet; már ezen a ponton úgy gondolhatják, hogy a realitásból a mesevilágba került a főszereplő. Egy amerikai gyerek ezzel szemben gyakran hallhatja a médiában, hogy különböző objektumokat emelt fel, tett tönkre a szélvihar, egy kansasi gyerekek pedig ez az élete része, így számára csak később, Óz földjén kezdődik a mesei rész. Az eredeti szöveg a *cyclone* szót használja a természeti jelenségre, mely elragadja a házat. A *Magyar értelmező kéziszótár* szerint a ciklon „(forró égövi) viharos forgószél, orkán”, a forgószél pedig „függőleges tengely körül sebesen forogva haladó szél”.¹⁶ Ismereteim szerint Kansasben tornádók szoktak tombolni. (Az amerikaiak aktuális nyelvhasználatában is a *tornado* szó szerepel.) A *Magyar értelmező kéziszótárban* azt találtam, hogy a tornádó „az Atlanti-óceánon és Észak-Amerikában pusztító forgószél, ciklon”. Eszerint a tornádó a ciklon egy fajtája. A Wikipedia *ciklon*¹⁷ és *tornádó*¹⁸ szócikkeit tanulmányozva is arra a következtetésre jutottam, hogy a könyvben leírt jelenségre az utóbbi szót célszerű használni. A tornádó szócikk hivatkozik az Amerikai Meteorológiai Társaság 2007-ben megjelent cikkére,¹⁹ mely szerint egy 1991-es tornádó 359 km-re repített egy csekket. A ciklonok is forognak, de nem kapnak fel tárgyakat.

A komparatív elemzés meglepő eredményt hozott. Beöthy Lídia megtartotta a *ciklon* szót, Szöllősy Klára pedig a tágabb jelentésű, magyar hangzású szóösszetételre, a *forgószélre* fordította az angol eredetiben szereplő *cyclone*-t. Egy mesében talán valóban szerencsésebb a *forgószél* használata, ennek ellenére – mivel ezen a ponton az eredeti szöveg még realiztikus – a *tornádó* fordítást továbbra is megfelelőnek ítélem.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szóllősy Klára (1966)	saját (2022)
<i>cyclone</i>	<i>ciklon</i>	<i>forgószél</i>	<i>tornádó</i>

3.2. Onomasztika

Az Óz esetében már a címszereplő neve is fontos kérdést vet fel: ékezzel vagy ékezet nélkül szerepeljen a fordított szövegben? Az angolban természetesen nincs ékezet, de magyarul Óznak ejtjük, tehát én következetesen hosszú ó-val írtam a fordításban. Ugyanezt az elvet alkalmaztam Dorothy kutyájának, Totónak a nevével is.

¹⁶ PUSZTAI 2021.

¹⁷ hu.wikipedia.org/wiki/Ciklon.

¹⁸ hu.wikipedia.org/wiki/Tornádó.

¹⁹ CERVENY et al. 2007, 857.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szóllósy Klára (1966)	saját (2022)
<i>Oz</i>	<i>OZ</i>	<i>Oz</i>	<i>Óz</i>
<i>Toto</i>	<i>Toto</i>	<i>Totó</i>	<i>Totó</i>

Beöthy Lídia OZ-nak írja a varázslót (verzálal, kötőjellel todalékolva) és rövid o-val a kiskutya nevét. Szóllósy Klára megtartotta az Oz nevet, de Totót hosszú ó-val írja. Az 1939-es film magyar címe egyébként *Óz, a csodák csodája*, hosszú ó-val. Az első magyar szinkron 1960-ban²⁰ készült.²¹

A főszereplő kislány nevén is elgondolkodtam. A *Dorka* annyira elterjedt a magyar olvasók, filmnézők és színházba járók körében, hogy ez a név az előző fordítások felhasználása nélkül is óhatatlanul eszembe jutott. Abban nem voltam biztos, hogy pontosan melyik fordításban szerepel, vagy hogy mindkettő használja-e, de azt tudtam, hogy magyarul a *Dorka* név (is) használatos. Habár mindkét korábbi fordítás többször megjelent az elmúlt évtizedekben,²² és az első fordításban – és a film szinkronjában is – *Dorothy* szerepel, de a Szóllósy Klára fordításában használt *Dorka* szintén széles körben ismert és használatos. Ennek ellenére elvettem a *Dorothy* név domesztikációját, azaz magyarosítását. Feltételezésem szerint a mai gyerekek – az internet és az amerikai kultúra elterjedése révén – kevésbé érzik idegennek az angol neveket. Mit keres egyébként is egy *Dorka* Kansasben?

Ugyanígy jártam el *Aunt Em* és *Uncle Henry* névvel kapcsolatban: maradtak *Em* néni és *Henry* bácsi, ahogy – utóbb kiderült – Beöthy Lídiánál is. Szóllósy Klára itt is igyekezett domesztikálni a neveket.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szóllósy Klára (1966)	saját (2022)
<i>Dorothy</i>	<i>Dorothy</i>	<i>Dorka</i>	<i>Dorothy</i>
<i>Aunt Em, Uncle Henry</i>	<i>Em néni, Henry bácsi</i>	<i>Emmi néni, Henrik bácsi</i>	<i>Em néni, Henry bácsi</i>

Létező földrajzi nevek fordítása általában nem egyéni fordítói döntés. *Kansas* természetesen *Kansas* minden fordításban, és számomra egyértelmű volt a todalékolás is, ám a komparatív elemzés során tapasztaltam, hogy mind a könyvekben, mind az 1992-es és 2000-es szinkronban [konzs] az ejtési mód, és ennek megfelelően mélyhangrendű todalékkal látják el (pl.: *Kansasban*, *Kansasból* stb.). Én

²⁰ Magyar szöveg: Somló Éva (az 1960-as és 1976-os szinkronizált változatnak sajnos már csak részleteit lehet megtalálni az interneten).

²¹ Internetes Szinkron Adatbázis.

²² Az OSZK katalógusa szerint Beöthy Lídia fordítása hatszor (1940, 1943, 1947, 1989, 2008, 2012), Szóllósy Klára fordítása tízszer (1966, 1976, 1985, 1991, 1996, 2002, 2004, 2007, 2010, 2019) jelent meg.

az amerikai ['kænzəs] kiejtéshez legközelebb eső, magyar magánhangzókkal artikulálható kiejtést használom [kɛnzɛs], így ehhez magas hangrendű toldalékokat kapcsoltam a fordításomban.

A fantáziavilág földrajzi nevei külön kihívást jelentettek. *The land of the Munchkins* az a hely, ahol Dorothy magához tér, ennek megfelelően *Munchkinok* lakják. Az amerikai szülők gyakran nevezik szeretetteljesen gyermeküket *munchkin*nak. Kicsik, kedvesek, mosolygósak; épp, mint a könyvben szereplő *Munchkinok*. Én hasonló kontextusban *manócskának* hívom a gyerekeimet, így az én fejemben létrejött az ekvivalencia. És mivel az ország neve (mely a kapitális L-ből derül ki), ahol járunk, *the Land of Oz*, az ország egyik szegletének nevében, a *land of the Munchkins* szókapcsolatban pedig kurrens l van, így nem országnak, hanem *földjének* fordítottam a *manócskák földjét*, kurrens f-fel. Beöthy Lídia az itt lakókat elkeresztelte *többsincseknek*, földjüket *Többsincsországnak*. Szöllősy Klára *mumpicok országába mumpicokat* képzelte. A filmben pedig (az 1992-es és 2000-es szinkronban²³) *pöttömök* élnek *Pöttömföldön*.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szöllősy Klára (1966)	saját (2022)
<i>the land of the Munchkins</i>	<i>Többsincsország</i>	<i>mumpicok országa</i>	<i>manócskák földje</i>
<i>Munchkins</i>	<i>többsincs</i>	<i>mumpic</i>	<i>manócskák</i>

A teljes célnyelvi szöveget érintő probléma a többi főszereplő nevének fordítása. *The Scarecrow, the Tin Woodman, the Lion, the Good Witch* és *the Wicked Witch*: bár mindannyiuk neve kapitálissal kezdődik (így feltételezhetnénk, hogy tulajdonnevek), ott van előttük a *the* határozott névelő, mely az angolban személynév előtt nem áll. Ellenben angolban esetenként – címekben és alcímekben mindig – kapitális kezdőbetűvel írják a közneveket is. Feltételeztem, hogy ezeknek a szereplőknek személynévük is van (a bádogember esetében például a történetéből ki is derül, hogy ő nem mindig volt bádogember, így biztosan volt keresztnéve), tehát a fordításomban következetesen kurrens betűvel írtam, hogy madárijesztő, bádogember, oroszlán, jó boszorkány és gonosz boszorkány.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szöllősy Klára (1966)	saját (2022)
<i>the Scarecrow</i>	<i>Madárijesztő</i>	<i>Madárijesztő</i>	<i>madárijesztő</i>
<i>the Tin Woodman</i>	<i>Bádog Favágó/Bádogember</i>	<i>Bádog Favágó/Bádogember</i>	<i>bádogember</i>
<i>the Cowardly Lion</i>	<i>Gyáva Oroszlán</i>	<i>Gyáva Oroszlán</i>	<i>gyáva oroszlán</i>
<i>the Good Witch</i>	<i>Északi Jó Tündér</i>	<i>Északi Boszorkány</i>	<i>jóságos északi boszorkány</i>

²³ Magyar szöveg: Schéry András.

<i>the Wicked Witch</i>	<i>gonosz Keleti Boszorka</i>	<i>Gonosz Boszorkány</i>	<i>rossz/gonosz nyugati boszorkány</i>
-------------------------	-------------------------------	--------------------------	--

A fenti táblázatból látható, hogy a két korábbi fordítás tulajdonnévként kezelte a szereplők nevét, habár megtartották a határozott névelők használatát. Ugyan a névelő személynév előtt egyes nyelvjárásokban (például Budapesten) használatos,²⁴ írásban mégis az a szabály, hogy nem teszünk névelőt személynév elé.²⁵

3.3. Szociopragmatika

A szociopragmatikai elemek gyermekirodalomban betöltött különleges, eddig kevésbé vizsgált szerepéről egy korábbi tanulmányomban írtam.²⁶ Hasonlóan az *Aliz Csodaországban* című műben végzett kutatásaimhoz, az *Óz* esetében is azt vizsgálom, milyen hierarchiaviszonyokat feltételez a három nyelvi paradigma (tegezés, tessékelés, magázás/önözés) eltérő használata. A fordítás során is szem előtt tartottam a tegező és nemtegező formák szociokulturális jelentőségét. Tudatosan használtam az eltérő megszólítási formákat annak érdekében, hogy a szereplőkről kialakult kép és a közöttük lévő viszony magyar nyelven is olyan hatást keltsen, mint az angol eredeti. *A nemtegezés változatainak szociokulturális értéke* című tanulmányában Domonkosi Ágnes is hangsúlyozza a különböző megszólítási formák használatának jelentőségét:

„A nyelvhasználók metapragmatikai értékelései, értelmezései, magyarázatai alapján a szolidaritás-hierarchia, a bizalmasság mértéke, az érzelmi viszonyulás, a formalitás mértéke, a tisztelet, az értékelő viszonyulás kifejezése, a földrajzi és társadalmi háttér, illetve a beszédpartnerek neme egyaránt olyan tényezők, amelyek szerepet kapnak az egyes nemtegező formák szociokulturális értékének alakításában.”²⁷

Személyes tapasztalatom az, hogy manapság a gyerekek egyre kevésbé tudnak tessékelni; ez a paradigma – az én környezetemben – kezd kikopni a mai nyelvhasználatból. Ezért felmerült bennem az a gondolat, hogy a szereplők – az angol egységes paradigma mintájára – mindannyian tegezhetnék egymást. Azonban ahhoz, hogy a különböző hierarchiaviszonyokat érzékeltessem, szükséges a tessékelés és magázás használata. Az a párbeszéd, ahol a tessékelést használtam – amikor Dorothy az északi boszorkánnyal találkozik –, a mese elején hangzik el. A tessékeléssel azt emelem ki, hogy a boszorkány idős, nagyhatalmú hölgy, akinek ráadásul Dorothy adott pillanatban ki van szolgáltatva. A „csendőrpertut” – hogy az északi boszorkány tegezi Dorothy-t – szintén helyesnek éreztem, hiszen Dorothy kislány,

²⁴ BUVÁRI é. n.

²⁵ BUVÁRI – H. TÓTH 2019.

²⁶ SASVÁRI 2022, 177.

²⁷ DOMONKOSI 2017, 9.

akit a valóságban is egészen biztosan tegezne egy felnőtt. Utólag Domonkosi Ágnes 2002-es tanulmánya is megerősített döntésem helyességében.

„A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesen elválik a magázó és önöző formáktól: a kérdőívek adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztálynak mintegy 90%-a kizárólag ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, nagy részük egyértelműen magázó vagy önöző alakot egyáltalán nem használ, inkább kerüli a másik verbális megérintését.”²⁸

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szóllósy Klára (1966)	saját (2022)
<p>“Are you a Munchkin?” asked Dorothy.</p> <p>“No, but I am their friend, although I live in the land of the North. When they saw the Witch of the East was dead the Munchkins sent a swift messenger to me, and I came at once. I am the Witch of the North.”</p> <p>“Oh, gracious!” cried Dorothy.</p> <p>“Are you a real witch?” (7.)</p>	<p>– Te is többsincs vagy? – kérdezte Dorothy.</p> <p>– Nem, de a barátjuk vagyok. Én északon élek. Amikor a többsincsek látták, hogy a Keleti Boszorkának vége, egy fecskével sürgős üzenetet küldtek nekem, és én azonnal itt teremtem. Én az északi Jó Tündér vagyok!</p> <p>– No, ne mondd! – kiáltott Dorothy. – Te igazán tündér vagy? (14.)</p>	<p>– Te is mumpic vagy? – kérdezte Dorka.</p> <p>– Nem, én csak jü barátjuk vagyok, bár Észak országában lakom. Mikor a mumpicok látták, hogy a Keleti Boszorkány meghalt, gyorsfutárt szalajtottak értem, és én azonnal idesiettem. Én az Északi Boszorkány vagyok.</p> <p>– Teremtő Atyám! – kiáltott fel Dorka. – Igazi boszorkány vagy? (13.)</p>	<p>– A néni is manócska? – kérdezte Dorothy.</p> <p>– Én nem, de a barátjuk vagyok, annak ellenére, hogy én északon élek. Amikor meglátták, hogy a gonosz keleti boszorkány halott, küldöncöt szalasztottak értem, és én azonnal jöttem. Én az északi boszorkány vagyok.</p> <p>– Atya ég! – kiáltotta Dorothy. – Igazi boszorkány tetszik lenni?</p>
<p>“Is your name Dorothy, my dear?”</p> <p>“Yes,” answered the child, looking up and drying her tears.</p> <p>“Then you must go to the City of Emeralds. Perhaps Oz will help you.” (10.)</p>	<p>– Dorothy a neved, drágám?</p> <p>– Igen – felelt könnyeit törölgetve a kislány.</p> <p>– Akkor el kell menned Smaragd-városba. Talán Oz segít rajtad. (18.)</p>	<p>– Dorkának hívnak, kislányom?</p> <p>– Igen, Dorka vagyok – felelte a lányka, felnézett, és megszárogatta könnyeit.</p> <p>– Akkor el kell menned Smaragd-városba. Oz talán segít majd. (16.)</p>	<p>– Téged hívnak Dorothy-nak, kedvesem?</p> <p>– Igen – válaszolta a lányka, könnyeit szárítgatva.</p> <p>– Akkor Smaragd-városba kell menned. Talán Óz tud segíteni rajtad.</p>

²⁸ DOMONKOSI 2002, 156.

A következő fejezetekben a négy főszereplő megismerkedéséről olvashatunk. Ők egyenrangúak, bajtársi viszonyban állnak egymással; egyértelműen tegeznek egymást. A nagy találkozásuk Ózzal azonban ismét kérdéseket vetett fel. Abban biztos voltam, hogy az én fordításomban a nagyhatalmú varázslót semmi esetre sem tegezheti a négy főszereplő, hiszen nem egyenrangúak. Tessékeljék vagy magázzák? Azért döntöttem az utóbbi mellett, mert a magázás hivatalosabb, távolságtartóbb, mint a tessékelés. Eleve kiszolgáltató helyzetben vannak, hisz kérni jöttek, és a tessékeléssel, úgy éreztem, még megalázó helyzetbe is kerültek volna. A magázásnak is a speciális, önöző formáját választottam, ami megítélésem szerint még hivatalosabbá teszi az interakciót. Óz ellenben tegezi a négy főszereplőt. Ezzel is kihangsúlyozom azt, hogy magasan a többiek felett áll, lekezelő velük.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szőllősy Klára (1966)	saját (2022)
<p>“What do you wish me to do?”</p> <p>“Send me back to Kansas, where my Aunt Em and Uncle Henry are,” she answered earnestly. ‘I don’t like your country, although it is so beautiful. (73–74.)</p>	<p>– Mit kívánsz tőlem? – Küldj vissza Kansasba Em nénihez és Henry bácsihoz – felelt nagy komolyan a kislány. – Én nem érzem jól magam a te birodalomban, pedig igazán csodálatosan szép. (100.)</p>	<p>– Mit kívánsz tőlem? – Küldj haza Kansasba, Emmi nénihez és Henrik bácsihoz – kérte a leányka. – Szép az országod, de én nem szeretek itt lenni. (79.)</p>	<p>– Mit kívánsz tőlem? – Küldjön vissza Kansasbe, ahol Em nagynéném és Henry nagybácsim van – felelte határozottan. – Nem szeretem az ön országát, habár gyönyörű.</p>

Az előző két fordítás mindvégig egységesen tegező formát használ. Ebből a párbeszéből is látható, hogy a két szereplő hierarchiaviszonyáról valóban más kép alakul ki az olvasóban attól függően, hogy melyik paradigmát használja a fordító.

3.4. Sapir–Whorf-hipotézis a gyakorlatban

„A nyelv és kultúra viszonyát mégoly specifikus szempontból vizsgálva sem kerülhetjük meg a [...] Sapir–Whorf hipotézist, mely szerint nyelvünk meghatározza, hogyan konceptualizáljuk a valóságot.”²⁹ „A fordítás szempontjából ennek inkább egy fordított verziója érdekes, az az összefüggés, hogy egy nyelv elemkészlete mindig a nyelvhasználó közösséget körülvevő realitáshoz képest releváns, a különböző realitások különböző jelkészleteket kívánnak.”³⁰ Ez azonban nem csak a tárgyi valóságra értendő, mint a klasszikus példában, melyben az eszkimók több szót használnak a hó különböző változataira, de nincs egy általános terminusuk rá. Az is

²⁹ KAPPANYOS 2015, 205.

³⁰ KAPPANYOS 2015, 158.

fontos szempont, hogy egyes szavaknak más a tropológiai holdudvara.³¹ Ezek az eltérések is döntések meghozatalára kényszerítik a fordítót.

A történet egyik főszereplője, a madárijesztő butának tartja magát, hiszen szalmával tömték ki a fejét. Azért indul el Smaragdvárosba, hogy megkérje Ózt, adjon neki *brains*t. Mivel a kézzelfogható szerv hiányáról van szó, számomra egyértelmű volt, hogy az *agy* szót használjam a fordításomban. Azonban egyes mondatokban elgondolkodtam azon, hogy a *brains* másik jelentése, az *ész* használata – elvontsága miatt – célszerűbb lenne. A *Magyar értelmező kéziszótár* szerint az *ész*: 1. értelmi képesség; 2. tudat, figyelem, emlékezet.³² Azért vettem el mégis ezt a megoldást, mert következetesen ugyanazt a szót akartam használni arra, amit a madárijesztő szeretne, hiszen az angol nyelvű eredetiben is végig csak a *brains* szó szerepel.

Az alábbi táblázatban pár olyan szöveghelyet soroltam fel, ahol a *brains* szó szerepel. A fordítói döntésem szempontjából általam kérdésesnek ítélt mondatokat tartalmazó sorokat kiemeltem. A vastag betűs kiemelésekkel a *brains* szó helyét jelölöm az eredeti szövegben és a fordítói megoldásokat a célnyelvi szövegekben.

Baum	Beöthy Lídia (1940)	Szóllósy Klára (1966)	saját (2022)
<i>You see, I am stuffed, so I have no brains at all, he answered sadly.</i> (18.)	<i>Látod, hogy szalmával vagyok kitömve, ningy agyvelőm, tehát nincs egy csepp eszem sem – sóhajtott szomorúan a Madárijesztő.</i> (28.)	<i>Tudod, én szalmával vagyok kitömve, és egy csepp eszem sincs – magyarázta búsan a Madárijesztő.</i> (24.)	<i>Tudod, én szalmával vagyok kitömve, így nincs agyam – mondta bánatosan.</i>
<i>But I do not want people to call me a fool, and if my head stays stuffed with straw instead of with brains, as yours is, how am I ever to know anything?</i> (18.)	<i>Csak attól félek, hogy bárgyúnak fognak tartani, mert az én fejemben nem agyvelő van, mint a tiedben, hanem szalma és avval nem lehet megtanulni semmit sem.</i> (30.)	<i>De azt nem szeretném, ha az emberek tudatlannak mondanának, márpedig ha a fejemben szalma van és nem agyvelő, mint a tiédben, akkor hogyan tanulhatnék meg valaha is valamit?</i> (24.)	<i>De azt nem akarom, hogy az emberek butának tartsanak, mert a fejemben nem agy van, mint neked, hanem szalma. Így hogy is tudhatnék bármit is?</i>

³¹ KAPPANYOS 2021.

³² PUSZTAI 2021.

As for the Scarecrow, having no brains , he walked straight ahead, and so stepped into the holes and fell at full length on the hard bricks. (21.)	[...] de a Madár- ijesztő, akinek nem volt esze , csak ment egyenesen beléjük és minduntalan végigvágódott a kemény talajon. (32.)	A Madárijesztőnek azonban nem volt esze , így mindig csak ment egyenesen az orra után, belelé- pedd a gödrökbe, és mindannyiszor elvá- gódott a kemény téglán. (26.)	Mivel a madárijesz- tőnek nem volt agya és nyilegyenesen haladt, egyenesen belegyalogolt a kátyúkba, és ilyenkor teljes hosszában elvágódott az út közepén.
“That is because you have no bra- ins ” answered the girl. (22.)	– Ezt te nem tudod megérteni, mert nincs agyad – felelt a lány. (33.)	– Csak azért nem érted, mert nincs eszed – felelte Dor- ka. (27.)	– Azért nem érted, mert nincs agyad – felelte a kislány.

A táblázatból látható, hogy mindkét korábbi fordításban szerepel a *brains* konkrét és elvont magyar megfelelője is. Az általam kérdésesnek ítélt fordítói döntéseim (szürke cellák) mindegyikénél legalább az egyik előző fordításban az *ész* szót használta a fordító.

4. Összefoglalás

Újrafordítások készítésénél a fordító felhasználhatja a korábbi fordításokat, de dönthet úgy, hogy csak a forrásnyelvi szöveg ismeretében készíti el saját célnyelvi szövegét. En azért döntöttem az utóbbi módszer mellett, mert egyrészt nagyobb kihívásnak éreztem megbirkózni a kreativitást igénylő részekkel úgy, hogy nem támaszkodom Beöthy Lídia és Szöllősy Klára megoldásaira, másrészt azt reméltem, hogy az a tény, hogy nem befolyásolnak a korábbi fordítások, végül a mai célnyelvi olvasók igényeihez jobban illeszkedő fordítást eredményez.

A fordítói szabadság nem jelent szabadosságot: a fordító nem fordíthat mindent tetszése szerint. A szabadság – a fenti példák tükrében is – tulajdonképpen olyan döntési kényszer, mely a szöveg nyelvezetére, a célnyelvi olvasókra gyakorolt hatásra, az eredeti művel és annak adaptációival való kapcsolódásra is hatással van. Egy ilyen, szubjektivitáson alapuló fordítói döntés szubjektív véleményezésre számíthat. Azt remélem, hogy az én fordítói döntéseim egységes, a mai olvasók kognitív környezetéhez igazodó célnyelvi szöveget eredményeztek.

Források

BAUM

L. Frank BAUM: *The Wonderful Wizard of Oz*. London, Harper Collins, 2013.

BAUM

L. Frank BAUM: *Oz, a csodák csodája*. Ford. BEÖTHY Lídia. Budapest, Zrínyi, 1989.

BAUM

L. Frank BAUM: *Oz, a nagy varázsló*. Ford. SZÖLLŐSY Klára. Budapest, Ciceró, 2019.

MAGUIRE

Gregory MAGUIRE: *A boszorkány*. Ford. PÉK Zoltán. Budapest, Kelly, 2009.

Wicked the Musical.

Internet: wickedthemusical.com (letöltés: 2022. aug. 22.)

Tin Man.

Internet: www.imdb.com/title/tt0910812/ (letöltés: 2022. aug. 22.)

Szakirodalom**JÓZAN 2009**

A műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény. Szerk. JÓZAN Ildikó. Budapest, Balassi Kiadó, 2009.

JÓZAN – JENEI – HAJDU 2007

Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig. Szerk. JÓZAN Ildikó – JENEI Éva – HAJDU Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2007.

PUSZTAI 2021

Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk. PUSZTAI Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021.

BERMAN 1990

Antoine BERMAN: La retraduction comme espace de la traduction. *Palimpsestes* 4. 1990, 1–7.

BERMAN 2007

Antoine BERMAN: Egy módszer vázlata. In: *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. JÓZAN Ildikó – JENEI Éva – HAJDU Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 2007.

BURGER 2012

Alissa BURGER: *The Wizard of Oz as American myth: a critical study of six versions of the story, 1900–2007*. Jefferson, NC, McFarland & Company, 2012.

BUVÁRI é. n.

BUVÁRI Márta: *Név elé névelő?* Internet: nyelvmuves.hu/stilus-retegek-divatok/nev-ele-nevelo (letöltés: 2022. aug. 22.)

BUVÁRI – H. TÓTH 2019

BUVÁRI Márta – H. TÓTH Tibor: *Nyelvhelyességi kisokos – a nyelvi eszmény jegyében*. 2019. Internet: www.szilajcsiko.hu/single-post/2019/03/18/nyelvhelyességi-kisokos-a-nyelvi-eszmény-jegyében-20-szavak-és-használatuk-a-határozott (letöltés: 2022. aug. 22.)

CERVENY et al. 2007

R. S. CERVENY – J. LAWRIKORE – R. EDWARDS – C. LANDSEA: Extreme Weather Records. *Bulletin of the American Meteorological Society* 88/6. 2007, 853–860.

DOMONKOSI 2002

DOMONKOSI Ágnes: *Megszólítások és beszélőpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Intézet, 2002.

DOMONKOSI 2017

DOMONKOSI Ágnes: A nemtegezés változatainak szociokulturális értéke. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 12/2. 2017, 9–21.

KAPPANYOS 2015

KAPPANYOS András: *Bajuszbögre, lefordítatlan*. Budapest, Balassi, 2015.

KAPPANYOS 2021

KAPPANYOS András: *A Sapir–Whorf hipotézis a fordítás kontextusában*. (Előadás.) Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet, Mesterkurzus. 2021. február 27.

KLAUDY 1994

KLAUDY Kinga: *A fordítás elmélete és gyakorlata: angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest, Scholastica, 1994.

MÉSZÁROS 2013

MÉSZÁROS Andrea Éva: A „fekete doboz” feltérképezése – Módszerek és kutatások a fordítás folyamatának kutatása témaköréből. *Fordítástudomány* 15/2. 2013, 29–39.

Internetes Szinkron Adatbázis

Óz, a csodák csodája. Internetes Szinkron Adatbázis. Internet: iszdb.hu/?video=2867 (letöltés: 2022. aug. 22.)

SASVÁRI 2022

SASVÁRI Anna: Nyelvi illeten – Hogyan viselkedik Aliz Csodaországban? *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 15/1. 2022, 176–187.

VÁNDOR 2010

VÁNDOR Judit: *Adaptáció és újrafordítás*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE, 2010.

VENUTI 2004

Lawrence VENUTI: Retranslation: The Creation of Value. In: *Translation and Culture*. Ed. K. M. Lewisburg FAULL. Bucknell University Press, 2004, 26–27.

VERMES 2019

VERMES Albert: Miről árulkodik egy fordítási hiba? *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 14/2. 2019, 125–134.

**ANGYALFÖLDI AKVÁRIUM:
TÉRÁBRÁZOLÁS ÉS MESEI ALLEGÓRIÁK
TÓTH KRISZTINA *AKVÁRIUM* CÍMŰ REGÉNYÉBEN**

SCHÄFFER ANETT

Bevezetés

Tóth Krisztina *Akvárium* című regénye nagyrészt Budapesten, pontosabban Angyalföld egyik függőfolyosós lépcsőházában játszódik. A szereplők az egyik szobakonyhás lakás szerencsétlen sorsú lakói. A cselekmény a közelebről meg nem határozott ötvenes években kezdődik és a hetvenes években zárul. A szűk lakás lakói alulról figyelik a második világháború utáni világtörténelem eseményeit, így kisebb események kerülnek életük és a regény középpontjába. Kisemberek, kis események egy apró zárt világban. Csupán két történelmi esemény jelenik meg, ám ezek is csak háttérként szolgálnak: az 1956-os forradalom és a gyermekbénulás járvány, ezeken kívül kevés konkrét időpont található a regényben. Horváth Csaba így ír a szereplők történelmhez való viszonyáról: „A lerobbant lakónegyed épület-tömbjének a történelmet csak elszenvedő, de annak alakításából és elgondolásából egyaránt kimaradó lakói elképzelni sem tudnak másfajta életet, és igazi szegénységük ebből áll.”¹

A szobakonyhás lakás, bár külön mikrovilágot alkot, nem teljesen különálló tér, szűkössége miatt folyamatosan összekapcsolódik a többi lakással, határai elmosódnak. Az ablaka belülre, a folyosóra néz, így még csak lehetőséget sem ad a kilátásra, egy ideig éjszakánként ajtóként is használják. A vécé a folyosó végén van, a bejárati ajtó igen gyakran nyitva marad, az ágybérlek távozása után az egyik munkahelyről hazahozott kórházi ágy a folyosón áll, melyet az idősebb asszonyok padként, a gyerekek trambulinként használnak. Ez a bezártság a regény alapélménye. A szegény társadalmi osztályokból származó szereplők terei és lehetőségei is rendkívül korlátozottak. A regény világa rendkívül szűkös, főleg zárt terekben játszódik, és ezt a korlátozottságérzést erősíti, hogy főként a gyermekszereplők szemszögéből ismerjük meg a történéseket. A pár évtizeddel ezelőtti angyalföldi világot, a korban a társadalmi osztályok közötti mozgás lehetőségeit, a szegénység, az örök-befogadás kérdéseit járja körül a regény, ám a szöveg középpontjában végig az ábrázolt tér áll. Jelen tanulmányban először az akvárium, mint a térábrázoláshoz is kapcsolódó szimbólum jelentőségével foglalkozom, majd a mesei allegóriákra és a különböző terek, illetve a terek közötti mozgás ábrázolására térek ki.

¹ HORVÁTH 2018, 82.

Akvárium

Az akvárium mint szimbólum újra és újra feltűnik a regény folyamán. Akváriumként értelmezhető az angyalföldi szobakonyhas lakás, amely a kislány Verát befogadó gyermektelen zsidó házaspárnak, Edit néninek és férjének, Jóska bácsinak, illetve Edunak, Edit néni értelmi fogyatékos testvérének ad otthont. A szomszédok belátnak a lakás lakóinak életébe, a lakók pedig csak a lakás ablakain tekinthetnek ki, az egész várost nem láthatják be, a nézőpontjuk korlátozott. Emellett a városrész maga is akváriumként működik, amelyből csak nagy nehézségek árán lehet kilépni, a nyomasztó, klausztrófóba tér magába zárja a lakóit, és a kor társadalmi igazságtalanságait is hordozza. Ahogy Szilágyi Zsófia is megjegyzi, a társasház és az ország is az akváriumhoz hasonlóan zárt tér.² Visy Beatrix szerint „[a] szereplők saját szűkre zárt akváriumukban úszkálnak, ahonnan még a kerület puccosabb vége is egy másik, idegen világnak tűnik, a jelenre, a mindennapokra koncentrálna, épp csak annyi levegővel, amennyi egy átluggatott befőttesüveg tetején érkezik”.³

A szó szerinti akváriumot először Jóska bácsi látja meg a Benkő doktorék lakásában, ahol ez a tárgy szinte megbabonázza őt. Jóska bácsi mindent felülíró vágya lesz a saját akvárium birtoklása, annak megépítése, előkészítése tölti ki a napjait, mintha ezáltal egy saját egzotikus világot is birtokolhatna. Ezt a saját külön világot, a saját térből való kiszakadást erősíti az is, hogy a férfi egy egzotikus halat is vásárolni szeretne, amely néger táncosnőre emlékezteti őt: „Ahogy Jóska bácsi átkelt a kipárnázott kosárral a téren, azon töprengett, hogy a csikos gurámi egy csókos ajkú néger táncosnőhöz hasonlít. Gurámit birtokolni olyan, mintha egy néger nő táncikálna külön neki, egész nap, egy üvegdobozban.”⁴ A bácsi és néni nem hisz abban, hogy lehetséges volna kitörni jelenlegi helyzetükből, ám az akvárium, egy másik térhez és másik társadalmi osztályhoz tartozó tárgy birtoklása ezt áttételesen mégis lehetővé tenné. Azonban a térből való kilépés még áttételesen sem történhet meg, hiszen amint beereszti a halakat az akváriumba, a férfi szélütésben meghal.

Az akvárium a bácsi halála után Klárimamához, Vera szülőanyjához kerül. A kiszoruló akvárium a pusztuló halakkal egyre hasonlatosabbá válik a környezetéhez, tengerből „évtizedek óta lassan erjedő miazmás mocsár”⁵-rá változik. Klárimamánál az akváriumban az élet hasonló az őt körülvevő városrészhez, mintegy annak mini-atűr mása:

„Az óriási akvárium ködösen gomolygó víz alatti városra hasonlított, föl-le úsztak az algás üveg mögött a guppik. Az algaevő csigák az üvegre tapadtak, és közlelőül úgy néztek ki, mint a szörnyek. A vizet soha senki nem cserélte, a halak között sajátos egyensúly állt be, mint valami élővízben. Ha a kislány felágaskodott, és szárított bolhát szórt be nekik, odagyűltek, keringtek, tüle-

² KÁROLYI 2013, 20–21.

³ VISY 2013, 1321.

⁴ TÓTH 2018, 202.

⁵ TÓTH 2018, 40.

kedtek. Voltak kicsik, és mindig ott lebegett egy-két cafatosan ázó döglött test is, ezekbe a többiek bele-bele csíptek elhaladtukban.”⁶

Horváth az akvárium lakóit a szereplőkkel azonosítja: „[A] regény szereplői pedig egyszerre halak és cafatosan ázó döglött testek, akik tudat nélkül lebegnek a vízben, mert számukra nincsen élet az *Akvárium*on kívül.”⁷

Az akvárium Benkőéknél a kisfiú öröme mellett arra szolgált, hogy elterelje az emberek figyelmét arról, ahogy a disszidálásukra készültek, így az akvárium Amerikát szimbolizálta, Jóska bácsinál a térből való kiszakadás irreális vágyát, Klárimamánál pedig egzotikumra lassan teljesen beleolvad az őt körülvevő térbe, annak miniatűr másává válik. Ahogy az akvárium egy apró különálló világ Angyalföldön belül, úgy válik el Angyalföld Budapest más részeitől.

Mesei allegóriák

Az akvárium azonban emellett a regény utolsó fejezetében Hófehérke koporsójaként is szolgál a Vera gyerekkorából maradt ütött-kopott baba számára. A *Hófehérke* viszonyítási pontként szolgál az egész regényben, a halál, a mozdulatlanságba dermedt világ az *Akvárium* világának alapélménye.

A *Hófehérke és a hét törpe* mellett egy másik mese is megjelenik és példaként szolgál a regényben, ahogy azt Takács Ferenc is megjegyzi,⁸ az elalvó, kastélyba zárt királylány, *Csipkerózsika* meséje. Csipkerózsika térbeli bezártsága visszhangzik az *Akvárium* történetének terekbe zárt szereplőiben, de legfőképpen Edu történetében. Edu kedvenc könyve a kórházi könyvtárban a *Csipkerózsika* térbeli mesekönyv változata, ezt a könyvet nézegetve csábítja el a karbantartó a kiszolgáltatott lányt. Csipkerózsika meséjének korábbi változatában, a *Nap, Hold és Talia* címűben a király, mikor rátalál az alvó királykisasszonyra, teherbe ejti őt, de a lány csupán azután ébred fel, miután ikreket szül álmában, és az egyik gyermek kiszívja a szálkát az ujjából.⁹ Az, hogy a karbantartó az értelmi fogyatékos nő helyzetét kihasználva megerősokolja, ezt a történetet tükrözi vissza, hiszen Edu éppúgy nem ért semmit a történetekből, mint az alvó Talia.

Családja Edut egészen terhességéig gyermekként kezeli:

„De hogy is lehetett volna egyáltalán rákérdezni arra, amit Eduval kapcsolatban még soha senki nem hozott szóba, hiszen mindenki úgy tekintett rá, mint valami koravén, csúf kisgyerekre vagy szelíd, de ostoba háziállatra. Most hirtelen bebizonyosodott, hogy Edu igenis nő. Felnőtt, termékeny asszony. Mintha Vera családba érkezésével hirtelen megszűnt volna Edu addig soha

⁶ TÓTH 2018, 13.

⁷ HORVÁTH, 2018, 84.

⁸ TAKÁCS 2013, 117–118.

⁹ BETTELHEIM 2011, 235–236.

meg nem kérdőjelezett gyerekstátusza, és óhatatlanul szembe kellett volna néznie a kínos ténnyel, hogy vannak nemi vágyai.”¹⁰

Ezután többször szóba kerül Edu szexualitása, illetve ügyetlen flörtölése Vera férjével, Lalival, mintha visszavonhatatlanul nővé változtatta volna megszakított terhessége. Bár Edu mit sem tud a terhességről, nem érti, miért vérzik annyira abortusza után, ez a momentum végletesen megváltoztatja, hogy miként tekint rá a környezete. Fogyatékosága miatt gyermeki szerepét felülírja a terhesség által bizonyított női mivolta. Az abortusz értelmezhető a Perrault *Csipkerózsikájában* megjelenő emberevő óriásasszony királyné átértelmezéseként, az eredeti mesében a királyfi anyja szeretné megenni a gyermekeket,¹¹ itt pedig az Edu anyjaként viselkedő Edit néni dönt kénytelen-kelletlen az abortusz mellett. De emellett Edit néni *Csipkerózsika* gyermekre vágyó királynőjére és a *Hófehérke és a hét törpe* gyermeket kívánó szülőjére is emlékeztet az örökbefogadás miatt.

A *Csipkerózsika* azonban nem csupán Eduval, hanem Klárimamával kapcsolatban is megjelenik a regényben, a folyton alvó, mindig elkéső nő azt mondja az unokájának, hogy a cecelégy csípésétől álmokóiban szenved. De az alvás körülményeinek leírása egyébként is gyakori a regényben. Vera és Lali mintha *Csipkerózsika* és a szűk térből *Csipkerózsikát* kimentő herceg torz párjai lennének. Vera vérző lába az esküvő napján jelezheti a megszürt *Csipkerózsika* vérét. Vera, bár új életszakaszba lép, hiszen feleség, majd anya lesz, ébredés és jobb élet helyett ugyanúgy bezárva találja magát egy térbe és helyzetbe, amelyben nem érzi otthon magát. Terhességét is elutasítja, mintha sohasem ébredt volna fel, és kezdte volna meg felnőtt életét. Basile már említett meséjében¹² a gyermek a felszabadító erő, azonban a regényben a gyermek születése csak bezárja Verát az adott térbe, innentől nem is álmodozhat a vágyott disszidálásról és Amerikáról, erre mutat, hogy az angol nyelv tanulását is hirtelen abbahagyja.

Vera terhessége idején Klárimama a *Hófehérke és a hét törpe* gonosz királynőjeként lép színre:

„Klárímama, amikor hírét vette, hogy újra Pesten vannak, mindenféle gusztustalan, gyanús teákat hozott rosszul kimosott üvegekben [...] Ezeket a teákat Vera sose merte meginni, mindig a mosogatóba öntötte az üveg tartalmát, ami néha vizelet-, néha penészszagot árasztott. Meg volt győződve arról, hogy ha meginná a főzetet, rögtön elvetélne vagy meghalna, de legalábbis torzszülöttet hozna a világra [...]”¹³

Vera apja egyáltalán nem kerül szóba a regényben, mint ahogy *Hófehérke* apja sincs jelen a mesében, Lali pedig igen kevésbé vesz részt kislányuk, Vica életében. Jóska bácsi az egyetlen pozitív apafigura, aki védelmezni szeretné Verát szülőany-

¹⁰ TÓTH 2018, 85–86.

¹¹ BETTELHEIM 2011, 237.

¹² BETTELHEIM 2011, 235.

¹³ TÓTH 2018, 265.

jától, Klárimamától is, ahogyan a vadász védelmezi Hófehérkét a gonosz mostohától, aki újra és újra feltűnik az életében. A gonosz mostoha „személyisége a primitív narcizmus szintjén fixálódott”¹⁴, ahogyan Klárimamáé is, aki senkivel sem törődik, csak a saját szokásaival és igényeivel, a kisunokáját is egyedül hagyja azért, hogy hazamenjen megetetni a halakat, korlátolt elméjébe senki más nem fér be. Hófehérkéhez hasonlóan felnövekedve Vera is mindent megtesz azért, hogy vonzó nővé váljon, ám a herceg csókja nem menti meg az üvegekoporsótól.

A mesei allegóriák torz működése mutatja meg, hogy mennyire mássá válnak ebben a térben és korban a mesék. A realista környezetleírásokba épített mesei elemek képtelenek a szokásos működésre, a két műfaji kód összeütközéséből a tér és a korszak miatt csak a realizmus léphet ki győztesen.

Lakások

Edit néni és Jóska bácsi lakásán kívül három másik lakást ismerhetünk meg a regényben, amelyek mind más-másfajta térhez való viszonyt reprezentálnak: Vera és Lali lakását, Klárimama pincelakását és az egykori tanár, Gabi bácsi otthonát.

Vera és Lali lakása jóval modernebb, a szocializmus idején épült panelházak tipikus lakása, távfűtés és saját fürdőszoba van benne, később pedig a telefont is beszerelik. Edit néni számára ez a tér idegen, „átláthatatlan”¹⁵, nagyban különbözik a körfolyosós ház világától. Vera félti a lakást a betolakodóktól, teljesen saját terévé akarja tenni, azonban Lali szabályai miatt itt sem élhet teljesen szabadon. Mikor Edit néni ételt hoz neki, úgy érzi, mintha a néni saját lakása hasonmásává szeretné alakítani a terek:

„Amikor Vera a tányér fölé hajolt, úgy érezte, gyerekkorának utált konyhaszaga gözölög fel alattomosan a tálcáról, hogy átitassa a haját, a ruháját és az egész otthonát, hogy Edit néni ételhordóban utána hozta ezt a szagot, és most megpróbálja vele elárasztani ezt a lakást is [...]”¹⁶

Az illatok terekhez és személyekhez kapcsolódnak a regényben, Jóska bácsi halála után évekkal is érezni lehet a hajszesze szagát a díszpárnákon, Edu testszaga több alkalommal feltűnik, Lali állítja, hogy miután Klárimama ott járt, „bűdös van a lakásban, olyan szag, amilyen az özvegyasszony maszatos cekkereiből szokott áradni”¹⁷. Az illatok jelzik az emberek saját tereit, mintegy animális térhódítóként működnek a regényben.

Klárimama lakása pincelakás, lakója csak alulról szemlélheti a városi világot, éppúgy, ahogy külső szemlélődő lánya életében is. Klárimama nem érti a társadalmi szabályokat, az óvoda és az iskola rendjét, valószínűleg az órát sem ismeri, a napfelkelte és a napnyugta strukturálja a napjait. A *voyeur* a város tetejéről szem-

¹⁴ BETTELHEIM 2011, 213.

¹⁵ TÓTH 2018, 278.

¹⁶ TÓTH 2018, 279–280.

¹⁷ TÓTH 2018, 257.

lél, így mindent lát, ám Klárimama ennek a városi szereplőnek épp az ellentéte, ő mindennek csak az apró részleteit látja, az egészet sohasem. Ezzel szemben a diogenészfalvai Gabi bácsihoz, az egykori tanárhoz tanácsért fordul Edit néni, mintha a térbeli magasságból nagyobb perspektívából látna rá az életükre. Ez azt mutatja számunkra, hogy a tér nem csupán a társadalmi osztály hordozója, hanem a szegényebb szereplők közötti morális, intellektuális viszonyok is térbeli metaforákban mutatkoznak meg.

Gabi bácsi Diogenészfalva, a néhai nyaralótelep, majd nyomortelep megszűnésekor egy régen boltnak használt helyiségbe költözik. A férfi mindkét lakásában egy nagy asztal és hat szék terpeszkedik, melyeken elférnének az elhunyt családtagjai. Gabi bácsi, Edit néni, Jóska bácsi és Edu zsidók, akik bár túléltek a holokausztot, de veszteségeiket, az átélt szörnyűségeket a tereikben, Edu esetében pedig a bőrére tetovált számokban hurcolják. Egyedül Edu járt koncentrációs táborban, ám a néniék lakásában van egy fényképalbum, tele a második világháborúban meghalt rokonok képeivel. Gabi bácsi otthona pedig a múlt megőrzésének színhelye, szeretteinek életét szimbolikusan meghosszabbítja azáltal, hogy megtartja a feleslegessé vált asztalt és a székeket, és magukkal viszi őket újabb lakhelyeibe. Mikor Gabi bácsinak el kell költöznie, és egy régi boltban él, melynek kirakata is van, életét mintegy akváriumban éli, a szomszédok figyelik, hogy mit csinál, és a környék életének is megszokott, fontos szereplőjévé válik. Beleolvad a városi térbe, valódi saját tere, ahová nem látnak be a kíváncsiskodók, azonban csak a galéria, ahol a régi asztalt és a székeket tartja, és ahova végül felköti magát.

Miután Edit néni meghal, Edu a saját ízlésére alakítja Edit néni és Jóska bácsi korábbi lakását, a neki nem tetsző bútorokat elajándékozva vagy kidobja a lomtalanításkor. Azonban nemcsak a bútorok esnek áldozatul a ténykedésének, hanem a fényképalbum és „a levelekkel tömött vulkánfíber”¹⁸ is. A lomtalanítás tüze – mely egyébként is központi motívum a regényben – Edu és egyben a lakás újjászületését is jelképezi, a lakásban már alig van nyoma Edit néni és Jóska bácsi emlékének. Edu pakolása párhuzamba állítható Vera rendezgetésével Gabi bácsi lakásában, ám míg Edu a saját terét jelöli ki és hozza így létre, Vera saját otthontalanságát fejezi ki általa, hiszen a saját terében, a Lalival közös lakásában sem érzi teljesen otthon magát. Bár ott is rendezkedik, ugyanolyan „fullasztó[nak]”¹⁹ érzi, mint Edit néniék lakását. Gabi bácsi így vélekedik erről:

„Sose értette, miért lényeges ez, de ismert más ilyen embereket is, akik a bútorok elszánt ide-oda cipelésével próbálták lakhatóvá tenni a világot. Látott jó párszor ilyen asszonyokat. Mindig arra jutott, hogy ezek mind otthontalanok, különben mi végre volna ez az állandó cipekedés. Hogy Verának már akkor mindegy volt, amikor Edit néni úgy döntött, hogy magával viszi őt a lakásába, hogy ott éljen. Már akkor rossz helyre került, amikor megszületett. Az ilyenek sose jutottak haza, eleve nem is lehettek otthon sehol, hiába kutatták forgo-

¹⁸ TÓTH 2018, 307.

¹⁹ TÓTH 2018, 206.

lódva a világnak valamely újabb szögletét, amelyet meszeléssel, súrolással, varrással birtokba vehettek volna. És ezen semmit, igazán semmit sem változtatott az, hogy ki hol lakott, vagy hogy miként rendezte el a bútorait.”²⁰

A saját tér kialakítására egyszer kap lehetőséget Vera, mikor az Amerikába emigrált Piroska Tóni, akivel gyermekkorában egy csókot váltott, arra kéri, hogy kockás lapon tervezze meg leendő közös amerikai lakásuk berendezését, erre azonban terhessége miatt nem kerül sor. Ekkor – ahogy már említettem – az angoltanulást is abbahagyja, mintha a terhesség ténye végleg bezárná a térbe.

Városi terek és mozgás a térben

A város nem egységes, hanem kisebb terekre tagolt a regényben. A szereplők igen korlátozottan mozognak a városi térben, és szinte csupán azokat a tereket ismerik, amelyekben mindennap mozognak. Az Angyalföldről való kilépés és a város távolabbi tereibe való belépés egy másik világba való utazással ér fel az angyalföldi szereplők számára. Ez egyértelműen megjelenik, mikor Vera és Edu a babajavítóba mennek, és eltévednek:

„Az ellenkező irányba haladtak, majd egyszer csak kiértek a körútra. Hirtelen elvesztették a tájékozódási képességüket, fogalmuk se volt, merre kell továbbmenni. [...] Akkor azt találták ki, hogy elindulnak gyalog a sínek mentén, és így előbb visszajutnak a térire. A Nyugati pályaudvarnál azonban Edu gyanakodni kezdett, hogy mégse erre van a hazafelé vezető út, mert ő, ha a néni-vel villamosoznak, sohase ezt látja az ablakból. Mást szokott látni. Most már a kislány is megijedt, kétségbeesve forgolódott a tágas, idegenszerű téren.”²¹

Tájékozódási képességük csak az ismerős tereken működik, a körútra kiérve elbizonytalanodnak, a tér kitágulásával elvész az ismerősség érzése is. Feltételezhetnénk, hogy ez csupán Vera gyermeki mivolta és Edu fogyatékosága miatt van így, ám ez az otthontalanság, kívülállóság Jóska bácsi és Edit néni esetében is megjelenik. Jóska bácsi felajánlja, hogy kiszállítja a vásárolt méterárut Benkő doktorék lakására, amely mintha egy másik világhoz tartozna:

„A lakás egymásból nyíló szobái valószínűtlenül tágasnak és magasnak tűntek. [...] Ez is körfolyosós ház volt, de a gang felé sehol nem voltak kitérők az ajtók, sehol sem száradt mosott ruha, sehonnan sem szivárgott ételszag vagy kiabálás. A lakások előkelő távolságra álltak egymástól, a gangra néző szobák belsejét súlyos függönyök védték a kíváncsi tekintetektől. Jóska bácsi beszállt a liftbe. Még ez is tükörrel bélelt, faborítású és tágas volt, a lépcsőház pedig ragyogó és fehér. A kapualjban nem volt szemétbűz és macskahűgyszag, a széles fehér márványlépcső úgy futott le az üvegezett bejáratig, mint valami grandiózus, csillogó operettdíszlet.”²²

²⁰ TÓTH 2018, 255.

²¹ TÓTH 2018, 123–124.

²² TÓTH 2018, 172–174.

A város apró darabkái rendkívül különbözőek, az angyalföldiek számára éppoly idegen ez a lakókörnyezet, mint a Benkőék lakásában megpillantott akvárium. Budapest terei alapvetően a társadalmi helyzet alapján szerveződnek. Ebből azt láthatjuk, hogy terekből való kilépés lehetetlensége a felsőbb társadalmi osztályba való kerülés lehetetlenségével függ össze.

Jóska bácsi a nők számára lehetségesnek véli a jobb társadalmi osztályba kerülést házasság által, erre biztatja Verát is, a férfiak számára azonban adottnak tekinti a szociális helyzetet. Ezzel szemben Edít néni azt tanítja Verának gyerekként, hogy sosem lehet valóban gazdag egy szegény emberből, a társadalmi osztályok közötti mozgás lehetetlennek tűnik a számára: „Gazdag?! De hát mi szegények vagyunk! Aki szegény, abból sohase lesz gazdag. Sohase. Legföljebb csak olyan szegény, akinek van pénze. Gazdag sohase! Ezt tanuljad meg!”²³ A szereplők közül csak azok mozdulnak magasabb társadalmi osztály felé, akik elköltöznek, messzire kerülnek az angyalföldi környezettől, elsősorban disszidálása révén Piroska Tóni. Lali újabb és újabb vállalkozásainak köszönhetően Vera is némileg jobb körülmények között él, de valójában ők sem képesek kiszakadni a kispolgári életformából, és elszakadni az Angyalföldön szerzett élményeiktől. Ezt rendkívül plasztikusan reprezentálja, hogy Piroska Tóni nem képes más nőikkel kapcsolatot létesíteni Amerikában, hanem az egyetlen gyermekkori csókról ábrándozik, és arról, hogy Vera kiköltözik majd hozzá Amerikába.

Emellett a terek a múltábrázolás fontos eszközei is, és a korszak emblemikus helyeinek ábrázolása korábbi, a korszakban játszódo művekhez köti a regényt. Szolláth Dávid így ír erről:

„A történelmi díszletezésben ugyanis akadnak jócskán közkeletű elemek, amelyek valami közös, anekdotikus, kerekre csiszolt korszakemlékezethez utalják az olvasót, és gyanúsíthatók azzal, hogy nehezítik a korszak sajtószereplőjének újrafelismerését. Ilyenképpen jellemzi a hatvanas éveket a Lehel téri piac, felidézve Bereményi *Eldorádó*jának Teleki téri piacát.”²⁴

Amerika

Amerika a szabadság, a jelen bezártságából való kitörés szimbólumaként jelenik meg a regényben. Az amerikai tér Piroska Tóni szerint meglepően tágas:

„Az eltelt egy hónap alatt se tudta megszokni a New York-i távolságokat, és újra és újra meglepődött, hogy a térképen rövidnek látszó szakaszokon negyedórát is gyalogolhat. Késétt, ahogy ebben a városban szinte mindig [...]”²⁵

A szűk, klausztrófóbb tér valószerűtlenül nagyra tágul, ám ez a szabadság és tágaság nem jár biztonsággal és a vágyott jóléttel. Piroska Tóni az ismert zárt tér biz-

²³ TÓTH 2018, 151.

²⁴ SZOLLÁTH 2014, 87.

²⁵ TÓTH 2018, 186.

tonságát próbálná újjáteremteni Vera iránti plátói szerelmével, a távoli tér hordozójává a szintén Amerikába vágó nő válik, míg Piroska Tóni Amerika és az új élet megtestesítője Vera számára.

Amerika először a Klárimama lakásába tévedt amerikai szövőlepke kapcsán jelenik meg a regényben, amelyről a szomszéd Gizike azt meséli Vicának, hogy „az imperialisták tenyészítették ki és szabadították az országra”²⁶. Visy Beatrix szerint:

„Az ötvenes-hatvanas években a szabadság és a másik élet jelképeként elképzelt, a hivatalos politika által azonban ellenségként kezelt, legendákkal és félinformációkkal övezett, ezért mégiscsak idegen és félelmetes Amerika és ambivalens »Amerika-vágy« sűrűsödik össze a szövőlepke rövid színre lépésében. [...] Ám amikor a szövőlepke teteme végül bekerül az akváriumba, mondjuk így: a magyar valóságba, a közeg nem tud vele mit kezdeni, a halak rövid érdeklődés után otthagyják.”²⁷

Kiegészíthetjük ezt azonban azzal, hogy mikor pohárral Vica kihalássza a lepkét az akváriumból, és Klárimama véletlenül megissza, a halott lepke éjszaka a kislány szemszöge szerint kirepül a nyitott szájából, mintha az Amerika iránti vágy egyszerre akadna a torkán, és egyszerre lenne megsemmisíthetetlen, mindent körülengő.

Az Amerika iránti vágy Vera öltözködésében is megjelenik. Az intézeti ruha-csomagból kiválasztott és hazavitt csíkos, üvegszerű nájlónblúz (Hófehérke üvegkoporsójának újabb megfelelője) az amerikai divatot képviseli a lány számára, azonban a többi szereplő azt elfogadhatatlannak találja. Mikor mégis viseli a blúzt, kényelmetlenül érzi magát benne, mintha az amerikai álom a szűk moziterem fullasztó levegőjében csak idegen és felesleges igyekezet lenne a valóság eltakarására, épp ugyanolyan igyekezet, mint a hajának szőkére festése.

Összefoglalás

A regény, ahogy ezt Szolláth Dávid a kritikája elején leszögezi, sok kortársához hasonlóan nem írható le a prózafordulat fogalmaival, „egyszerűbb, tán konzervatívabb poétikájú”. „Újra fontos a történet (de nem lett naiv az elbeszélés), megint érdekesek az elmesélt »dolgok«, helyszínek, történések, nem csak az elbeszélő eljárások eredetisége köti le a figyelmet.”²⁸ Takáts József új realizmus koncepciója és Szolláth meglátásai között szoros kapcsolat van, és a regény ennek keretei között is értelmezhető. A Takáts által a kortárs próza „tematikus ködfoltjai”-ként meghatározott témák közül három is a regény középpontjában áll: „a 20. századi magyar társadalom története traumatikus, elhallgatott eseményeinek feltárása”, „a sajátosan női tapasztalat megjelenítése” és „a szegénység különféle rétegeinek, helyzeteinek színre vitele”.²⁹ Az *Akvárium*, bár narratológiailag összetett mű, egy-

²⁶ TÓTH 2018, 23.

²⁷ VISY 2013, 1324–1325.

²⁸ SZOLLÁTH 2014, 84.

²⁹ TAKÁTS 2018, 342.

értelműen a történetet helyezi az elbeszélő eljárások elé. A társadalmi felelősségvállalás a regény egyik fontos célja, a regény nyíltan az ábrázolt és a jelen kor problematikus kérdéseire reflektál (pl.: holokauszt, a zsidók helyzete a kor Magyarországon, abortusz, családon belüli erőszak, örökbefogadás, gyermek és nevelőszülő, gyermek és biológiai szülő kapcsolata).

A terek ábrázolása komolyan kapcsolódik ezen témák középpontba helyezéséhez. A szereplők identitását, lehetőségeit nagyban meghatározza a származási helyük, illetve az általuk belakott terek, melyekből teljesen kilépni lehetetlennek bizonyul. A be-betörő mesei elemek a valóság igazságtalanságaira, a kor Budapestjén a mesei narratívák működésképtelenségére hívják fel a figyelmet. A regény alakjai mesékhez kötődnek, de a valóságban élnek.

Bibliográfia

BETTELHEIM 2011

Bruno BETTELHEIM: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Fordította KÚNOS László. Budapest, Corvina, 2011.

HORVÁTH 2018

HORVÁTH Csaba: *Megtalált szavak: Kortárs magyar irodalom posztmodernen innen, posztmodernen túl*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2018. (Károli Könyvek.)

KÁROLYI 2013

KÁROLYI Csaba: ÉS-KVARTETT – Tóth Krisztina *Akvárium* című regényéről. *Élet és Irodalom* 57/49. 2013, 20–21.

SZOLLÁTH 2014

SZOLLÁTH Dávid. Csökkentett üzemmódú emberek. *Műút* 59/1. 2014, 84–87.

TAKÁCS 2013

TAKÁCS Ferenc: Antilányregény. *Mozgó Világ* 39/9. 2013, 115–118.

TAKÁCS 2018

TAKÁCS József. Az inga visszaleng: Elbeszélő próza a kétezres években. *Helikon* 59/3. 2018, 336–347.

TÓTH 2018

TÓTH Krisztina: *Akvárium*. Budapest, Magvető Kiadó, 2018.

VISY 2013

VISY Beatrix: Hófehérke és egy darabka tenger. *Holmi* 25/10. 2013, 1321–1325.

**ARMA VAGY VIRUM?
A KÖZÉPKORI HADVISELÉS TÖRTÉNETÉNEK
FORDULÓPONTJAIN HATÓ OKOK JELLEGÉRŐL
II. A TŰZFEGYVEREK KÉRDÉSE**

SÜTTŐ SZILÁRD

A jelen írás első részében felvetett kérdésekhez logikusan illeszkedik az is, amely a bevezetésben említett másik problémára, mondhatni az eddig tárgyalt folyamat ellentettjére irányul, vagyis hogy mi rendítette meg a kengyellel és magas kápájú nyereggel felszerelt, egyre jobb páncélzattal védett White-féle kentaurok¹ hegemoniáját a csatatéren?

A szinte gerincvelői reflex gyorsaságával érkező válasz szerint természetesen a puska, mi más – vagy esetleg, kissé szakszerűbben: a tűzfegyverek megjelenése. Ezt a közkeletű elképzelést mintaszerűen, ráadásul megkapó empátiával és szinte minden részletében az igazságtól elrugaszkodva írta le a filozófus José Ortega y Gasset (1883–1955):

„De hiába volt ennyi szívbeli erényük a nemeseknek, gyengén álltak – mindig is gyengén álltak – ész dolgában. Énük másik oldalára hallgattak. Korlátozott szellemű, érzélgős, ösztönös, intuitív emberek voltak; röviden: »irracionálisak«. Ezért nem tudtak semmiféle technikát kifejleszteni, ahhoz ugyanis racionális gondolkodás kell. Nem találták fel a puskaort. És elkedvetlenedtek. S minthogy nem tudtak új fegyvert feltalálni, elnézték, ahogy a polgárság használni kezdi a keletről vagy máshonnan beszerzett puskaort, s hogy azzal automatikusan csatát nyer a nemes katona, tehát a »lovag« ellen, aki ostobán tetőtől talpig páncélba búj, úgyhogy harc közben alig tudott mozogni, és akinek eszébe sem jutott, hogy a háború örök titka nem a védekező, hanem a támadó eszközökben keresendő (amint később Napóleon újra felfedezte).”²

¹ Lynn White szerint, mint már idéztük, a kengyel egyesítette a lovat és lovast e győzedelmes szörnyeteggé: „*Antiquity imagined the Centaur; the early Middle Ages made him the master of Europe.*” (WHITE 1962, 38. – Az antikvitás elképzelte a kentaurt; a kora középkor Európa urává tette.) Tanulmányom első részébe (*Arma vagy virum? A középkori hadviselés történetének fordulópontjain ható okok jellegéről. I. A kengyel kérdése.* In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 26/2. 2022, 175–192.) értelemzavaró sajtóhiba került: a 175. oldal 2. bekezdésének 5. sorában olvasható „a történelemszemléletében” kitétel helyett „a történelem szemléletében” olvasandó.

² ORTEGA Y GASSET 1995, 112.

Az ezen bekezdéshez tartozó lábjegyzet konkretizálja és elmélyíti a történelmi félreértést:

„Ranke magyarázza ilyen egyszerű formában azt a történelmi változást, amikor is a polgárság foglalja el a nemesség helyét a hatalomban; természetesen az ebben lévő jelképes és sematikus igazságot még sok ponton ki kellene egészíteni, hogy minden tekintetben megfeleljen a valóságnak. A puskaport ősidők óta ismerték. A hüvelyes töltényt Lombardiában találták fel, de még így sem volt hatásos, csak amikor feltalálták az öntött puskaagolyót. A »nemesek« kisebb mértékben használtak lőfegyvert, de drágállották. Csak a gazdaságilag jobban szervezett polgári seregek tudták nagyban használni. Mégis az a való igazság, hogy a Burgundia középkori hadseregébe szervezett nemesekre egy olyan új sereg mért döntő vereséget, amelyet a svájciak nem hivatásos katonákból, hanem polgárokból állítottak fel. Az újfajta fegyelem és a taktika újszerű racionalizálása volt a fő erősségük.”³

Jóformán ahány állítás, annyi tévedés: mint majd látjuk, a középkor végére aligha volt professzionálisabb katona a svájci szálfegyveres harcosnál, akiben polgári – a fenti értelemben – úgyszólván semmi nem volt, annál több viszont a hegylakó ember vadságából; akire így bármi „újfajtának” nevezhető fegyelem, vagy pláne valamiféle taktikai finomság egyáltalán nem volt jellemző; és aki – ráadásul – a lőfegyvereket is kimondottan utálta. Ez utóbbiak éppen az említett arisztokratikus Burgundiában jutottak a legnagyobb jelentőségre, amely azonban a korszak legmodernebb és legerősebb tüzéségének birtokában is alulmaradt a svájciakkal szemben. – Nem a filozófus történelmi hivatkozásainak pontatlansága érdekes azonban, hanem az, hogy alapvető tévedése, vagyis hogy „a lovagi hadviselést külső ok, a lőpor felfedezése tette avíttá”, a köztudatban és a népszerűsítő szakirodalom jó részében – esetenként finomabban megfogalmazva – máig él.⁴

Ez az elképzelés azonban már kronológiailag sem stimmel, minthogy a lovasság csatadöntő szerepének megrendülése tisztán megelőzte a tűzfegyverek dominanciájának korát. Természetesen sem az első megtörténtét, sem a másik beköszöntét nem lehet egyetlenegy konkrét évszámhoz kötni, sorrendiségük mégis kétségtelen.

Mindenekelőtt persze le kell szögezni, hogy az előbbi fenomén nyilvánvalóan nem az egész fegyvernem, vagy akár csak a nehézlovasság létének megszűnését jelenti.⁵ Lovasságot még – nagy ritkán – a II. világháborúban is vetett be reguláris

³ ORTEGA Y GASSET 1995, 112–113, 45. jegyzet.

⁴ Ld. pl. KEEGAN 2002, 295. (Innen az idézet; eredetileg: „*the eclipse of the knightly way of warmaking had an external cause, the coming of gunpowder*” [KEEGAN 1994, 298]), hasonló értelemben: KEEGAN 1994, 301. (KEEGAN 2002 299.); O’CONNELL 2005, 127; HOLMES 1992/b, 72; TÖLL 2008, 56: „Az első lőfegyver dőreje visszavonhatatlanul átalakította világunkat, úgy hogy a lovagoknak távoznia [így!] kellett belőle.”

⁵ Hangsúlyozva és példákkal alátámasztva AYTON – PRICE 1998, 9–10.

hadsereg, méghozzá viszonylagos sikerrel,⁶ és a páncélos lovag védőfegyverzetének is maradtak fenn elemei az újabb korokra: a teljes vértézzel védett lovas

⁶ Pl. a Wehrmacht a keleti fronton a partizánok ellen, ld. HASCH – FRIEDRICH 2001, 210. Idekívánkozik még a magyar huszárok 1941. augusztus 15-i, Pervomajszk közelében végrehajtott rohamának sokat idézett – túlzó, pontatlan, de hangulatában alighanem hiteles – leírása egy haditudósító visszaemlékezéseiből (KERN 1961, 43–44):

„Der Morgen fand uns bereits wieder in hartem Kampf mit dem sich heftig wehrenden Gegner, der sich längs eines hohen Eisenbahndammes verbissen hatte. Viermal hatten wir angegriffen, viermal waren wir abgewiesen worden. Der Kommandeur fluchte in allen Tonarten. Die Kompaniechefs waren verzweifelt. Die dringend angeforderte Artillerieunterstützung kam und kam nicht. Statt dessen kam ein ungarisches Husarenregiment. Wir lächelten. Was wollten die Magyaren hier? Schade um die schönen, eleganten Pferde!

Plötzlich versteinten wir. Die Kerle waren verrückt geworden! Schwadron um Schwadron rückte nach vorne, zu uns. Ein lautes Kommando. Wie der Blitz saßen die braungebrannten, schlanken Reiter im Sattel, ein großer Oberst mit glänzendem Goldkragen zog wahrhaftig seinen Säbel. Von der Flanke her bellten vier, fünf leichte Panzerspäh, und schon brauste über die weite Erde das ganze Regiment, blitzende Säbel glänzten in der Nachmittagssonne. So muß einmal Seydlitz angegriffen haben. Alle Vorsicht außer Acht lassend, sprangen wir aus unseren Löchern. Es war alles wie eine grandiose Großaufnahme für einen Reiterfilm. Auf den Bahndamm peitschten die ersten Salven, die merkwürdig dünn waren.

Und dann sahen wir staunend und lachend, wie das sowjetische Regiment, das sich wütend und verbissen gegen den Ansturm unserer Kompanie [igy, Kompanien helyett – S. Sz.] gewehrt hatte, aufsprang und wie wahnsinnig nach rückwärts hetzte, von den jauchzenden Ungarn vor sich hergetrieben, deren blanke Klingen reiche, überreiche Ernte hielten.

Dem Anblick der blitzenden Säbel waren die Nerven der russischen Muschiks einfach nicht gewachsen. Die primitive Waffe hatte die primitiven Herzen erschüttert und zerbrochen.”

(A reggel már megint kemény harcban talált minket a szívósan védekező ellenséggel, amely egy magas vasúti töltés mentén ásta be magát. Négyszer támadtunk, négyszer vertek vissza. Az egységparancsnok minden hangnemben szitkozódott. A századparancsnokok kétségbe estek. A egyre sürgetett tüzérségi támogatást csak nem kaptuk meg. Ehelyett megjelent a színen egy magyar huszárezred. Nevettünk. Ugyan mit is akarnak itt a magyarok? Kár a szép, elegáns lovakért!

Hirtelen kővé dermedtünk. Ezek a fickók megőrültek! Egyik századuk a másik után zárkózott fel hozzánk. Hangos vezényszó. Mint a villám pattantak nyeregbe a napbarnított, karcsú lovasok, egy magas, fénylő aranygalléros ezredes pedig ténylegesen kivonta szabályját. Oldalról felugatott négy-öt könnyű páncélozott felderítő kocsis, és már száguldott is a széles síkságon át az egész ezred, a délutáni nap fényében csillogó fényes szablyákkal. Seydlitz [*Friedrich Wilhelm von Seydlitz (1721–1773), Nagy Frigyes legendás lovassági tábornoka – S. Sz.*] rohamozhatott így egykoron. Minden elővigyázatáról megfélemlítve ugrottunk föl fedezékeinkből. Olyan volt az egész, mint egy lovasfilm grandiózus jelenetének felvétele. A töltést ostorozták már az első lövések, amelyek azonban figyelemreméltóan gyérek voltak.

ugyan valóban eltűnt végleg a harcmezőről a 17. század folyamán, de a sisak mellett köztudomásúlag a mellvért is használatban maradt a 19. századig – elég például az 1848. december 30-i móri, vagy az 1849. június 7-i kátyi ütközetekre gondolni, amelyekben a vértéseknek döntő szerep jutott.⁷

Hasonlóképp fontos látni azt is, hogy a lovasság hegemóniavesztése – magától értetődően – nem esik egybe ennek a köztudatban való megjelenésével. Ez utóbbi, vagyis az, hogy nyugat-európai hadvezérek erős gyalogság felállítására kezdtek törekedni, Philippe Contamine szintézise szerint a 15. század közepétől mutatható ki.⁸ Ezt a megelőző száz év általánosnak nevezhető, a lovasságot egyre inkább favorizáló hadszervezési gyakorlatával való szembefordulást⁹ a lovas harcos lovának és felszerelésének drágaságától kiváltott takarékosági megfontolások is sürgették, lehetővé és szükségessé azonban az ütőképes gyalogság megjelenése tette. Ennek az emancipálódó, az antikvitás után második fénykorához közelítő fegyvernemnek újbóli felemelkedését jelző első sikerei azonban jóval régebbiek a 15. századi szemléletváltozásnál.

Természetesen itt nem azokra az esetekre kell gondolni, amikor gyalogság gyalogságot győzött le,¹⁰ vagy amikor a nehézlovasság dominanciájának idején is rendszeresen csatába küldött, de a lovasságnak társadalmi és taktikai értelemben is alávetett gyalogosok álltak helyt, adott esetben hősiiesen.¹¹ A gyalogság ugyanis – jóllehet rendszeren részét képezte a középkori seregeknek, elannyira, hogy valóban nehéz lenne tisztán lovagi, gyalogság nélküli csatát találni¹² – nem önmagában és önmagáért működött, hanem a lovasságot volt hivatva támogatni,¹³ s így a fegyver-

És aztán néztük csak, ámulva és nevetve, hogy a szovjet ezred, amelyik a mi századaink rohamaival szemben oly dühödtt és elkeseredett ellenállást fejtett ki, most föluggrott és úgyszólván eszelősen megfutott, üzve a kurjongató magyaroktól, akik csupasz pengéikkel gazdag, igen gazdag aratást végeztek soraiban.

A villogó szablyák látványa egyszerűen túl sok volt az orosz muzsikok idegeinek. A primitív fegyver megrendítette és megtörte a primitív lelkeket.)

⁷ Ld. pl.: BENNETT 1992, 43; HOLMES 1992/b, 73–74; HOLMES 1992/c, 84–85; Mór és Kátya kapcsán pedig pl. HERMANN 2001, 189–192, ill. 320–322.

⁸ CONTAMINE 1990, 133.

⁹ CONTAMINE 1990, 132–133.

¹⁰ Pl. Stamford Bridge-nél 1066. szeptember 25-én Harold Godwinson serege a norvégokat. A győztes azonban tizenkilenc nap múlva elbukott a normann lovassággal szemben, ld. pl. DEVRIES 2007; SCHWINGES 2003.

¹¹ Pl. Bouvines-nél 1214-ben a boulogne-i gróf brabanti lándzsásai, ld. pl. CONTAMINE 1990, 231. A csata kimenetelét azonban nem fordíthatták meg.

¹² Vö. pl. BEELER 1972, 58, 145, 248, 253.

¹³ A sokat emlegetett 1176-os legnanói csatának közvetlen politikátörténeti, főleg pedig eszmetörténeti jelentősége nagyobb a szoros értelemben vett hadtörténetinél. Szemponctunkból itt az a jelentős, hogy – jóllehet a korábban megfutamított lombard lovasság üldözése valóban a liga gyalogságának példás kitartása miatt hiúsult meg –, a csatába döntő fordulatot ennek az újraszerveződő és erősítést kapott lovasságnak a támadása hozott, ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 399–402.

nem katonai, vagy pláne társadalmi presztízséről – ritka kivételektől eltekintve – nem is lehet beszélni. Richerus reimsi szerzetes a 10. század legvégén már a „*milites peditesque*” (katonák és gyalogosok) kifejezést használja, a *miles* szóval tehát már nem egyszerűen katonát, hanem lovas harcost jelölve, mint ahogy tartalmi megkülönböztetés nélkül használja az „*ordo equestris*” és „*ordo militaris*” (szó szerint: lovas, ill. katonai rend) fogalmakat is.¹⁴ A 14. század előtt a gyalogság megbecsülését többnyire a lovak hiánya okozta és legfőképp a keresztes, ill. az ibériai keresztény államokra, valamint – talán polgárai sajátos értékrendje és racionalitása folytán – az észak-itáliai városokra korlátozódott,¹⁵ ámde mindebben aligha lehet kivételeknél többet látni: a 13. század végén általános vélemény volt, hogy száz lovag felér ezer gyalogossal.¹⁶ Valóban, ez utóbbiak vitézkedéséről nemigen olvashatni a késő középkorig, és ez csak részben magyarázható a források elfogultságával.¹⁷

E téren még megemlítené, hogy a feltörő gyalogság első sikerei közé nem számíthatók azok sem, amelyeket a gyalog harcoló lovagság ért el a 14. századot megelőzően. A korbeli elhatárolásnak itt azért van jelentősége, mert a százéves háború nagy angol győzelmeinek oka tudvalevőleg jórészt a különböző fegyvernemek harcának mesteri összehangolásában rejlett, amelynek során a lovukról leszállított lovagok feladata az íjászok támogatása volt, elsődlegesen a közelharcban, de talán még nagyobb mértékben morálisan: az, hogy jól felszerelt harcosokra számíthattak a kézitusaiban, illetve hogy ezek az előkelő, de ló nélküli lovagok éppúgy meg voltak fosztva a menekülés lehetőségétől, mint a közember, bizonyára megsokszorozta az íjászok harci kedvét és elszántságát.¹⁸ Ekkor tehát már egyértelműen a gyalogság állt az angol taktika fókuszában,¹⁹ és így ezektől a csatáktól

¹⁴ CONTAMINE 1990, 31. A „*milites peditesque*” kifejezéshez ld. részletesebben DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 279. és uo. 2. jegyzet.

¹⁵ Vö. BEELER 1972, 184, 248, 251; DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 318–319, ill. CONTAMINE 1990, 131–132.

¹⁶ CONTAMINE 1990, 67. Vö. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 352.

¹⁷ Hans Delbrück nézeteit (ld. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 489.) vitatva Wilhelm Erben rámutatott, hogy az elbeszélő források túlnyomóan vagy kizárólag a lovagságot tüntetik ki figyelmükkel, és így a gyalogságnak már az 1302-es kortrijki csatát megelőzően egyes sikeres támadásokat („*einzelne erfolgreiche Angriffe*”) vélt tulajdoníthatni, esetlegesen belelátva ezekbe valamely rejtett, folyamatos fejlődés jeleit („*Anzeichen einer tieferliegenden und zusammenhängenden Entwicklung*”) – anélkül azonban, hogy ezen sikeres támadások megtörténtét bizonyítani tudta volna (ERBEN 1929, 81–82, az idézetek: 81). A források részrehajló leírását illetően viszont nyilvánvalóan igaza van, ahogy ezt a magyar okleveles praxisban kiütőköző lovagi szemlélet is mutatja: a hadi érdemeket említő *narratiók* a számszerijről mindig a sértett oldaláról szólnak, nem a kezelőéről, így például a tatárok ellen az esztergomi várat megvédő aragóniai Simon ispán okleveléből is hiányoznak számszerijászhai, akikről csak az olasz származású Rogeriustól értesülünk (ld. VESZPRÉMY 1993, 16).

¹⁸ Vö. SCHMIDTCHEN 1990, 229–231.

¹⁹ Az angol expedíciós erők íjászhai – akiknek oroszlánrészük volt az angol sikerekben – általában lovasítottak voltak ugyan (DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 337. 1. jegy-

lényegesen különböznek azok a kevésbé ismert, évszázadokkal korábbi jelenetek, amikor – elsősorban német és anglo-normann – lovagok lóról szálltak a harchoz.²⁰ Ezekben az esetekben leginkább *ad hoc* megoldásokat láthatunk,²¹ amelyek semmi esetre sem a nehézlovasság csatadöntő fegyvernemi szerepében való kételkedésből adódtak, és amelyek magukban a résztvevőkben sem ébresztettek efféle kételyt, legalábbis a lovagi taktika megváltozását kiváltót semmiképp sem.

A nehézfegyverzetű lovasság korábban egyértelműnek tekintett szupremáciája akkor ingott meg, amikor a gyalogság saját céljait követve, önállóan operálva fordult szembe a lovagsággal – nem véletlen, hogy ez egyszerre történt meg katonai és társadalmi téren a 13–14. század fordulóját követően. E tekintetben valóban mér-földkő az 1302. július 11-én Kortrijk (Courtray/Courtrai/Kortryk, ma Belgium) mellett vívott, a hadtörténetben általánosan a késő középkor kezdetének tartott²² és bőven tárgyalt²³ csata. Az elsősorban flamand városi népességből összeállt, paraszti csapatokkal megerősített és néhány, a köznép soraiba lépő lovagtól támogatott szintiszta gyalogság korszakalkotó győzelmét, illetve az előkelő francia lovasság közt ekkor véghezvitt tömeges mészárlást,²⁴ már a 14. század első felében követi a lovagseregek néhány újabb, gyalogosoktól elszenvedett veresége,²⁵ és a középkor két utolsó századára Nyugat-Európában, vagy talán pontosabban: nyugat-európaiak harcaiban²⁶ elveszítik rendkívüliségüket a társadalom alsóbb rétegeiből kiálló gyalogos és a – sokszor lóról szállva küzdő – lovagi kontingensek közti összecsapások. E változatos eredménnyel²⁷ de állandó könnyörtelenséggel vívott harcok legjellem-

zet; CONTAMINE 1990, 129, 133; SCHMIDTCHEN 1990 171), minthogy azonban ez csakis ütközeten kívüli mozgításokra vonatkozott, a harcban viszont jellegzetesen és kizárólag gyalog vettek részt, így – jelen szempontból mindenestre – egyértelműen a gyalogsággal tárgyalandók.

²⁰ Ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 351–354 (Roßkampf und Fußkampf der Deutschen); 152–163 (Elster menti csata, 1080); 462–465 (Tinchbray, 1106; Brémule, 1119; Bourghthéroulde, 1124; Northallerton, 1138); továbbá BEELER 1972, 47–50, ill. CONTAMINE 1990, 230–231.

²¹ Mint ahogy a 891-es Dyle (Dijle) menti csata során a frank lovasok is csak a terepviszonyok miatt küzdöttek gyalog, ld. pl. BRUNNER 1887, 2.

²² SCHMIDTCHEN 1990, 18.

²³ Pl. DEVRIES 1996, 9–22; DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 491–500; ill. SCHMIDTCHEN 1990, 225–228, további irodalommal.

²⁴ Philippe Contamine szerint a francia lovagok 40%-át ölték meg (CONTAMINE 1990, 258), mások 50%-ra teszik ezek veszteségét (DEVRIES 1996, 19, 52. jegyzet).

²⁵ Vö. DEVRIES 1996, passim; ill. AYTON – PRICE 1998, 9. A Clifford Rogerstől e periódusra alkalmazott „gyalogsági forradalom” („*infantry revolution*”, idézve uo. 19, 33. jegyzet) kifejezés azonban a valóságosnál gyorsabb változást sugall.

²⁶ 1311-ben a Kephissos folyó mellett (ma Görögország) győzték le katalán gyalogosok az athéni latin hercegség francia lovagjait, ld. pl. DEVRIES 1996, 58–65.

²⁷ A franciák pl. a Cassel (1328, Franciaország), és Roosebeke (1382, ma Belgium) melletti csaták alkalmával álltak véres bosszút Kortrijkért, ld. pl. CONTAMINE 1990, 258, 291; SCHMIDTCHEN 1990, 70.

zőbb és legsikeresebb gyalogsága a svájciaké volt, akiknek késő középkori hadtörténete bővelkedik a lovagok fölött aratott diadalokban.²⁸

A hűbéri lovasság uralta hadviselés hanyatlásához a hűbériségen kívülről érkező gyalogos csapatok harcai és sikerei mellett igen nagymértékben hozzájárultak a százéves háború eseményei is. A döntő részben gyalogságtól²⁹ kivívott angol győzelmek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy ezekben – mint feljebb már volt szó róla – a nagyrészt lóról szállt lovagságnak is fontos szerep jutott, így itt a gyalogság katonai és társadalmi emancipálódásáról csak fenntartással lehet beszélni, mivel az angol taktika épp a különböző fegyverzetű és társadalmi helyzetű harcosok együttműködésére épült. – Igaz viszont az is, hogy a százéves háború sem volt híjával a szociális eredetű gyűlölködésnek, ami az angol íjászok és francia lovagok közt nyilvánult meg: szemléletesen mutatja ezt például az az elhíresült eset is, amikor 1415-ben Agincourt-nál/Azincourt-nál az angol lovagok – egyrészt talán erkölcstől, becsülettől és valamiféle rendi szolidaritástól vezettetve, másrészt esetleg az előkelő franciákért kapható váltságdíjat is tekintetbe véve – megtagadták V. Henriknek a foglyok megölésére kiadott parancsát, az íjászok viszont minden gátlás nélkül hozzáfogtak annak végrehajtásához.³⁰ Azt pedig, hogy a százéves háború során is kopott a lovasság nimbusza, mutatja, hogy a győztes angolok mintájára utóbb a büszke francia lovasság is lóról szállt.³¹

Meg kell itt még említeni a 15. századi huszita háborúkat, illetve az ezek során alkalmazott cseh harceljárásokat is,³² melyek ugyan a nyugat-európai hadviselést nem befolyásolták, és még a birodalmon belüli hatásuk is inkább teoretikus, semmint gyakorlati volt, mégis a fentebb leírt nyugati folyamatok közép-európai változatának tekinthetők, amennyiben ezek során is megkérdőjelezték, méghozzá hathatósan, a háborút korábban uraló nehézlovas elit hegemon szerepét alsóbb, korábban csatadöntésre képtelennek tartott néprétegek. – Mindezekkel szemben a skót *schiltron*oknak (lándzsás falanxoknak) az angolok elleni függetlenségi háborúban elért, nem túl nagyszámú sikerei aligha jeleznek bármi újat is. Ezekben az esetekben inkább az ősi harcmód melletti szegénység diktálta kitartásról van szó, és közülük a legjelentősebbnek nevezhetőben, az 1314-es bannockburni győzelemben³³ is döntő része volt a fedezetlenül maradt angol íjászokat legázoló skót lovasságnak.

A hadviselés fentebb leírt, a 14. századdal kezdődő és a 15.-ben kiteljesedő fordulatát lehetetlen a tűzfegyverek megjelenésével magyarázni. Először is ezek a nyílt, mezei csaták kimenetelét inkább csak a 16. századtól befolyásolták; addig jobbra

²⁸ Ezek közül talán a legnevezetesebbek: Morgarten (1315); Laupen (1339); Sempach (1386); Näfels (1388); Héricourt (1474); Grandson (1476); Murten (1476); Nancy (1477). (Közülük Héricourt és Nancy Franciaországban, a többi Svájcban található.)

²⁹ Ld. a 19. jegyzetet.

³⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 77–79.

³¹ Ld. pl. SCHMIDTCHEN 1990, 231.

³² Ld. további irodalommal SCHMIDTCHEN 1990, 212–220.

³³ Ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 500–505; DEVRIES 1996, 66–85, ill. DOUGHERTY 2007/a.

csak az ostromharcászatban bizonyultak hasznosnak. Ez utóbbi téren a tüzérségi eszközök terjedésében két jelentősebb, egy 1370–1380 körüli, majd egy másik, a 15. század elejére tehető ütemről ír Philippe Contamine,³⁴ és ettől kezdve a nehéz ostromlővegek jelentősége a középkor végéig egyre növekszik.³⁵ Meggyőzően mutatja ezt – a Nyugat-Európától távol fekvő Konstantinápoly 1453-as eleste mellett – VII. Károly francia király (1422–1461) sikersorozata Normandiában, amikor is az 1450-ben elfoglalt erősségek többségének védőit többnyire már az ostromlók ágyúinak pusztá látványa kapitulációra készítette.³⁶

A tűzfegyverek összességükben azonban – az ostromtüzérség úttörő szerepe mellett is³⁷ – igen lassan, korunk viszonyait alapul véve érthetetlenül lassan indultak fejlődésnek, és műszaki tökéletesedésükben a középkor folyamán később sem figyelhető meg valamely hirtelen áttörés. Ahhoz képest, hogy – legalábbis Contamine összefoglalása szerint – Roger Bacon már 1267, Albertus Magnus pedig 1275 körül tudott valaminő puskaport előállítani, méghozzá ez utóbbi receptjében az összetevők aránya már megközelítette az optimálisnak tekintettet,³⁸ az anyagban rejlő hadi lehetőségeket Nyugat-Európában csak a következő századforduló után kezdték hasznosítani:³⁹ van, aki ezt óvatosan a 14. század elejére,⁴⁰ és van, aki ennek 20-as éveire teszi.⁴¹ Ágyúk ('*canones*', a latin '*canna*': 'nád', 'cső' szóból) európai gyártására és használatára vonatkozó írásos forrásokat az 1320-as évektől találhatni: a szó először egy 1326. február 11-éről kelt firenzei dokumentumban fordul elő, amelyben mesterek megbízásáról van szó „hogy készítsenek és készíttessenek [...] vaslabdákat vagy vaspolyókat és fémből csöveket, hogy e csöveket és golyókat kezeljék és működtessék”.⁴² Ez időből valók az első idevágó figurális emlékek is.⁴³ A tüzérség első kimutatható bevetései is nagyjából ekkorra tehetők:

³⁴ CONTAMINE 1990, 200.

³⁵ SCHMIDTCHEN 1990, 205.

³⁶ SCHMIDTCHEN 1990, 21. és uo. 174. jegyzet; AYTON – PRICE 1998, 6–7.

³⁷ Vö. SCHMIDTCHEN 1990, 285, 208. jegyzet.

³⁸ CONTAMINE 1990, 196. és uo. 9. táblázat. Az itt olvashatók szerint a puskaport ideális esetben 74,64% salétrom, 13,51% faszén és 11,85% kén keveréke, míg ez a proporcionalitás – szintén százalékokban kifejezve – Roger Bacon műve szerint 41,2–29,4–29,4, Albertus Magnusnál pedig 66,6–22,2–11,2. Vö. SCHMIDTCHEN 1990, 29, 201. és 202. jegyzet.

³⁹ Ennek csak egy magában álló és gyanús 1284-es adat mond ellent: CONTAMINE 1990, 139.

⁴⁰ „zu Beginn des 14. Jahrhunderts”: SCHMIDTCHEN 1990, 20.

⁴¹ BENNETT 1992, 40: „Európában az 1320-as évek óta használtak tűzfegyvereket.”

⁴² CONTAMINE 1990, 139: „*ad faciendum et fieri faciendum [...] pilas seu palloctas ferreas et canones de metallo pro ipsis canonibus et palloctis habendis et operandis.*” Újabb, csúnyán elhibázott – nyilván a latin *pilum* és *pila* szavak összekeverésén alapuló – interpretáció szerint (SMITH – DEVRIES 2005, 14) a „*pilas*” „feltehetően nyíl alakú lövedékeket” („*presumably arrow-shaped projectiles*”) jelentene.

⁴³ Walter de Milemete művének híres képén egy pánccelos harcos valaminő oldalára fektetett vázára emlékeztető és nagy méretű nyílvevesszőszerűséggel töltött fegyverrel tüzel egy erődítményre, és nagyon hasonló holmi látható a pseudo-arisztotelészi *De secretis secretorum* egyik kéziratának illusztrációján is (SMITH – DEVRIES 2005 10; vö.

talán már 1324-re, a Metz (ma Franciaország) elleni háború első évére, biztosan pedig 1331-re, Cividale (Friaul, ma Olaszország) ostromának idejére – ahol azonban e technika még „nem ártott semmit”.⁴⁴ A találmány a következő két évtizedben, feltehetően Itáliából kiindulva, elterjedt Nyugaton, így pl. Franciaországban 1338-tól írnak tűzfegyverekről, de a perifériákra és az elzártabb területekre csak a század végén érkezett el: svájci területen 1383-ban, Burgdorf ostromlói vetnek be először tüzérséget, Skóciában e fegyvernemet pedig csak 1384-től említik.⁴⁵ – E ponton ki lehet térni arra is, hogy a magyar fennhatóság alatt álló, de olasz kultúrájú Dalmáciában már az 1360-as években volt ágyúgyártás,⁴⁶ és ennek megfelelően Raguzának (ma Dubrovnik, Horvátország) szervezett tüzérségi partvédelme is volt.⁴⁷ Abból az alapelvből kiindulva tehát, hogy „az ágyú azé, akinek a zászlaja alatt elsütik”⁴⁸ beszélhetünk – de csakis ebben a tágabb értelemben! – Nagy Lajos tüzérségéről, ám az 1378–1381-es, Velence elleni háborúban Lajos itáliai szövetségesei részéről bevetett ágyúkat⁴⁹ már aligha lehet ide sorolni. A régebbi és újabb kutatás egybehangzó ítélete szerint a tüzérség Magyarországon Zsigmond király regnálása (1387–1437) alatt honosodik meg,⁵⁰ és úgy tűnik, hogy – Dalmácián kívül – az ő idejében dördültek el a középkori Magyar Királyság területén az első feljegyzett ágyúlövések is: egy belviszály során a zágrábi polgárok utóbb igazolt panasza szerint János zágrábi püspök 1391. december 24-én a városra és rájuk háromszor lövetett ágyúból („*tribus vicibus bombardam [...] emittere fecisset*”).⁵¹

CONTAMINE 1990, 139 és uo. 65. jegyzet). Az itt ábrázolt tűzfegyverek nem emlékeztetnek a korai ágyúkra, működőképességük legalábbis kérdéses (vö. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 33–34), úgyhogy a haditechnikai kéziratokra nagyon is jellemző fantazmagóriák (ezekről ld. SCHMIDTCHEN 1990, 25–27) közé tartozónak tűnnek, de (ld. SMITH – DEVRIES 2005, 10, 14. jegyzet) a Milemete-kézirat illusztrációja alapján legalábbis a 20. század végén kivitelezték és elsütötték a 14. század elején ábrázolt ágyút.

⁴⁴ CONTAMINE 1990, 139; az idézetre („*nihil nocuit*”) hivatkozás: DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 32.

⁴⁵ CONTAMINE 1990, 140. és SCHAUFELBERGER 1986, 15–16.

⁴⁶ VESZPRÉMY 2003, 35.

⁴⁷ MIKLÓSY 1934, 76. (1378. augusztus 24-i szabályozás ismertetése.)

⁴⁸ MIKLÓSY 1927, 520.

⁴⁹ Ld. ERDÉLYI 1928, 139–141.

⁵⁰ IVÁNYI 1926–1928 (HK 1926), 19–21; VESZPRÉMY 1998, 657, 665.

⁵¹ VESZPRÉMY 1998, 662–663, az ügyre és folytatására – így a polgárok tűzfegyverhasználatára is – vonatkozó oklevelek kiadásának megjelölésével (uo. 24–26. jegyzetek); VESZPRÉMY 2003, 35; a későbbi zágrábi történésekhez ld. még IVÁNYI 1926–1928 (HK 1926), 25. Az idézet Zsigmond királynak 1392. január 8-áról és 9-éről Esztergomból keltezett, a zalai és a somogyi konventekhez intézett parancsleveleiből való (DF 230 706 és DF 255 447).

A megerősített helyek körüli harcokat leszámítva azonban a tüzérség jelentősége a középkor végéig – minimális tűzgyorsasága,⁵² mozgásának nehézsége és közepes lőtávolsága miatt – csekély maradt.⁵³ Nagy valószínűséggel szerephez jutott ugyan 1346. augusztus 26-án Crécy-nél, de bevetésének inkább pszichológiai célzata lehetett: Jean Froissart (1337 k.–1405 k.) tudósítása szerint e csatában az angolok „elsütöttek néhány ágyút, amelyeket a genovaiak megrémítésére hoztak a csatába”.⁵⁴ Ezek meg is rémültek, de vajmi kétséges, hogy ehhez az ágyúknak volt-e köze, mivel a szerencsétlen genovai számszeríjászoknak bőven volt félnivalójuk igazi végzetüktől, mely az angol nyílzápor, majd pedig a meghátrálásuk miatt felbőszült, hátulról közójük rontó francia lovagok képében érte el őket.⁵⁵

Crécy azonban elszigetelt eset maradt, és az 1380-as évekig kellett várni, míg a különféle lövegek mezei ütközetekben is megjelentek.⁵⁶ Alkalmazásuk nyílt csatákban azonban még a 15. század második felében sem volt általános, és a tüzérség efféle harcérintkezésekben elsőnek tartott győzelme, amelyre Castillonnál 1453. július 17-én, a százéves háború utolsó csatájában került sor, igencsak emlékeztetett az ostromharcászatra: az angol roham a megerősített francia tábor nagy szakértelemmel bevetett ütegének tűzében omlott össze.⁵⁷ A tábori tüzérség igazi bemutatkozása az ún. „burgundi háborúk” (1474–1477) idejére esik, amely azonban az új fegyvernemre nézve igen csúfosan sikerült: az akkori világ – mind szám szerint, mind technikai fejlettség tekintetében – legerősebb, általánosan csodált tüzérségének birtokában is Merész Károly burgundi herceg súlyos vereségeket szenvedett el a vele szemben álló koalíciótól, melynek katonai vezető erejét a svájciak tették ki.

⁵² Ehhez ld. a metzi tüzér esetét, aki három, egy napon sikeresen leadott lövés miatt 1437-ben mágia gyanújába kerülve Rómába zarándokolhatott: SCHMIDTCHEN 1990, 200, 325. jegyzet; ill. CONTAMINE 1990, 138–139.

⁵³ Vö. CONTAMINE 1990, 200; ill. AYTON – PRICE 1998, 9.

⁵⁴ CONTAMINE 1990, 198–199, az angol tüzérség bevetését megerősítő más krónikák megnevezésével (ezekhez még ld.: DEVRIES 1996, 167, 63. jegyzet). Az e napon történt angol ágyúzás korábban nem volt feltétlenül elismert (ld. pl. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 38, ill. BALANYI 1943, 317), az újabb leírások azonban általában szinte teljesen biztosra veszik, ld.: CONTAMINE 1990, 198; DOUGHERTY 2007/b, 144, 147 (ez utóbbi a bizonytalanság jelzése nélkül); ill. – jegyzeteikben a kérdésre vonatkozó, elvéve kétkedő irodalommal – DEVRIES 1996, 163; AYTON 2007, 173; PRESTWICH 2007, 154; SMITH – DEVRIES 2005, 10.

⁵⁵ PRESTWICH 2007, 148; SCHMIDTCHEN 1990, 230; DEVRIES 1996, 169–170, 175.

⁵⁶ CONTAMINE 1990, 199: Beverhoutsveld (1382, ma Belgium), Aljubarrota (1385, Portugália), Castagnaro (1387, ma Olaszország).

⁵⁷ CONTAMINE 1990, 199 és SCHMIDTCHEN 1990 205. Van ugyan vélemény, mely szerint „talán Beverhoutsveldnél történhetett először, hogy tűzfegyverek döntötték el a csata kimenetelét” (DEVRIES 1998, 289: „*it may have been at Beverhoutsveld where gunpowder weapons first decided the outcome of a battle*”; hasonlóképp: uo. 303), azonban ez a Gent és Brugge közti, az előző jegyzetben is említett ütközet, ahol a zömmel ittas és a harcra fel nem készült bruggeiek hamar megfutamodtak (ld. DEVRIES 1998, 296–300), aligha bizonyítja a korabeli tüzérség erejét.

Kicsit változtat csak a dolog jelentőségén, hogy e konfliktus során a jelen szempontból igazán fontos két nagy csatát – s velük együtt ágyúit – Károly, akinek katonai kompetenciája meg sem közelítette ambícióját és anyagi lehetőségeit,⁵⁸ részben saját baklövési miatt veszítette el. Grandsonnál 1476. március 2-án rosszkor rendelte el a lövegek helyzetváltoztatását, legalábbis hozzájárulva a seregében kitört pánikhoz, Murtennél pedig ugyanezen év június 22-én egyszerűen hagyta magát meglepni – mindazonáltal e taktikai hibákat túlbecsülni sem lenne helyes, mert a burgundi tüzérség még így is megszólalhatott mindkét csatában.⁵⁹

A nehézlovasság dominanciájának megrendülését tehát már pusztán az események kronológiája sem engedi a tűzfegyverek megjelenésével magyarázni, és egy efféle ok-okozati összefüggés lehetetlenségét csak hangsúlyozza az a tény, hogy a késő középkor minden bizonnyal legeredményesebb gyalogosa, a svájci, kimondottan ózdkodott a korabeli mordályoktól.⁶⁰ Igaz, ez az averzió a puskák mellett a számszerűre, a hosszú lándzsára valamint a páncélzatra is kiterjedt, és leginkább a hegylakók rendkívül agresszív, kimondottan támadó szellemű hadakozásával függ össze, amennyiben ezek a fegyverek a megvert ellenség üldözésében és az áhított zsákmányszerzésben kevésbé voltak hasznosak, sőt adott esetben inkább csak akadályozták a harcost,⁶¹ ámde ez a forrásszinten kimutatható ellenszenv is összeegyeztethetetlen a hősi lovagra nagy nyugalommal lövöldöző és őt ezáltal a csataterőről haditechnikai fölényével kiszorító gyalogos fikciójával. – Nem csupán az egyes késő középkori svájci harcosok kerültek azonban – ha tehették – nyílt csatában a kézi tűzfegyverek terhére, de formálódó államszövetségük, az *Eidgenossenschaft* egésze, valamint annak egyes tagjai, az akkor még inkább *Orte* néven emlegetett későbbi kantonok is meglehetősen hanyagnak bizonyultak még a megerősített helyek lövegekkel történő ellátásában is. Ennek okát a késő középkori svájci hadtörténet klasszikusának nevezhető Walter Schaufelberger az illető fegyverek drágasága, továbbá – és még inkább – a kényelmesség, illetve az egyes *Ortok* politikai és katonai külön érdekei mellett a hajdani svájciak szárnyaló önbizalmában látta: „Ez a minden fokon megnyilvánuló hanyagság alkalmasint jórészt a csataterén érvényesülő tulajdon fölény büszke öntudatával magyarázható.”⁶²

A nehézfegyveres lovagi harcos hegemoniája tehát semmiképp sem a puszkapor-nak esett áldozatul. Amit erről a kérdéstről egy évszázaddal ezelőtt Hans Delbrück megállapított – a terjedelmi szempont melletti indokát adva annak, hogy a kronológia figyelmen kívül hagyásával miért nem műve középkori kötetében tárgyalta

⁵⁸ Ezekről ld. PARAVICINI 1989, passim.

⁵⁹ HIMMELSBACH 2003; SCHMIDTCHEN 1990, 204–205; CONTAMINE 1990, 200.

⁶⁰ SCHAUFELBERGER 1987, 19.

⁶¹ SCHAUFELBERGER 1987, 18–24.

⁶² SCHAUFELBERGER 1987, 29–34, az idézet (33.): „*Diese Lässigkeit aller Stufen erklärt sich wohl zum guten Teil aus dem stolzen Bewußtsein der eigenen Ueberlegenheit auf dem Schlachtfeld.*” A tüzérség késő középkori svájci elhanyagolásának régóta ismert kérdésével kapcsolatban a szerző a lövegek és tartozékaik szállításának nehézségét és hatalmas költségeit is hangsúlyozza: i. m. 85, ill. 219, 3. jegyzet.

a tűzfegyverek kialakulását –, ma is nehezen lenne vitatható: „Lényeges jelentőséget azonban e fegyver – jóllehet másfél évszázada használták – 1477-ig, mint láttuk, még nem nyert. A lovagságot nemcsak, hogy nem ez a találmány győzte le, mint azt még mindig hallani, hanem épp ellenkezőleg: ezt a szálfegyveres gyalogosok tették meg, annak ellenére, hogy az előbbi végül a tűzfegyverhez folyamodva próbált megerősödni.”⁶³

A lovagság harctéri hanyatlását nemcsak a tűz-, hanem egyéb fegyverek megjelenésére sem lehet visszavezetni. Lynn White kentaurjai⁶⁴ a lenézett alja nép fiában találták meg Héraklészüket, aki a középkor rendjének felbomlásával, a 14. század dekadenciájában már egészen más szemmel nézte ezeket a „harcizmusokat”,⁶⁵ mint ősei, anélkül azonban, hogy olyasféle fegyverekben bízhatott volna,

⁶³ „Aber eine wesentliche Bedeutung hat diese Waffe, obgleich schon anderthalb Jahrhundert im Gebrauch, bis zum Jahre 1477, wie wir gesehen haben, noch nicht gewonnen: das Rittertum ist nicht nur nicht, wie man immer noch sagen hört, durch diese Erfindung überwältigt worden, sondern im Gegenteil, es ist überwältigt worden durch die Fußmänner mit der blanken Waffe, obgleich es sich noch zuletzt durch die Heranziehung der Feuerwaffe zu verstärken suchte.” DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 739–740. – Ez a megállapítás Delbrück maradandó eredményei közé számít, mint ahogy ezt az 1929-ben elhunyt tudós főbb téziseit az újabb kutatással összevetve Curt-Georg Cram leszögezte. A sereglétszámokról olvasható túlzások lefaragása mellett közkinccsé vált ez is: „Még kevesebb mondható el a tűzfegyverek szerepének delbrücki felfogásáról: továbbra is úgy áll, hogy nagy gyalogos seregek győzték le a lovagokat, és hogy ennek során a lövegeket a lovagok oldalán vetették be.” („Noch weniger ist zu sagen über die Rolle der Feuerwaffen nach Delbrücks Auffassung: Es bleibt dabei, daß die großen Heere der Fußkämpfer die Ritter überwunden haben, und daß dabei die Geschütze auf der Seite der Ritter eingesetzt waren.” – CRAM 1964, 772.) – Ekképp látta ezt Otto Haintz is: „Hogy a középkori lovagi harcmodornak, és vele egyszersmind a hűbéri világnak nem a csak nagyon lassan fejlődő tűzfegyver, hanem az új gyalogság négyszögeinek lándzsaerdeje vetett véget, ezt Delbrück, az ezzel ellentétetes korábbi nézetekkel szemben, meggyőző érvekkel bizonyítja.” („Daß die Kampfweise des mittelalterlichen Rittertums, und mit ihr die Feudalität überhaupt, nicht der ganz allmählich entwickelten Feuerwaffe, sondern vielmehr der Spießhecke der Gevierthaufen der neuen Infanterie erlegen ist, wird von Delbrück mit zwingenden Argumenten, entgegen anders lautenden früheren Ansichten, bewiesen.” – HAINTZ 1962, 614.) – A tűzfegyverek jelentőségének megítélése azóta sem változott sokat. A késő középkor legjobb tüzéségéről, a burgundiáról írt monográfiában a szerzők akképp fejezik ki magukat, hogy a tárgyalt korszakban „a tűzfegyverek magukban nem voltak meghatározó tényezői a győzelemnek vagy vereségnek”. (SMITH – DEVRIES 2005, 317: „[...] *gunpowder weapons alone were not the determining factor in victory or defeat.*”)

⁶⁴ Ld. az 1. jegyzetet.

⁶⁵ Szintén White után, mint már a kengyel kapcsán idéztük (WHITE 1962, 38): „*the strirrup, which joined man and steed into a fighting organism.*”

ami azoknak még nem állt, vagy nem állhatott volna rendelkezésükre. Az antikvitás után új erőre kapó gyalogság ezt az új erőt nem új fegyverektől kapta.

Így például a kortrijki csatában győztes flamandok emblematikus harceszköze, a *goedendag*, minden hatékonysága dacára sem nevezhető műszaki csúcsteljesítménynek, amennyiben a közönséges csatabunkótól csupán a megvasalt végébe erősített lándzsahegy különböztette meg.⁶⁶ Nem sokkal primitívebb rokonai minden kontinensen megtalálhatók.⁶⁷ Kelly DeVries szerint „fő funkciója a lovag lováról való leszedése volt”,⁶⁸ nem fejt ki azonban, hogy a *goedendag* mitől lett volna főleg lovasság elleni harcra alkalmas, illetve hogy a lovag földre hozatalában látott elsődleges rendeltetésének ez a dorong miképp, birtokosának miféle mutatóváltásai, a ló vagy a lovas ellen irányuló mozdulatai révén tudott volna megfelelni. Az e fegyver felhasználásáról alkotott kép túlkomplikálása ellen szól az is, hogy – mint alább kitérünk rá – a *goedendag*nál mindenképp igényesebb, 15. század végi svájci alabárdokkal kapcsolatban is alaptalanul terjedt el az elképzelés a lovas lóról való lerántásának céljáról.

Az angolok hosszú íja (*longbow*) a százéves háborúban valóban sikeres fegyver volt, de távolról sem „legyőzhetetlen”,⁶⁹ és semmi esetre sem új. Materiális kiválósága tisztán természeti és ősi: a fa belső, tömörebb, illetve külső, hosszú rostjai miatt nyúlékonyabb rétege közti, különösképp fiatal tiszafatörzsek esetében gyakori szerkezeti különbségről van szó, amely miatt az előszeretettel e fából hasított angol hosszú íjban egyfajta „természetesen nőtt összetett íj” jelent meg.⁷⁰ A fegyver 14. századra megnőtt jelentősége azonban elsősorban taktikai újítás következménye volt. Igaz, hogy az embermagasságú walesi íj, amellyel e tartomány végleges meghódítása során kerültek szembe az angolok, az ő 14. századi seregükben elérhette a kétméteres hosszúságot is, ami nyilvánvalóan erejének megnövekedésével járt, mégis e fegyver hatékonysága alapvetően újfajta bevetésének volt köszönhető. Míg a walesiek inkább egyesével és lesből lődöztek az angolokra, addig már az ellenük folytatott háborúk idején, 1280-ban I. Edward (1272–1307) külön íjászegységeket állított fel, melyekkel nyilaikat egyszerre, zárt formációban, sor-

⁶⁶ Leírását ld. VERBRUGGEN 1998, 170–171; BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009, 20 és 35; vö. CONTAMINE 1990, 73. A *goedendag* középkori ábrázolásának, a *Courtrai* vagy *Oxford Chest* egyik oldalának fényképét ld. VERBRUGGEN 1998 9. tábla (a 182–183. oldalak között); ennek részletét CONTAMINE 1990, 7. kép (a 80–81. oldalak között). További kortárs ábrázolás: VERBRUGGEN 1998, 1. tábla (uo.); a fegyver vázlatos rajza: BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009, 20, „D” ábra.

⁶⁷ HARDING – GRAY 1999 14–16.

⁶⁸ „Its chief function was to bring down a knight from his horse.” (DEVRIES 1996, 13, 16. jegyzet.)

⁶⁹ E több helyütt megtalálható „legyőzhetetlenség” mítoszának alapos, kissé talán túlzott kritikáját ld. DEVRIES 1997, 460–464. (Az írás második szakasza: „The ‘Invincibility’ of the English Longbow”, további irodalommal.)

⁷⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 168, 170–171. Az „eine Art von »natürlich gewachsenem Kompositbogen«” hasonlat a 168. oldal 510. jegyzete szerint Egon Harmuthtól való.

tűzszerűen lövette ki. Nagy hatótávolságánál és átütőerejénél⁷¹ is inkább tömeges bevetése és – a számszerűjét, különösképp pedig az első tűzfegyverekét sokszorosán meghaladó – lögyorsasága tette az angol újat félelmetes fegyverré. III. Edward (1327–1377) egyfajta nemzeti sportként rendelte el az ezzel való gyakorlást, és a lóról szállt nehézfegyveresekkel együtt küzdő íjászok – akik egy percen belül mintegy 200 yardra (kb. 183 méter) legalább hat célzott lövést voltak képesek leadni – fényes győzelmeket arattak Dupplin Moornál (1332) és Halidon Hillnél (1333) a jelentős számszerű túlerőben lévő skót lándzsások ellen. Nem újonnan feltalált csodafegyver okozta tehát, hanem a harc és a harcosok új szemléletével együtt járó új taktika, hogy Crécynél (1346) a francia lovagsereg legalább 15 rohamát paralizálta az angol nyilak Froissart-tól hóeséshez hasonlított, Giovanni Villani szerint pedig nyílfelhőnek tetsző tömege.⁷²

A késő középkor legkeresettebb zsoldosai⁷³ és valószínűleg legjobb harcosai, a svájciak sem fegyverzetüknek köszönheték sikereiket és hírnevüket. Fő és legjellegzetesebb fegyverük, az alabárd a 14. században meglepően egyszerű volt: az eredeti nevének (*Halmbarte*, *Halbarte*) megfelelő kb. 'nyeles bárd'⁷⁴ csak annyiban mond kevesebbet a valóságnál, hogy a hosszabbik oldalával a nyélhez illeszkedő, egyébként nagyjából téglalap alakú penge a nyél melletti oldalon megnyúlva és konkáv ívben elkeskenyedve hegyben végződött, amely hegy tehát nem a nyél tengelyében, hanem azzal nagyjából párhuzamosan irányult szúrásakor az ellenség felé. Ennél az excentrikusan rögzített, ún. „sempachi” alabárdnál („*Sempacher Halmbarte*”)⁷⁵ már valóban jóval igényesebb fegyver volt a 15. század második felében kialakult, legnagyobb elterjedését azonban csak 1500 körül és az után elérő, centrálisan szerelt alabárd,⁷⁶ melynek hegye már a nyél meghosszabbításába esett, és amelyet a bárd-

⁷¹ A középkori távolsági fegyverek e jellemzőinek pontos megállapításával kapcsolatos nehézségekről ld. SCHMIDTCHEN 1990, 34–35.

⁷² SCHMIDTCHEN 1990, 170–173, további irodalommal; az 1545-ben elsüllyedt *Mary Rose* nevű hajó roncsai közt lelt egyik hosszú íj és nyílvevő képe: BULL 1993, 68. Dupplin Moorhoz és Halidon Hillhez ld. DEVRIES 1996, 112–128, amelyek kapcsán a szerző ugyan óv az íjászok szerepének túlbecsülésétől (uo. 127–128), mégis a nyílt gyalogos csatákban jelentős túlerőre súlyos vereséget mérő angolok minimális veszteségei (erről ld. uo. 120 és 125) a távolsági fegyverek, jelen esetben a hosszú íjak döntő mivoltát látszanak igazolni. A Crécynél indított talán 15 francia rohamról ld. PRESTWICH 2007, 148, máshol többről olvashatni: DOUGHERTY 2007/b, 145, BALANYI 1943, 316.

⁷³ BENNETT 1992, 42. A „svájci” szó még a harmincéves háború korában is használatos volt a „zsoldos” fogalmának jelölésére (SCHMIDTCHEN 1990, 43, 10. jegyzet).

⁷⁴ A „*Halm*” ('szár, nyél') és „*Barte*” ('bárd') német szavakból származó összetétel jövevényszóként többé-kevésbé átalakult más nyelvekben, ld. a francia *hallebarde* (és a 16. századi visszanevetéssel keletkezett újabb német *Hellebarde*), az angol *halbert*, az olasz *allabarda*, és a latin *hellemparta* szavakat, vö. SCHMIDTCHEN 1990, 188. és uo. 589. jegyzet; ill. SCHAUFELBERGER 1987, 197. 4. jegyzet.

⁷⁵ Leírása SCHAUFELBERGER 1986, 28, képek róla: uo. 29, 8. ábra, SCHMIDTCHEN 1990, 188, 46. ábra.

⁷⁶ SCHAUFELBERGER 1986, 18.

lappal ellenkező oldalon a nyélre általában merőleges, viszonylag rövid, szintén hegyben végződő elemmel láttak el. E bárdhorog kialakulásának idejét és eredeti funkcióját illető tévedések együtt jelentkeznek abban az elképzelésben, miszerint 1315-ben a morgarteni csata során a svájciak ezzel rángatták volna le az ellenséget lováról.⁷⁷ A valóságban a bárdhorog az alabárd kezdetleges formáin még nem létezett, és a későbbiekben is alighanem más volt a rendeltetése: eredeti, csupán modern nyéllel kiegészített fegyverekkel végzett kísérlet eredménye szerint sem az alabárd éle, sem hegye nem volt hatásos a lemezpáncél és a sisak ellen, a derékszögben becsapódó bárdhorog azonban átütötte mindkettőt.⁷⁸ Azonban nem pusztán eme penetráció lehetősége utal arra, hogy a fegyver erre alkalmas eleme alapvetően nem a lovas lóról való lerántására szolgált, hanem az is, hogy a legtöbb bárdhorog ez utóbbi művelet végrehajtásához túl rövid volt – ráadásul a lovas földre vitelét az alabárdos sokkal egyszerűbben elérhette fegyverének hegyével a ló szügyét, illetve a penge-éllel az állat mellső lábait támadva.⁷⁹

Ezt a fejlettebb alabárdot – rugalmasságának fokozása céljából – a 15. század végén már erre specializálódott mesteremberek több, akár nyolc különböző keménységű vasból kovácsolták, mely művelet során a bárdhorog, a hegy és a penge éle a legjobb minőségű, legkeményebb fémből készült, e legnagyobb igénybevételnek kitett elemeket pedig lágyabb vasba ágyazták.⁸⁰ Nem szabad megfeledkezni azonban arról, hogy mindez a középkor legvégén, illetve a kora újkorban történt, azaz e fejlesztéseknek semmi közük sincs a svájciak korábbi hadi sikereihez. Ezekkel, illetve az alabárddal kapcsolatban két gyakori tévedéssel lehet találkozni még az újabb irodalomban is. Az egyik az alabárd fejlődésének ignorálása, amennyiben kései változatait – inkább az angolszász művekben – nem különböztetik meg eredeti formájától,⁸¹ a másik pedig magának e fegyvernek figyelmen kívül hagyása,

⁷⁷ FISCHER 1963, 71. Hans Delbrück ugyan megírta, hogy csak a későbbi alabárdokon jelent meg a horog, de ennek ő is lovaslerántó célzatot tulajdonított (DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 642).

⁷⁸ SCHMIDTCHEN 1990, 189. Hugo Schneider általunk nem használt publikációja (Praktische Erfahrungen mit der Halbarte. *Schweizer Waffen-Magazin* 1. [1982] 48–49) alapján (49. oldal).

⁷⁹ SCHMIDTCHEN 1990, 189.

⁸⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 188–189, a 78. jegyzetben említett munkára (48. oldal) támaszkodva.

⁸¹ PI. BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009, 20. oldal „F” és „G” ábrái, ahol az alabárd állítólagosan korai és későbbi formái („*an early and later form of a halberd*”) tekinthetők meg, de a korainak nevezett forma is centrálisan szerelt és bárdhoroggal ellátott; ugyanezt az ábrát ugyanezen rossz magyarázattal ld. még: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 196; a fentivel megegyező jellemzőkkel bíró, de 1400 tájára datált, „*Sempach* típusnak” [kiemelés az eredetiben] titulált alabárd rajza: HARDING – GRAY 1999, 60. oldal, 6. ábra; vö. továbbá DOUGHERTY 2010, 120–121, ill. 129, különféle alabárdok ábráival, melyek között azonban egyetlen korai (excentrikus és horog nélküli) sem fordul elő; így még BULL 1993, 82–83; hasonlóképp: TÖLL 2008, 53, szintén csak a fejlettebb változat leírásával és „a horoggal lerántott harcos” képzetével.

elsősorban a lándzsa kizárólagos, vagy mellette más harceszközök – például a svájciak részéről a valóságban inkább elhanyagolt tűzfegyverek⁸² – említése mellett.⁸³

A hosszú – 4–5 méter hosszú – lándzsa (*Langspieß*)⁸⁴ azonban csak a 15. század elejétől, az appenzelli háborúktól (1401–1429)⁸⁵ lesz használatos a svájciak seregeiben, akik ezt, illetve az e fegyver használatában rejlő lehetőségeket legjobban kihasználó zárt harci formációt (*Schlachthaufen*) alighanem itáliai zsoldban ismerték meg.⁸⁶ Ez annyit tesz, hogy a lovasság elleni harcban rendkívül hasznos, mai ésszel jóformán nélkülözhetetlennek tűnő, egyébként azonban meglehetősen közönséges harceszköz, illetve az ebből legtöbbet kihozó, minden komplikációt nélkülöző harceljárás csak az első nagy diadalait követő évszázadban terjedt el a svájciak között. – Az alabárd kései tökéletesedése mellett az Itáliából eredő, de történelemformáló diadalok kivívására majd svájci offenzívában alkalmasnak bizonyuló lándzsa története is – legalábbis a középkor vonatkozásában – világosan az embert figyelmen kívül hagyó technikai vagy technológiai determinizmussal⁸⁷ szembeni szkepszisre int: nem a primitív fegyver, hanem az azt markoló kéz, nem az egyszerű alakzat, hanem az abba belépő harcos döntötte el a középkor háborúit.

⁸² Ld. feljebb a 60–62. jegyzeteket, ill. O’CONNELL 2005, 54.

⁸³ BENNETT 1992, 38, 41; HOLMES 1992/b, 72; PÁLOSFALVI 2005, 15–16. Ez utóbbi esetben valószínűleg csak ügyetlen excerpálásnak estek áldozatul a svájci alabárdosok. A bevezető fejezet („Európa és hadseregei a középkor végén”, 9–22) ugyanis jól láthatóan Philippe Contamine könyvére támaszkodik, helyenként bekezdésről bekezdésre követve annak gondolatmenetét (egyébként anélkül, hogy erre akár a főszövegben, akár valamiféle jegyzetben utalást találnánk, vagy hogy a szerző az általa bőségesen kiaknázott művet legalább az irodalomjegyzékbe felvette volna). Contamine – terjedelmi okokból szükségszerű – kivonatolása során aztán Pálosfalvi a svájciakat bemutatandó megelégedett az Olivier de La Marche memoárjaiból Contamine által idézett (ld. CONTAMINE 1990, 134) szöveg egy részének lefordításával, ahol éppen – szemben pl. a következő, tehát a 135. oldalon tartalmilag idézett krónikás tudósításával – tényleg nem fordulnak elő svájci alabárdok. Megemlítendő viszont az is, hogy a fejezet végén a késő középkori taktika kapcsán szóba kerül a svájciak csatarendje az 1476-os murteni csatában (PÁLOSFALVI 2005, 22), és – minthogy ez a rész is csaknem szóról szóra lett fordítva az alapműből (ld. CONTAMINE 1990, 232) – itt az alabárdosok már nem maradhattak, és nem is maradtak ki.

⁸⁴ Erről további irodalommal: SCHMIDTCHEN 1990, 183–187. (A hosszú lándzsára sokszor használt pika szó a szerző szerint annak 16–17. századi formáit jelöli: uo. 183, 565. jegyzet.)

⁸⁵ Ennek során a jelentősebb harci cselekmények 1403 és 1428 közé estek, ld. pl. FISCHER 1963, 98–99.

⁸⁶ ERBEN 1929, 82; SCHMIDTCHEN 1990, 183; FOLINI 2010.

⁸⁷ A „technikai determinizmus” fogalmához ld. SAWYER 1963, 90, ill. ld. még DEVRIES 1997, *passim*, ahol a szerző az újkort megelőző hadtörténet „technológiai, determinisztikus magyarázatát” („*technological, deterministic explanation*”, uo. 455) kritizálja, több példával alátámasztva.

Megjegyzendő, hogy a késő középkori svájci győzelmek mögött semmi esetre sem a józan polgári okoskodás, „a taktika újszerű racionalizálása” állt, ahogy ezt annak idején Ortega leírta.⁸⁸ Ha szabad így mondani, nem az ész, hanem a szív vezette diadalra a svájci *Schlachthaufent*, amelynek harceljárásában Walter Schaufelberger sem fedezett fel semmiféle rendkívüli rációt: „A fő fegyverek harc közbeni együttműködését elementáris egyszerűség jellemzi. Az alakzat magját a könnyű fegyveresek képezik. Több sorban lándzsások veszik őket körül. Ez a tüskés csapat nyomul az ellenség felé. Ha sikerül a lándzsás hoplitáknak valahol rést ütniük, az alabárdok, szekercék, bárdok, pörölyök, pallosok⁸⁹ örömrivalgás közepette zúdulnak az ellenségre.”⁹⁰

Ez a harcmód – az utókor csaknem egységes véleményének dacára – nem kívánt szervezett kiképzést.⁹¹ Az egykori svájciak döbbenetes hadi sikerei, valamint a nagy tömegek együtt mozgásának, ill. mozgatásának ma már jóformán elképzelhetetlen nehézsége nem ok nélkül indította általában a régebbi⁹² és újabb⁹³ hadtörténészeket is valaminő békeidőben végrehajtott gyakorlatozás feltételezésére; erre vonatkozó források azonban nem maradtak fenn, ilyesmire a valóságban – úgy tűnik – nem volt igény, s nem is került sor. Egyes, szabadon látogatható városi vívóiskolák megléte dacára még az egyén fegyverforgatásban történt szervezett kiképzésének sincs bizonyítéka, mint ahogy erre bizonyára szükség sem volt. Schaufelberger a régi-ek háborúhoz való, a maitól gyökeresen eltérő, „magától értetődő és intim, őseredeti és elementáris”⁹⁴ viszonyának mély beleérzésű, egyszersmind korrekt és plauzibilis ábrázolását – véleményünk szerint nem csak a svájciakra vonatkozó érvénnyel – a következő szemléletes perszifikációval summázza: „Mars maga tanította őket

⁸⁸ Ld. a 3. jegyzetet.

⁸⁹ Szó szerint „csata kardok”. Ezek a svájciaknál a 14. századtól 1,60–1,80 méter hosszú, akár 60 cm-es keresztvassal szerelt, kétkezes (innen: Zwei- vagy Bidenhänder) szál-fegyverek is lehettek, ld. SCHAUFELBERGER 1987, 17; SCHMIDTCHEN 1990, 181; DUBLER – HÄUSLER 2014. Ábrázolásait ld. FUNCKEN 1990, 175.

⁹⁰ SCHAUFELBERGER 1987, 18: „*Das Zusammenwirken der Hauptwaffen im Gefecht ist von elementarer Einfachheit. Den Kern des Schlachthaufens bilden die Leichtbewaffneten. Sie werden durch mehrere Glieder von Speißern eingerahmt. Dieser igelige Harst wälzt sich gegen den Feind. Gelingt es den speißbewehrten Hopliten, irendwo ein Loch aufzureißen, dann fallen Halbarten, Aexte, Beile, Hämmer und Schlachtschwerter jubelnd über die Feinde her.*” A roppant egyszerű formációt majd éppen a tüzérség söpri le a csataterőről: MONTMOLLIN 2011.

⁹¹ A kérdés mintaszerű historiográfiai, forrás- és reálkritikai vizsgálata: SCHAUFELBERGER 1987, 43–55; vö. SENN 2009.

⁹² Kivételt csupán az éles szemű és demitizálásra amúgy is hajlamos Hans Delbrück jelentett: „Valamiféle közös gyakorlatokról nem hallunk semmit, és ezek bizonyára nem is léteztek.” („*Von irgendwelchen gemeinschaftlichen Übungen hören wir nichts, und sie haben auch sicherlich nicht stattgefunden.*” DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 684; másik kiadás alapján idézve: SCHAUFELBERGER 1987, 44.)

⁹³ Ld. SCHMIDTCHEN 1990, 232.

⁹⁴ „*selbstverständlich und intim, urtümlich und elementar*” (SCHAUFELBERGER 1987, 48).

a mesterségre. Nem megtanulták, hanem megélték a háborút.”⁹⁵ A nem szűnő ott-honi erőszakcselekményekben,⁹⁶ külhoni zsoldosszolgálatban és az emberöltőnél nem hosszabb békeperiódusokat mindig újra felváltó háborúkban megedződött és elvadult, egyszerű fegyverét nagy rutinnal és kíméletlenséggel használó svájcinak a harci alakzatban való helytálláshoz sem volt szüksége külön kiképzésre: a fent leírt, egyszerű harcászati vele szemben nem támasztott egyéb követelményt, mint a sorban való megmaradást, a csatarend meg nem bontását. A háborút nem újkori elképzelések szerinti kiképzés során, hanem magában a háborúban ismerték meg. Ahogy Schaufelberger Hérakleitoszt adaptálja: „Ha talán nem is mindenek atyja a háború, biztosan atyja a régi svájci katonai kiképzésnek.”⁹⁷

A hajdani svájciak harcmódoráról sokat elmond az is, hogy ők a késő középkorban elterjedő gyalogsági pajzsokat – a nagy méretű, néha embermagas, földre támasztva a test nagy részének vagy egészének védelmére alkalmas *pavesét*, valamint a több embernek is védelmet nyújtó, két vastüskével a földre szúrható, és így a mögötte álló harcosok mindkét kezét felszabadító *Sturmwandot*⁹⁸ – nem használták. Ennek egyszerű magyarázatául kínálkozna ama tény, hogy a svájciak 15. századtól jellemző fegyvereit, az alabárdot és a *Langspießt* egyaránt két kézzel kellett megragadni,⁹⁹ de ez messze nem a teljes igazság. Először is védelemben kétkezes fegyverekkel is meghúzhatták volna magukat az előbb említett *Sturmwand* mögött, másrészt pedig érdekes, hogy míg más népek gyalogosai a 15. században még használtak pajzsot,¹⁰⁰ addig a régi svájciak – tudatosan vagy talán inkább ösztönösen, de mindenképp következetesen – a támadófegyverek hatékonyságát helyezték előtérbe, és ezzel együtt elhanyagolták a tulajdon test védelmét. Egyes fegyvereik kedveltségét vagy népszerűtlenségét, csakúgy mint korabeli hadviselésük markánsan offenzív jellegét elementáris vadságtól és nyereségvágytól áthatott agresszivitásuk határozta meg.¹⁰¹

Mentalitásuknak azonban még egy másik fontos vonását is hangsúlyozza Walter Schaufelberger.¹⁰² Harci sikereik kezdetén Svájc politikai, vagy pláne nemzeti értelemben még alig, vagy egyáltalán nem létezett, nagyon is megvolt viszont az állattenyésztő hegylakók ágaskodó öntudata és ellenfeleikben is élő képe, amely identifikáció őket élesen elkülönítette a síkvidéki földművelőktől és az úri harcosoktól. Szemléletesen utal erre, miként látta őket az ellenség. A Sempachnál 1386-ban megsemmisítő vereséget szenvedett büszke osztrák sereg pártján álló krónikások

⁹⁵ „*Mars selbst brachte ihnen das Handwerk bei. Statt ihn zu erlernen, erlebten sie den Krieg.*” (SCHAUFELBERGER 1987, 49)

⁹⁶ SCHAUFELBERGER 1987, 52 és 207, 47. jegyzet.

⁹⁷ „*Mag der Krieg auch nicht der Vater aller Dinge sein, der Vater der alteidgenössischen militärischen Ausbildung ist er bestimmt.*” (SCHAUFELBERGER 1987, 55.)

⁹⁸ Ezekhez ld. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 759, ill. SCHMIDTCHEN 1990, 149–151.

⁹⁹ SCHMIDTCHEN 1990, 151.

¹⁰⁰ SCHMIDTCHEN 1990, 151.

¹⁰¹ SCHAUFELBERGER 1987, 18–24, különösképp 23.

¹⁰² SCHAUFELBERGER 1986, 43–44.

a győzteseket a következőképp írják le: „durva paraszti nép, akiket svájciaknak hívnak”; „bunkó parasztok”; „hütlén parasztok”; „a luzerniek és egyéb hegylakók”; „uratlan, állatias hegyi emberek”.¹⁰³ Még többet mondanak a rájuk szórt szidalmak, amennyiben ezek markáns rövidséggel juttatták kifejezésre a szarvasmarhával üzött fajtalankodás vádját.¹⁰⁴ A sértettek ezt magától értetődően a legkevésbé sem találták mulatságosnak, és a maguk módján vettek érte elégtételt, azaz tűzzel-vassal pusztítottak mindenkit és mindent, akitől, illetve ahonnan ilyesmit hallottak.¹⁰⁵

Ez az elvakult indulat mutatkozott meg az ellenségeikkel szembeni keménységben is. Az ugyan erős túlzás, hogy egyáltalán nem ejtettek foglyokat, ezt ugyanis számos ellenpélda cáfolja. Az is igaz, hogy a fogolyejtés tiltása csak később, a burgundi háborúk (1474–1477) idején merül fel; ekkor is alapos taktikai és pszichológiai okai voltak, azaz a csatarend meg nem bontásának, illetve az ellenség elretentésének igénye; végül pedig az efféle tilalmaknak – alapvetően a váltságdíj reménye miatt – nem mindig sikerült érvényt szerezni.¹⁰⁶ Más kérdés, hogy a foglyokkal mi történt: adott esetben lefejezték,¹⁰⁷ megégették,¹⁰⁸ vízbe fojtották¹⁰⁹ őket. A halott ellenséget sem tisztelték, legalábbis tanúvallomások szerint – az akkoriban a hegylakókkal szembe forduló, Ausztriával szövetséges – Zürich polgármesterének, az 1443-ban városának kapuja előtt harcban elesett Rudolf Stüssinek holttestéből nyert zsiradékkal kenték lábbelijeiket a győztesek.¹¹⁰

A mindebben kiütözhető plebejus düh természetesen nem csupán az ő sajátjuk volt, hanem általában jellemezte az arisztokráciával szembe forduló gyalogosokat; esetükben olykor – szimpátia, ill. káröröm formájában – a regionális földrajzi kereteket túllépő szolidaritás-féle is megnyilvánult a nemességgel szemben.¹¹¹ Ellenségeik a megszólalásig hasonló indulattal és kíméletlenséggel viseltettek velük szemben,¹¹² és – a totális háborúra törekvő államok illetve a zsoldosseregek megjelenése

¹⁰³ Ld. SCHAUFELBERGER 1986, 44: „*grobes bauern volck, die Sweinczer gehaissen*”; „*törisch bawrn*” (a „*törisch*”-hez vö. GÖTZE 1967, 52: „*töricht*”); „*per infideles rusticos*”; „*per Lucernenses ceterosque alpinenses*”; „*montales et bestiales homines sine domino*”.

¹⁰⁴ Ld. uo. 43: „*kuogstricher*”, „*kükyer*”, „*Kuhghyer*”. A *küegeheier, küegeiger* értelme (GÖTZE 1967, 143): „*Sodomit, der Unzucht mit Tieren treibt.*” („Szodomita, aki állatokkal paráználkodik.”) Ezt a gyalázkodást fejezte ki a ’tehén’ és ’svájci’ szavakból összehyűrt „*Kuhschweizer*” is (ld. SCHAUFELBERGER 1986, 43).

¹⁰⁵ Két esettel: SCHAUFELBERGER 1986, 43.

¹⁰⁶ Minderről bőséges forráshivatkozással: SCHAUFELBERGER 1987, 178–183.

¹⁰⁷ Greifensee (Svájc) védőit 1444-ben, ld. FISCHER 1963, 122.

¹⁰⁸ Héricourt-nál (Franciaország) 1474-ben fogságba esett lovagok jutottak – a győztesek némi tanakodása után – erre a sorsra, ld. SCHMIDTCHEN 1990, 72.

¹⁰⁹ Stäffis (ma Estavayer-le-Lac, Svájc) 1475-ös bevétele után az elrejtőzött, de megtalált védőket, ld. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 706.

¹¹⁰ SCHAUFELBERGER 1987, 177 és uo. 250, 73. jegyzet.

¹¹¹ SCHMIDTCHEN 1990, 235–236.

¹¹² Például a svájciak kegyetlenségét panaszló Merész Károly burgundi herceg sem finomkodott velük, ha kezébe kerültek: általában felakasztatta őket, Grandson berni helyőrségének egy részét pedig 1476-ban vízbe fojtatta (másik részét pedig felkötötte, mint ren-

mellett – ez a két oldalról jelentkező engesztelhetetlen gyűlölet vezetett a késő középkori háború szélsőséges embertelenségeihez.¹¹³

Összességében tehát megállapítható, hogy a középkori háború jelentős változásait a technikai fejlesztések nem kiváltották, hanem követték. Nem technikai újítások álltak a középkori hadviselés nagy átalakulásainak hátterében, hanem fordítva: új hadviselés hívott életre új harceljárásokat, és ezeket csak nagy, esetenként évszázados lemaradással követték az új harceszközök, amelyek mögött általában nem állt – legalábbis számottevő – technikai újítás.

Az ember volt az, aki változott, és változásának bélyegét – hol tisztábban, hol kevésbé kivehetően – rajta hagyta egész világán: legmarkánsabban talán hadakozásán, a középkori világban mindig, mindenhol – legalábbis véresen komoly lehetőség szintjén – jelenlévő, mindenkit érintő háborún. Ennek epochális változásait, amelyek természetesen esnek a középkor általánosan elfogadott korszakhatáraitra, alapvetően elhibázott dolog lenne kizárólag immanens okokra, például haditechnikai vívmányokra visszavezetni. A háború középkori arculatváltásai a középkori kultúra egészének alakulásával együtt vizsgálándók – mint ahogy a középkor vonásait is párját ritkító tisztasággal lehet szemlélni a korszak hadtörténetének tükrében.

Felhasznált irodalom és források¹¹⁴

AYTON 2007

Andrew AYTON: *The English Army at Crécy*. In: AYTON – PRESTON 2007, 159–251.

AYTON – PRESTON 2007

Andrew AYTON – Sir Philip PRESTON (with additional contributions from Françoise AUTRAND, Christophe PIEL, Michael PRESTWICH, Bertrand SCHNERB): *The Battle of Crécy, 1346*. Woodbridge, The Boydell Press, 2007. (First published 2005.)

AYTON – PRICE 1998

Andrew AYTON – J. L. PRICE: Introduction: *The Military Revolution from a Medieval Perspective*. In: *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*. Edited by An-

desen). Vö. DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 3, 708; SCHMIDTCHEN 1990, 72; SCHAUFELBERGER 1987, 178 és uo. 250, 77. jegyzet.

¹¹³ Vö. CONTAMINE 1990, 290–291; SCHMIDTCHEN 1990, 70–79.

¹¹⁴ Az alábbi internetes hivatkozások elérhetőségének ellenőrzése 2021. november 18-án történt.

drew AYTON and J. L. PRICE. London–New York, Tauris, 1998 (Copyright: 1995), 1–22.

BALANYI 1943

BALANYI György: Crécy. 1346. In: *Sorsdöntő csaták Marathontól a második világháborúig*. Szerk. LUKINICH Imre és MARKÓ Árpád. [Budapest], Franklin, [1943.] 1. kötet, 304–317.

BEELER 1972

John BEELER: *Warfare in Feudal Europe 730–1200*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1972. (First published 1971.)

BENNETT 1992

Matthew BENNETT: Vasemberek. In: HOLMES 1992/a, 30–43.

BENNETT – BRADBURY – DEVRIES – DICKIE – JESTICE 2009

Matthew BENNETT – Jim BRADBURY – Kelly DEVRIES – Iain DICKIE – Phyllis JESTICE: *Fighting Techniques of the Medieval World AD 500–AD 1500: Equipment, Combat Skills and Tactics*. London, Amber Books, [2005.] reprinted in 2009.

BRUNNER 1887

Heinrich BRUNNER: Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnswesens. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 8. 1887, 1–38.

BULL 1993

Stephen BULL: *Évszázadok fegyverei. A támadó- és védőfegyverek világtörténete*. Szerkesztette és az előszót írta Tony NORTH. (Eredetileg: *An Historical Guide to Arms and Armour*. London, Studio Editions, 1991.) Fordították: PÉRI Benedek és PÉTER Ágnes, szakmailag ellenőrizte és az irodalomjegyzéket összeállította: KOVÁCS S. Tibor. [Budapest], Corvina Kiadó, 1993.

CONTAMINE 1990

Philippe CONTAMINE: *War in the Middle Ages*. (Eredetileg: *La Guerre au moyen âge*. Paris, Presses Universitaires de France, 1980.) Translated by Michael JONES. Oxford–Cambridge/Massachusetts, Basil Blackwell, 1990⁶. (English translation first published 1984.)

CRAM 1964

Curt-Georg CRAM: Einleitung zum Nachdruck der zweiten Auflage von 1964. In: DELBRÜCK 2003 [1907–1921] Teil 3, 771–781.

DELBRÜCK 2003 [1907–1921]

Hans DELBRÜCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Sonderausgabe (Hamburg, Nikol, 2003) der Neuauflage (Berlin, Walter de Gruyter, 2000). (Teil 1: Das Altertum, Neuauflage des Nachdrucks von 1964 der 3. Auflage 1920; Teil 2: Die Germanen, Neuaufl. des Nachdr. von 1966 der 3. Aufl. 1921; Teil 3: Das Mittelalter, Neuaufl. des Nachdr. von 1964 der 2. Aufl. 1907; Teil 4: Die Neuzeit, Neuaufl. des Nachdr. von 1962 der 1. Aufl. 1920.)

DEVRIES 1996

Kelly DEVRIES: *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics, and Technology*. Woodbridge, The Boydell Press, 1996.

DEVRIES 1997

Kelly DEVRIES: Catapults Are Not Atomic Bombs: Towards a Redefinition of ‘Effectiveness’ in Premodern Military Technology. *War in History* 4, 1997, 454–470. (Változatlan oldalszámozással kiadva DEVRIES 2002, XVIII. szám.)

DEVRIES 1998

Kelly DEVRIES: The Forgotten Battle of Beverhoutsveld, 3 May 1382: Technological Innovation and Military Significance. In: *Armies, Chivalry and Warfare: Harlaxton Medieval Studies*. VII. Ed. Matthew STRICKLAND. Stamford, 1998, 289–303. (Változatlan oldalszámozással kiadva DEVRIES 2002, VIII. szám.)

DEVRIES 2002

Kelly DEVRIES: *Guns and Men in Medieval Europe, 1200–1500: Studies in Military History and Technology*. Aldershot/Hampshire–Burlington/Vermont, Ashgate: Variorum, 2002. (Collected Studies Series: CS747.)

DEVRIES 2007

Kelly DEVRIES: Hastings 1066. In: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 18–29.

DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007

Kelly DEVRIES – Martin DOUGHERTY – Iain DICKIE – Phyllis G. JESTICE – Christer JORGENSEN: *A középkor nagy csatái 1000–1500. Hastingstól Konstantinápolyig*. Fordította ANTÓN Csaba, szakmailag gondozta MOLNÁR György. [Budapest], Ventus Libro Kiadó, 2007. (Eredetileg: *Battles of the Medieval World 1000–1500. From Hastings to Constantinople*. London, Amber Books, 2006.)

- DF
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DOUGHERTY 2007/a
Martin J. DOUGHERTY: Bannockburn 1314. In: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 116–125.
- DOUGHERTY 2007/b
Martin J. DOUGHERTY: Crécy 1346. In: DEVRIES – DOUGHERTY – DICKIE – JESTICE – JORGENSEN 2007, 136–147.
- DOUGHERTY 2010
Martin J. DOUGHERTY: *Középkori harcosok. Fegyverek és harci technikák 1000–1500*. Fordította BARABÁS Péter. [Budapest], Ventus Libro Kiadó, 2010. (Eredetileg: *Weapons and Fighting Techniques of the Medieval Warrior*. London, Metro Books–Amber Books, 2008.)
- DUBLER – HÄUSLER 2014
Anne-Marie DUBLER – Fritz HÄUSLER: (Waffen, Kap. 2.2:) Mittelalter und frühe Neuzeit. In: HLS, Version vom: 27.12.2014, ld. hls-dhs-dss.ch/de/articles/024641/2014-12-27#HMittelalterundfrFcheNeuzeit.
- ERBEN 1929
Wilhelm ERBEN: *Kriegsgeschichte des Mittelalters*. München und Berlin (Beiheft 16 der Historischen Zeitschrift), 1929.
- ERDÉLYI 1928
ERDÉLYI Gyula: Újabb adatok Nagy Lajos tüzérségéhez. HK 29. 1928, 137–141.
- FISCHER 1963
Ernst FISCHER: *Illustrierte Schweizergeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Schaffhausen, Verlag Alfred Meili, 4. Aufl. [1963.]
- FOLINI 2010
Christian FOLINI: Langspiess. In: HLS. Version vom 3. 3. 2010, ld. www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8619.php.
- FÖRSTER – PÖHLMANN – WALTER 2003
A világtörténelem nagy csatái. Szalamisztól Sinaig. Szerk. Stig FÖRSTER – Markus PÖHLMANN – Dierk WALTER. Fordította MESÉS Péter. Budapest, Corvina Kiadó, é. n. [2003.] (Eredetileg: *Schlachten der Weltgeschichte*. 2. átdolgozott kiadás: München, Verlag C. H. Beck, 2002.)

FUNCKEN 1990

Liliane und Fred FUNCKEN: *Waffen und Rüstungen des Mittelalters vom 8. bis zum 16. Jahrhundert*. München, Orbis Verlag, 1990.

GÖTZE 1967

Alfred GÖTZE: *Frühneuhochdeutsches Glossar*. Berlin, De Gruyter, 1967⁷. (Nachdruck 1971.)

HAINTZ 1962

Otto HAINZ: Einleitung zum Nachdruck der ersten Auflage von 1962. In: DELBRÜCK 2003 [1907–1921], Teil 4, 601–617.

HARDING – GRAY 1999

Fegyvertípusok enciklopédiája. Hét évezred fegyvereinek kézikönyve. Főszerk. David HARDING – Randal GRAY. Szerk. Hope COHEN – Norma JACK – Gail LAWTHORP – Ruth MIDGLEY. A magyar kiadást szerkesztette REVICZKY Béla. Ford. DEZSŐ Tamás – KONDOROSI Ferenc – PÁSZTOR István – VÁRHEGYI Tamás. [Budapest], Athenaeum Kiadó 1999². (Eredetileg: *Weapons – An International Encyclopedia from 5000 BC to AD 2000*. London, Macmillan Press Ltd / Diagram Group, 1990.)

HASCH – FRIEDRICH 2001

Wolfgang HASCH – Gustav FRIEDRICH: A Szovjetunió partizánháborúja és a német ellenintézkedések a második világháborúban. In: *A Wehrmacht katonái*. Szerk. H. POEPEL – W.-K. PRINZ VON PREUBEN – K.-G. HASE. Fordította VITÁRI Zsolt. H. n. [Nagykanizsa], Canissa Kiadó, é. n. [2001.] 195–217. (Eredetileg: *Die Soldaten der Wehrmacht*. München, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung, 1998.) (Benne: W. HASCH: Nemzetközi jogi méltatás. 195–207, 213–216; G. FRIEDRICH: A partizánháború lefolyása és hatása. 208–212, 217.)

HERMANN 2001

HERMANN Róbert: 1848–1849. *A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, Corvina Kiadó, 2001.

HIMMELSBACH 2003

Gerrit HIMMELSBACH: „Je l’ay emprins – én megpróbáltam”. Murten, 1476. június 22. In: FÖRSTER – PÖHLMANN – WALTER 2003, 85–94, 302–303.

HK

Hadtörténelmi Közlemények.

HLS

Historisches Lexikon der Schweiz, felhasználva az online-szócikkek.

HOLMES 1992/a

A háborúk világtörténete. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Szerk. Richard HOLMES. Fordította FÉLIX Pál. A fordítást szakmailag ellenőrizte dr. RÁZSÓ Gyula. H. n. [Budapest], Corvina Kiadó, é. n. [1992.] (Eredetileg: *The World Atlas of Warfare. Military Innovations that Changed the Course of History.* [London], Mitchell Beazley Publishers, 1988.)

HOLMES 1992/b

Richard HOLMES: A „hitvány salétrom”. In: HOLMES 1992/a, 70–79.

HOLMES 1992/c

Richard HOLMES: A kovás puska kora. In: HOLMES 1992/a, 80–95.

IVÁNYI 1926–1928

IVÁNYI Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. HK 1926–1928. (27–29. évf., 12 közlemény): 1: (1926) 1–36; 2: (1926) 125–166; 3: (1926) 259–289; 4: (1926) 393–419; 5: (1927) 1–30; 6: (1927) 129–151; 7: (1927) 352–374; 8: (1927) 523–540; 9: (1928) 18–33; 10: (1928) 152–176; 11: (1928) 325–341; 12: (1928) 419–453.

KEEGAN 1994

John KEEGAN: *A History of Warfare.* New York, Vintage Books (A Division of Random House), 1994. (First published 1993.)

KEEGAN 2002

John KEEGAN: *A hadviselés története.* Fordította BART István. Budapest, Corvina Kiadó, 2002. (Eredetileg: *A History of Warfare.* London, Pimlico Edition, 1994. First published 1993.)

KERN 1961

Erich KERN: *Der große Rausch. Rußlandfeldzug 1941–1945.* 2. verbesserte Auflage, Göttingen, Plesse Verlag, 1961.

MIKLÓSY 1927

MIKLÓSY Zoltán: Nagy Lajos tüzérsége. HK 28. 1927, 520–522.

MIKLÓSY 1934

MIKLÓSY Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban.* Budapest, 1934.

MONTMOLLIN 2011

Benoît de MONTMOLLIN: Schlachthausen. In: HLS, Version vom: 9. 8. 2011. Online: hls-dhs-dss.ch/de/articles/008622/2011-08-09.

O'CONNELL 2005

Robert L. O'CONNELL: *A kard lelke. A fegyverek és a hadviselés illusztrált története az őskortól napjainkig*. John BATCHELOR illusztrációival. Ford. Dr. MOLNÁR György. [Debrecen], Gold Book. [2005.] (Eredetileg: *Soul of the Sword*. New York, The Free Press, 2002.)

ORTEGA Y GASSET 1995

José ORTEGA Y GASSET: *A tömegek lázadása*. Ford. SCHOLZ László. Budapest, Pont Könyvkereskedés, 1995. (Eredetileg: *La rebelión de las masas*. 1929.)

PARAVICINI 1989

Werner PARAVICINI: *Merész Károly*. Ford. CSILLAGNÉ ASZTALOS Enikő, a fordítást az eredetivel egybevetette KALMÁR János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. (Eredetileg: *Karl der Kühne. Das Ende des Hauses Burgund*. Göttingen–Zürich–Frankfurt am Main, Muster–Schmidt, 1976.)

PÁLOSFALVI 2005

PÁLOSFALVI Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005.

PRESTWICH 2007

Michael PRESTWICH: The Battle of Crécy. In: AYTON – PRESTON 2007, 139–157.

SAWYER 1963

P. H. SAWYER – R. H. HILTON: Technical Determinism: The Stirrup and the Plough. *Past and Present* 24. 1963, 90–100. (Ebből a kengyelre vonatkozó rész Peter Sawyertől: 90–95.)

SCHAUFELBERGER 1986

Walter SCHAUFELBERGER: *Kriegführung und Kriegertum zur Sempacher Zeit (1385–1389). Eine kleine Gedenkschrift zu einem großen Ereignis*. Zürich, Heft Nr. 4 der Schriftenreihe der Gesellschaft für militärhistorische Studienreisen (GMS), 1986.

SCHAUFELBERGER 1987

Walter SCHAUFELBERGER: *Der Alte Schweizer und sein Krieg. Studien zur Kriegführung vornehmlich im 15. Jahrhundert*. 3. Auflage. Frauenfeld, Verlag Huber, 1987. (Első kiadás: Zürich, Europa Verlag, 1952.)

SCHMIDTCHEN 1990

Volker SCHMIDTCHEN: *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim, VCH, Acta Humaniora, 1990.

SCHWINGES 2003

Rainer C. SCHWINGES: „William the lucky bastard”. Hastings, 1066. október 14. In: FÖRSTER – PÖHLMANN – WALTER 2003, 51–61, 302.

SENN 2009

Hans SENN: (Militärische Ausbildung, Kap. 1:) Spätmittelalter und frühe Neuzeit. In: HLS, Version vom: 10.11.2009. Online: hls-dhs-dss.ch/de/articles/008592/2009-11-10#HSpE4tmittelalterundfrFCheNeuzeit.

SMITH – DEVRIES 2005

Robert Douglas SMITH – Kelly DEVRIES: *The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363–1477*. Woodbridge, The Boydell Press, 2005.

TÖLL 2008

TÖLL László: Élet és halál urai a csatatereken – elődeink fegyverei. In: VESZPRÉMY László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2008, 17–56.

VERBRUGGEN 1998

J. [Jan] F. [Frans] VERBRUGGEN: *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*. Translated by Sumner WILLARD and Mrs. R. W. SOUTHERN. Second edition, revised and enlarged. Woodbridge, The Boydell Press, 1997. (Reprinted in paperback 1998. – felhasználva ez utóbbi kiadás.) (Eredetileg: *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen, IXe tot begin XIVE eeuw*. Brussels, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1954.)

VESZPRÉMY 1993

VESZPRÉMY László: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. HK 106/2. 1993, 3–19. (Benne: A ballista előfordulása Anonymusnál. A számszerű használatának kezdetei Magyarországon. 9–17.)

VESZPRÉMY 1998

VESZPRÉMY László: Zsigmond, a katonai reformer? A haditechnikai írásbeliség és a technikai újítások kora. HK 111/3. 1998, 657–665.

VESZPRÉMY 2003

VESZPRÉMY László: A hadtudomány megszületése Magyarországon. Az Anjou- és Luxemburgi királyok kora (1301–1458). In: *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Szerk. KIRÁLY Béla – VESZPRÉMY László. Budapest, Atlanti Kutató és Közalapítvány, 2003, 27–42.

WHITE 1962

Lynn WHITE Jr.: Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism, and Chivalry. In: Lynn WHITE Jr.: *Medieval Technology and Social Change*. Oxford, Clarendon Press, 1962, 1–38, 135–153.

VÁROSI SZEGREGÁTUMOKBAN ÉLŐK TIPOLÓGIÁJA¹

SZABÓ-TÓTH KINGA – MIHÁLYI HELGA

1. Bevezető

Jelen tanulmány célja, hogy felvázolja a nagyvárosi slumokra vonatkozó koncepciókat, betekintést adjon egy, az azokban élők leírására vonatkozó modellbe, majd pedig egy példán keresztül megmutassa a modell működését a gyakorlatban.

A modell az USA-ban került kifejlesztésre, és ez az első hazai alkalmazása. Hazai adaptációjának oka az, hogy a koncepció leszámol a városi nyomortelepekre vonatkozó azon elképzeléssel, mely az ott élőket egyfajta homogén, egységes és hasonló paraméterek mentén jellemezhető „masszának” láttatja: a modell segíti annak megértését, hogy a telepen élő emberek sokszínűek, eltérő motivációkkal, szándékokkal, tervekkel és erőforrásokkal rendelkeznek. Minden olyan szociálpolitikai beavatkozásnak, mely az ilyen telepeken élőket célozza meg, számolnia kell ezzel a fajta heterogenitással, különben eleve kudarcra van ítélve, vagy legalábbis eredményessége nagyban korlátozott lesz.

A városi példa bemutatása egy 2022 nyarán készült, kérdőíves adatfelvételünk alapján lehetséges, mely adatfelvételle a *Városi kezdeményezés az innovatív és integrált szociális szolgáltatásokért, foglalkoztatás-fejlesztésért Miskolcon* című projekt keretein belül került sor.

2. A modell és ami mögötte van

A városi slum és a vidéki szegregátum között számos különbség van, de az egyik legfontosabb az, hogy az előbbi mobilizációs „csatornaként” szolgál az ott élők számára. A rurális térségekből a városokba belépőknek jelenthet egyfajta „ugródeszkát” a városi élethez való adaptációhoz.

A nagyvárosi slum mint jelenség kiiktatása a városok életéből szinte lehetetlen. Ennek legfontosabb okát abban látjuk, hogy a slum mindig bír valamilyen társadalmi-gazdasági funkcióval az ott élők és a környezet (lakosság, városvezetés) számára is, melyek a következők lehetnek: adaptáció és védelem; integratív funkció (saját rend és szabályok kialakítása, a spontán fejlődést a lakók szabályozzák);

¹ A kutatás a VP/2020/003/0218 azonosító számú *Initiative for innovative integrated interventions in Miskolc – 4IM (Miskolc shall be a place for everyone!) – Városi kezdeményezés az innovatív és integrált szociális szolgáltatásokért, foglalkoztatás-fejlesztésért Miskolcon* című pályázat keretében valósult meg. A kérdőíves adatfelvétel 2022 nyarán történt két miskolci szegregátumban: a Tetemváron és a Bábonyibérc szegregátumos részein.

szolidaritás; a tőkévé alakulás funkciója (azaz a sokszor illegálisan kiépített köz-művek idővel legalizálódnak).

Egy 2010-es kutatás² során azt találták, hogy a városi telepre való beköltözés leggyakoribb indoka az előző lakás magas fenntartási költségeitől való szabadulás, a rokon kötelek fontossága, illetve a családalapítás. A telepről való elköltözés pedig az alábbiak: a munkahelyválasztás, a tanulmányok, a rossz környezet és lakáskörülmények miatti elköltözés, az önállóvá válás miatti költözés. Ez utóbbiak inkább egy felfelé mobil pályát készíthetnek elő.³

A telepről való, illetve az oda irányuló mobilitást, valamint összességében a telep léte nagyban meghatározó tényező az emberek kapcsolati hálójá, az erős és gyenge kötések. Ezek egyrészt szívóhatást fejthetnek ki a telep irányába (faluból a városi lét felé), másrészt húzóhatást a későbbiekben (a telepről kifelé, nem telep városi létformák felé).

A nagyvárosi telepek közös vonása a fent említett, vidékiből a városi létbe való integrációs lépcső mellett az, hogy magas arányt képeznek a fiatalabb korosztályok, a népsűrűség általában szintén magas, ugyancsak magas morbiditási és mortalitási mutatókkal jellemezhetőek az ott élők. Alacsony viszont az egészségügyi ellátottság és az oktatás színvonala, alacsonyak és esetlegesek a jövedelmek, valamint sok esetben koncentrált devianciával jellemezhetőek. Jellemző lehet még a sokszor súlyos vallási és etnikai konfliktusok megléte, egyfajta erőszak és önszerveződési hajlam, valamint a pénzszerzés leleményes formái.

Írásunk központi eleme, hogy a nagyvárosi telepeken élők nem alkotnak egységes tömböt: a lakók különbözőek lehetnek egy sor társadalmi és egyéni jellemző mentén.

Az alábbi tipológia alapján egyfajta kettős metszetben lehet a slum lakóit csoportokba sorolni két paraméter mentén: szükségnek vagy lehetőségnek tartja az illető a helyet, illetve hogy állandónak vagy ideiglenesnek véli. Ezek alapján 12 csoportot különböztetett meg John R. Seeley és kutatócsapata,⁴ melyeket az 1. táblázatban (lásd 300. oldal) részletesen bemutatunk.

3. A modell gyakorlati alkalmazása két miskolci szegregátumban

3.1. A település-részek jellemzése

Vizsgálatunk két célterülete a miskolci Tetenvár és a Bábonnyibérc szegregátumos részei. A két területen 2022 nyarán a lakosság teljes lekérdezését megcélzó kérdőív adatfelvételt bonyolítottuk le.

Kutatásunk két célterületéről az összefoglaló adatsorokat a 2–3. táblázatban láthatjuk (301. oldal).

² TELLER 2011, 78.

³ HAVASI 2018, 61.

⁴ SEELEY 1959, 11.

1. táblázat. Városi nyomornegyedek lakóinak jellemzése – John R. Seeley modellje

	Szükség / szűkölködés	Lehetőség / opportunisták
állandó	<p>1. apatikusak: Állandó telepi létre rendezkedett be, deprimált, depresszióra hajló. Motivációit elvesztette. Beletörődő alkohlista vagy más szenvedélybeteg sokszor. Évek óta nincs munkája, a gyerekeit általában nem gondozza, elhanyagolja. Lehetséges, hogy azok állami gondozásban vannak. Lakása elhanyagolt. A létezés határán van. Teljes apátia és immobilitás jellemzi. A telepről várhatóan nem fog elmenni.</p> <p>2. beletörődő szegények: A helyzetével már megbarátkozott. Nélkülöz, szűkölködik. A törvényeket betartja, igazodik a slumhoz és a külvilághoz is. Nem ágál a helyzete ellen. A gyerekével, unokáival törődik. Hó végére éhezhetnek, kevés a megélhetésre a forrás. Valami jövedelme lehet, pl. rokkantsági járadék. Nem jellemző általában erre a csoportra az italozás, egyéb deviancia. Függetlenségét élvezi ebben a létben, általában nem akar innen egy kis komfortért cserébe elmenni. Sokan közülük idősek, vagy egyedülálló nők gyerekekkel. Nincs annyi pénze, hogy innen kimenjen és sokszor már motivációja sem.</p> <p>3. a társadalom kiteszítottjai: Kiilleszkedtek a társadalomból és sokszor maga a társadalom is leszámolt velük. Nem tudnak elköltözni a telepről, elsősorban azért, mert a többség nem kíváncsi rájuk. Berendezkedtek a telepen. Illegális ügyletek bonyolítói a legtöbb esetben, sokszor prostituálódnak, futtatók, vagy drogfüggők. Jól érzik magukat itt, mivel megvan legalább a valahova tartozás érzése.</p>	<p>6. menekülők: Törvény elől vagy hitelintézet miatt menekülők. Nekik ez egy menedék.</p> <p>7. megtalálhatatlanok: Nincsen identitásuk, személyiségazonosságuk bizonytalan, a társadalom számára láthatatlanok. Ők azok, akik nem bírnak a társadalomba beilleszkedni, szélsőségesen individualisták, nem „férnek bele” a társadalomba.</p> <p>8. „modellek:” Guruk, nagy öregek, bölcsek. Megmondóemberek, akik „ismerik a dörgést”. Ismerik és alakítják az itteni szabályokat, informális vezető szerepük van.</p> <p>9. sportolók: Különcök, akik élvezik, hogy itt vannak. Sokszor tartanak tőlük mások, mert kiszámíthatatlan a viselkedésük. Szeretnek balhézni, bandákba verődni. Jó nekik itt, mert olcsó a megélhetés és a pénzüket tudják más dolgokra költeni.</p>

	Szükség / szűkölködés	Lehetőség / opportunisták
ideiglenes	<p>4. küzdő szegények: Az életútjuk során éltek a telepen kívül is. Most nagyrészt itt élnek. Hasonlóak a beletörődő szegényekhez, annyi különbséggel, hogy identifikációjuk a slumon kívül esik, kapcsolataik is zömében kívülre kötik őket. Segítséggel ki tudnak innen törni. Pl. valaki megveszi a házukat és szociális bérlakást ajánl nekik a város másik részén. Fizetik a számlájukat és betartják a többségi szabályokat.</p> <p>5. csapdába esettek: Akkor költöztek ide, amikor a telep még jobb állapotban volt és most nem tudnak elköltözni, mert a lakásuk értéktelen. Rajtuk is lehet segíteni, pl. feltöltő kártyás villanyóra, házfelújításon keresztül.</p>	<p>10. kezdők: Vidékről jöttek, nem tudnak beilleszkedni, nem ismernek senkit. Ideiglenesen laknak itt, nem akarnak maradni. Megismerkednek a városi élettel, majd ahogy tehetik, tovább állnak. Ezt a csoportot főleg fiatal, kisgyerekes családok alkotják, akik egyszerre akarják a megtanulni a városi életet, a szülővé válást. Tovább állnak, amikor tudnak, hacsak nem születik még több gyerek, ami ide horgonyozza őket végül.</p> <p>11. kapaszkodók: Hasonló a fentihez, de régebb óta itt élnek, és szeretnének elég pénzt gyűjteni ahhoz, hogy elmenjenek. Vannak megtakarításaik. Iparkodnak. Sokszor lakástulajdonosok és szorgalmasan gyűjtögetnek.</p> <p>12. vállalkozók: Még ambíciózusabbak, mint az előző. Kis üzletük van a slumon belül, vállalkozásuk. 50 éves koruk környékén általában elmennek innen és jobb környéken boldogulnak.</p>

Forrás: SEELEY 1959, 11

2–3. táblázat. 2001–2011-es adatok összehasonlítása a 2011-es népszámlálás alapján

Tetemvár		2001	2011
	legfeljebb nyolcosztályos általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a 15–59 éves népesség körében		63,2%
felsőfokú végzettségűek aránya a 25 év feletti népesség körében		1,4%	0,8%
a gazdaságilag nem aktív népesség aránya a lakónépességben belül		79,2%	64,4%

	munkanélküliek aránya	47,4%	53,8%
	tartós munkanélküliek aránya	13,2%	30%
	komfort nélküli, félkomfortos és szükséglakások aránya a lakott lakásokon belül	82,1%	55,2%
	egyszobás lakások aránya a lakott lakásokon belül	24,5%	27,6%

		2001	2011
Bábonyibérc	legfeljebb nyolcosztályos általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a 15–59 éves népesség körében	71,3%	63,5%
	felsőfokú végzettségűek aránya a 25 év feletti népesség körében	0%	0%
	a gazdaságilag nem aktív népesség aránya a lakónépességen belül	74%	80,6%
	munkanélküliek aránya	67,5%	63%
	tartós munkanélküliek aránya	47,5%	48,1%
	komfort nélküli, félkomfortos és szükséglakások aránya a lakott lakásokon belül	96,9%	93,8%
	egyszobás lakások aránya a lakott lakásokon belül	46,9%	37,5%

Forrás: ITS 2014. (Megjegyzés: az ITS 2018-as dokumentum más lehatárolásokkal és ezzel összefüggésben más lakosságsszámmal számol a két szegregátum esetében. Tetemvár: 414 lakos, Bábonyibérc: 449 lakos, illetve Bábonyibérc (külterület): 118 fő lakos.

A Miskolci MJV Önkormányzata megbízásából a Leszakadó városrészek integrációjáért Munkacsoport 2021-ben összeírásokat végzett a városi szegregátumokban – meghatározva a beavatkozások lehetséges irányait.⁵

A Bábonyibérci szegregátumot az alábbiak szerint határolták el: Bábonyibérc Új telep mindkét oldala – Bábonyibérc sor – Bábonyibérc Felső sor – Tinódi u. – Feszty Á. u. A Tetemvári szegregátumot pedig így: Belterületi határ – Tetemvár középsor – Tetemvár alsósor – Arany J. tér – Laborfalvi R. u. – Temető u. – földút.

A Tetemvár városrészt a jelentés alapján a következőképp jellemezhetjük: a lakosok száma 500 fő. A lakosok 40%-a él mélyszegénységben. A városrészben lakók 90%-a roma. A 0–3 éves gyerekek 67%-a veszélyeztetett, a 3–6 évesek 25%-a, a tanköteles korú gyerekeknek pedig az 50%-a. 85%-os az iskolából való kimaradás aránya az itt lakó gyerekek között. A gazdaságilag aktív korú lakosság 20%-ának van munkája. 2-3 olyan család van, akik önkényes lakásfoglalónak számítanak. Áram

⁵ Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzatának kezdeményezése: *Munkacsoport a leszakadó városrészek integrációjának elősegítésére 2020–2021*. Összefoglaló a munkacsoport munkájáról. Kézirat, 2021.

többnyire van a lakásokban. Vezetékes víz, szennyvíz, központi gázfűtés nincs. Fával fűtenek. A vizet a közeli közkútról hordják. Az átlagos családnagyság 4-5 fő.

A bábonyiibérci városrész jellemzése a jelentés alapján: Folyamatosan növekvő szegregátum. Lakosainak száma 450 fő, melyeknek 80%-a mélyszegénységben él. Az itt lakók 80%-a roma. 70%-a a 6 éven aluli gyerekeknek veszélyeztetett, a tan-kötelesek 75%-a. Az iskolából kimaradók aránya 10%. A gazdaságilag aktív korúak 40%-ának nincs munkája. Az átlagos családnagyság 5-8 fő. Áram a háztartások nagy részében van, viszont vezetékes víz, szennyvíz, gáz nincs a területen. A szemétszállítás biztosított.

Kérdőíves kutatásaink alapján a két telep vonatkozásában az alábbi, összefoglaló megállapításokat tehetjük.

A tetemvári szegregátum (Tetemvár felső, alsó és középső sor, Tetemvár sor) a belvároshoz közel eső terület, lakossága vegyes összetételű – erre majd később még visszatérünk. Mivel a belvároshoz gyalogosan is 5 percre fekvő területről van szó, városstratégiai szempontból is jelentős. Területén a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét Pontot működtet. Pincékkal, illetve borházakkal tarkított településrész. A házak jelentős része komfort nélküli, félkomfortos vagy szükségglakás, de vannak nagyobb alapterületű többszobás, illetve kisebb alapterű és takarosan rendezett házak is bőven. Sok esetben zsebszerződésekkel, illetve egyéb módon, rendezetlen tulajdonviszonyok között élnek az itt lakók. Több helyen illegális hulladéklerakók alakultak ki, sok a patkány a lakók elmondása alapján.

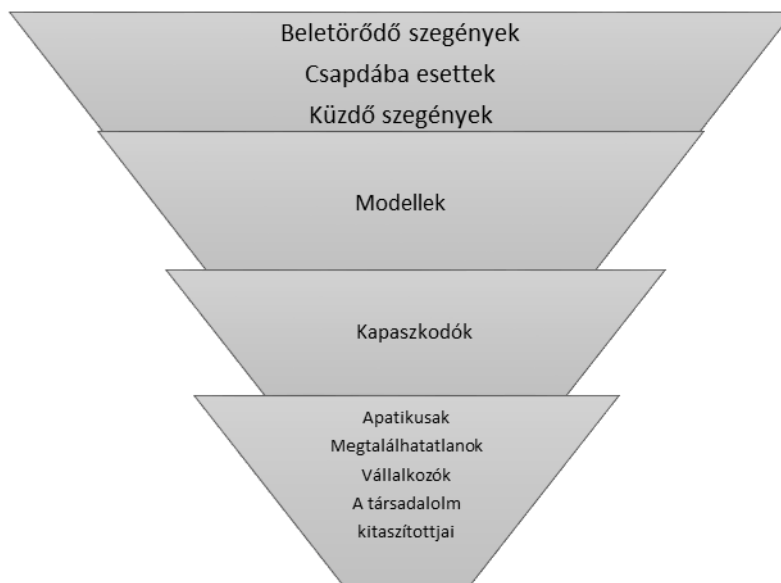
Felméréseink alapján 107 lakott ingatlant regisztráltunk (bár megjegyezzük, hogy az ingatlanok egy része olyan rossz állapotban van, hogy bármikor összeomolhat, és ha ez megtörténik, hamar széthordásra kerül, így a házak száma is nagyon változó). Nem lakott ingatlan, illetve lakhatásra alkalmatlan, romos és nem lakott ház: 59. Nem létező cím, illetve telek: 62. Úgy véljük, hogy jelenleg maximum 350 fő lakhat az általunk lehatárolt területen.

A 107 ingatlanból 55-ről sikerült lekérdezést végrehajtanunk, ami nagyságrendileg 165 főről való információgyűjtést jelentett. 39 háztartás elutasította a válaszadást, és 13 háztartásban többszöri megkeresésre sem volt otthon senki (tehát nem tudható, hogy valójában lakott ingatlanról van-e szó).

A bábonyiibérci szegregátum (Bábonyiibérc új telep mindkét oldala – Bábonyiibérc sor – Bábonyiibérc Felső sor – Alsó sor, Galagonyás sor) területén 200 házhely van, melyből 86 lakott ingatlan. 49 háztartásban volt sikeres a lekérdezésünk. A 200 házhelyből 37 lakatlan ingatlan, 43 esetében nincs ingatlan vagy volt, de lerombolták. 34 pincét, illetve borházat találtunk. Becslésünk alapján mintegy 300 fő lakik a városrészben, és ebből mintegy 172 főről szereztünk részletes információkat. Ez a szegregátumos rész lakosságát tekintve folyamatosan növekvő. Romák és nem-romák vegyesen élnek itt. A gáz- és vízszolgáltatás bekötése csak néhány háztartás esetén történt meg, nagyon sok család közkútról hordja a vizet. A szennyvízelvezetés sok esetben nem megoldott, az az utcára folyik. Itt is vannak rágcsálók, és sok a szemét is egyes helyeken.

3.2. Eredményeinek a Seeley-modell alapján

Seeley 1959 modelljét a gyakorlatban is alkalmazva az alábbi ábrát vázolhatjuk fel a két telep vonatkozásában összességében az ott élők csoportjait tekintve.

1. ábra. A telepi lakosság csoportosítása felméréseink alapján⁶

Látható, hogy az úgynevezett „beletörődő szegények” alkotják a legnagyobb tömböt a két telepen. Ők azok, akik véglegesnek tekintik a telepi létet, és folyamatosan nélkülöznek. A helyzetükkel már szinte megbarátkoztak. A társadalmi normákat általában betartják, és igazodnak a slumhoz és a külvilághoz is egyszerre. Nem ágnak a helyzetük ellen. A gyerekeikkel, unokáikkal törődnek. Hó végére éhezhetnek, kevés a megélhetésre a forrásuk. Valami jövedelmük általában van. Nem jellemző általában erre a csoportra az italozás és az egyéb deviancia. Függetlenségüket élvezik ebben a létben, nem akarnak innen egy kis komfortért cserébe általában elmenni máshova. Sokan közülük idősek, vagy egyedülálló nők gyerekekkel. Nincs annyi pénzük, hogy innen kimenjenek és már motivációja sem igazán.

A szociális segítség az ő esetükben a benti élet komfortosabbá tételét célozhatja meg közösségi tevékenységek szervezésén, illetve a helyi szociális segítségnyújtás megszervezésén keresztül.

⁶ Megjegyzés: A tipológia úgy készült, hogy a kérdezőbiztosnak a kérdőív felvételét követően kellett az adott családot besorolni a 12-es tipológia mentén az általuk legmegfelelőbbben tartott kategóriába. Fentről lefelé haladva csökkenő létszámban élnek az adott csoportok a két telepen.

A második legnépesebb csoport a „csapdába esettek” csoportja. Ők általában akkor költöztek ide, amikor a telep még jobb állapotban volt, és most nem tudnak elköltözni, mert a lakásuk értéktelen. Ők a telep ideiglenes lakói, azaz szívesen elmozdulnának innen, ha erre lehetőségük lenne. Ők a telepről elmozdíthatóak lennének esetleg megfelelő minőségű bérlakások vagy olcsóbb, nem telepi ingatlanok segítségével. A fent leírt szolgáltatások segítségével az ő életük is komfortosabbá tehető.

Végül a harmadik legnépesebb tábor a „küzdő szegények” adják. Az életútjuk során nagy eséllyel éltek a telepen kívül is. Most nagyrészt itt élnek. Hasonlóak a beletörődő szegényekhez, annyi különbséggel, hogy identifikációjuk a slumon kívül esik, kapcsolataik is zömében kívülrre esnek, azaz vannak erős és gyenge kötések a telepi világon kívül. Fizetik a számlájukat, és igyekeznek a többségi szabályok betartására. Szociális és rendszerintegrációjukat tekintve is inkább a telepen kívüli léthez húznak. Segítséggel ki tudnak innen törni, és ebben nagyon motiváltak is: szociális bérlakás segítségével a telepen kívül, vagy telepen kívüli egyéb olcsó ingatlannal.

Utánuk jönnek a „modellek”. Egyfajta guruk, nagy öregek, bölcsök. Megmondó emberek a slumban, akik „ismerik a dörgést”. Ismerik a szabályokat ezáltal informális vezető szerepük van. Ez a csoport nem motivált arra, hogy a telepet elhagyja, és elég jól él ott, általában vannak bevételei, nem szűkölködik. A telepi létet egyfajta lehetőségnek éli meg, amely számára presztízst is ad azáltal, hogy a helyi közösségbe integrálódik, ennél fogva szociális integrációja magas, rendszerintegrációja alacsonyabb. A szociális programoknak a modellekkel számolniuk kell. Méghozzá úgy, hogy meg kell őket találni és szólítani, mert ha magunk mellé állítjuk őket, sikeresen tudunk a telepen működni, ha azonban nem, szolgálhatnak egyfajta „kapuőrként”, és megakadályozhatják a beavatkozást célzó programok sikerességét.

Az ötödik legnépesebb tábor a „kapaszkodók”. A kapaszkodók a telepi létet ideiglenesnek tekintik. Amint tehetik, elmennek innen. Vannak megtakarításaik, iparkodnak, képesek hosszabb távon gondolkodni. Sokszor lakástulajdonosok és szorgalmasan gyűjtögetnek. A szociális programok segíthetik kifelé irányuló törekvéseiket a fentebb már említett bérlakásokkal, lakásaik megvételeivel, egyéb, telepen kívüli lakhatási alternatívák felmutatásával.

A telepeken élnek „apatikusak” is nagyobb számban. Velük a szociális programoknak szintén érdemes számolniuk. Állandó telepi létre rendezkedtek be, depimált, depresszióra hajló csoport. Ez a csoport az, amely motivációs törekvéseit és lehetőségeit tekintve a leginkább immobil. Beletörődő alkoholista vagy más szenvedélybeteg sokszor. Évek óta nincs munkája, a gyerekeit sok esetben nem gondozza, elhanyagolhatja. Lehetséges, hogy azok állami gondozásban vannak. Lakása is elhanyagolt. A létezés határán lehetnek. Szociális programok esetében fontos számukra a jelenlegi helyzet komfortossá tétele – amennyire lehetséges. Gyerekeik esetében rendkívüli jelentőségű a családgondozás és a családok erőteljes követése.

Bibliográfia

HAVASI 2018

HAVASI Virág: Még mindig szilánkos. *Romológia* 6/1. 2018, 61–67.

ITS 2014

Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. 2014. Kézirat.Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzatának kezdeményezése: *Munkacsoport a leszakadó városrészek integrációjának elősegítésére 2020–2021*. Őszszefoglaló a munkacsoport munkájáról. Kézirat, 2021.

SEELEY 1959

John R. SEELEY: The Slum: Its Nature, Use, and Users. *Journal of the American Institute of Planners* 25/1. 1959, 7–15.

TELLER 2011

TELLER Nóra: Adaptációs csapdák. Hipotézisek a romák lakásmobilitásáról, a 2010-es roma adatfelvétel lakásváltoztatási kérdéseire adott válaszok és a korábbi cigányfelvételek lakásmobilitási adatai alapján. In: *Roma kutatások 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén*. Szerk. KURUCZ Erika. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2011.

A HOLOKAUSZTOKTATÁS FONTOSSÁGÁNAK MIÉRTJEL, PEDAGÓGIAI KIHÍVÁSAI ÉS LEHETŐSÉGEI

SZ. HALÁSZ DOROTTYA

Miért tanítsunk a holokausztról? A válasz első látásra magától értetődőnek tűnik: azért, mert a múlt megismerése a kulcs a jelen megértéséhez és a jövő megfelelő módon történő alakításához. Ez az indoklás általában véve bármely történelmi eseménnyel kapcsolatban, bármely korszakban helytálló, ám hogy miért lehet épp a holokauszt (az egyik) kiemelendő téma az emberiség több ezer éves történetéből, annak számos speciális oka van.

A hitleri Németországban és az általa direkt vagy indirekt módon irányított, illetve befolyásolt országokban lezajlott események több százzal kapcsolódnak mai világunkhoz. Ezek közül az egyik legfontosabb az időbeli (viszonylagos) közelség, minek következtében napjainkban is érezhetők a történések hosszú távú társadalmi, politikai, szociálpszichológiai és kulturális hatásai, miközben abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kor szemtanúinak egy része még velünk él. Ez utóbbi páratlan lehetőséget kínál arra, hogy első kézből szerezzünk ismereteket, és ismerjünk meg nézőpontokat. Ám a kortársak – legyenek bár zsidók vagy nem zsidók, üldözöttek, üldözők vagy szemlélők – száma mostanra jelentősen megfogyatkozott, s közülük sokan még ma is hallgatnak az átélte eseményekről. Ezért szükség van egy olyan generációra, melynek tagjai megértik és képesek továbbadni a történekből levonható tanulságokat.

Ennek a generációnak a megjelenése hazánkban és az egykori keleti tömb országokban sokáig váratott magára. Ugyanis annak ellenére, hogy egyik vagy másik szerep kapcsán voltaképp egész Európa, az Egyesült Államok és még a világ számos országa érintett volt, a múlttal való szembenézés és felelősségvállalás a második világháborút követően jelentős késéssel következett be. Míg az amerikai és nyugat-európai tananyagokban a nyolcvanas évektől elsősorban mint a demokratikus értékek átadásának eszköze jelen van a holokauszt története, addig az egykori népi demokráciákban a rendszerváltozások előtt egyáltalán nem vagy csak érintőlegesen és torzítva jelent meg.¹

A történelmi ismeretek egyszerű bővítésén túl azonban léteznek egyéb megfontolások is, melyek a téma tantervi integrálása mellett szólnak. Mint ahogy a fent említett nyugati példák mutatják, a holokauszt oktatása általánosabb célokat is szolgálhat. Mindenekelőtt eszköze lehet a demokratikus eszmények átadásának, és az így szerzett tudás birtokában felelősebben döntő egyének révén elősegítheti

¹ KOVÁCS 2003, 88–91.

országunk és régióink felzárkózását a demokratikus Európához.² Mindaz, ami az 1930-as években és a második világháború idején Németországban és az általa ellenőrzött területeken történt, alapjaiban kérdőjelezte meg a demokráciát, és sok tekintetben annak totális ellenpéldáját valósította meg. Igencsak sajnálatos és egyben megdöbbentő, hogy mindez nem egy ősi, barbár(nak nevezett) kultúra produkuma volt, hanem egy modern értelemben művelt és civilizált népé (illetve népeké), méghozzá egy olyan, technikailag fejlett korban, amikor a hírek könnyen és gyorsan terjedtek, vagyis az egyes civilizációk nem egymástól elszigetelten fejlődtek.

A jelen esszének nem tárgya a külvilág felelősségének firtatása, mégis fontos erre rámutatni. A holokauszt történetének tanítását ugyanis az is nagyban indokolja, hogy a sokat hangoztatott érv ellenére az nem csupán a zsidóság problémája, hanem az egész emberiségé. A „Hogyan történhetett?” típusú problémafelvetések a kortársak kisebb vagy nagyobb mértékű, de mindenképpen egyetemleges felelősségét sugallják, és alapvető kérdéseket fogalmaznak meg az emberi természetre (pl. az ember eredendő jóságára) vonatkozóan. Némileg kiterjesztve és általánosítva Theodor W. Adornónak 1969-ben az üldözökkel kapcsolatban vallott gondolatait, világossá válik a holokausztoktatás egy további aspektusa: „Fel kell ismerni azon mechanizmusokat, melyek az embereket olyanná teszik, hogy képessé válnak ilyen tettekre, fel kell tárnunk előttük ezeket a mechanizmusokat, és meg kell próbálni megóvni őket attól, hogy újra ilyenné váljanak, mégpedig azáltal, hogy ráébresztjük őket arra, hogyan működnek ezek a mechanizmusok.”³

Ezzel el is érkeztünk a holokauszt tanításának alapvető céljához, ahhoz, hogy az odavezető út megismerésével megakadályozzuk az akkori események megismétlődését és Primo Levi szavainak beteljesülését, miszerint: „Ami megesett, megeshet újra.”⁴ Adorno is arra figyelmeztet sokat idézett soraiban, hogy az emberiség legnagyobb szegényfoltját szimbolizáló Auschwitz által „felvetett kérdések [...] kevésbé tudatosultak, [ami] mutatja, hogy az iszonyatot nem értették meg az emberek. S ez annak a jele, hogy [...] a megismétlődés lehetősége továbbra is fennáll.”⁵ Ezt megakadályozandó a témát feldolgozó szakember egyik legfőbb törekvése annak a több ezer évre visszatekintő folyamatnak a bemutatása kell legyen, amely a zsidóság kiirtásának tervében kulminálódott. Így válik lehetővé, hogy „az emberek soha többé ne lehessenek akárcsak néma cinkosai embertelen, örült hatalmak, diktátorok manipulációinak”, s ezáltal „a holokauszt tanítása” képes lesz betölteni „igazi történelmi, társadalom-lélektani, valamint nemzeti önismeretre, kollektív emlékezetre szocializáló funkcióját” is.⁶

Mint ahogy a fenti idézet is mutatja, a holokausztról azért is kell beszélni, mert története nem csupán egy történelmi esemény ismertetésére ad lehetőséget; annál

² BARTHA 2006, 123.

³ ADORNO 2001, 30.

⁴ Idézi HEYL 2001, 59.

⁵ ADORNO 2001, 29.

⁶ KRONSTEIN 2004, 54.

jóval többet kínál. Amennyiben a fogalmat a zsidóság tragédiájával azonosítjuk, a történetek speciális, példa nélküli jellege, egyedisége is indokolja annak oktatását.⁷ Amennyiben viszont tágabban értelmezzük, és a náci ideológia valamennyi üldözöttjének és áldozatának a történeteként határozzuk meg, az előítéletek lehetséges megjelenési formáinak széles skálája szemléltethető. De bármelyik értelmezést fogadjuk is el, egy biztos: a holokausztoktatásában rejlő lehetőségek nem merülnek ki a történelmi adatok és tények egyszerű átadásában, így annak tárgyalására nem csak a történelem órák keretében kerülhet sor. Sokrétűségéből fakadóan a téma tantervi felhasználhatósága is széleskörű: beépíthető az irodalom, a társadalomismereti, az osztályfőnöki, a művészeti stb. órák keretébe, s a tényanyag közvetítésén túl a mindenkor diákok személyiségformálásához, világméretű alakulásához is jelentősen hozzájárul.⁸

Pedagógiai szempontból a legfőbb értéket az a hatás képviseli, amely a holokausztról folytatott beszélgetések eredményeképp a tanulók – legyenek bárhány évesek is – világszemléletében és gondolkodásában végbemegy/végbemehet, segítve ezzel tájékozódásukat a világban. Ennek folyamányaként változhat egyrészt a másokról, másrészt pedig a saját magukról kialakított kép. A hitleri politika következményeinek tanulmányozása fejleszti a diákok beleérző képességét, empátiáját, valamint a lehető legkülönbözőbb formákban jelentkező másság (vallás, külső megjelenés – bőrszín, esztétikai eltérések, fizikai/szellemi korlátok – származás, szexuális preferencia, politikai nézet, társadalmi státusz, műveltségi szint stb.) iránti elfogadás képességét, azaz általában véve fokozza toleranciakészségüket. Ezáltal az *ember* maga válik fontossá, felértékelődnek az emberi jogok tiszteletben tartását hangsúlyozó érvek, miközben csökken a címkézés, a sztereotipizálás és az előítéletek mértéke.

A holokauszt oktatása számos etikai kérdés megvitatására is alkalmat nyújt, ezáltal segítve a diákok morális, erkölcsi érzékének formálását és a felelős gondolkodás kialakulását. A náci Németországban ugyanis úgy tűnik, hogy sokakat éppen az tett elkövetőkké vagy legalábbis passzív szemlélőkké, hogy megszűntek gondolkodni és felelősen cselekedni. Így a korszak egyik legfőbb tanulsága az, hogy az önreflexió, a mérlegelés és a körültekintő autonóm döntés hiánya katasztrófához vezethet. Nem szabad, hogy a német vezetés által mesterien alkalmazott propagandafogásokhoz hasonló mechanizmusok áldozataivá váljunk, hiszen a nácik is épp a gondolkodás elfojtását próbálták elérni. Adolf Hitler szerint a propaganda célja „nem a tanultak tanítása”, hanem „a tömegek vonzalmának felkeltése”. Leni Riefenstahl, a Führer filmrendezője ennél még egyértelműbben fogalmazott, amikor azt a nézetét fejtette ki, hogy „[a] propagandának kevés köze van az igazsághoz, célja az, hogy az emberek elveszítsék ítélőképességüket”.⁹ És e tekintetben a nemzetiszocialisták rendkívül alapos és sikeres munkát végeztek. Erről tanúsko-

⁷ HTF: *Why Teach...*

⁸ KOVÁCS 2003, 90.

⁹ STROM – SLEEPER – JOHNSON 2001, 104–105.

dik az auschwitz-birkenauai tábor parancsnoka, Rudolf Höss vallomása is, miszerint „[b]ennünket az SS-ben nem tanítottak gondolkodni”.¹⁰

A holokauszt történetével való foglalkozást tehát az is indokoltta teszi, hogy általa bemutatathatók azok a folyamatok, amelyek „egyeseket áldozatokká, másokat tettesekké vagy be nem avatkozó nézőkké tettek”. Vagyis szemléltethető, hogy sok esetben léteztek alternatívák és választási lehetőségek; kérdés, hogy ki miért döntött épp az általa választott út mellett?¹¹ Ezen döntéshozó helyzetek és mechanizmusok vizsgálatával fejleszthető és erősíthető a hallgatóság kritikai érzéke és érzékenysége a mindenkori politika tetteivel és érvrendszerével szemben. Fontos, hogy a diákok ismerjék fel a szabad gondolkodás és az önálló ítéletalkotás előnyeit és a parancsoknak történő egyszerű engedelmesség hátrányait. Így ösztönözhetjük őket személyes állásfoglalásra, autonóm döntéshozásra és felelősségvállalásra, azaz segíthetjük őket a felelős állampolgári viselkedés kialakításában.

A harmadik birodalom történetén keresztül a diktatúra természetének és működésének kiváló példájával ismerkedhetünk meg. Általa fejleszthető a potenciális veszélyhelyzetek, diktatórikus személyiségvonások és kirekesztő jellegű társadalmi-politikai jelenségek felismerésére való képesség, míg a demokrácia és diktatúra eszméinek és intézményeinek ütköztetésével szemléltethető, hogy „miért fontos az emberi jogok tiszteletben tartása, az állampolgári felelősség tudatos vállalása és a demokrácia intézményeinek megvédése”.¹²

Függetlenül attól, hogy milyen közegben kerül sor a holokauszt történetével való ismerkedésre, bármely célcsoport vagy korcsoport esetében helyénvaló és a társadalom egésze szempontjából hasznos a fenti készségek fejlesztése. Különösen fontos ez a tízes évei végén és húszas évei elején járó, politikailag már nyitott, de ugyanakkor érzékeny és hangzatos jelszavakkal könnyen befolyásolható fiatalok esetében, kiknek a témában való jártassága sokszor korántsem kielégítő. Az egyik döntő érv a holokauszt tantervi integrációja mellett éppen ezért az, hogy általa nő annak az esélye, hogy a rendszerből kikerülő fiatal felnőttek, friss diplomások, tanárok és tudományos szakemberek, tudatában a történeteknek és az odavezető út állomásainak, korszerű ismeretekkel felvértezve, felelős állampolgárokként, az empátia és tolerancia jegyében cselekedve fogják végezni munkájukat, élni életüket és saját személyes példáikon keresztül pozitív irányban befolyásolni szűkebb és tágabb környezetük tagjait. Ez által növelhető egy olyan társadalmi környezet kialakulásának a valószínűsége, amely a kirekesztés helyett az elfogadást propagálja.

A holokauszt tanítása azonban nem egyszerű feladat. Az azt magára vállaló pedagógus vagy oktató számos kihívással szembesül. Ezek egyike éppen annak az egyébként nagyon is üdvözlendő tendenciának a következménye, minek eredményeképpen a náciizmus és a holokauszt története egyre többször jelenik meg a különböző médiumokban, főképp a nemzetközi és magyarországi emléknapi

¹⁰ KRONSTEIN 2004, 61.

¹¹ KOVÁCS 2001, 7.

¹² KOVÁCS 2001, 7–8.

környékén. Ám a téma relatíve gyakori jelenléte csapdákat is rejt. Sok diákban azt az érzést kelti, hogy tisztában van a történetekkel, pedig valójában ismeretei felületesek, hiányosak és túllontúl általánosak. Másokból egyfajta ellenállást vált ki a tényekkel és összefüggésekkel való mélyebb megismerkedés lehetősége, mert ahogy mondják: „Már a csapból is ez folyik!” A témával foglalkozó oktatási szakember találkozhat a „Csak essünk rajta túl, mert kötelező!” szindrómával is, ami munkájában további nehézségeket okoz. Mindezek ellensúlyozására a tanár egyik fő feladata a megfelelő szintű és minőségű érdeklődés felkeltése – és fenntartása – diákjaiban, valamint a kölcsönös megértés és a hatékony munka érdekében a kapcsolódó terminológia és definíciók pontos közlése, a közös nyelv kialakítása.

A téma fokozott médiajelenlétének más irányú következménye különösen aggályos. A nem eléggé körültekintően eljáró érdeklődő számos, nem tudományos igényű nyel készült vagy éppen (szélső)jobboldali író tollából származó, a tényeket elferdítő vagy akár azokat tagadó írással és internetes felülettel találkozhat. Ez kiváltképp veszélyes abban az esetben, ha a közvetlen környezet, elsősorban a család és az iskola nem kínál megfelelő ellensúlyt és ellenpéldát. A családi háttér azonban nagyon sokféle lehet. Épp ezért olyan jelentős a tanártársadalom felelőssége abban, hogy a diákok felé közvetített ismeretek korszerűek és tényszerűek legyenek.

Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik az a potenciális kihívás, amely a holokauszt témájával és/vagy a zsidósággal kapcsolatos előítéleteket valló diákok részéről jelentkezhet. A tanárnak fel kell készülnie a provokatív (vagy a megfelelő háttérismeretek hiányában egyszerűen csak kíváncsi) kérdések megfogalmazásából fakadó helyzetek kezelésére, mint például, hogy: Mások is szenvedtek a háború alatt, máskor is voltak népirtások a történelemben, miért épp a (zsidó) holokausztot kell kiemelni?; Valóban hatmillióra tehető az elpusztítottak száma? Milliókat nem gyilkolhattak meg egyedül Auschwitzban!; Miért volnának felelősek egyszerű katonák, hivatalnokok, keresztény lakosok a történetekért? Pusztán parancsot teljesítettek és betartották a törvényeket, nem volt választási lehetőségük. Az ilyen és hasonló kérdések megválaszolása miatt is fontos, hogy ne kiragadva, önmagában, hanem összefüggéseiben tanítsuk a holokausztot; hogy felhívjuk rá a figyelmet, hogy nem szabad és nem lehet különböző szenvedéstörténeteket összehasonlítani akár a holokauszt idején, akár más népirtások vagy történelmi események kapcsán; hogy a lényegre kell koncentrálni, azaz az egyes emberekre, a terv egyediségére és bestialitására, nem pedig a számokra; és végül, hogy a náci megsemmisítő politika evolúciója hosszú éveket vett igénybe, amely idő alatt nem egyetlen választási lehetőség létezett a német polgárok számára.¹³

A tanórákon népszerűnek számító kérdések másik csoportja közszájon forgó, de nem bizonyított, esetleg nem is bizonyítható mendemondák és mítoszok (pl.: Hitler vagy Eva Braun zsidó származása; a homoszexualitás markáns jelenléte az SA kötelékében) valódiságát firtatja, ami két szempontból is kihívást jelent. Egyfelől nehéz kategorikus nemmel vagy igennel felelni olyan kérdésekre, amelyek bizonyí-

¹³ HTF: *How to Teach...*; STROM – SLEEPER – JOHNSON 2001, 97–98.

tására, illetve cáfolására nem rendelkezünk minden kétséget kizáró dokumentációval. Másfelől, bár egyértelműen felkeltik még az addig passzív diákok érdeklődését is, az ilyen kérdések elterelik a figyelmet a lényegről. Ezért a tanárnak meg kell tudni vonni azt a határt, ameddig értelmé van teret engedni az ilyen tárgyú beszélgetéseknek, rávilágítva annak fontosságára, hogy mennyire lényeges különbséget tenni legenda és valóság között.

A holokauszt tanítása során további kihívást jelenthet a diákok részéről meglévő családi érintettség, amelyre – Európában mindenképp – igen nagy esély van. Hisz bármelyikünk, akinek felmenői a kérdéses időszakban éltek, áldozatként, elkövetőként, vagy szemlélőként részesei voltak az eseményeknek. Persze ez a fajta közvetlen kapcsolat a diákok számára nem mindig – sőt többnyire nem – egyértelmű. A mai középiskolás és egyetemi generáció időben már elég távol esik a második világháború korszakától, nekik nagyszülei, de még inkább dédszülei tudnának beszámolni az akkori történésekről. Ám egyáltalán nem biztos, hogy az esetleges háborús hőstetteken túl a világgégés és, főleg, azon belül a holokauszt részét képezi a családi legendáriumnak, különösen, ha „egyszerű szemlélőkről” van csupán szó. A tanórán az érintettség elsősorban akkor jelenthet kihívást, ha az ismert az adott diák előtt, és ha az családját vagy az áldozatok, vagy az elkövetők közé sorolja. Ez a helyzet kétféle szélsőséges válaszreakciót szülhet: túlzott hallgatást vagy hangos véleménynyilvánítást. A tanár feladata, hogy bármely esetről legyen is szó, ítékezés nélkül, empátiát tanúsítva kezelje az esetlegesen adódó feszültségeket.

A holokausztoktatás további kihívása, hogy hogyan lehet a tanulók számára megfoghatóvá és felfoghatóvá tenni a történeteket. Sok tekintetben épp az említett (egyre növekvő) időbeli távolság miatt a diákság jó része számára a holokauszt csupán egy, a régmúlthoz tartozó esemény, egyetlen a számtalan elsajátítandó történelmi ismeret közül. Esetükben fokozottan kell figyelni arra, hogy eléjük tárjuk az akkori politika máig ható konzekvenciáit, és hogy olyan pedagógiai-módszertani eszközökkel éljünk, amelyek révén magukhoz közel állónak érezhetik a korabeli sorsokat és dilemmákat. Ideilleszkedik a felfoghatóság problematikája is, hiszen az emberi bestialitás és a pusztítás mértéke a harmadik birodalomban szinte felfoghatatlan magasságokba emelkedett. Ahhoz, hogy mindez a diákok számára ne csak bemagolt statisztikai adatokat jelentsen, ismételten a kézzelfoghatóságra kell törekednünk. Az ezt elősegítő pedagógiai-módszertani megoldásokról a holokauszt tanításában rejlő lehetőségek kapcsán fogok szót ejteni.

A kihívások számbavételénél maradván azonban ki kell térni a tanulók életkorából és az ezzel összefüggő érzelmi és intellektuális érettségükből adódó sajátosságok körültekintő figyelembevételének fontosságára is. Ez magától értetődőnek tűnhet, hiszen az oktatás bármely területén és bármely szintjén születő tantervek természetesen az adott diákcsoport életkorához igazodnak. Ám épp a tárgyalt események bizonyos iszonytató részletei követelik meg azt, hogy a holokauszt-oktatás tantervi kidolgozásánál különös gonddal járjunk el a tanulók érzelmi és intellektuális érettségét illetően. Általános szabályként megállapítható, hogy minél fiatalabb közönségről van szó, annál fontosabbak a mesék (pl. *A Rettentő Valamik*)

és a személyes történetek (főképp a hasonló korúaké), és annál kevésbé lényegesek az évszámok és egyéb adatok. Ugyanilyen fontos az egyéni sorsok szemléltetésekor fényképek, naplórészletek, esetleg személyes tárgyak bevonása az oktatásba, de a képi vagy szóbeli megjelenítés nem terjedhet ki a megsemmisítés részleteinek vagy az áldozatok tetemeinek a bemutatására. Óvatosan kell bánni azzal is, hogy a tanulási folyamat során kiknek – az elkövetőknek vagy az áldozatoknak – a nézőpontjából szemléltetjük az eseményeket, hiszen az előbbi megoldás a túlzott azonosulás révén akár antiszemita előítéletek megalapozásához is vezethet. Ezzel szemben a pozitív példa (pl.: a humánus megnyilatkozásai, embermentés) megjelenítése a segítőkészségre és empátiára való hajlamot erősíti.¹⁴ Éppen ezért az események naturális képi vagy szöveges ábrázolása kerülendő, de legalábbis minimalizálendő. Ugyanolyan, ha nem átütőbb hatás érhető el az érintett személyek életét a holokauszt előtt és az alatt (esetleg után) bemutató fényképek segítségével.

Végül a téma tanításával kapcsolatos kihívások sorában feltétlenül meg kell említeni az időtényezőt. Bármely szintről legyen is szó, a magyar oktatásban a holokauszt csekély hangsúllyal szerepel, ami megnehezíti annak megfelelő minőségben történő oktatását. A középiskolák túlnyomó részében alkalmazott, az egyetemi felvételik elvárásait követő tanterv igen szűkösre szabja a történelem órákon a holokauszt feldolgozására fordítható időt.¹⁵ Könnyebbséget az jelenthet, hogy (mint arról már korábban szó esett) ez a történelmi esemény számos egyéb tárgyú tanóra keretében is feldolgozható. A felsőoktatási intézmények már nagyobb szabadságot biztosítanak oktatóik számára, ami lehetővé teszi a nagyobb mértékű elmélyülést. Ám még egy tizennégy héten át tartó kurzus sem elég valamennyi kérdés maradéktalan megválaszolására.

A lehetséges buktatók elkerülése érdekében, a holokauszt tanítására vállalkozó szakembernek igen körültekintően kell eljárnia az alkalmazott pedagógiai módszerek tekintetében. Az esetleges veszélyek egyike az, ha túl nagy hangsúlyt kapnak a gyilkosságok és következményeik. A megaláztatások és a veszteségek túlonatúl naturális ábrázolása, az áldozatok profán bemutatása, a vonatkozó számok túlhangsúlyozása az előzetes szándékokkal ellentétes hatást válthatnak ki. Míg a hatalmas számok, főleg a fiatalabb korosztályok számára szinte elképzelhetetlenek és felfoghatatlanok – s ezáltal semmitmondóak –, addig az áldozatokról készült fotók gyakori bemutatása az oktatás során kétféle reakciót eredményezhet. Egyrészt olyan mértékben elborzaszthat és elidegeníthet egyes diákokat, hogy azok védekezésképpen a bezárkózást, a témától való elfordulást választják, másrészt idővel egyfajta közöny és apátia ütheti fel a fejét a látottakkal és hallottakkal kapcsolatban. Ido Abram is naivnak tartja azt az elképzelést, hogy „a diákok közelebb kerülnek az áldozatokhoz, ha szenvedéseiket részleteikben szemük elé tárjuk. Inkább ennek az ellenkezője igaz. A legtöbb ember – és ez alól a diákok sem kivételek – ellenszenvvel viseltetik az áldozatok iránt. A pszichológia jól ismeri azt a jelenséget,

¹⁴ DECKERT-PEACEMAN 2001, 143–144; ABRAM 2001, 155–156.

¹⁵ KOVÁCS 2003, 97–98.

amikor az ember az áldozatot hibáztatja saját nyomorúságáért.”¹⁶ Bár jómagam ennyire nem sarkítanék, számos olyan példát ismerünk, amikor nem csak keresztények, de akár az üldöztetéseket át nem élt zsidók is kérdőre vonták a túlélőket: miért nem tettek semmit – vagy épp többet – életben maradásuk érdekében?

A halálos áldozatok ijesztően magas számával és a tökéletesre fejlesztett gyilkoló gépezet működésével áll szoros összefüggésben a következő lehetséges buktató: Auschwitz(-Birkenau) túldimenzionálása. Miközben elengedhetetlenül fontos és szükséges kiemelni a hely egyedi, speciális voltát magyar és egyetemes szempontból egyaránt, lényeges, hogy ne az ott történtek legyenek a foglalkozások állandó témái. El kell kerülni, hogy egyenlőségjel kerüljön a holokauszt és Auschwitz közé, ezért ügyelni kell a pontos névhasználatra (Auschwitz-Birkenau), fel kell hívni a figyelmet a táborok funkcióbeli különbségeire, és hangsúlyozni kell, hogy nem ezen az egyetlen helyszínen került sor hatmillió ember megsemmisítésére. Sokaknál ugyanis annyira egybeforrott a lengyel település és a holokauszt fogalma, hogy tévesen úgy gondolják, ha nem is valamennyi, de legalábbis a nagy része az áldozatoknak az itteni gázkamrákban lelte halálát. Ez a tévhit pedig alapot adhat a holokauszt valóságának megkérdőjelezésére. Ismertetni kell tehát az elhalálozás különböző lehetséges módozatait, okait és azt, hogy Auschwitz-Birkenauban sem az elgázosítás volt az egyetlen halálok.

A fentebb már említett, „a csapból is ez folyik” típusú megjegyzések elkerülése érdekében arra is érdemes odafigyelni, hogy a feldolgozás során ne csak és kizárólag a zsidóság tragédiájára koncentráljunk. Fontos, hogy legalább röviden, lehetőleg már a téma bevezetésekor megemlékezzünk a többi náci üldözöttről, de akár a hadviselő országok civil lakosságának és katonáinak megpróbáltatásairól is. Az érintett társadalmi csoportok szenvedéstörténeteinek összehasonlítása azonban olyan szempontból, mintha a szenvedés mértéke rangsorolható volna, kerülendő.¹⁷

Hasonló óvatossággal kell eljárni akkor is, ha szerepjátékokkal szeretnénk a tanulókat az üldözöttekkel való azonosulásra ösztönözni.¹⁸ Bármennyire is empatikus némely diák, az ilyen típusú feladat nehézséget okozhat számára egyszerűen azért, mert színészi véna híján nehéz ily módon mások előtt megnyilatkozni. Más, kevésbé empatikus, esetleg az elmondottak valóságosságára vonatkozó kérdésekkel küzdő tanulók esetében pedig akár a tervezettel ellentétes hatást is kiválthatunk, ha az áldozat szerepébe „kényszerítjük”.

Hatékonyabbnak tűnik az a módszer, amely az üldözöttek személyes történeteinek a bemutatására koncentrál. Ennek segítségével elkerülhető a holokauszt tanítása közbeni újabb lehetséges buktató: a túlzó általánosítás és a zsidóság homogén közösségként való kezelése. Hiszen egy arcnélküli tömeg iránt nehezebb részvétet érezni, mint hozzánk hasonló, valódi élettörténetekkel rendelkező hús-vér emberek iránt. Ez a fajta megközelítés jól illeszkedik ahhoz a módszerhez, amely a holo-

¹⁶ Idézi HEYL 2001, 57–58.

¹⁷ HTF: *How to Teach...*

¹⁸ HTF: *How to Teach...*

kausztot nem mint önmagában álló eseményt, hanem mint egy folyamat részét értelmezi, és ennek megfelelően a történelmi kontextusból való kiragadás nélkül kívánja megjeleníteni.¹⁹ Ez esetben a cél a teljes folyamat bemutatása, ezért az előzmények és a következmények is nagy hangsúlyt kapnak. Egy-egy élettörténet pedig, ha nem is alkalmas arra, hogy segítségével a zsidóellenesség több ezer éves múltját nyomom kövessük, arra mindenképpen lehetőséget nyújt, hogy az egyén szintjén szemléltessük a holokauszt előtti, alatti és – szerencsés esetben – utáni történetet, történelmet.

Végül még egy potenciális veszélyforrás a téma tanításakor: a gyakori tanári véleménynyilvánítás. Ennek elkerülésével az a cél, hogy a diákok ne érezzék úgy, a tanár rájuk akarja erőltetni a saját nézeteit. Ehelyett a cél az, hogy ők maguk fogalmazzák meg a hallottakból, látottakból levonható tanulságokat, és lehetőség szerint saját kutatómunkájuk révén jussanak el az események megértéséhez, a konklúziók levonásához. Hiszen „[h]iteltelessé válna mindaz, amit tanítunk, ha azt a »hagyományos« módszerrel tennénk: ha kritikai gondolkodást és autonómiát prédikálunk és ugyanakkor azt sugalljuk, hogy csak egyetlen szempont, egyetlen válasz helyes, a miénk”.²⁰ Mindazonáltal fontos felhívni a diákok figyelmét arra, hogy kritikával kezeljék a holokauszt egészét vagy annak egyes eseményeit megkérdőjelező személyek és csoportok által létrehozott weblapokon és más forrásokban fellelhető információkat.

Az önálló tanulói kutatófeladatokban többféle lehetőség rejlik. Azon túl, hogy gyarapszik és elmélyül a diákok tudása és bővülnek ismereteik, a téma globális feldolgozásán túlmutató gyakorlatokkal előtérbe helyezhetők a személyes történetek és egyéni dilemmák, miáltal a történet főszereplői – legyenek bár áldozatok, elkövetők, vagy szemlélők – kiemelkednek a névtelen tömegeből és megelevenedve, *valódi* emberekké válnak. A primer és szekunder források vizsgálata közben a tanulóknak tudatosodik, hogy bármely oldalon állt is valaki ebben a rendkívüli történelmi szituációban, hétköznapi emberként indult az élete. Sokakban felmerül a „Mit tettem volna én?” típusú kérdés, amely gondolkodásra, mérlegelésre és állásfoglalásra készítet. Mindeközben a kételkedők is megbizonyosodhatnak – különösen az elkövetőktől származó visszaemlékezések és tanúvallomások olvasása során – a holokauszt valóságosságáról, hisz annak legtöbb bizonyítéka épp a tettektől származik.²¹ Ezáltal a történetek megkérdőjelezésére irányuló esetleges kísérletek is elháríthatók.

A holokauszt tanításakor a tanulók figyelmének megragadását és érdeklődésének fenntartását nagyban elősegítheti a zsidó életmód és kultúra iránti sokakban meglévő alapvető kíváncsiság. Erre alapozva a korszakot akár egyetlen család jól dokumentált történetét kiindulópontul használva is bemutatathatjuk, mialatt arra keressük a választ, hogy: honnan, mikor és miért érkeztek az ősök Magyarországra

¹⁹ HTF: *How to Teach...*

²⁰ KOVÁCS 2003, 89.

²¹ HTF: *How to Teach...*

(vagy máshová, ha nem magyar családot választunk); hogy sikerült a beilleszkedés?; milyen mértékű volt az asszimiláció?; mely zsidó vallási irányzatot követte a család?; hogyan élték meg az első világháborút és az azt követő békeéveket?; illetve, hogy mi történt velük a holokauszt idején és azon túl? Mindeközben lehetőség van kitekinteni az antiszemitizmus és a náciizmus történetére, valamint az egyéb országok és az ottani zsidó közösségek sorsára. Különösen jó szolgálatot tesz, ha mindeközben interdiszciplináris megközelítésmódot alkalmazunk és a történelem mellett egyéb tudományágakat (pl.: irodalom, filozófia, vallástörténet, zene, képzőművészet) is segítségül hívunk.

A megértést és a tények valódiságának elfogadását nagyban szolgálják a tantervbe beépített tanulmányi kirándulások is múzeumokba, emlékhelyekre, illetve olyan településekre vagy városrészekbe, amelyek tanúi voltak az eseményeknek. A „szemtanúk” (áldozat, elkövető, vagy szemlélő) megszólaltatása élőben vagy szépirodalom, visszaemlékezés, interjú, családtörténet, művészeti alkotás (pl.: táborban, gettóban készült rajz, vers, napló), korabeli beszéd, bírósági jegyzőkönyv stb. segítségével szintén rendkívül tanulságos és hasznos. Igen fontos szerepet tölthetnek be az emléknapiak is, különösen akkor, ha a diákok tevékenyen is részt vesznek az iskolai programok és műsorok szervezésében és lebonyolításában.

Végül létezik még egy, az előzőekben leírtakat remekül kiegészítő lehetőség a holokauszt oktatásában. A mai modern, televízió, különféle informatikai eszközökön és okostelefonon nevelkedett generáció hatékony tanítása maga is modern módszereket követel. Ezt a korosztályt már nem elégíti ki a hagyományos tanári előadás, ők ennél többet kívánnak. Bár a frontális stílusnak is van relevanciája, jóval hatékonyabb, ha ezt modern módszertani és technikai eszközökkel (pl.: problémaközpontú beszélgetések; internet-, projektor-, okostábla-használat) kombináljuk. Általuk nemcsak, hogy kézzelfoghatóbbá tehető a történelem, hanem a diákok a tanárt magukhoz közelebb állónak érezhetik, az általa mondottakat így könnyebben befogadják. Ugyanakkor lényeges, hogy a szemléltetés és forrásválasztás során megfelelő egyensúlyt tartsunk fikció és valóság (azaz fiktív feldolgozások és primer források) között, mert, ahogy Bill Moyers újságíró megfogalmazta:

„A fikció világában élünk. A főműsoridőben sugárzott szórakoztató műsorok fikciók; rengeteg könyv, melyet a gyerekek olvasnak, fikció. Ebben a világban a mese és a fikció szentírássá vált. Hacsak nem ismételtjük kitarotán az emberi tapasztalat megcáfolhatatlan és kétségbevonhatatlan tényeit, a történelmet, amelyet az emberek éltek át, azon kapjuk majd magunkat, hogy nem tudjuk megkülönböztetni azt, ami megtörtént, attól, amiről azt gondoljuk, hogy megtörtént.”²²

Mert hát végül is mi más lehet az elsődleges célja a holokauszt oktatásának, mint az, hogy a múltbéli valóság mérhetetlen szenvedést okozó eseményeinek bemutatásával megakadályozzuk azok megismétlődését!

²² STROM – SLEEPER – JOHNSON 2001, 100.

Bibliográfia

ABRAM 2001

Ido ABRAM: Nevelés Auschwitz után – kisebb gyerekeknek is! In: *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Szerk. KOVÁCS Mónika. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, 2001, 155–160.

ADORNO 2001

Theodor W. ADORNO: Nevelés Auschwitz után. In: *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Szerk. KOVÁCS Mónika. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, 2001, 29–42.

BARTHA 2006

BARTHA Eszter: A holokauszt és a „totalitarianizmus”. In: *Holokauszt. Történelem és emlékezet*. Szerk. KRAUSZ Tamás. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2006, 123–133.

DECKERT-PEACEMAN 2001

Heike DECKERT-PEACEMAN: Mit mesélhet a Kisnyuszi a magyar gyerekeknek a holokausztról? A holokauszt tanítása általános iskolásoknak a gyermekirodalom segítségével. In: *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Szerk. KOVÁCS Mónika. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, 2001, 141–153.

HEYL 2001

Matthias HEYL: Nevelés Auschwitzról, Auschwitz után. Az oktatás változék szociológiává. In: *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Szerk. KOVÁCS Mónika. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, 2001, 43–62.

KOVÁCS 2001

Holokausztoktatás és autonómiára nevelés. Szerk. KOVÁCS Mónika. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, 2001.

KOVÁCS 2003

KOVÁCS Mónika: Holokauszt oktatás Magyarországon. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom* 14/2. 2003, 88–105.

KRONSTEIN 2004

KRONSTEIN Gábor: Holokauszt – érdek – jellem – nevelés. *Új Pedagógiai Szemle* 54/6. 2004, 54–70.

STROM – SLEEPER – JOHNSON 2001

Margot Stern STROM – Martin SLEEPER – Mary JOHNSON: Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. A történelem és az etika szintézise a hatékony történelemoktatásban. In: *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Szerk. KOVÁCS Mónika. Budapest, Hannah Arendt Egyesület, 2001, 89–112.

Elektronikus források

HTF: *How to Teach...*

Holocaust Task Force: *How to Teach about the Holocaust?*

Internet: www.holocausttaskforce.org/education/guidelines-for-teaching/how-to-teach-about-the-holocaust.html (letöltés: 2011. ápr. 2.)

HTF: *Why Teach...*

Holocaust Task Force: *Why Teach about the Holocaust?*

Internet: www.holocausttaskforce.org/education/guidelines-for-teaching/why-teach-about-the-holocaust.html (letöltés: 2011. ápr. 2.)

„[M]AGA ELMÉJÉBEN OLLYAN KÉPZÉST FORMÁL”: A KATOLIKUS KÉPELMÉLET ÉS KEGYESSÉGI IRODALOM ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

TASI RÉKA

A kora újkori katolikus kegyességi irodalom, és különösen a prédikációirodalom kapcsán a szakirodalom már évtizedekkel ezelőtt felfigyelt annak képi, az érzékekre ható, a vizuális retorikát előtérbe helyező jellegzetességeire.¹ Az utóbbi időben ennek a gyakorlatnak nemcsak a retorikai kontextusa, de a mögötte álló teológiai, filozófiai és különösen ismeretelméleti megfontolások is a kutatás fókuszába kerültek.

A kegyességi szövegek nemcsak retorikai sajátosságaik révén sürgetik ezen értelmezési keretek kidolgozását, hanem alkalmanként tartalmi megnyilatkozásaik is kiindulópontot adnak a releváns kontextusok feltárásához. Ilyen, az ismeretelméleti kontextus feltárását szükségessé tevő szövegnek bizonyult Csúzy Zsigmondnak a böjt 2. vasárnapjára készült egyik, a látást és a szem bűneit, valamint az ezektől való megszabadulást tematizáló szentbeszéde.² A *phantasia-imaginatio* jelentőségének és hatalmának elismerése és a kontrollálására irányuló intézményes törekvés a tárgyalt Csúzy-prédikáció egyik fontos tanulsága, amennyiben látszólag metaforikus nyelvezetében nagyon is konkrét fizikai-optikai tudást mozgósít.³ Hasonlóképpen sürgeti a látás, a fantázia és a retorika viszonyáról való vizsgálódást a következő szöveg is.

William Stanyhurst Európa-szerte nagy sikerű elméledéskötete⁴ 1727-es magyar nyelvű kiadásának élén a fordító, a ferences Ozolyi Flórián a következő utasítással javasolja kötetének használatát az olvasó számára:

„Mivel hogy ez a’ Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a’ ki nyomtatásba bocsájtotta, elsöben böjti praedicatiók gyanánt a’ praedicállo székbul az Akademiaj templomban, a’ ki tétetett oltári Szentség előtt praedicáltatott, azért midön valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsössen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ö is a templomban a’ ki tétetett oltári Szentség előtt mind ezeket a’ predikállo székbul hallaná.”⁵

¹ KECSKEMÉTI 2013, 17–18.

² CSÚZY 1724, 384–396.

³ TASI 2019, 22–24.

⁴ STANYHURST 1660.

⁵ STANYHURST 1727,)(4v.

A kötethez írt ajánlásból kiderül, mi is pontosan a szöveg eredeti kontextusa:

„Meg jelent ez a’ mennyei szarándok [ti. Krisztus], a’ többi között illy képpen, midőn az ő keserves kinszenvedésének historiája, a’ keresztény hivek ismértire elsöben ama nevezetes Lovaniumi Academiabéli halgatók előtt ki praedikáltatott, és az után ki nyomtattatott Deák nyelven...”⁶

Ozolyi 1721-ben Nagyszombatban teológiai tanár és magyar hitszónok lett, valamivel később pedig ismét Nagyszombatban a papnövendékek igazgatója.⁷ Megjegyzése azonban, mint az ajánlásból kiderül, nem saját prédikátori tevékenységére vonatkozik – jöllehet az Akadémiai templom (akadémiai?) a nagyszombati Keresztelő Szent János-templomot (-székesegyházat?) is jelölhetné, utalva arra, hogy esetleg itt hangoztak el a szövegben említett prédikációk, Ozolyi valamelyik nagyszombati tartózkodásának idején. A ferences fordító viszont az eredeti latin kiadásból – aminek egyik előszava a leuveni akadémia diákjainak szól – tudja, hogy Stanyhurst előbb prédikációk formájában hozta létre a szöveget, mielőtt még nyomtatásban, elmélkedésként megjelentette volna.⁸

Stanyhurst tehát prédikációkat alakított meditációvá, Ozolyi viszont meditációkat olvastat prédikációk gyanánt. A kora újkori kegyességi irodalom műfajai közti lehetséges átjárások fontos dokumentuma ez a megnyilatkozás – de a kompilációkutatás is forrásként hivatkozik rá.⁹

A leírt és elhangzott szöveg esetleges különbsége és különböző hatásának említése nemcsak a műfaj kapcsán a szakirodalomban rendszeresen felbukkanó bizonytalanság erősítője (gondolunk itt arra, hogy leginkább csak találgatunk, hogyan viszonyult egymáshoz leírt és elmondott prédikáció), hanem medialitástörténeti kontextualizációra is kínálja magát. Itt ugyanis valószínűleg a Quarant’ore, tehát a negyvenórás szentségimádás eseményéről történik említés. A Quarant’ore – illetve bármely szentségimádás – a katolikus egyház lelki gyakorlatai közül talán a leginkább olyan, ami az érzéki megismerés spirituális vonatkozásaira irányítja a figyelmet, nyilvánvalóvá téve a fizikai látás spirituális hasznait.¹⁰

1608-ban, 4 évvel Johannes Kepler optikájának megjelenés után, Louis Richeome francia teológus és hitvitázó Claudio Aquaviva invitálására Rómába látogatott. A látogatás eredménye a jezsuita noviciusok számára készült és 1611-ben publikált *La peinture spirituelle* című traktátus lett (a munka, programadó céllal, az 1567-ben alakult San Andrea al Quirinale noviciátus felépítését és életét mutatta be), melyben helyet kapott egy, a Quarant’ore alkalmával felépített teatro leírása

⁶ STANIHURSTUS 1727, (2v).

⁷ SZINNYEY 1891–1914, X. 34.

⁸ „Frequens mihi est in hoc argumento ad Christum apostrophe, quia quae scripsi, olim dixi coram Christo in Eucharistia praesente.” STANYHURST 1660, **3v.

⁹ Maczák Ibolya Kelemen Didák 2. nagypénteki prédikációjának egyik forrását találta meg az elmélkedésgyűjteményben, és ennek kapcsán hivatkozott az előszóra is. MACZÁK [2010], 67.

¹⁰ NOEHLES 1985; Joseph IMORDE 2011.

is.¹¹ A leírást Richeome a jezsuita neoskolasztikus lélekelméletben jelentős szerepet betöltő,¹² valamint a látás optikai elméletét is meghatározó *species* fogalmához és teóriájához kapcsolódva készítette el. Richeome ugyan látszólag felhasználja Kepler teóriáját a retinán létrejövő *picturáról*, de, Ruth S. Noyes szerint, valójában eltorzítja a kepleri elképzelést – ami többek között pont a *species* elmélete ellenében működik.¹³

A vizuális érzékelés leírására született és hosszú ideig – a kora újkorba nyúlóan – érvényes elméletek egyike szerint a tárgynak a belső érzékeinkben létrejövő, a tárggyal egybevágó képét a tárgytól származó *forma* vagy *species* (hasonlósági kép) biztosítja.¹⁴ A *species* a tárgyról leszakadó és az emberi szembe érkező hasonmás, ismeretkép. Míg a *species*ek léte nagyjából egyöntetűen elfogadott a középkori filozófiában, hiszen az érzékelés, különösen a látás leírásához még szükségeltetik létezésük feltételezése,¹⁵ addig a *species* materialitása vagy intencionalitása meglehetősen problematikus kérdés, ami nem egyöntetű válaszokat generál. Legnagyobb hatású teoretikusa Roger Bacon,¹⁶ aki a fényt tanulmányozza, és a tárgyról leszakadó *speciest* a látható tárgyak felületén inherens *lux* eredményének tartja, amely természetéből adódóan hajlamos önmagát sokszorozni a folyamatos, átlátszó médiumban. Legrészletesebb kifejtését ennek a *De multiplicatione rerum* című munkájában adja.¹⁷

A *species* fogalma a kora újkori filozófiában, sőt, Kepler eredményei ellenére az optikában is tovább él,¹⁸ és a kora újkori jezsuita Arisztotelész-kommentátorok *species sensibiles*ről alkotott véleménye kapcsán Alison Simmons hangsúlyozza, hogy a jezsuita neoskolasztikusok valamiféle legyengített anyagiságot tulajdonítanak ezeknek a hasonlósági képeknek, amelyek a befogadó érzékszervéhez érkezőnek, s az érzékelés során megváltoztatják, magukhoz hasonlóvá alakítják az érzékelőt (lásd az arisztotelészi *alteratio* és *assimilatio* fogalmakat).¹⁹ Jellemző például, hogy amíg a korban nagy hatású spanyol jezsuita filozófus, Francisco Suárez munkássága több tekintetben – többek között a belső érzékek rendjében – is különbözik a többi jezsuita Arisztotelész-kommentátortól, addig a *species* kérdésében mégis osztja jezsuita kortársainak véleményét: ragaszkodik a *species*hez az érzékelés és a gondolkodás leírásában, ill. valami „legyengített” anyagiságot tulajdonít a *species sensibiles*nek, vagyis az érzékekhez érkező hasonlósági ismeretképeknek.²⁰ Ebben

¹¹ RICHOME 1611.

¹² SIMMONS 1999, 527–530.

¹³ NOYES 2019.

¹⁴ SMITH 2015, 248.

¹⁵ Katherine Tachau szerint ugyanakkor az Okham körüli évtizedekben határozottan jelentkeznek egyfajta törekvés a *species*-elmélettel való leszámolásra: TACHAU 1988, 180–312.

¹⁶ FLANIGAN 2016, 206.

¹⁷ SMITH 2015, 261–262.

¹⁸ DUPRÉ 2012.

¹⁹ SIMMONS 1999, 527–530.

²⁰ SIMMONS 1999, 527–530.

a tekintetben is az arisztotelészi elvekből, tehát az *alteratio* és az *assimilatio* principiumából eredő teoretikus kényszer határozza meg az érvelését.

Ugyanakkor, amire nem a filozófiatörténet, hanem a képteológia és optikatörténet határmezsgyéjén mozgó kutatások hívják fel a figyelmet: a specieshez való ragaszkodás a katolikus képelmélet, képteológia és spiritualitás kontextusában is különös jelentőséggel bír. Walter S. Melion például igazolta, hogy Peter Canisius *De Maria Virgine incomparabili et Dei genitrice sacrosancta libri quinque* című műve (Ingolstadt, 1577), mely az első jezsuita értekezés Szűz Máriáról, és amely nem sokkal Suárez lélekelméleti előadásai (1577) után jelent meg nyomtatásban, nagyban támaszkodott a jezsuita képelméletre és a species elméletére.²¹ Sven Dupré 2013-as tanulmányában pedig meggyőzően mutatta be, hogy a Kepler 1604-es Optikája után megjelent jezsuita optikák (Aguilonius – François d’Aguilon – és Christoph Scheiner munkái) nem azért tértek vissza a species-elmélethez, mert nem ismerték meg Keplernek a retinán megjelenő picturával kapcsolatos megállapításait, hanem mert egyfelől a jezsuita tudományosság (a racionalista tudományfelfogás), másfelől és még inkább a kegyességi gyakorlatok szempontjából alapvető érdeke volt a rendnek, hogy ragaszkodjon a species elméletéhez.²²

A *species* elméletére tehát a jezsuita képelmélet és spirituális gyakorlatok rendszerében elengedhetetlenül szükség van, és Richeome korántsem az egyedüli jezsuita, aki a kepleri picturaelmélet bizonyított ismerete ellenére is a species fogalmához és teóriájához ragaszkodik.²³ A *species sensibilis* ugyanis az érzékelési és megismerési folyamatban a külvilág tárgyai és a belső érzékekben megszülető phantasma közti korrespondenciát, egybevágóságot biztosítja egyfelől, másfelől – a jezsuita újskolasztikus gondolkodók szerint legalábbis – mint valamiféle anyagsággal rendelkező entitás az érzékelő érzékszervére és az érzékelőre hatást gyakorol (*alteratio, assimilatio*). A látás folyamatában tehát érzékszervünk valamiképpen fizikai kapcsolatba kerül a látott dologgal (tehát a dolog által létrehozott és multiplikációval az érzékszervek felé továbbított *speciesszel*), és az érzékelő az érzékelés

²¹ MELION 2010.

²² Ahogy a jezsuita Aquilonius és Scheiner Kepler utáni optikai munkáiban a kepleri elmélettel szembeni elutasító „maradiságot” minden bizonnyal a jezsuita képelmélet és a spirituális gyakorlatok teoretikus alapjaihoz való ragaszkodás eredményezi, úgy Suárez esetében is érvényes kérdés lehet, hogy a filozófiai rendszerben adott teoretikus kényszerek mellett mekkora szerepe van a jezsuita spiritualitásnak a species paradigmájában való megmaradásban. Ha továbblépünk, ugyanez a kérdés az imagináció fogalma kapcsán is felvethető: vajon nem lehet-e valamiféle hatása a jezsuita spiritualitás imaginációközpontúságának a belső érzékek rendszerének suárezi átalakításában? Vagyis: lehetséges-e a suárezi lélekelmélethez, annak motivációihoz nem kizárólag a filozófiatörténet felől rendelni potenciális kontextusokat? Debora K. Shuger ugyan nem teszi ezt explicit módon, de az a kontextus, amiben a suárezi lélekelmületről szóló lábjegyzete megjelenik könyvének *Image and Enargeia* című alfejezetében, úgy vélem, ezt sejteti. SHUGER 1988, 201–223.

²³ DUPRÉ 2012.

folyamatában, elsősorban az imagináció révén, az érzékelt dologhoz valamiképpen hasonlónak válik.

A *La peinture spirituelle*-ben a látás, az érzékelés folyamata a transzszubsztanciáció metaforája lesz: ahogy a tárgy nagykiterjedésű *speciése* képes az aprócska retinán fizikalitásában megjelenni – ez itt az álkepleriánus megoldás –, úgy Isten mindenható kegyelméből mennyivel inkább lehetséges, hogy Krisztus teste és vére teljes valójában és kiterjedésében az ostyában és a borban megjelenjék.²⁴

Mindebből következik tehát, hogy a Szentség, az Eucharisztia szemlélése (Richeome itt az „érintés” szót használja, a látás fizikai kontaktusjellegére utalva) az isteni *speciesszel* történő közvetlen, fizikai kontaktust jelenti. Éppen ezért a Quarant’ore *theatróval*, *apparatóval*, sőt, időnként *macchinával* látványossággá formált gyakorlata – ahol is pl. számtalan fényforrás fejezi ki az isteni sugárnak vagy az isteni speciésnek a hívő szemébe érkezését – a 17. század elejétől a katolikus egyház egyik legfontosabb spirituális gyakorlatává vált.

A látás folyamatának és a transzszubsztanciációnak a metaforikus összekapcsolása, azonosítása viszont nemcsak az átváltozás csodájának valamiféle megvilágítását vagy elfogadtatását szolgálja. A metafora visszafelé is hat: a látás emberi folyamatát ugyancsak isteni fénybe emeli. A szentségimádás ezért az a spirituális gyakorlat, amely kapcsán az emberi látás szakrális következményei leginkább tematizálódnak. Nem véletlen, hogy a 17. század első felében tömegesen készültek olyan nyomtatott apparati-, theatri- és machine-ábrázolások, melyeken a Szentségből kilépő isteni fénysugárnak meghatározó jelentősége van.²⁵

A 17. század elején elterjedő kegyességi gyakorlatok és az optikai megalapozásukat biztosító elméletek kontextusában a Stanyhurst-munka olvasási utasításában az imádásra (és ami különösen fontos: a szemlélésre) kihelyezett Szentség kerülhet az értelmezést irányító fókuszpontba. Vagyis a képzelt mediális áthelyezésben (tulajdonképpen nem olvassuk, hanem elképzeljük, hogy látjuk) a kihelyezett Szentség, ill. a rá történő visszaemlékezés mint vizualizációs-meditációs gyakorlat a látás embert átalakító folyamatának megjelenítője. A szöveg azt a meggyőződést inszenzírozza, hogy az ellenőrzött, irányított mentális képtár kiépítését célzó irányított imagináció akkor működhet a leghatékonyabban, ha a Krisztus testét és vérét valóságosan tartalmazó Szentségre irányuló, bensőnket átalakító tekintet felidézésével párosul.

Miközben Ozolyi Flórián a szentségimádásra emlékeztetésekor a látás, a szemlélés átalakító erejét rendeli az olvasáshoz, a szöveg befogadási folyamatának a templom terébe utalt, prédikációhallgatásként történő „képezés”-e, elképzelése valójában egy kétszintű imaginációt jelent: a hívő feladata ugyanis, hogy elképzelje magát úgy, mint aki a prédikáció hallgatásakor tekintetét a kihelyezett Szentségre emeli, és közben elképzeleli és belső szemeivel látja a passiótörténet eseményeit.

²⁴ RICHEOME 1611, 143–147. Lásd NOYES 2019.

²⁵ Vö. NOEHLES 1985.

Az „elképzelés elképzelése” áttételre pedig azért van szükség, mert a bensőnket átalakító – a Szentségre irányuló – tekintet a belső látásunk átalakítója: ezért Krisztus szenvedéseinek „szemlélésétől” a kihelyezett Szentségre tekintve várhatjuk a legnagyobb hasznot. Az Eucharisztia formájában jelen lévő Krisztus ugyanis a hívőnek a szenvedéstörténet eseményei közepette való „jelenlét”-et erősíti és formálja: „Ímé jelen-vagyok, hogy meg-világosítsam az értelmet, fel-ébreszsem az emlékezetet, fel-gyuitsam az akaratot, meg-vastagítsam a lélekzetet, ki-tisztítsam a’ lelki isméreret...”²⁶

A „jelenlét” illúziója az antikvitás óta a phantasia-imaginatio legfőbb elemeként, jellemzőjeként van számontartva.

Az imagináció az antik retorikai tradícióban a phantasia és az enargeia kapcsolatának termatizálásában jelenik meg. Quintilianus az *Institutio oratoria* több helyén tér vissza az imaginatio és az enargeia szerepére. Az a szónok, aki kivételes imaginatív mutatóványra képes, az „euphantasziosz”, aki kivételesen jó abban, hogy dolgokat, szavakat, eseményeket realisztikus módon megjelenítsen a saját fantáziájában. Ennek a tevéységnek az eredménye az *enargeia*, amit Cicero *illustrationak* vagy *evidentiának* nevez – tehát olyan minőségről van szó, amely által úgy tűnik, mintha nem annyira beszélnénk, mint megjelenítenénk dolgokat.²⁷ Hangsúlyoznunk kell, hogy az enargeia eredetileg nem alakzat, hanem egy minőség: akkor érjük el ezt a minőséget, amikor a beszédünk olyan, hogy inkább láttat, mint elmond valamit. Az enargeia valójában egy pszichológiai folyamat, amely azt jelenti, hogy a szónok a phantasia segítségével önmagában felkeltett élénk képeket a mediáló nyelv segítségével a hallgatóiban is fel tudja kelteni, azokkal az indulatokkal együtt, amelyek a belső képek szemlélését kísérték. A nyelv ebben a folyamatban egy teljesen természetesen működő, transzparens mediátor, ami biztosítja a szónok és a hallgatóság lelkében megjelenő fantáziaképek egybevágóságát.

Az enargeia működésében a meghatározó motívumok a következők: a szem elé helyezés (sub oculos subiecto),²⁸ a belső látás mozgásba hozása, a jelenlét illúziója (translatio temporum, metasztasisz vagy metathesisz),²⁹ a színház illúziója.³⁰

A 16–17. századi retorikai kézikönyvek az imaginációval hagyományosan leginkább összekapcsolt, amplifikáló alakzat, a hypotyposis tárgyalásakor továbbra is a „szem elé helyezés” közhelyével operálnak.

Nicolaus Caussin *De Eloquentia sacra et humana* című retorikai kézikönyvében a *De amplificatione* című fejezetben van szó az evidentiáról, descriptiőről és hypotyposisról, ez utóbbiról a következőképpen: „Quoties vel amplificandi, vel ornandi, vel delectandi gratia, rem non simpliciter exponemus, sed ceu coloribus expressam in tabula spectandam proponemus, vt nos depinxisse, non narresse,

²⁶ STANYHURST 1727, 6.

²⁷ QUINTILIANUS 6.2.28–32.

²⁸ QUINTILIANUS 9.2.40.

²⁹ QUINTILIANUS 9.2.41.

³⁰ WEBB 2009, 104.

lector spectasse non legisse videatur.”³¹ Irodalom és képzőművészet párhuzamoságának közhelyén túl (mintha képen színekkel megfestenénk, nem pedig elmondanánk, és mintha az olvasó látná, nem pedig olvasná – vagyis a szavakkal is képesek vagyunk a festményéhez hasonló vizuális hatást kiváltani) fontos felfigyelnünk arra, hogy ezzel nemcsak az egyfajta szövegprodukciónak és a nyomában megszülető szövegeknek, hanem az azokat olvasó befogadók tevékenységét is jellemzi (spectasse non legisse videtur), amellyel természetesen az enargeia-phantasia ókori tárgyalásának (Quintilianus, Pszeudo-Longinosz) módszerét követi.

A 17. századi katolikus retorikai praeceptumokban a *hypotyposis* definíciójának állandó eleme lesz a „befogadó szeme elé helyezés” gyakorlata – sőt, olykor a fogalom szinonimájaként is funkcionál: Caussinál: „sed omnibus fucatum coloribus ob oculos ponemus”; Ludovicus Carbónál (Divina Liber V.: De scematis quae vim definitionis & descriptionis habent, Cap. XVIII.): „Hypotyposis, latine Demonstratio, Notatio, Illustratio, Effictio, & subiectio ad oculos, illustris denique explanatio; qua ita res narrantur, vt potius geri, quam dici videantur: quae a locis signorum, circumstantiarumque sumitur.” Soariusnál (De figuris sententiarum): „sub aspectum pene subjectio”; Jakob Masennél (Caput XXX: De figuris ad movendos animos comparatis): „Hypotyposis est rerum gestarum tam diserta expressio, ut oculis quodammodo subjici videantur.” Franciscus Pomeiusnál: „Hypotyposis, Figura est, qua, res quapiam, sic verbis exprimitur, ut non tam audiri, vel legi, quam geri, & oculis usurpari videatur.” Hasonló jelentésű a definíciókban alkalmanként feltűnő színházmetafora is, mely szerint a hypotyposis úgy hat, hogy a befogadó mintegy színházban lenni érzi magát: „vt auditorem siue lectorem, iam extra se positum, velut in theatrum auocet.”

Ezek a kora újkori katolikus praeceptumok tehát az antik eredetű motívumok segítségével azt hangsúlyozzák, hogy a retorikai phantasia révén a befogadó úgy érzékelheti, jelen van a szónok által elmondott jelenetben.

A *compositio loci*-jellegű első „képezés”, önmagunk elképzelése a templom térben kihelyezett Szentség jelenlétében, látszólag nem nyelvi-retorikai műveletek nyomán születik, hanem a szerző utasítása nyomán. Ugyanakkor Stanyhurst az eredeti latin szövegben egy retorikai alakzat, a Krisztusra irányuló aposztrophé gyakoriságára hívja fel a figyelmet – tehát a Szentségre irányuló tekintet felidézője, előidézője mégiscsak a nyelv, a szöveg maga. A szenvedéstörténet pedig a nyelvileg, retorikailag megalapozott képszerűség, a hypotyposis, enargeia és amplificatio során a lélekben – phantasiában – létrejövő belső képek eredménye, melynek sikere felett a bensőnkét átalakító Szentség, az arra irányuló tekintetünk (s a Szentségben jelenlévő Krisztus ránk irányuló tekintete: „azon szemek reánk figyelmeznak, hogy a’ mi szemeink vizek folyásit öntsék-ki”³²) örökös, szavatolva így az imaginatív megfelelést (lásd Canisius decorum-követelményét az imaginatio kapcsán, mely

³¹ CAUSSINUS 1617, 212.

³² STANYHURST 1727, 5.

szerint ezekben a szentre irányuló képekben nincs helye világias gondolatoknak és haszontalan vágyaknak),³³

A kihelyezett Szentség előtt, a szószékről elhangzó nagybőjti prédikáció hallgatása tehát minden bizonnyal a 17–18. századi katolikus prédikációs gyakorlat paradigmaticus esete, amikor is az élénkség, a vizualitás és imagináció retorikája – a 17–18. századi katolikus prédikáció jellemző retorikai képlete – a Quintilianus óta retorikailag megalapozott azonosulással (itt a cél a hitszónoki indulatokkal való azonosulás) és az optikailag, filozófiailag és teológiailag megalapozott azonosulással (a Szentségre irányuló tekintet, és ezáltal a Szenttel, az isteni fénysugárral és speciessel való fizikai érintkezés és *assimilatio*) együtt tevékenykedik.

A 17–18. századi katolikus prédikációs gyakorlatban a vizuálisan eleven ábrázolásmód és ennek jelentősége számára összetett, az eddigi megközelítéseket többirányú, a lélekelmélet, az érzékelélmélet és az optika forgalomban lévő elméletét is játékba hozó, eszmetörténeti kontextualizációval kiegészítő megközelítés szükséges. A prédikációhallgatás során meghatározó belső látást bizonyos mértékig ugyanazok a szabályszerűségek határozzák meg, mint a külső látást: az imaginációban létrejövő képek, *phantasmák* ugyanis a korabeli meggyőződés szerint egybevágóak az érzékelés folyamatában a külső érzékek által befogadott *speciesszel*, továbbá a belső képek felidézésekor vagy megkomponálásakor létrejövő *phantasmák* jellegüket és hatásukat tekintve semmiben sem különböznek a külső látványok által a belső érzékben keletkező képtől. *Aisthemák* és *phantasmák* egybevágósága az érzékelésnek már az eredeti, arisztotelészi leírását is meghatározó jellemvonása, ami Gregor-Vogt Spira tanulmánya szerint az egész preromantikus irodalomelméletnek, benne az imitáció elméletének is az episztemológiai feltétele és kiindulópontja.³⁴ A szavak által felkeltett képek ontológiai státusukat tekintve pontosan ugyanolyan képek, mint az érzékelés során a belső érzékben/érzékekben létrejövő *phantasmák*. A megfelelő szavak által megfelelő módon felkeltett belső képek tehát ugyanolyan megfelelőek belső kondícióink átalakítására, mint a megfelelő külső képek. A katolikus kegyességi irodalomban a retorikai élénkség egyfelől az ellenőrzött, teológiailag megfelelő mentális képtár kiépítését és az egészséges, jól működő imaginációt szolgálja, másfelől viszont a belső képeknek a külső képekéhez hasonló átalakító, átfurmáló képességét feltételezi.

Bibliográfia

CAUSSINUS 1617

Nicolaus CAUSSIN: *De eloquentia sacra et humana libri XVI*. La Fleche, 1617.

CSÚZY 1724

CSÚZY Zsigmond: *Lelki éhséget enyhétő evangelomi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724.

³³ MELION 2010, 250–251.

³⁴ VOGT-SPIRA 2008.

DUPRÉ 2012

Sven DUPRÉ: The Return of the Species. Jesuit Responses to Kepler's New Theory of Images. In: *Religion and the Senses in Early Modern Europe*. Ed. by Wietse DE BOER – Christine GÖTTLER. Leiden, Brill, 2012, 473–487.

FLANIGAN 2016

Theresa FLANIGAN: Painting that 'Holds the Eye and Moves the Soul of Its Spectators'. Vision and Response in Leon Batista Alberti's Renaissance Treatise On Painting. In: *Seeing Whole. Toward an Ethics and Ecology of Sight*. Ed. by Mark LEDBETTER – Asbjørn GRØNSTAD. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2016, 209–236.

IMORDE 2011

Joseph IMORDE: Visualizing the Eucharist. Theoretical Problems. In: *Le monde est une peinture. Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder*. Ed. by Remmert OY-MARRA. Berlin, Akademie Verlag, 2011, 109–125.

KECSKEMÉTI 2013

KECSKEMÉTI Gábor: A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai. *StudLitt* 52/3–4. 2013, 12–19.

MACZÁK [2010]

MACZÁK Ibolya: *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*. H. n. [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010].

MELION 2010

Walter S. MELION: 'Quae lecta Canisius offert et spectata diu'. The Pictorial Images in Petrus Canisius's *De Maria Virgine* of 1577/1583. In: *Early Modern Eyes*. Ed. by Walter S. MELION and Lee PALMER WANDEL. Leiden–Boston, Brill, 2010 (Intersections: Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture, 13.), 207–266.

NOEHLES 1985

Karl NOEHLES: Teatri per le Quarant'ore e altari barocchi. In: *Barocco romano e barocco italiano. Il teatro, l'effimero, l'allegoria*. A cura di Marcello FAGIOLO – Maria Luisa MADONNA. Rome, Gangemi, 1985, 88–99.

NOYES 2019

Ruth Sargent NOYES: Sagro orrore and the Species. Counter-Reformation visual theory and Eucharistic spectacular ornament. In: *Cultures du Spectacle Baroque. Cadres, expériences et représentations des solennités religieuses entre Italie et anciens Pays-Bas*. Ed. R. DEKONINCK et al. Turnhout, Brepols, 2019, 235–248.

RICHEOME 1611

Louis RICHEOME: *La peinture spirituelle*. Lyon, Pierre Rigaud, 1611.

SHUGER 1988

Debora K. SHUGER: *Sacred Rhetoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*. Princeton, Princeton University Press, 1988.

SIMMONS 1999

Allison SIMMONS: Jesuit Aristotelian Education: De Anima Commentaries. In: *The Jesuits. Culture, Learning and the Arts, 1540–1773*. Eds. John W. O'MALLEY – Gauvin Alexander BAILEY – Steven J. HARRIS – T. Frank KENNEDY. Toronto, Toronto Univ. Press, 1999, 522–537.

SMITH 2015

Mark A. SMITH: *From Sight to Light. The Passage from Ancient to Modern Optics*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 2015.

STANYHURST 1660

William STANYHURST: *Dei Immortalis in corpore mortali patientis Historia*. Antwerp, 1660.

STANYHURST 1727

William STANYHURST: *A halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája*. Pozsony, 1727.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky, 1891–1914.

TACHAU 1988

Katherine TACHAU: *Vision and Certitude in the Age of Ockham*. Leiden, Brill, 1988.

TASI 2019

TASI Réka: Képvita és phantasia: A phantasia-imaginatio szerepe a katolikus képtisztelettel kapcsolatos kora újkori argumentációban. *Egyháztörténeti Szemle* 23/3. 2019, 3–25.

VOGT-SPIRA 2008

Gregor VOGT-SPIRA: Prae sensibus: Senses, Phantasia and Literature: Some Epistemological Considerations. In: *Rethinking the Medieval Senses: Heritage – Fascination – Frames*. Ed. by Stephen G. NICHOLS – Andreas KABLITZ – Alison CALHOUN. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2008, 51–72.

WEBB 2009

Ruth WEBB: *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*. Farnham, Ashgate, 2009.

**MOBILIS POLGÁRNEMZETSÉGEK
A KÉSŐ RENDI TÁRSADALOMBAN:
A NÉMET EVANGÉLIKUS POLGÁRSÁG PÉLDÁJÁN¹**

TÓTH ÁRPÁD

A magyar történeti köztudat a reformkorra jellemzően olyan periódusként tekint, amelyben a társadalmi elitet jelentő nemesség kezdetben roppant szűk, ám idővel egyre szélesebb csoportjai jutnak arra a belátásra, hogy Magyarország társadalmi és politikai rendszere megreformálásra szorul, és ezek a reformok nemcsak szükségesegek, de lehetségesek és egyre sürgetőbbek. Ebben a narratívában a kor kezdeményező főszereplői a – részint földbirtokosként érdekelt, részint utazásaik során külföldi tapasztalatokat szerzett – nemeselek, míg más társadalmi csoportok egyes tagjai legfeljebb mint társutasok kapnak helyet.

Ettől eltérő képet nyújt Bácskai Vera a reformkori Pest kora kapitalista, a vállalkozói éthosz csíráit mutató nagykereskedőit vizsgáló monográfiája.² Könyve a jelzett összefüggésben azért figyelemreméltó, mert dokumentálja, hogy már a napóleoni háborúk időszakában – tehát a reformkori politikai folyamatok 1830-as évekbeli kibontakozását néhány évtizeddel megelőzően – meggyökerezett a leendő fővárosban a rugalmas, konjunktúraérzékeny, piacorientált üzleti magatartás, és ennek képviselői nagyrészt magyarországi születésűek voltak, ráadásul sok esetben az ún. régi polgárság köréből kerültek ki.³ A szerző saját meghatározása szerint inkább társadalom-, mint gazdaságtörténeti elemzési szempontokat alkalmazó könyv műfaja a prozopográfia – vagyis azonos társadalmi csoporthoz tartozó személyek életútjait rekonstruáló és ennek összképéből tanulságokat levonó, ún. kollektív biográfia.⁴ Ez itt számunkra azért lényeges, mert a könyv egy további dimenzióban azt is megvilágítja, hogy ezek a nagykereskedők, akik üzletvitelük alapján Bácskai szerint a modern burzsoázia (a vállalkozók) előfutárainak tekinthetők, társadalmi stratégiáikban is ambiciózusak voltak, és a kor viszonyaihoz képest széles eszköztárt tudtak használni társadalmi felemelkedésük érdekében. Mindezek alapján joggal tehető fel a kérdés, hogy a tradicionális (feudális-rendi) magatartásformák közül való kilépés korai jeleinek keresését talán nem is az országos politika világára kellene szűkíteni, hanem hasznos lenne kiterjeszteni a közéleti tevékenységet nem

¹ A tanulmányt megalapozó kutatást az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport támogatta.

² BÁCSKAI 1989.

³ A régi polgárság fogalmához: BÁCSKAI 2006.

⁴ BÁCSKAI 1989, 11–12. Vö. KÖVÉR 2014.

folytatók társadalmi gyakorlataira is. Ez a felvetés indokolhatja, hogy miért érdemes tüzetesen megvizsgálni a késő rendi kori társadalom működésének olyan szerkezeti sajátosságát, mint a társadalmi mobilitás. Mennyire szűk vagy éppen tág a mozgásterük a városban született és a jellegzetesen városi életkörülmények között (meg)élő családok fiainak a 18. század második és 19. század első felében, és vajon mennyiben élnek ezekkel a választási lehetőségeikkel, amikor az önálló egzisztenciájuk megteremtése céljából (vagy a már meglévőt korrigálva) meghozzák stratégiai döntéseiket?

Egy a közelmúltban megjelent tanulmányban a társadalmi mobilitás lehetőségeit tekintetem át a korszak – vagyis a rendiség társadalmat strukturáló erejének meggyengülésének időszaka – viszonyai között.⁵ Magát a *társadalmi mobilitás* fogalmat a 20. század eleji szociológia dolgozta ki saját kora társadalmi viszonyainak jobb megértése érdekében, és a friss társadalomtörténeti szakirodalom ellentmondásosan foglal állást azzal kapcsolatban, hogy a fogalom mennyire hatékonyan alkalmazható a modern, ipari-kapitalista társadalmak előtti időszakokra.⁶ Hivatkozott írásomban abból indultam ki, hogy a modern – a jogegyenlőség elvét elismerő, osztályalapú – társadalom születését közvetlenül megelőző, „átmeneti” korszak sajátossága, hogy a társadalmi helyzet megváltoztatásának értelmezésekor egy több strukturális dimenzió szerint tagolt társadalmi teret érdemes elképzelnünk, amely összességében – egy, a hazai szakirodalomban újabban bevezetett terminust⁷ alkalmazva – „folytonos társadalomszerkezet”-et képez. Habár ennek érdemi működéséről ma még hézagosak az ismereteink, annyi megállapítható szerkezeti sajátoságként, hogy a tradicionális rendi (a nemesi vagy főnemesi kiváltságyszerzéshez kapcsolódó) és a modern osztálytársadalmak működésében meghatározó (vagyon) dimenziók mellett olyan elemek is szerepet kapnak benne, mint a felekezeti és etnikai hovatartozás, az iskolázottság szintje vagy a lakóhely által kínált lehetőségek köre.⁸ Ezért széles, de a kor viszonyai közt élő egyén mozgásteréhez igazított értelemben *mobilitás*nak (elmozdulásnak) minősíthetők az olyan egzisztenciális lépések is, mint például (az izraeliták körében) a kikeresztelkedés vagy (a protestánsok esetében) a katolizálás, sőt a katolikusokkal kötött vegyes házasság; a jobb piaci lehetőségeket kínáló városokba költözés (elvándorlás); a magasabb társadalmi

⁵ TÓTH Á. 2021.

⁶ KAELBLE 2001, ill. részint erre az enciklopédikus áttekintésre hivatkozva TOMKA 2009, 182–183.

⁷ DOBSZAY – FÓNAGY 2005.

⁸ Az utóbbi évtizedek szakirodalmából Tóth Zoltán munkásságát szükséges kiemelni, aki a katolicizmus és a többi vallásfelekezet közötti különbséget egyfajta második „rendi választóvonalaként” értelmezte, és akinek a késői rendiségről alkotott képét Horváth Gergely Krisztián foglalta össze és ábrázolta vizuálisan. A másik jelentős fejlemény a Max Weber nevéhez fűződő rend fogalom adaptációja, amely a jogállás helyett a társadalmi presztízshez kapcsolódó viselkedésformákat állítja a középpontba, és amely a társadalmi határok gyakorlata tekintetében magyarázó értékű (döntően a rendiség szellemének 1848 utáni továbbélésében). TÓTH Z. 1996; HORVÁTH 2016, 17, 19; KÖVÉR 2001.

presztízst nyújtó státuszok megcélzása, de még a fiúgyermek a családban addig szokásosnál magasabb szintű iskoláztatása is. Ez a megközelítés ellentétben áll azzal a felfogással, hogy az 1848. évi áprilisi törvények előtt Magyarország egyszerűen rendi társadalomként írható le, amelyben a nemesi jogállás megszerzése a társadalmi felemelkedés egyetlen érdemi módja.

Az említett tanulmányban azt vizsgáltam meg közelebbről, hogy a német evangélikus polgárság – ez a teljes népességnek alig néhány ezrelékét kitevő, de gazdasági és kulturális súlyát tekintve ennél jóval nagyobb hatású társadalmi szegmens⁹ – körében milyen dimenziói mutatkoznak a társadalmi mobilitásnak, az imént már említettekén túl olyan jelenségeket is figyelembe véve, mint a városrendszer változásait követő (a katolikus Bécs és Pest megjelenésével módosuló) migrációs gyakorlat, a vezetéknev magyarosítása vagy a felekezeti vegyesházasságok révén meggyengülő kötődés a születés szerinti kisebbségi csoporthoz. Utalás szintjén a felsőbb iskolázottság mobilizáló hatását is megemlítettem.

A hivatkozott tanulmány a társadalmi mobilitást alapvetően analitikusan – a helyzetváltoztatás dimenziói szerint – vizsgálta meg, habár néhány konkrét eset révén az Olvasó számára valamelyest plasztikussá válhatott az evangélikus polgárcsaládok társadalmi stratégiáinak tere. A következőkben ugyanezt a jelenségek körét egy másik módszerrel mutatom be: néhány olyan evangélikus polgárcsalád példájával illusztrálva, amelyek a mobilitási lépések különféle kombinációt valósítottak meg. Olyan nemzetségeket választottam ki erre a célra, amelyek útjának követését legalább négy nemzedéken keresztül lehetővé teszik a források, és amelyek (legalább néhány családtag révén) kiemelkedő sikereket értek az érvényesülés terén.¹⁰

Az elsőként bemutatandó **Royko** nemzetség egy testvérpár Sopronba vándorlásától kezdve számítható „polgárcsaládnak”.¹¹ A magyar szabó mesterségére polgári címet szerzett Johann Royko (ház. és polg. 1737) és öccse, Georg (?1714–1789, ház.

⁹ TÓTH Á. 2017.

¹⁰ A részletesen feltárt és a témánk szempontjából releváns evangélikus családok közül nem térek ki, csak szakirodalmi hivatkozásként utalok a Liedemann (BÁCSKAI 1989, 63–66; KÖVÉR 2002), a Glatz (KLEMENT 2005; KLEMENT 2008) és a Habermayer (TÓTH Á. 2022) nemzetséget feldolgozó tanulmányokra.

¹¹ A Royko család soproni történetéhez: HÁZI 1982, II. 757–758, a pozsonyi családtagokhoz: TÓTH Á. 2009, 180. A tanulmányban a személyek életútjának dokumentálására főként egyházi anyakönyvekre és polgárkönyvi bejegyzésekre hivatkozom, úgy, hogy a személyek első említésekor a főszövegben ezek évszámait közlöm. A születési éveknél a kérdőjel arra utal, hogy a halálozási életkorból számítottam ki, és a tapasztalatok szerint ezek az értékek gyakran közelítő pontosságúak. (E források – a Roykok esetében tehát a pozsonyi és pesti polgárkönyv, továbbá a soproni, pozsonyi és bécsi evangélikus anyakönyv – levéltári jelzetét ld. a Bibliográfiában.) A lábjegyzetek tehát csupán az ezen kívüli hivatkozásokat tartalmazzák. A családfák összeállítása során nem törekedtem az összes ismert személy feltüntetésére, azokon csak a mondanivaló szempontjából fontos családtagok láthatók.

és polg. 1745), aki a polgárkönyvi bejegyzés szerint akkoriban a városi tanács hivatala számára látott el szolgálatot, ám az 1760-as évektől az anyakönyvekben a városban működő gimnázium tanáraként említik, két adat szerint is Vágbesztercéről érkezett a dunántúli városba.¹² Amint az az 1. ábrán közölt családfából kitűnik, csak az idősebb fivérnek tudunk gyermekeiről, akik közül az idősebb fiú, Johann Georg (1738–1801, ház. 1764, polg. 1765) helyben maradva az apai foglalkozást folytatta, öccse, Matthias Samuel (1740–1827, ház. 1772, polg. 1770) viszont Pozsonyba vándorolt, és ott kereskedői foglalkozására polgári címet nyert. Valószínű, hogy Johann Georg teremtette meg könnyebben a felnőtt kori egzisztenciáját, hiszen ő már 27 évesen polgár lett lakhelyén, míg öccse három évvel idősebben ért el, akkor is csak egy korábban Kőszegről Pozsonyba települt kereskedő, Andreas Posch (?1733–1799, polg. 1768, ház. 1773) mellé betársulva, és csupán 1786-ban, tehát 46 évesen jutott el odáig, hogy önálló (rőfös) céget alapítson.¹³ Ám kétségkívül többre is vitte bátyjánál: már 1777 körül a választott polgárság tagja lett Pozsonyban.¹⁴ Az is sikerességét bizonyítja, hogy halálakor a gyülekezetben alkalmazott négyféle temetkezési módozat közül a legpompásabb (egyben legdrágább) – a teljes iskolai kísérettel (*mit der ganzen Schule*) történő – búcsúztatásban részesült, amely csak az egyházközség legelőkelőbb tagjai (városi tanácsnokok, lelkészek, a legtekintélyesebb kereskedők) esetében fordult elő. A két fivér eltérő sorsának megmagyarázására nincs egyértelmű támpontunk, az viszont elősegíthette az öcs pozsonyi letelepedését, hogy ottani nősülésekor esküvői tanújaként az a Matthias Samuel Thirring (a vőlegény anyai nagybátyja) jelent meg a lakodalmán, aki rangos – a külső tanácsba beválasztott – kereskedő volt Sopronban (a másik tanúja a tanár nagybácsi, Georg Royko volt). Matthias Samuel tehát már a fővárosban történt letelepedése idején az evangélikus kereskedő polgárság egyik előkelő tagjának erkölcsi támogatást élvezte.

A Royko család következő nemzedéke mindkét ágon még feljebb lépett. A türelmi rendelet (1781) utáni években gyermekkorát töltő generáció előtt addig nem ismert lehetőségek nyíltak meg, és láthatóan többen is éltek az eséllyel. Matthias Samuel nagyobbik fia, Andreas Samuel (1774–1840, ház. 1810, polg. 1812) apja útját járva a pozsonyi kereskedőtestületnek lett a tagja, és szintén a választott polgárrá választás megtiszteltetésében részesült. Emellett a reformkori egyesületekben is aktív szerepet játszott: tagja lett a Pozsonyi Casinónak, az 1830-ban létesült jótékonyági egyletnek pedig még a választmányába is bekerült.¹⁵ Már családalapítá-

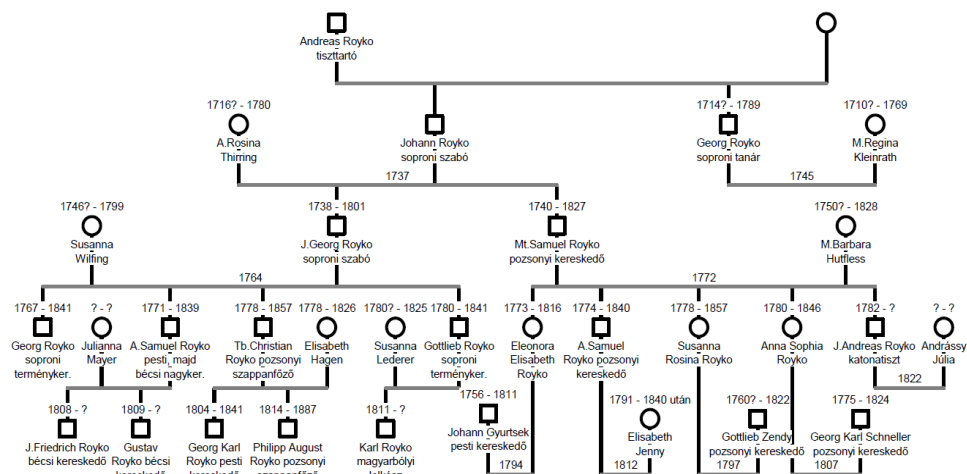
¹² Származáshelyként a polgárkönyv és a házassági anyakönyv is Vágbesztercét adja meg (HÁZI 1982, 757). Georg tanári állására pl. MNL OL X 3917, keresztelesek 1765/60, 1767/29, 1769/87.

¹³ FORBÁT 1930, 363.

¹⁴ A külső tanácsnak is nevezett választott polgárság Pozsonyban 100 tagú volt. Tagjait élethossziglan választották, a tisztújításokon csak a halálozás miatt megüresedett helyeket töltötték fel. A választott polgári cím a közösség által elismert rangot adott, valószínű helyi hatalmi jogosítványt nem nyújtott. Vö. TÓTH Á. 2004, 236.

¹⁵ TÓTH Á. 2009, 125–126.

sának körülményei is különösek: Bécsben nősült, ahol a császári kiváltság birtokában üzleti tevékenységet folytató, kis számú protestáns nagykereskedők egyikének, a textil-nagykereskedő Fridolin Jennynek a lányát vette feleségül.¹⁶

1. ábra. Royko nemzetség

Ez a házasság nemcsak amiatt érdemel figyelmet, mert a család történetében előzmény nélküli magasságú rangba emelte Roykót, hanem mert a bécsi anyakönyvi bejegyzés ekkor a bécsi belvárosban élő polgári kereskedőként említi a vőlegényt, és a házaspárnak 1812 áprilisában a császárvárosban gyermeke is született. Ehhez képest meglepő fejlemény – mert ellentmond a felfelé irányuló mobilitási ambíciókról alkotott elképzeléseinknek –, hogy 1812 decemberében már Pozsonyban szerzett polgárjogot; vagyis eszerint feladta a minden bizonnyal nagyobb piaci lehetőséget kínáló birodalmi fővárosi jelenlét lehetőségét. Gyaníthatóan magánéleti válság adott okot arra, hogy elhagyja Bécset: megromolhatott a viszonya feleségével. Erre abból következtethetünk, hogy Elisabeth Jenny valószínűleg nem is követte férjét Pozsonyba (nem született több gyermekük, és keresztszülői szerepben sem tűnt fel egyetlen alkalommal sem a házaspár semelyik tagja a koronázóvárosban). Andreas Samuel Royko 1840-ban megfogalmazott végrendelete is feltűnően hűvösen, a köztük lévő rokoni kapcsolatot még csak meg sem nevezve „Frau Elise Rojkó geborne von Jenny” néven említi az akkor Sopronban élő asszonyt.¹⁹

¹⁶ Vö. MITTENZWEI 1998, 81.

¹⁹ A Pozsony történetében különlegesen fontos szerepet játszó – mert számos közintézmény számára jelentős hagyatékot adó – végrendeletben a feleség nem kerül a kedvezményezetttek közé, pusztán a (feltehetően hozományként a házasságba vitt) tőke biztosításáról rendelkezik. AMB M/II. 325. Osoby: Andrej Samuel Royko. A testamentum 6.

Andreas Samuel Royko testamentumában különlegesen gálánsan támogatta a pozsonyi jótékony célú intézményeket (többek közt a kisdedővóra, az árvákat gondozó intézetre, a dologházra és az evangélikus kórházra testált jelentős összeget), és erre az is okot szolgáltatathatott, hogy két, még életben lévő testvérén kívül nem volt közeli rokona, akikre tekintettel kellett volna lennie. Három lánytestvérét rangos kereskedőkhöz adták feleségül még Andreas Samuel nősülése előtt, és a három sógor közül kettő – Gottlieb Zendy (?1760–1822, ház. 1797, polg. 1796) és a szintén soproni családból származó Georg Karl Schneller (1775–1824, ház. 1807, polg. 1801) – Pozsonyban tartott fenn üzletet. A legnagyobb lány férje, a somorjai születésű Johann Gyurtsek (?1756–1814, ház. 1794) viszont eleinte Pesten szerzett kereskedőként polgárjogot 1790-ben. 1811-ben Bécsben egyszer keresztaipai minőségben említették (a pozsonyi születésű Gottfried Tekusch fiának keresztelőjekor) és ekkor császári nagykereskedőként, 1814-ben Pozsonyban bekövetkezett halála idején pedig a sasvári pamutmanufaktúra igazgatójaként írták le a társadalmi állását. Andreas Samuel Royko egyetlen fivére, Johann Andreas (sz. 1782, ház. 1822) viszont katonatiszt lett, és amikor 40 évesen megnősült, a huszárcapitányi rendfokozatnál tartott. Így a Royko családnak ezen az ágán a foglalkozási diverzifikáció aránylag korán leszűkül a Bécs holdudvarában folytatott kora kapitalista üzleti tevékenység és a tradicionális úri státuszok körére.²⁰

Am a Sopronban maradt ág sem maradt meg a városi kézművesmesterek szintjén. Johann Georg második fia, Johann Samuel (1771–1839, polg. 1806) Pesten nagykereskedő jogosítvány birtokában vált a város polgárává, de sem az 1803-as, sem az 1809-es címtár nem említi.²¹ Ennek az lehet az oka, hogy rövid pesti tartózkodás után továbbvándorolt Bécsbe, ahol valószínűleg hamar tekintélyt szerzett, ugyanis már 1813-tól az ottani evangélikus gyülekezet választmányának tagja lett, és az is maradt 1837-ig.²² Nagyobbik öccse, Tobias Christian (1778–1857, ház. 1804, polg. 1803) Pozsony felé vett irányt és ott a nagy múltú (korábban és egy másik ágon nemesített), mézsáros és szappanfőző foglalkozást űző Hagen család lányát vette feleségül és lett szappanfőző mester.²³ (Később pedig unokafivére, Andreas Samuel végrendeletének egyik – csak kis összegre jogosult – kedvezményezettje.) Két további fivér, Johann Georg (1767–1841, ház. és polg. 1802) és Johann Gottlieb (1780–1840, ház. 1805, polg. 1804) viszont Sopronban maradt, és bár előbbinek nem ismerjük a foglalkozását, utóbbit pedig szatócsként (*Greissler*) azonosítják a források, a család többi tagjának keresetmódjából és a korszakból ítélve azt valószínűsíthetjük, hogy testületen

és 7. pontja említi Elise Jennyt. A végrendeletben a pozsonyi evangélikus intézmények javára tett hagyományról ld. MARKUSOVSKY 1896, 639–640.

²⁰ A foglalkozási diverzifikáció családi stratégiák értelmezésére alkalmazott fogalmára ld. KÖVÉR 1997.

²¹ RÁTH 1805; REDL 1809.

²² REDL 1809, 42; PREIDEL 1881, 62.

²³ A Hagen családhoz: TÓTH Á. 2009, 79; TÓTH Á. 2017, 109.

kívül terménykereskedelemmel foglalkoztak. (Gottliebet halálakor a „hüvelyes veteménnyel kereskedő” szavakkal írja le az immár magyarra váltó anyakönyv.)

Ezen az ágon a következő nemzedék útját is ismerjük, és ez alapján úgy tűnik, a család pesti és bécsi jelenléte nem korlátozódott a századfordulós, a napóleoni háborúhoz kapcsolódó konjunkturális időszakokra. Az 1827-es címtárban említett Anton Samuel Royko selyemkereskedőt nem tudjuk elhelyezni a családfán, ám 1831-ben az ő üzletét vette át Georg Karl Royko (1804–1841, polg. 1831), a pozsonyi szappanfőző Tobias nagyobbik fia, és ezt a boltot még az 1840-es évek közepén is feltüntetik az ekkor már éves rendszerességgel megjelentetett pesti kereskedelmi címtárak.²⁴ A bécsi ágon is követhető a leszármazottak további működése: Johann Samuel két, még Pesten keresztelt fia közül a Bécsi Egyetemre beiratkozott Johann Friedrich (sz. 1808, ház. 1834) Pesten nősült, de apja társaként a császárvárosban működött nagykereskedőként, és a bécsi Polytechnicum mérnöknek tanult Gustav is kereskedőként szerepel a forrásokban.²⁵ Tobias kisebbik fia, Philipp August (1814–1887, ház. 1837, polg. 1840) apja foglalkozását vitte tovább Pozsonyban, és említést érdemel még Gottlieb fia, Karl (1811–1878), aki – a család történetében kuriózumként, az evangélikus polgári családok tradícióihoz képest viszont nem meglepő módon – lelkésznek tanult. Karl Royko vagy Roykó Károly 1846-ban a szárazdi és magyarbólyi (Baranya megyei) gyülekezetnek lett az alapító lelképásztora, aminek értelmezéséhez azt érdemes figyelembe venni, hogy a Dél-Dunántúl regionális központjának számító Pécs sokáig nem rendelkezett saját lutheránus egyházzal, hanem eredetileg ehhez a (Batthyány grófok sellyei-bólyi uradalmának területére eső) egyházközséghez tartozott, és csak később, a türelmi rendelet után évtizedekkel önállósult.²⁶

A Royko nemzetség négy nemzedéken át rekonstruált történetéből az egyik levonható tanulság az erőteljes mobilitási hajlam, amely tetten érhető az el-, sőt (a századforduló körül induló generáció két tagjában is) a továbbvándorlási ambícióban, amely abban öltött testet, hogy az evangélikusok előtt korábban elzárt helyszíneken is megjelentek a család leszármazottai. A földrajzi jellegű mobilitással együtt a kiemelkedési törekvés is érzékelhető, és a szabómester ős tehetős nagykereskedővé és közösségi vezetővé váló utódai esetében inkább a nemesi rang elérésének hiánya a szembetűnő. Az is látszik viszont, hogy más leszármazási ágakon az evangélikus polgárság jellegzetes, tradicionális státuszai is megmaradtak a megcélzott foglalkozások között, és hogy a nemzetség egymástól távolodó ágai fenntartották egymással a kapcsolatot. A Royko család esetében emellett érdemes az etnicitás – a modern nacionalizmus születésének időszakában a nemzeti identitás – kérdését is szemügyre venni. Az ősök valószínűleg szlovák környezetből érkeztek Pozsonyba, hiszen Vágbeszterce szlovák (és egyébként katolikus) kisvárosnak számított – és a család

²⁴ *Addressbuch* 1827, 90; *Landbothe* 1832, 75; BLASKOVITS 1837, 100, stb. A cég átörökítésére: BFL IX. 43. 4. nagydoboz, 1. köt. 371.

²⁵ SZÖGI 2013, 132, 248.

²⁶ BALDAUF 1926, 7–8.

neve is szlovák szó ('rojko' = álmodozó férfi). Ám nincs nyoma annak, hogy ennek hatása lett volna a leszármazottakra; ehelyett a párválasztások során német családokkal léptek rokoni kapcsolatba. Ez azért is kiemelendő, mert ismert a korszakban egy másik Royko család is, amely értelmiségi tagjai révén vált híressé. Royko János selmecbányai professzor (1774–1838) volt, egy vele azonos nevű férfi a kassai evangélikus iskola rektora, Royko Mátyás csetneki, majd sókúti (Zemplén megyei) evangélikus lelkész, utóbbi fia, Royko János pedig (1819 és 1833 között) a keszthelyi Georgikon professzora, akik közül a két középsőt a szakirodalom kétségkívül szlovák identitásúként kezeli.²⁷

Következő példánk a **Schöpf** családé, amely a nyugat-magyarországi, a korszak első felében mészáros mesterségből élő, de aztán fokozatosan átalakuló dinasztia típusát képviseli.²⁸ Az alapítónak tekinthető Johann Georg Schöpfről annyit lehet tudni, hogy Kőszegre a közeli Vassurányból költözött be: második házassága (1727) és legidősebb lányának menyegzője (1735) idején még korábbi lakhelyének volt mészáros mestere, de 1741-ben, harmadik esküvőjekor már kőszegi polgárként rögzítették adatait. Életének ez a fordulata összefügghet azzal, hogy ezzel az utolsó házasságával egy tekintélyes kőszegi polgár – a külső tanácsban tag, gyülekezeti presbiter (*Convents-Assessor*), ráadásul nemesi jogállású (*wohledelgeboren* formában címzett) férfi, Johann Khern – lányát vette feleségül. Négy fia közül a legidősebb, Sigmund (?1730–1800, polg. 1756, ház. 1757) helyben vitte tovább apja szakmáját, három öccse ellenben csak részben folytatta ezt az örökséget: a szintén mészáros mesterséget választott negyedik fiú, Samuel (1743–1810, polg. 1768, ház. 1782) Győrben telepedett le; a Kőszegen maradt harmadik, Gottlieb (1741–1828, polg. 1764, ház. 1774) viszont a szűcs mesterséget tanulta ki. A második, Georg (ház. és polg. 1757) pedig mindkét téren változtatott az apai mintához képest: kereskedőként Sopronban szerzett polgárjogot egy helyi tímár mester lányával alapítva családot. Habár a négy fivér pályaválasztása első pillantásra szétartónak tűnhet, valójában mindannyian a térségen belül maradtak, és az állatkereskedelemhez kapcsolódó egzisztenciát kezdték.²⁹

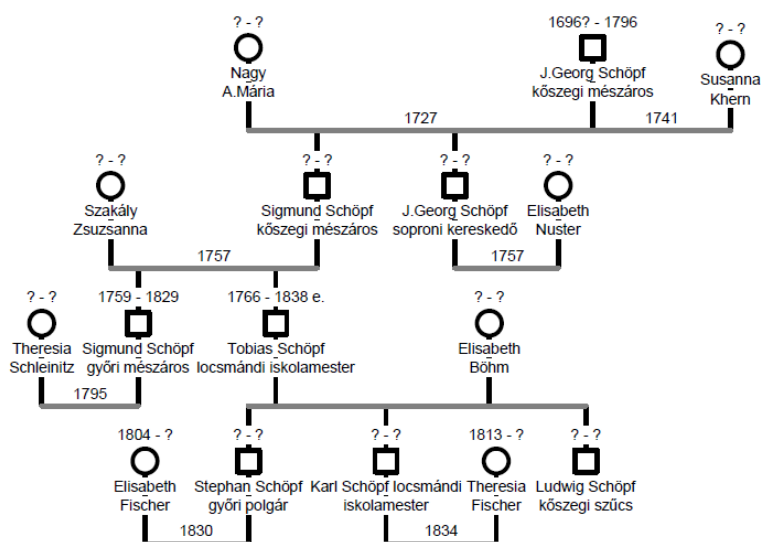
Nagyobb mértékű törést a következő, a türelmi rendelet utáni években gyermek- vagy ifjúkorukat töltő nemzedék tagjainak választásaiban találunk. Sigmund azonos nevű fia (1759–1829, ház. 1795, polg. 1796) Győrben alapított mészárosként egzisztenciát, ám emellett letelepedésétől kezdve marhakereskedés után is adózott,

²⁷ Royko János selmecbányai tanárként tagja volt az 1810-ben alapított, szlovák nyelvű könyvek kiadására és terjesztésére alapított társaságnak. BREZNYIK 1889, 286. Royko Mátyásra: KÓNYA 2016.

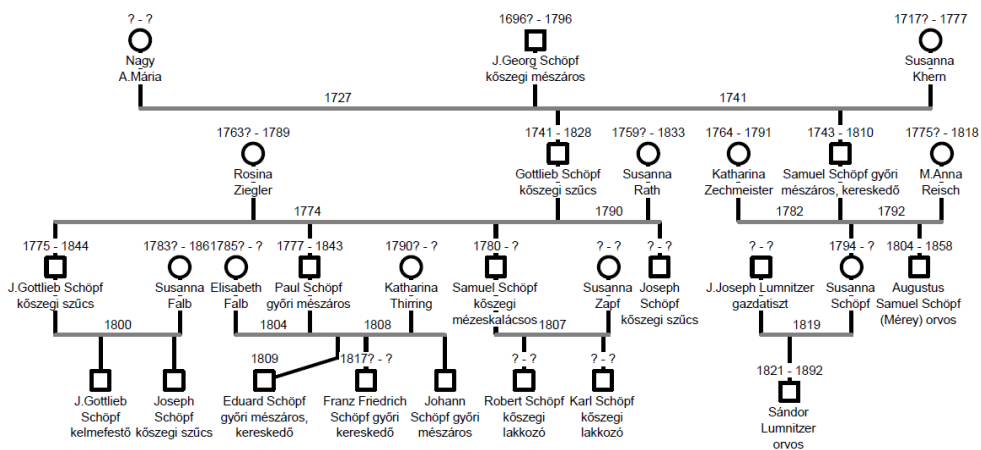
²⁸ A leszármazás rendjét ld. a 2. *ábrán*.

²⁹ A lábón hajtott állatokkal (elsősorban szarvasmarhával) folytatott kereskedelem és az ezek testrészeit hasznosító céhes mesterségek (mészárosok, tímárok, szűcsök, szappanfőzők) gazdasági-társadalmi összefonódásához ld. TÓTH Á. 2021, 199–200.

1806-tól pedig a terménykereskedelem után is adót fizetett, végül halálig csak ez az üzleti profil maradt meg.³⁰

2. ábra. Schöpf család, 1.

3. ábra. Schöpf család, 2.

³⁰ GyVL IV. 1064 b., a sorozat kötetei.

Ez a váltás megfelel az időszaknak és a helynek is, hiszen Győr a távolsági gabona-kereskedelem fontos központja ekkoriban, és az addig marhakereskedésből élő győri családok közül több is ebben az irányban módosította tevékenységét.³² Gottlieb második fia, Paul (1777–1843, polg. 1803, ház. 1804) Sigmundhoz hasonlóan Győrbe vándorolt el, és mészárosként tartotta el magát és családját, miután Franz Falb (?1748–1836, polg. 1777) ottani mészáros mester lányát feleségül vette. Érdemes arra is utalni, hogy Győrben az e foglalkozást üzök (vagy legalábbis egy részük) ún. mészáros társaságokba (*lanionum compania*) szerveződtek, és az 1799/1800. évi adókönyvben a Schöpf-féle és a Falb-féle társaság is szerepel ingatlanulajdonosként (allódiium birtokosaként).³³ Győrben a marhakereskedelem hosszabb ideig maradt konjunkturális gazdasági ág, mint Pozsonyban, ám a domináns társaságok részben kicserélődtek, és a Schöpf-*compania* is az újonnan felemelkedők közé tartozott a századforduló körül. A rendelkezésre álló források nem teszik lehetővé, hogy a szarvasmarha-kereskedelem mint családi vállalkozás üzleti működését és dinamikáját megvizsgáljuk, az azonban látszik, hogy Paulnak két fia is – Eduard (sz. 1809, polg. 1833, ház. 1839) és Johann (sz. 1819, ház. 1846, polg. 1847) is folytatta a városban a mészáros mesterséghez kapcsolódó gazdasági tevékenységet.

A foglalkozási diverzifikáció terén két különleges mozzanat érzékelhető. Már Gottlieb harmadik fia, a szülőhelyén, Kőszegen maradt Samuel (sz. 1800, polg. 1806, ház. 1807) is olyan mesterséget tanult ki, mely ugyan a térségben jellemzően az evangélikus családokhoz kötődött, de Schöpféknél korábban nem fordult elő: mézeskalácsos mester lett.³⁴ Gottlieb unokái közül többen is viszont ennél nagyobb mértékben távolodtak el a családi tradícióktól: kelmefestő, könyvkötő, illetve (ketten is) lakkozó mesterségre kaptak polgári jogállást. Az utóbbi eset azért érdekes, mert éppen a foglalkozási értelemben apjához képest mobilis Samuel két fia, Robert (sz. 1815, ház. 1841, polg. 1845) és Karl (sz. 1818, polg. 1847) választotta ezt a szakmát, ám mindketten egy szülőhelyüknél forgalmasabb és ezért gazdasági értelemben ígéretesebb városba vándoroltak el: Robert Győrbe, Karl pedig Sopronba.

Az új iparágak iránti fogékonyság mellett leginkább a honorácior foglalkozások vonzereje az, ami megfigyelhető. Már az ifjabbik Sigmund öccse, Tobias (sz. 1766) értelmiségi pályára lépett, ám annak kevésbé rangos formáját követte: a szülőhelyéhez közel fekvő, főképp evangélikus németek által lakott mezőváros, Locsmánd iskolájának lett tanítója; állását egyik fia, Karl (ház. 1834: Győr) később megörökölte tőle. A Schöpf nemzetségből származó igazán magasra jutó értelmiségi azonban a győri Samuel legifjabb fia, August Samuel (1804–1858) volt. Samuelnek

³² TÓTH Á. 2022.

³³ GyVL IV. 1064 b., Repartitio 1799/1800. Rajtuk kívül ebben az adóévben még két *lanionum compagniat* említ ingatlanbirtokosként (a Rathokhoz és a Purgelekhez kapcsolódó társaságot); mind a négy család evangélikus.

³⁴ A fiúk másik része viszont folytatta a család iparos hagyományát: Gottlieb (1775–1844, polg. 1799, ház. 1800) és Joseph (sz. 1791, ház. 1814) Kőszegen szücs mesterként működött.

legalább négy fia született, akik közül az első házasságból született két idősebbnek csak a születési idejét ismerjük, August – a később Mérei névre magyarosító és az utókor által Schöpf-Mérei Ágostként számon tartott negyedik fiú – viszont nagy formátumú és országos ismertségre szert tett orvos lett.³⁵

A mobilitás szempontjából különleges jelentőségű, hogy erősen hatott rá a kor nemzeti mozgalma, amint az több publikus és magán jellegű szövegében is megfogalmazódik, és amit életrajzának monográfusa külföldi tanulmányútjához, a paviai egyetemen töltött időszakához köt.³⁶ Egy 1835-ban Széchenyi Istvánhoz írt levelében olvasható megfogalmazás szerint a nemzeti hovatartozás dilemmája alapvető lehetett számára: „Mi [*hungarus* értelemben vett magyarok – T.Á.] fölötté nagyon hátra vagyunk, s teljesen meg vagyok győződve, hogy előrehatásunk lehetőségére, vagy németekké kell lennünk, vagy erősen megmagyarosodnunk; – Ki választaná, s mely sikerrel az első föltételt? tehát a másodikhoz kell fogni. [...] Papnak, orvosnak mind meg kell magyarosodni.” Ugyanitt egyébként a felekezeti kultúrájához fűződő ellentmondásos érzelmeire utaló megjegyzést is tesz: „Ámbár túlságos nem vagyok, s ugrásokat semmiben nem kívánok, még is sokat, sokat mondhattam volna a mit kebelemre vissza kellett fojtanom – damit ich mir den Brei nicht verschütete³⁷ – mert Lutheranus vagyok – néha olly rossz, hogy 11 esztendőől fogva nem látom ízléstelen, félénkszellemű templomainkat.” Nemzeti érzelme világosan megmutatkozott, amikor születés szerinti családnevét 1849-ban megváltoztatta, de abban is, hogy a szabadságharc idején a honvédsereg orvosa lett (akárcsak unokaöccse, a törzsorvosi beosztásba, végül a Hadügyminisztérium egészségügyi osztályának főnöki posztjára került Lummitzer Sándor), majd a katonai vereség után az (angliai) emigrációt választotta.³⁸

A részletes szakirodalmi feldolgozásnak köszönhetően Schöpf-Mérei esetében van támpontunk annak megítéléséhez, hogy a kimagasló mértékű mobilitás háttérében mi állhatott. Feltételezhetjük, hogy egyik strukturális tényezőként számított a korai megárvulása: apját 6, anyját 14 évesen veszítette el. A család környékén feltűnő orvosok mintaadó potenciálja is tekintetbe veendő. Nővére, Susanna ugyanis Joseph Lummitzer kapuvári gazdatiszthez ment nőül – ekkor August 15 éves volt –, akinek apja, Alexander Lummitzer (1749–1806) orvosként praktizált Pozsonyban, és bár utóbbi August nevelkedése idején már nem volt életben, és a mai megítélés elsősorban botanikus kutatóként tartja számon, valószínűleg szoros kapcsolatot

³⁵ 1834-ben ortopédiai intézetet hozott létre Pesten, annak (az 1838 tavaszi nagy árvíz okozta) megszűnése után ő alapította a magyarországi egészségügy történetének első gyermekkórházát 1839-ben. Szakmai tekintélyét a Magyar Tudós Társaság és több külföldi orvosi társaság tagsága bizonyítja, valamint az, hogy a pesti egyetemen a gyermekgyógyászat tanára lett, és több gyermekorvosi szakmunkát is publikált.

³⁶ JÁKI 1957, 37. A paviai egyetemre 1828 és 1832 között iratkozott be, ahol ekkor ő volt egyedül magyarországi születésű diák. SZÖGI 1995, 302.

³⁷ Kb. hogy túlzásba ne essem („a grízes ételt ne öntsem ki”).

³⁸ Névváltoztatásához: SZENTIVÁNYI 1895, 20. Az 1850-es években megjelent angliai szakmai publikációiban családnevének kettős alakját (A. Schöpf-Merei) használta.

tartott a térség korszakú evangélikus orvosával. Ez utóbbira utal, hogy a Lumnitzer–Schöpf-esküvőn a vőlegény mellett Michael Thurner győri orvos és Matthias Habermayer (1764–1844) pozsonyi nagykereskedő tanúskodott.³⁹ Nem világos, hogy a Schöpf család milyen körülmények közt került kapcsolatba Thurnerrel, ám az tény, hogy később Thurner doktor lett August gyámja,⁴⁰ és mint ilyen különösen jelentősen befolyásolhatta a megárvult fiú pályaválasztását. Végül meg kell említeni a család (mind a Schöpfök, mind a Thurner testvérpár) tehető anyagi háttérét, amely alapot teremthetett ahhoz, hogy August éveken át külföldön tanulhasson: már a bölcsészeti osztályra a bécsi egyetemre iratkozott be (1821-ben), holott logikus lett volna ezt is – mint az ezt megelőző tanéveket – a soproni líceumban végeznie.⁴¹

Ezzel ellentétben, nyugat–keleti irányú mozgást tapasztalunk az **Ochs** család mobilitása kapcsán.⁴² Ez a familia igazán a Felső-Magyarország kulturális és gazdasági központjának számító Kassán történt megjelenése után vált jelentőssé. Az idősebb Ferdinand Ochs (?1710–1776) evangélikus lelkész ordinációja alkalmából készült önéletrajzából tudjuk, hogy Ruszton, nemes családban született, és soproni diákévei után, majd Bécsben is megfordulva végül a német egyház hívását elfogadva érkezett Kassára 1742-ben, ahol aztán halálig szolgált.⁴³ Két fia közül az idősebb, Joseph Ferdinand (1744–1802) apját követve papnak tanult, és előbb Mezőberény, majd Kassa lelképásztora lett, öccse, Jakob Samuel (1753–1825, ház. és polg. 1779) viszont kereskedőként alapított egyszisztenciát szülővárosában, és a helyi közösségben szerzett megbecsülését jelzi, hogy a gyülekezet (első) felügyelője – a világi kérdésekben a vezető tisztségviselője –, valamint a városházán előbb az árwapénztár kezelője lett, utóbb pedig tanácsnokká is megválasztották.⁴⁴ Az idősebb lelkész lánya, Helena Susanna Ochs (?1745–1815) is egy kereskedőhöz ment hozzá, később, megözvegyülve pedig szintén nyugat-magyarországi eredetű kassai kereskedővel lépett házasságra, előbb egy a soproni gyökerű Lassgallner nemzetségből származó férfival, majd a nemescsói (Kőszeghez közeli, artikuláris) gyülekezetben született Gottfried Basellel (?1739–1792).⁴⁵

³⁹ Habermayer nemcsak kiemelkedő tekintélyű rokon volt (a felső-magyarországi bányatermékek privilegizált faktora és megyei táblabíró), de anyja, Katharina Pauer révén több orvos is azonosítható a rokonságában, és emellett 1781 óta Stephan Lumnitzer pozsonyi tisztiorvos sógora. TÓTH Á. 2012, 278.

⁴⁰ JÁKI 1957, 14.

⁴¹ JÁKI 1957, 15.

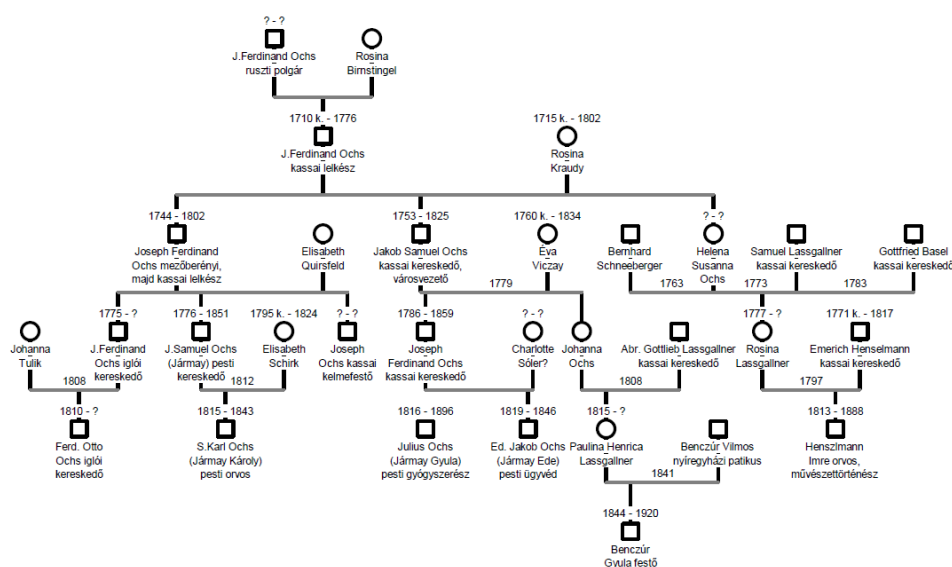
⁴² A családfát ld. a 3. ábrán.

⁴³ EOL, Ordinációs könyvek, A tiszai evangélikus egyházkerület lelkészavatási jegyzőkönyve, 1741–1836, N. 6.

⁴⁴ Ld. még KERÉKES 1913, 26. A csekély népességű, kisebbségi városi protestáns gyülekezetek esetében a tanácsnoki tisztség általában úgy értelmezhető, hogy az adott közösséghez tartozók érdekeit ez az egyetlen személy közvetítette-képviselete a tanácsban.

⁴⁵ MNL OL X 9481, ház. akv. 1763, 1773, 1783.

A család következő generációjában átalakult a foglalkozások szerkezete. További teológus végzettségű férfi leszármazottokról nem tudunk, a fő profillá a kereskedelem vált. Mindkét kassai fivér fiai közt találunk testületi kereskedőt – Joseph Ferdinand Ochs idősebb fia, Ferdinand (1775–1825, ház. 1808) Iglón, öccse, Samuel (1776–1851, ház. 1812) viszont Pesten nyitott üzletet, és csak Jakab Samuel fia, az ifjabb Joseph Ferdinand (1786–1859, polg. 1808) maradt Kassán a családi kereskedést továbbvive. Egy fiú, Joseph viszont kelmefestő mesterként szerzett polgári címet Kassán 1810-ben, egy lány leszármazott, Paulina Henrica Lassgallner pedig Benczúr István személyében egy nyíregyházi patikus felesége lett 1841-ben – ebből a házasságból született utóbb a festő Benczúr Gyula. Az Ochs család térben való mozgása szempontjából az is figyelmet érdemel, hogy a pesti kereskedő, Samuel Komáromban nősült – ahol egy soproni születésű ottani kereskedő, Gottlieb Schirk lányát vette el.

4. ábra. Ochs család

Az Ochs család mozgása kapcsán végül a pesti megtelepedést és ezen keresztül a magyar közösségbe való betagozódást érdemes hangsúlyozni. A család mobilitásának ez a dimenziója kiderül a névváltoztatásukban (1846-ban királyi jóváhagyással az eredeti, 'ökök' jelentésű német családnevüket Jármayra magyarosították), de abban is megmutatkozik, hogy a nevet változtatott Samuelt 1851-ben, elhunytakor oly módon regisztrálták az anyakönyvben, amit úgy lehet értelmezni, hogy környe-

zete magyarnak (és nem németnek) tekintette.⁴⁶ Másrészt a család több további tagja is értelmiségi egzisztenciát alapított az ekkoriban mindinkább nemzeti fővárossá váló Pesten: Samuel fia, a fiatalon elhunyt Karl (1816–1843) orvosként; Joseph Ferdinand fia, a kassai születésű Eduard Jakob (1819–1846) pedig ügyvédként szerepel a pesti halotti anyakönyvekben, és feltehetően ez utóbbinak a bátyja az a Jármay Gusztáv (1816–1896), aki a fővárosi, az Oroszlánhoz címzett gyógyszerész-tulajdonosaként utóbb a patikus szakma több szervezetének alapítójaként és vezetőjeként szerzett hírnevet. Összességében a már korszakunk előtt nemesi jogállást szerzett Ochsok elsősorban a magyar nemzet irányában megtett asszimilációs lépésekkel jelentenek sajátos színteret az eddig bemutatott, a mobilitás terén jelentős teljesítményű nemzetségekhez képest.

Utolsó példánk, az **Angerer** család egyedisége abban áll, hogy a 18. század első felében – vagyis az anyakönyvezés városi elterjedésének az időszakában – a nyugat-magyarországi régió több szabad királyi városában sikeresen megtelepedett, és ezekben leginkább ritka kézműves mesterségekkel foglalkozva találta meg a számítását.⁴⁷

Az Elias Angerer (?1713–1776, ház. és polg. 1744) pozsonyi lakatos, Johann Gabriel Angerer (?1716–1784, ház. és polg. 1745) győri kesztyűs és Ernst Traugott Angerer (?1737–1806, polg. 1771) soproni asztalos közötti rokoni kapcsolatot arra alapozva feltételezhetjük, hogy származáshelyük azonos: az előbbi kettő a három város térségéhez tartozó Ruszton született, az utóbbinak pedig nagypapa volt ruszti polgár (apja viszont egy alsó-ausztriai településre vándorolt el).⁴⁸ Az említett városokon kívül Komáromban is éltek a 18. században ilyen nevű, lutheránus polgárok, Johann Angerer, valamint fiai, Johann Georg (1720–1788, ház. 1747) és Samuel (1736–1804, ház. és polg. 1759), továbbá Johann Georg fia, Tobias (1764–1799, polg. 1795). Ez utóbbi bátyja, Johann Georg (1751–1778, ház. 1776) pedig Kassára vándorolt el. Az utóbbi leszármazási láncban az esztergályos mesterség öröklődött tradíciót képezve. Ha a Pozsonnyal szomszédos Váralja mezővárosban, majd a Duna szemközti oldalán elterülő Ligetfalu (Engerau) községben élő apát és fiát, Paul és Johann Angerer (1734–1769 k., 1. ház. 1756) asztalosokat is e rokonsághoz soroljuk, akkor azt valószínűsíthetjük, hogy egy közös ruszti őstől származó fiúgyermek rajzottak szét a nyugat-magyarországi térség (Rusztnál kétségkívül perspektivikusabb) érvényesüléssel kecsegtető evangélikus városi közösségeibe. E

⁴⁶ A gyülekezet „őanyakönyvnek” nevezett közös matrikulájából az ő adatait is átvezették abba a kötetbe, amely a magyar közösség saját anyakönyve volt. Pesti Deák téri ev. akv., német ek. 319. o. és magyar ek. 35. o. A magyar egyházközség (*ungarische Kirchengemeinde*) ekkori anyakönyvében jelentős számban fordulnak elő egyébként a régi német polgárcsaládokban született, nem magyarosított nevű személyek. 1851-ben a teljes gyülekezetben elhunyt 198 főből 46 személy adatait vezették át a magyar egyházközség kötetébe.

⁴⁷ Ld. a 4. ábrát.

⁴⁸ HÁZI 1982, I. 27.

térbeli jellegű stratégia sajátossága, hogy az egyes ágak közti összetartás jelei némely esetben később is érzékelhetők: Paul Angerer lányának 1751-ben kötött házasságakor Elias Angerer szerepelt a menyasszony egyik tanújaként, 1791-ben és 1795-ben pedig az alább bemutatandó Tobias Angerer vállalt hasonló szerepet Elias lányainak pozsonyi menyegzőjén.

A nemzetség legfényesebb karriert befutott tagja minden bizonnyal Tobias Angerer (?1718–1799), aki ugyan Pozsonyban fejezte be életét, de életének egy korábbi szakaszában Angliában élt, és ott is alapított családot (a pozsonyi német nyelvű anyakönyv szóhasználata szerint felesége Elisabeth geb. Wrightin volt). Végrendeletében hangsúlyozza, hogy gyermekeit tudatosan angol keresztnéven említi, emellett pedig három, az 1760-as években született fiát is londoni születésűként regisztrálták a pozsonyi evangélikus iskolában.⁴⁹ Nem ismerjük Tobias Angerer angliai életének részleteit, árulkodó ugyanakkor, hogy végrendelezése idején, 1797-ben egy férfirokona (*Vetter*), Ferdinand Moss Londonban lakott, miközben Angerer családjával már 1777-ben visszatérhetett Pozsonyba (legalábbis legidősebb fiát ekkortól írták be az ottani gimnáziumba). Tobias státuszára halotti anyakönyvi bejegyzése alapján következtethetünk, amely „egykori nagy-britanniai királyi mű-esztergályosként” (*gewester königl. gross-britannischer Kunst-Drechsler*) azonosította, amit úgy értelmezhetünk, hogy az esztergályos kézműves mesterséget kitanulva és uralkodói kiváltság birtokában az igényes közönség számára készített fából iparművészeti nivójú, egyedi dísz tárgyakat. Ehhez kapcsolódik egy különös utalás egy kortárs forrásban, amely alapján hajlamosak lehetünk Angerer pályafutását kivételes társadalmi sikert hozóként értékelni. Az őt Pozsonyból feltehetően személyesen ismerő Matthias Korabinsky (1740–1811) statisztikai író ugyanis topográfiai lexikonában, Komárom város leírásánál megemlíti, hogy az ott született Tobias Angerer korábban 36 évig Londonban lakott és „az a szerencse érte, hogy a mostani uralkodót taníthatta a művészetére [*Kunst*] és feddhetetlensége folytán folyamatosan élvezte annak bizalmát”. Ez a mondat később Robert Townsend útirajzában szó szerinti angol fordításban visszaköszön,⁵⁰ és ennek alapján Angerert európai léptékben elismert iparművészként képzelhetjük el, noha további kutatásnak kell még ellenőriznie a brit királyi udvarban játszott szerepének a súlyát és munkásságának jellegét, vagyis hogy a Korabinsky által rajzolt kép nem volt-e túlzó.

Pályafutásával kapcsolatban ugyanakkor számos kérdés felvetődik. Az is különlegesnek minősíthető, hogy 25 éves kora körül nemcsak eljutott Angliáig, de ott tartósan meg is telepedett. A társadalmi mobilitás szempontjából mégis alighanem az a legfontosabb, hogy vajon miért döntött úgy 60 éves kora körül, hogy Londonból hazaköltözik Magyarországra, és ott nem szülőhelyén, Komáromban, hanem Pozsonyban települ le. Magyaráztatként felmerülhet, hogy ekkoriban (1765 óta)

⁴⁹ AMB, 4. n. 11, p. 582, Tobias Angerer végrendelete; ÚK SAV, LKB, Matricula scholae Posoniensis ab anno 1737. Don. 1777, 1779, 1781, Gram. 1778, 1780.

⁵⁰ KORABINSKY 1786, 317; TOWNSON 1797, 58. Az említett király az 1738-ban született III. György (ur.: 1760–1820).

Pozsony a Magyar Királyság helytartójának, Albert szász-tescheni hercegnek – Mária Terézia királynő vejének – székhelyeként valamelyest rezidenciális szerepre tett szert, belvárosában az ország több főúri családja palotát tartott fenn, és ezzel összefüggésben rendszeres jelenlétével keresletet képezhetett Angerer munkáira.⁵¹ Az efféle mecenatúrát szintén a későbbi kutatás igazolhatja, az viszont már most látszik, hogy Tobias Angerer sem vagyoni, sem pozicionális szempontból nem számított Pozsonyban tekintélyes polgárnak: az ingatlanátírási könyvekben nincs nyoma annak, hogy háztulajdont szerzett volna;⁵² házassági tanúi és keresztpai felkérésekről nem tudunk (a már említett, családon belüli eseteket kivéve), és a testamentumában felsorolt vagyon sem képez különlegesen nagy értéket. Igaz ugyanakkor, hogy Angliában maradtak érdekltségei (említett rokonával elszámolásban volt), amelynek nagyságát nem tudjuk megítélni, három fia pedig külföldön tartózkodott a végrendekezés idején.

Tobias életútjának furcsa fordulataitól eltekintve az Angerer nemzetség társadalmi rangja úgy összegezzhető, hogy országon belüli vándorlásaik során a helyi német evangélikus polgári elit valószínűleg befogadta őket, ám ennél magasabbra nem emelkedtek. Presztízsiük csúcspontja a győri ág családi kapcsolataiban érhető tetten, ugyanis Johann Gabriel fia, Johann Gottlieb (1746–1822, ház. és polg. 1776) Maria Habermayert vette feleségül, és ennek révén a szarvasmarha-kereskedés révén meggazdagodott, majd 1760-ban nemesített Habermayer nemzetség rokonságának – a sógorok-vők körében egyetlen klasszikus kézműves foglalkozásúként – részévé vált.⁵³ Rajtuk kívül a komáromi ág ért el jelentős társadalmi sikert, ugyanis Johann Georg – aki vélhetően Tobias öccse volt – a harminc éven át a csekély méretű, ám a dunai termény- és fakereskedelemben érdekelt, és ennek alapján valószínűleg tehetősnak számító hajós kereskedőket is tömörítő közösség három évtizeden át gyülekezeti gondnokaként szolgált (*Kirchenvater*, tkp. pénzügyi-adminisztratív vezető).⁵⁴

Az Angererek mérsékelt felemelkedési ambíciójára utalhat az, hogy bár a nemzetségből nyolc fiúgyermekről is tudjuk, hogy a pozsonyi líceum diákja lett, de ott legfeljebb a nyelvészeti (*grammatista*) osztályig iratkoztak be. Ez a gyakorlat a 18. század utolsó harmadában már átlagos mértékűnek számított a pozsonyi evangélikus kézműves polgárság körében, miközben számos család fia a pozsonyi iskola ennél magasabb osztályaiban vagy a németországi egyetemek hallgatói közt is

⁵¹ FÉNYES 1851, III. 258; SZEKFŰ 1928, VI. 159–160.

⁵² AMB A/XXIV. 1. 4.m.

⁵³ Sógoraik többek közt: Matthias Habermayer pozsonyi nagykereskedő, valamint a bécsúj-helyi evangélikus gyülekezetet vezető, gyártulajdonos Christoph Habermayer; egy rokonsági fokkal távolabb, feleségének unokatestvérei között pedig Matkovits Pál királyi tanácsos és a Dunántúli Kerületi Tábla (1810–1823 közti) elnöke, Sólyom István Győr vármegyei főjegyző, ill. Tobias Mauksch kolozsvári patikus és városi tanácsnok; mindannyian nemesek. A Habermayer család rokoni hálózatához ld. TÓTH Á. 2022.

⁵⁴ MNL X 10507, hal. akv. 1788. A bejegyzés szerint *Vormund* tisztséget is betöltött, de ennek a jelentése nem egyértelmű: a kifejezést a korban általában a városi külső tanács elnökeire használták, de nem kizárt, hogy ebben az esetben gyülekezeti vezetőt jelent.

feltűnnek. A mobilitás mértékét azonban hiba lenne egyedül a szándékokkal magyarázni. Angereréknél a társadalmi kiemelkedést egy további (demográfiai) tényező is behatárolta: a család férfi leszármazottai közül többen is fiatalon vagy megházasodva, de fiú utód nélkül meghaltak, így a mobilitási hajlam értékelése fel sem vetődhet. A demográfiai átmenetet megelőző korszakban reális veszélyt jelentett, hogy a kedvezőtlen halandósági viszonyok miatt családok – köztük polgárcsaládok – kihalnak, és az Angerer nemzetség ágainak többségénél ez meg is valósult. A komáromi ágban Tobias (1764–1799) még családalapítás előtt hunyt el, a Kassára vándorolt Johann Georgnak (1751–1778) pedig két évig tartó házassága idején nem született gyermeke. A győri ág harmadik nemzedékét képviselő Johann Gottlieb (1780–1833, ház. és polg. 1810) öt gyermeke közül mindkét fiú és további két lány csecsemőként életét veszítette. A pozsonyiak közül Elias fia, Johann Karl (1748–1772, polg. 1770) lakatos még nőtlen családi állapotban meghalt, öccsének, a szintén lakatos Johann Georgnak (1765–1798, ház. és polg. 1795) pedig született ugyan három gyermeke, de ketten közülük csecsemőként elhunytak, a lánya pedig más foglalkozású férfi felesége lett.

Végeredményben az Angerer nemzetség – az Angliába kivándorolt és attól kezdve a polgári közösségből kiszakadt Tobias, továbbá feltehetően az ő leszármazottai kivételével – a társadalmi mobilitás vonatkozásában azt a mérsékelt ambíciós típust képviseli, amely az egzisztenciaalapítás normáit a kézműves városi polgárság és a felekezeti közösség határai közt tartja, földrajzi értelemben viszont erősen nyitott, mobilis.

*

A fenti példák talán elegendő mértékben jelzik, hogy a jogi értelemben vett rendiség utolsó évszázadában a magyarországi városi polgárság előtt nyílt lehetőség arra, hogy születés szerinti társadalmi helyzetükhöz képest más útra lépjenek, és a számos mobilitási csatorna kombinálásával akár jelentősen megváltoztassák társadalmi helyzetüket, és ezzel a változó társadalmi szerkezet presztizshierarchiájában emelkedjenek. Az itt felsorakoztatott példák – köztük a jéghegy csúcsát képező magyarosodó szakértelmiségi, a császárváros üzleti életének felső rétegében is érvényesülni képes nagykereskedő vagy az angol királyi udvarba eljutott, iparművész hajlamú polgárfiú – természetesen inkább atipikusnak minősítendőek a polgárság egészéhez képest, ugyanakkor azt bizonyítják, hogy tehetség, ambíció és szerencse kedvező együttállása esetén a társadalmi mobilitás megvalósítható volt az evangélikus német polgárság körében, és hogy e kiemelkedő szint alatt is létezett érdemi mozgástér a polgárcsaládok fiai előtt. A bemutatott családok négy generáció léptékű vizsgálata ráadásul azt is lehetővé teszi – mert a prozopográfia módszerének alkalmazása erre lehetőséget nyújt –, hogy ezekben a sikerekben ne csak az individuális élethelyzeteket és pszichológiai diszpozíciókat lássuk, hanem a hazai polgárság e körében működő és nemzedékről nemzedékre továbbadott kultúrát azonosítsuk, amely az útkeresésre, a döntési helyzetek felismerésére és a merész döntések felvállalására neveli az újabb generációkat.

Levéltári források

Magyarország

- Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, X szekció (mikrofilmmásolatok)
 - X 2136 pesti Deák téri evangélikus egyház (magyar egyházközség)
 - X 2137 pesti Deák téri evangélikus egyház (német egyházközség)
 - X 3434 mezőberényi evangélikus egyház
 - X 3845 győri evangélikus egyház
 - X 3863 kőszegi evangélikus egyház
 - X 3917 soproni evangélikus egyház
 - X 7770 pozsonyi német evangélikus egyház
 - X 9481 kassai német evangélikus egyház
 - X 10507 komáromi evangélikus egyház
- Magyar Nemzeti Levéltár, Győri Megyei Jogú Város Levéltára (GyVL)
 - 1056. dd. az új polgárok könyve, 1743–1848.
 - 1064. b. adórajstromok, 1744–1847.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye, Soproni Levéltára (SVL)
 - 1003. g. polgárkönyvek (1535–1848)
- Magyar Nemzeti Levéltár, Vas Megyei Levéltára (VaML)
 - V.3.1. kőszegi polgárkönyvek (1651–1849)
- Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 - IV. 1202. városi polgárkönyv, 1687–1848.
 - IX. 43. a pesti polgári kereskedelmi testület könyvei
- Evangélikus Országos Levéltár (EOL)
 - Evangélikus ordinációs könyvek

Ausztria

- Wien, Lutherische Stadtkirche, a bécsi evangélikus gyülekezet anyakönyvei

Szlovákia

- Archív Mesta Bratislavy (AMB),
 - A/XXIV. 1. Magistrat Mesta Bratislavy [Pozsony város tanácsa]
 - 2.e. Zoznam mešťanov [polgárkönyvek]
 - 4.m. Majetkové prevody [ingatlanátírások]
 - 4.n. Testamenty [végrendeletek]
 - M/II. (Osoby) [személyi fondok]
- Ústredná knižnica SAV, Lyceálna knižnica v Bratislave (ÚK SAV, LK)
 - Školský archív [az iskola iratai]

- Archív Mesta Košic (AMK)
 - Liberi Neocivium [polgárkönyvek]

Könyvészeti források

Addressbuch 1827

Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth 1827. Pesth, 1827.

BLASKOVITS 1837

Alexander BLASKOVITS: *Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das Gemeinjahr 1837.* Pesth, 1837.

FÉNYES 1851

FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára.* Pest, 1851. (Reprint 1984.)

KORABINSZKY 1786

Johann Matthias KORABINSZKY: *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn.* Pressburg, 1786.

Landbothe 1832

Der Pesther Stadt- und Landbothe für das Königreich Ungarn [...] auf das Schaltjahr 1832. Pesth, 1832.

RÁTH 1805

Addreß-Kalender der königlichen Freystadt Pesth 1805. Hrsg. Paul RÁTH. Pesth, 1805.

REDL 1809

Handlungs-Gremien Schema der kaiserl. Haupt und Residenzstadt Wien für das Jahr 1809. Hrsg. Anton REDL. Wien, 1809.

TOWNSON 1797

Robert TOWNSON: *Travels in Hungary, with a Short Account on Vienna in the Year 1793.* London, 1797.

Szakirodalom

BÁCSKAI 1989

BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben.* Budapest, Magvető, 1989.

BÁCSKAI 2006

BÁCSKAI Vera: A régi polgárságról. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon.* Szerk. KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006, 15–37.

BALDAUF 1926

BALDAUF Gusztáv: *A pécsi ág. hitv. ev. egyházközség története keletkezésétől 1917-ig*. Pécs, 1926.

BREZNYIK 1889

BREZNYIK Sándor: *A selmebányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. 2. és 3. füzet. Selmebánya, 1889.

DOBSZAY – FÓNAGY 2005

DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Budapest, Osiris, 2005, 57–124.

FORBÁT 1930

Eugen FORBÁT: *Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handelsstandes im XVIII. Jahrhundert*. Bratislava, Gremium, 1930.

HÁZI 1982

HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. Budapest, Akadémiai, 1982.

HORVÁTH 2016

HORVÁTH Gergely Krisztián: A „torlódott szerkezetű” a „zsilipelésig”. Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. HORVÁTH Zita – RADA János. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2016, 13–34.

JÁKI 1957

JÁKI Gyula: Adatok Schoepf Mérei Ágost élettörténetéhez. *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 5. 1957, 5–57.

KAELBLE 2001

Hartmut KAELBLE: Social mobility. In: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*. III. Ed. Peter N. STEARNS. Detroit (etc.), Charles Scribner's Sons, 2001, 19–26.

KEREKES 1913

KERÉKES György: *A kassai kereskedők életéből harmadfél század, 1687–1913*. Budapest, Országos Ipartestület, 1913.

KLEMENT 2005

KLEMENT Judit: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* 20/1–2. 2005, 69–92.

KLEMENT 2008

KLEMENT Judit: Bécs és Budapest: A Glatz család két nemzedékének párhuzamos története. In: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör –*

Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. Szerk. LÁ CZAY Magdolna. Nyíregyháza, Hajnal István Kör–Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, 2008, 189–200.

KÓNYA 2016

KÓNYA Annamária: Egy falusi lelkész társadalmi és vagyoni helyzete. In: *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció.* Szerk. BALOGH Judit – PAP József. Eger, Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó, 2016, 49–59.

KÖVÉR 2001

KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris, 2001, 9–186.

KÖVÉR 2002

KÖVÉR György: Liedemann és Wahrmann. 19. századi kereskedő-bankár családi stratégiák. In: KÖVÉR György: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum, 2002, 31–46.

KÖVÉR 2014

KÖVÉR György: A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai. In: KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris, 2014, 373–387.

MARKUSOVSKY 1896

MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története.* Pozsony, Wigand, 1896.

MITTENZWEI 1998

Ingrid MITTENZWEI: *Zwischen Gestern und Morgen. Wiens frühen Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert.* Wien, Böhlau, 1998. (Bürgertum in der Habsburgermonarchie, VII.)

PREIDEL 1881

Friedrich PREIDEL: *Die evangelische Kirchengemeinde A.C. zu Wien in ihrer geschichtlichen Entwicklung von 1781–1881.* Wien, Sallmayer, 1881.

SZEKFŰ 1928

SZEKFŰ Gyula: *A tizennyolcadik század.* Budapest, 1928. (HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* VI.)

SZENTIVÁNYI 1895

SZENTIVÁNYI Márton: *Századunk névváltozásai, 1800–1893.* Budapest, 1895.

SZÖGI 1995

SZÖGI László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein, 1790–1850*. Budapest, ELTE Levéltár, 1995. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, I.)

SZÖGI 2013

SZÖGI László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789–1848*. Budapest, ELTE Levéltár, 2013. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, XX.)

TOMKA 2009

TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris, 2009.

TÓTH Á. 2004

TÓTH Árpád: „A polgárok józanabb része...” Pozsony választott polgárai, 1790–1848. (Archontológia és propográfia). *FONS* 11/2. 2004, 235–276.

TÓTH Á. 2009

TÓTH Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, Kalligram, 2009.

TÓTH Á. 2012

TÓTH Árpád: Az evangélikus polgárság és nemesség társadalmi kapcsolatai és rokoni hálózatai Pozsonyban a 18. században. *Urbs* 7. 2012, 263–282.

TÓTH Á. 2017

TÓTH Árpád: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek (Tanulmányok)*. Szerk. GYULAI Éva – TASI Réka. Miskolc, MTA MTAB/MAB, 2017, 96–123.

TÓTH Á. 2021

TÓTH Árpád: Az alkalmazkodás irányjai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai. *Korall* 86. 2021, 185–209.

TÓTH Á. 2022

TÓTH Árpád: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a propográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerk. CZOCH Gábor – SASFI Csaba – TÓTH Árpád. Budapest, Korall, 2022. (megjelenés előtt)

TÓTH Z. 1996

Tóth Zoltán: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál. Budapest, Mezőgazda, 1996, 141–172.

**„...AZ ESEMÉNYEK AZ EDDIG IS ELSZIGETELT KÖVETSÉGÜNKET
MÉG ELSZIGETELTEBB ÁLLAPOTBA HOZTÁK.”
A KHARTOUMI MAGYAR KÖVETSÉG JELENTÉSEIBŐL
(1956–1957)**

UDVARVÖLGYI ZSOLT ANDRÁS

Bevezetés

Írásomban röviden felvázolom a szudáni–magyar diplomáciai kapcsolatok kiépítésének történetét, majd részletesebben bemutatom a khartoumi magyar követség 1956–1957-es jelentőmunkáját, különös tekintettel az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc szudáni visszhangjaira, ill. a követség 1956. október – 1957. március közötti tevékenységére és kialakuló kapcsolatrendszerére. Úgy vélem, érdekes lehet azt lépésről lépésre nyomon követni, hogy egy abszolút rendszerhű „rég elvtárs”, Igaz István (1910–1982), a khartoumi magyar követség ideiglenes ügyvivője hogyan került légüres térbe az év őszén, elvágva minden információtól, még a kairói magyar követségtől is, légvonalban 3762 km-es távolságra Budapesttől. Azonban a külképviselő diplomáciai tevékenysége nem állhatott le, Igaznak a legkülönbözőbb fórumokon kellett képviselnie hazánk érdekeit, tárgyalásokra, fogadásokra kellett járnia, végeznie a napi rutinfeladatokat úgy, hogy a legalapvetőbb ismeretekkel sem rendelkezett arról, hogy mi történik Magyarországon. Tanulságos és figyelemre méltó jelentéseket írt, próbált patikamérlegen egyensúlyozni, óvatos és körültekintő attitűdöt mutatott, amely – úgy gondolom – nem bizonyult eredményesnek későbbi karrierje szempontjából, ugyanis 1957. március elején leváltották pozíciójából és hazarendelték. Helyette a Külügyminisztérium egy „ifjú titánt” küldött Khartoumba, Veres János (1927–2008) diplomata személyében, aki más szemlélettel és munkamódszerrel kezdte meg szudáni tevékenységét.

A magyar külpolitika mozgástere 1956 előtt

Solymári Dániel és Tarrósy István a közelmúltban megjelent átfogó és kiváló tanulmányukban¹ helyesen állapítják meg, hogy „a kommunista hatalomátvétel után alapjaiban változott meg Magyarország külpolitikája. Magyarország a szovjet befolyási övezet része lett, tulajdonképpen egy szovjet tagköztársaság szintjére süllyedt. Viharos gyorsasággal szovjetizálódott a szuverenitását veszített államhatalom: megszűnt a parlamentarizmus és a többpártrendszer, létrejött a pártalapú diktatúra, a diplomáciai tér bezárult. A külpolitika elsődleges alakítója Sztálin lett, aki az egyes

¹ SOLYMÁRI – TARRÓSY 2021, 147–183.

országok állampártjának a főtítkárait a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) külügyi osztályán keresztül irányította. Nálunk Rákosi Mátyás² pártfőtítkár – később a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke – és Gerő Ernő³ alakította a »magyar külpolitikát«. Önálló lépéseik nem voltak: a Külügyminisztérium, a külügyi igazgatás, a diplomácia csak formálisan működött, jellemzően a Moszkvából kapott utasításokat hajtották végre. A külügy nemzetközi keretét a sztálinizmus rendszere, hálózata adta: a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés (1948), valamint a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST), később pedig az európai szocialista országok úgynevezett »védelmi katonai-politikai szervezetek«, a Varsói Szerződés (1955). A hidegháborús események tovább szűkítették Magyarország számára a diplomáciai mozgásteret: a külföldi utazás lehetősége megszűnt vagy minimálisra csökkent (nyugati utazást lehetővé tevő útlevelet nehezen vagy egyáltalán nem lehetett szerezni), a levelek küldését is limitálták; az ország külkapcsolatai a »vasfüggönyön túli« érdekszférával ellenségessé, konfliktusossá váltak. A nyugati követségeink, diplomáciai misszióink csak formálisan működtek. Mindezzel együtt az 1950-es évekre a politikai és a külgazdasági kapcsolatok dinamikusabbakká váltak: az elsősorban keleti irányba fordult magyar külpolitika kereste az új partnereket, a kétoldalú megállapodásokat.⁴ Úgy vélem, a magyar diplomáciai tapogatódzás az ötvenes évek közepére elérte a fekete kontinenst is. Főleg Észak-Afrikában, de a szubszaharai térségben is a (volt) gyarmattartóktól (Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Spanyolország, Portugália, Olaszország) elszenvedett vélt vagy valós sérelmek, konfliktusok miatt egy, a térségben addig ismeretlen, tiszta lappal induló közép-európai kis ország – még ha a kommunista blokkhoz is tartozott – biztató kilátásoknak nézhetett elébe. A magyar diplomácia figyelme az 1956-os forradalom és szabadságharc előtt Északkelet-Afrikára is kiterjedt, pl. a térség kulcsországának számító Egyiptomban már 1947. december 20-án felállítottuk követségünket, és az ötvenes években fejlődésnek indultak a magyar–egyiptomi gazdasági, kulturális és sportkapcsolatok is. Sőt „1954 májusában a Magyar Rádió arab nyelvű műsorokat indított, amelyeket kifejezetten az észak-afrikai országok felé sugárzott, támogatandó az az évben kezdődött algíri forradalmat”.⁵

A szudáni–magyar kapcsolatokról

Egyiptom hatalmas déli szomszédját, Szudánt a 19. század végén az önmagát „Messiásnak”, azaz Mahdinak kikiáltó Mohamed Ahmed ibn Abdallah sikeres felkelése (1881), majd a britekkel dacoló, ellenük dzsihadot folytató mahdista ál-

² Rákosi Mátyás (1892–1971) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, az MKP majd MDP főtítkára (1945–1953), majd az MDP KV első titkára (1953–1956), a Minisztertanács elnöke (1952–1953).

³ Gerő Ernő (1898–1980) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, az MDP első titkára (1956).

⁴ SOLYMÁRI – TARRÓSY 2021, 152–153.

⁵ SÓGOR 2020, 80.

lama (1882–1885) tette híressé, ill. hírhedtté. Bár a mahdistákat a britek és egyiptomiak 1898-ra – véres ütközetek során – legyőzték, a felszín alatt tovább lappangott a feszültség, egészen a 20. század közepéig. Szudánt a britek Egyiptommal közösen, ún. kondomíniumként igazgatták 1955. december 31-ig.⁶ 1956. január 1-én szinte az összes afrikai országot megelőzve Szudán elnyerte a függetlenségét. Ebben az időszakban alakultak ki azok a politikai viszonyok és ellentétek, amelyek mind a mai napig – a mostoha éghajlattal együtt – meghatározzák az ország fejlődését. A függetlenség első két évében nem konszolidálódott a belpolitika, az ország nem talált magára. A helyzetet súlyosbították a regionális-etnikai ellentétek is. Az észak-dél konfliktus csak éleződött, miután a feltáratlan déli országrészek felett a keresztény missziók gyakoroltak ellenőrzést, az északi pártosodás viszont az iszlám hagyományok jegyében fejlődött.⁷ (Dél-Szudán 2011. július 9-én, hosszas polgárháború után vált ki Szudánból és lett az afrikai kontinens legfiatalabb állama.) Szudánban 1958-ban történt az első puccs, amelyet – egészen napjainkig – még számos követett. (Legutoljára 2021. október 25-én Abd el-Fattah el-Burhan⁸ tábornok vezetésével történt katonai hatalomátvétel.) A szudáni társadalomra a „harmadik világban” egyébként is megfigyelhető óriási szakadék vált jellemzővé, amely a nyomorgó, sokszor éhező milliokat a dúsgazdag, szűk elitől elválasztotta. Mindent átszöött a korrupció és nepotizmus, tetézve a volt gyarmatosító britekkel szembeni ambivalens érzelmekkel. Erre a zavaros, izgalmas és kétségtelenül előnyös gazdasági lehetőségekkel kecsegtető északkelet-afrikai miliőre felfigyelt a magyar külügyi vezetés is, és az európai országok közül elsők között állított fel követséget (egyes források szerint Nagy-Britannia után másodikként) az ország fővárosában, a Fehér-Nílus menti Khartoumban. Meg kell említeni, hogy sajátos „pluszt” jelenthettek a két ország közötti kapcsolatok kiépítésében az egyiptomi–szudáni határvidéken élő, magukat magyar eredetűnek valló magyarabok is, akikről a követség többször tett említést jelentéseiben. Az elmúlt évtizedekben a szudáni állami adminisztráció vezető pozícióiba is be-bekerültek magyarabok, akik előszeretettel és büszkén említették meg magyar gyökereiket, „rokonságunkat” a – sokszor elképedő – magyar tárgyalópartnereiknek.

A Solymári–Tarrósy szerzőpáros részletesen bemutatja a két ország közötti kapcsolatfelvétel krónikáját: „Szudán 1956. január 1-jén kikiáltotta a függetlenségét, s azt Hegedűs András,⁹ a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke – a szudáni képviselőház 1955. december 19-én hozott határozatához kapcsolódva – 1955. december 30-án minisztertanácsi határozatban ismerte el. Az afrikanista-

⁶ BÚR 2014, 84, 86.

⁷ BENKES 1997, 296–297.

⁸ Abd el-Fattah el-Burhan (1960–) szudáni katonatiszt, politikus, a szudáni fegyveres erők főparancsnoka.

⁹ Hegedűs András (1922–1999) kommunista politikus, miniszterhelyettes, miniszter, a Minisztertanács elnöke (1955–1956), szociológus.

diplomata Sík Endre¹⁰ (korábban washingtoni magyar követ és a Külügyi Akadémia igazgatója) külügyminiszter-helyettes által jegyzett előterjesztés így indokolta a döntést: »új szuverén állam, a Szudáni Köztársaság jött létre. A nemzetközi jog szerint az új állam más államok elismerése nélkül jön létre, de a nemzetközi kapcsolatok felvételéhez szüksége van más államok elismerésére. A szudáni kormány tehát feltehetően a Magyar Népköztársaság elismerését is kérni fogja. A Magyar Népköztársaság üdvözli a Szudáni Köztársaság létrejöttét, mert ez a tény a gyarmati népek szabadságtörekvéseinek újabb sikerét, s a nemzetek önrendelkezési jogát hirdető nemzetközi jogi elvnek – amelyet különben az Egyesült Nemzetek Alapokmánya is elismer – újabb győzelmét jelenti«. Az új állam elismerését hamarosan a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló határozat követte: a Magyar Népköztársaság az európai államok közül elsőként állított fel követséget Kartúmban, és nevezett ki követet 1956. március 7-én. A magyar napilapok teljes terjedelmében mutatták be Hegedüs András Ismail al-Azhari¹¹ szudáni miniszterelnöknek írt táviratát, majd annak válaszelevelét. 1956 májusában, a diplomáciai egyezmény megkötését követően, Ibrahim el-Mufti¹² szudáni kereskedelmi miniszter Budapesten tárgyalt Hegedüs Andrásal. A magyar–szudáni kapcsolatoknak akkoriban még nem volt számottevő eredményük; sokkal inkább a közeledés, a kölcsönös építkezés jellemezte. Ennek az egyik oka az volt, hogy a szudáni kormány is a helyét kereste a nemzetközi térben.”¹³

J. Nagy László szerint „a függetlenné váló Szudánnal azonnal kapcsolatot létesítettünk, s már 1955 tavaszán magyar delegáció utazott Khartoumba, hogy felmérje a lehetőségeket. 1956. január elsején, a függetlenség proklamálásának a napján hivatalosan is elismertük a Szudáni Köztársaságot, és diplomáciai kapcsolatot létesítettünk vele. Zágor György¹⁴ egyiptomi követet akkreditáltuk Khartoumba, aki – elsőként az európai hatalmak kép viselői közül – február elején érkezett meg a szudáni fővárosba. Megbízólevelét március 10-én adta át. Tárgyalt Ismail El Azhari miniszterelnökkel, aki kijelentette, hogy szeretnék bővíteni a kapcsolatokat a szocialista országokkal. Szakértőket kért országa lehetőségeinek felmérésére. Iparosítani akartak, és különösen a mezőgazdaság fejlesztésére fordítottak nagy figyelmet. A magyar követ tárgyalt még az úgynevezett helyi kormányzatok miniszterével a településfejlesztésről, de főként a magyarabokról hallgatott meg kiselőadást. A miniszter ugyanis büszkén említette meg, hogy a felesége magyarab. A szudáni tárgyaló fél, ha volt ilyen rokoni kapcsolata vagy ő maga volt magyarab (pl. a közmunkaügyi miniszter) soha nem mulasztotta el ezt megemlíteni. A szudáni politikusok – kivétel nélkül – igen

¹⁰ Sík Endre (1891–1978) afrikanista, író, politikus, diplomata, követ, nagykövet, külügyminiszter-helyettes, külügyminiszter (1958–1961).

¹¹ Ismail al-Azhari (1900–1969) szudáni politikus, miniszterelnök (1956. január 1. – július 5.)

¹² Ibrahim el-Mufti (?–?) szudáni politikus, kereskedelmi és iparügyi miniszter (1956).

¹³ SOLYMÁRI – TARRÓSY 2021, 162–163. (Az idézetek forrásmegjelölését lásd az eredeti tanulmányban.)

¹⁴ Zágor György (1917–1983) újságíró, diplomata, osztályvezető, főosztályvezető, követ, nagykövet.

élénken érdeklődtek a magyar futball iránt, és kérték – többek között a khartoumi polgármester –, hogy küldjünk csapatot barátságos mérkőzésre.”¹⁵

„Zágor követ 1956. március 7–20. között tartózkodott Khartoumban, de utána természetesen vissza kellett térnie eredeti állomáshelyére, Kairóba. Eredményes programot bonyolított le, 1956. július 18-án kelt jelentése szerint – megbízólevele átadásának ceremóniája mellett – két ízben tárgyalt Ismail El Azhari miniszterelnökkel, kétszer látogatta meg Moubarrah Zarouk¹⁶ külügyminisztert, megbeszélést folytatott a kereskedelmi miniszterrel, az öntözés- és földművelésügyi miniszterrel, a hadügy- és közmunkaügyi miniszterrel, a város- és községfejlesztési miniszterrel, a pénzügyminiszterrel, a közlekedésügyi miniszterrel és a szociálisügyi miniszterrel. Meglátogatta a Külügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Kereskedelmi Minisztérium államtitkárát, valamint a posta és távíró vezérigazgatóját. Látogatást tett a khartoumi diplomáciai kar tagjainál, és fogadta azok viszontlátogatásait (14 személy). Látogatást tett Mirghani¹⁷ vallási vezérnél, valamint Mahdi vallási politikai vezér legidősebb fiánál¹⁸, aki egyben üzletember is. Meglátogatta a khartoumi egyetem rektorát és helyettesét, valamint a város főpolgármesterét. Uzsonnán vett részt a külügyminiszter lakásán és egy díszvacsorán, melyet a köztársasági elnök szerepét betöltő »Legfelsőbb 5-ös Bizottság« az ő tiszteletére adott a palotában.”¹⁹ Jelentésében egyben javaslatot tett arra vonatkozólag, hogy „Miniszter Elvtárs járuljon hozzá Szentgyörgyi László Transelektro kiküldött ideiglenes Khartoumban tartásához, követségi irodavezetői minőségben.” Továbbá megjegyezte, hogy „igen fontos, hogy angolul jól tudó, tapasztalt elvtárs kerüljön ügyvivőnek addig is, amíg követet nem tudunk küldeni.”²⁰ A Központ nem késlekedett sokáig, az újonnan létesített követség nem maradt sokáig „gazda” nélkül, ugyanis 1956. július 31-én Zágorral együtt megérkezett Khartoumba jelen írásom főszereplője, Igaz István diplomata, a Magyar Népköztársaság Khartoumi Követségének ideiglenes ügyvivője.

Igaz Istvánnak, a khartoumi magyar követség ideiglenes ügyvivőjének tevékenysége (1956. július – 1957. február)

Mielőtt Igaz kurta, hét hónapos khartoumi tevékenységére részletesebben kitérnék, be szeretném mutatni nem mindennapi, kalandos életpályáját, amely 1945 után a Külügyminisztériumba vezetett. Igaz István egyike volt azon keveseknek, akik a Horthy-rendszerben az illegális kommunista mozgalom aktív tagjai, sőt vezetői voltak. Ha későbbi, hivatalos életrajzaiban előfordulhat is „kozmetikázott” adat vele kapcsolatban, úgy vélem akkor is figyelemre méltó és – túlzás nélkül – viharos élete volt. Igaz István 1910-ben született Makón, „szabónak tanult és mikor 1927-

¹⁵ J. NAGY 2003, 122–123.

¹⁶ Moubarak Zarrouk (1916–1965) szudáni politikus, külügyminiszter (1956).

¹⁷ Sayyid Ali al-Mirghani (1873–1968) szudáni iszlám vallási vezető (khatmiyya szúfi rend).

¹⁸ Abd al-Rahman al-Mahdi (1885–1959) szudáni vallási vezető, imám, politikus, üzletember, miniszter.

¹⁹ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 002348/4.

²⁰ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 002348/4.

ben felszabadult, Debrecenbe ment, ahol csatlakozott az ifjómunkás mozgalomhoz és tagja lett a KIMSZ²¹-nek is. Fél év múlva Budapesten már pártmunkával bízta meg Sebes István²² és Sebes Sándor²³: ellenzéki csoportot szervezett a szabók szakszervezetében. Kovács Istvánnal²⁴ leventeellenes röpiratot írtak, és 1928 elején Makóra hozta azokat és a KMP²⁵ könyomatos lapját is. Saját lakásukban alakította meg testvéreivel, barátaival, elvtársaival az illegális makói kommunista sejtet. Ezt követően illegális akciók, rendőrségi vegzálások, tüntetések, kihallgatások, szökések és lebukások követték egymást a szervezet életében.”²⁶ A sok esemény közül talán kiemelkedik az 1929. november 6-i budapesti tüntetés, amelyre Igaz így emlékezett: „A párt fontosnak tartotta az akciókat, tüntetéseket, hogy ezzel is bizonyítsa: él és dolgozik. Így került sor 1929. november 6-án az esti órákban a Royal Szálló előtti tüntetésre; szervezésében Rajk László²⁷ és Házi Károly²⁸ elvtársakkal együtt én is részt vettem. [...] Tüntetésünk az Új Nemzedék című, jobboldali lapot is előállító Honvéd utcai Pallas Nyomda előtt zajlott. A tüntetés rövid ideig tartott, mert vártak ránk, a detektívek minden oldalról körülvettek, s beszorítottak bennünket az egyik szűkebb utcába. Huszonnégyünket letartóztatták, s brutálisan megkínóztak bennünket. Tizenegy hónapig voltam magánzárkában, vizsgálati fogóságban, aztán kitoloncoltak Budapestről. A tüntetés a letartóztatottaknak összesen tizenhat évébe került, de büszkéek voltunk rá, hogy dacolhattunk az elnyomó renduraival, s mégis megemlékeztünk a forradalmi évfordulóról.”²⁹ Az Igazt bemutató, kissé heroizáló újságcikk szerint „1932 februárjában Makón 14 kommunista bukott le, Igaznak sikerült elbújni, körözést adtak ki ellene. A szigorú illegalitás hét hónapig óvta, majd a párt támogatásával Bécsbe emigrált. Az 1934-es bécsi felkelés idején a Florisdorf kerület fegyvereseinek a parancsnoka volt. Többször letartóztatták, öthavi rendőrségi és toloncház büntetés után Prágába küldte a párt, ott a német emigráció munkájába kapcsolódott be Stefan Ditrick néven. Részt vett a Csehszlovák Munkás Kultúra magyar szekciójának szervezésében is. Alapító tagja volt a Prágai Magyar körnek. A német megszállást követő hetekben a cseh-lengyel határon 200 cseh, lengyel, román, jugoszláv, magyar és olasz kommunista evakuálásában működött közre, sokszor életveszélyben. Innen Londonba, majd Edinburghba emigrált. Kommunista propaganda munkájáért kiutasították innen. Glasgow egyik

²¹ Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége.

²² Sebes István (1906–1966) kárpitós, kommunista pártmunkás, országgyűlési képviselő, nagykövet, külügyminiszter-helyettes.

²³ Sebes Sándor (1902–1999) takarékpénztári tisztviselő, kommunista pártmunkás, politikus, miniszterhelyettes.

²⁴ Kovács István (1911–2011) kommunista pártmunkás, politikus, országgyűlési képviselő, az Elnöki Tanács tagja.

²⁵ Kommunisták Magyarországi Pártja.

²⁶ RAFFAI 1968, 3.

²⁷ Rajk László (1909–1949) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, belügyminiszter (1946–1948), külügyminiszter (1948–1949).

²⁸ Házi Károly (?–?) kommunista pártmunkás, politikus.

²⁹ [SZ. N.] 1980, 4.

vasgyárában üzemi bizottsági elnökké választották. Itt került kapcsolatba William Gallacher-rel³⁰, a Nagy-Britanniai Kommunista Párt alapító tagjával és volt elnökével. 1945 őszén a kommunisták által létrehozott Londoni Magyar Klub elnökévé választották Igaz elvtársat. A klub főtitkára a köztársasági Károlyi Mihály³¹ volt, akihez személyes barátság fűzte. Igaz már a felszabadult országba tért haza. A pártközpontba került, majd a Külügyminisztériumban dolgozott.³² Sajnos nem akadtam annak az adatnak a nyomára, hogy Igaz Istvánnak a khartoumi misszióvezetés volt-e az első kiküldetése, de feltételezem, hogy tartós külszolgálatot nem kapott 1956-ig, mert a koalíciós időszakban a pártmunka kötötte le minden idejét, és a Külügyminisztériumba kerülését követően először is „akklimatizálódnia” kellett.

1956. július 31-én Zágó György, Igaz István és Párkányi Gyula³³ irodatiszt megérkeztek Khartoumba. A következőkben Igaznak a Külügyminisztérium Politikai Főosztályának, illetve Horváth Imre³⁴ külügyminiszternek küldött khartoumi jelentéseiből válogatok. Az Igaz István tollából származó, 1956. augusztus 5-én kelt jelentés szerint „a repülőtéren – annak ellenére, hogy Kairóban elutazásukról az ottani szudáni követséget időben, jegyzékben és szóban is értesítették – a szudáni külügyminisztérium részéről nem jelent meg senki. Érkezésükről a fogadó ország külügyminisztériuma mégsem értesült. Nem hivatalosan Szudán legtekintélyesebb vállalatának, a Szudán Import Export Co.-nak a tulajdonosa, Jean Tutungi³⁵ jelent meg. Ő segédkezett a formaságok elintézésénél, behozatta őket kocsijával a szállodába, sőt felajánlotta egyik kocsiját gépkocsivezetőjével együtt. Ezt a magyar diplomaták el is fogadták. A munka tehát némi akadályokkal kezdődött.

Mindjárt megérkezésük napján felkeresték a Külügyminisztérium „Protocole Osztályát”, hogy megbeszéljék soron lévő látogataikat. Fakr El Din Mohamed,³⁶ a Protocole Osztály ideiglenes vezetője fogadta őket. Elnézésünket kérte, hogy a repülőtéren nem várta senki a magyar diplomatákat, de akinek várnia kellett volna – állítása szerint –, megbetegedett. Igaz epésen jegyezte meg jelentésében, hogy Fakr El Din nem rég vette át az Osztály vezetését, teljesen gyakorlatlan, sőt nincs is tisztában a munkakörével. A magyar küldöttség átadta a megérkezéséről szóló jegyzéket. Majd kérték a diplomáciai listát, hogy annak alapján a többi külképviselőket is értesíteni tudják megérkezésünkről, és hogy felvehessék velük a kapcsot.

³⁰ William Gallacher (1881–1965) skót kommunista politikus, pártelnök, parlamenti képviselő.

³¹ Gróf Károlyi Mihály (1875–1955) nagybirtokos, politikus, pártelnök, országgyűlési képviselő, miniszterelnök (1918–1919), a Magyar Népköztársaság elnöke (1918–1919), diplomata, követ.

³² RAFFAI 1968, 3.

³³ Párkányi Gyula (?–?) irodatiszt, diplomata, a Külügyminisztérium főmunkatársa, a kenyai magyar nagykövetség ügyvivője.

³⁴ Horváth Imre (1901–1958) kommunista politikus, diplomata, nagykövet, külügyminiszter (1956. július 30. – november 2., ill. 1956. november 4. – 1958. február 2.).

³⁵ Jean Tutungi (?–?) szudáni üzletember, nagyvállalkozó.

³⁶ Fakr El Din (?–?) szudáni politikus, diplomata, minisztériumi osztályvezető.

latot. El Din megígérte, hogy még aznap elküldi, de ez a jelentés elkészültéig nem történt meg. Ezért elég nehéz helyzetbe kerültek, amiből aztán a „lengyel elvtársak” segítettek ki őket. Ezután Fakr El Din átkísérte őket Baskari Khalifához (II. államtitkár, II. miniszterhelyettes). A II. miniszterhelyettes nagyon szívélyesen fogadta a magyarokat. Örömet fejezte ki, hogy megérkeztek. Véleménye szerint ez igen hasznos, mert tovább mélyíti a két ország közötti kapcsolatot. E rövid ismerkedés után El Din átkísérte őket Mohamed Osman Jesifhez (I. államtitkár). Az itteni fogadtatásuk az előbbiektől eltérően nagyon rideg volt. Az államtitkár tudtukra adta, hogy ő ahhoz az erőkhöz tartozik, akik nem szimpatizálnak különösképpen a népi demokráciákkal. Rosszindulatúsága legjobban abban mutatkozott meg, amikor említést tettek neki, hogy szeretnének megismerkedni az új kormány tagjaival. Erre a válasza kereken elutasító volt. Hangsúlyozta, hogy ez csak a Külügyminisztériumon keresztül történhet, és az ő jelenlétükben. Tekintve, hogy a hangulat egy kissé feszélyezetté vált, nem folytatták a kérést. Ez a magatartása, mint később megtudták, nem véletlen. Ő ugyanis az angolok idején kerületi kormányzó volt. Így nála az angol befolyás még ma is igen erős. Ezt követően Hamed El Nilnél³⁷ tettek látogatást. Vendéglátójuk a Kormány Palota Great Chamberje (Főkamarása) volt, aki a Kormány Palota nagytermében fogadta őket. El Nil nagyon barátságosan fogadta a magyarokat. Beszélgetésük során közölte, hogy őt nevezték ki a Szovjetunió, Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia követének. A fogadás 30 percig tartott, és mindvégig barátságos, szívélyes légkörben zajlott le. E rövid idő alatt is meggyőződtek arról, hogy El Nil egészen más beállítottságú egyén, mint az első államtitkár. A legmesszebbmenőkig felajánlotta segítségét. Befejezésül El Nil még kérte az ügyvivőt, ha ideje engedi, Magyarországra vonatkozólag adjon át neki részletesebb tájékoztatást. Erre vonatkozólag megbeszéltek egy külön találkozót is. Ezzel elsónapi hivatalos látogatásaik befejeződtek. Este még udvariassági látogatást tettek Jean Tutunginél, aki egy befolyásos üzletember volt. Tutunginak jó kapcsolatai voltak szudáni vezető körökkel, sőt egyesek, köztük maga a külügyminiszter is anyagilag lekötöztették. E látogatás is hasznosnak bizonyult, mert egy általános jellegű tájékoztatást kaptak Szudánra vonatkozólag.³⁸

Igaz másnap, augusztus 6-án újabb jelentést írt, miszerint 1956. aug 1-jén, Zágorral együtt meglátogatták Mohamed Ahmed Mangoub³⁹ külügyminisztert. Amit korábban az első államtitkárnál éreztek, itt még hatványozottabban érvényesült. Itt is merev, rideg fogadtatásban volt részünk.⁴⁰ Minden kezdet nehéz, gondolhatta a magyar küldöttség. Azonban az első kudarcok, a fogadó ország vezetői részéről tett furcsa gesztusok nem szegték kedvét a lelkes ügyvivőnek.

³⁷ Hamed el-Nil (?-?) szudáni politikus, diplomata, nagykövet, „főkamarás”.

³⁸ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 15/1956/szig. titk.

³⁹ Muhammad Ahmad Mahgoub (1908–1976) szudáni politikus, író, diplomata, külügyminiszter (1956–1958, 1964–1965, 1967–1968, miniszterelnök (1965–1966).

⁴⁰ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 16/1956/szig. titk.

Igaz 1956. aug. 15-én látogatást tett Sayed Abdala Khalil⁴¹-nál, a Szudáni Köztársaság miniszterelnökénél, amelyről így jelentett 1956. augusztus 19-én: „Az Elnök szívélyesen üdvözölt. Átadtam a Magyar Kormány üdvözlését, amit őszinte köszönettel viszonzott. Beszélgetésünk során említést tett arról, hogy némileg tájékozódva van Magyarországról, a magyarországi helyzetről. Majd tovább folytatva a gondolatmenetet sajnálattal állapította meg, hogy a Szudánról eddig megjelent hírek, könyvek nem adnak helyes és teljes képet a szudáni népről, a szudáni helyzetről, mert ezeket az ellenség adta ki. (Célzás az angol–egyiptomi uralomra.) A szudáni népben megvan a jóindulat és hajlam, hogy normál kapcsolatokat építsen ki valamennyi külföldi országgal. Ezt bizonyítják eddigi törekvései is. Kormányja jelenlegi politikáját a következőképpen fogalmazta meg: »Két út között haladunk. Politikánk kialakításánál figyelembe vesszük a nép jogos kívánságát és érdekét, de ugyanakkor figyelembe vesszük a két nagy vallási szekta alatt működő UMA⁴² és N.U.P.⁴³ pártok érdekét is. Továbbra is e két út között kívánunk haladni, de úgy, hogy semmi esetre sem csak egy párt politikája jusson érvényre.« Ezzel azt kívánta kifejezni, hogy kormánya a pártok felett áll. Erre azonban rácsófol az a tény, hogy őt magát is az UMA párt hozta felszínre.”⁴⁴ Ezen az első pár jelentésen is látszik, hogy Igaz felkészülése során alaposan felmérhette a „terepet”, tisztában volt a szudáni politikai erőviszonyokkal, ismerte a belpolitikai élet főszereplőinek megnyilvánulásait. A magyar ideiglenes ügyvivő pár hét elteltével otthonosan mozgott a khartoumi kormányzati, diplomáciai és üzleti körökben egyaránt.

1956. október 6-án, Rajk László és társainak újratemetése napján a khartoumi követség jelentést kapott a Központtól Mirghani Hamza⁴⁵ szudáni miniszterelnök-helyettes magyarországi tartózkodásáról. Érdeemes elgondolkodni, mi járhatott Igaz István fejében ezekben a napokban, amikor az illegalitás nehéz éveiben megismert, majd 1949-ben koncepciók során elítélt és kivégzett elvtársait rehabilitálták... Feltéve, ha az újratemetésről időben információkat kapott. Mindenesetre a magas szintű szudáni delegáció eredményes és zsúfolt napokat töltött Budapesten, abban az időszakban, amikor a felszín alatt már forrtak az indulatok. „Mirghani Hamza 1956. szeptember 28-tól október 3-ig tartózkodott hazánkban a KKM vendégeként. Mind fogadására, mind búcsúztatásán jelen voltak: Marosán György,⁴⁶ a Minisztertanács elnökhelyettese, Biró Ferenc,⁴⁷ a külkereskedelmi miniszter első helyettese,

⁴¹ Sayed Abdallah Khalil (1892–1970) szudáni politikus, miniszterelnök (1956–1958).

⁴² Nemzeti Umma Párt, 1945-ben alapították, iszlám centrista politikai párt.

⁴³ Nemzeti Unionista Párt, 1952-ben alapították, nemzeti-függetlenségi erő.

⁴⁴ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 17/1956/szig. titk.

⁴⁵ Hamza Mirghani Hamza (?–?) szudáni politikus, államtitkár, miniszterelnök-helyettes.

⁴⁶ Marosán György (1908–1992) péksegéd, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, könnyűipari miniszter (1949–1950), a Minisztertanács elnökhelyettese (1956), államminiszter (1957–1960).

⁴⁷ Biró Ferenc (1904–2006) gépészmérnök, miniszterhelyettes.

Szarka Károly,⁴⁸ külügyminiszter-helyettes, ill. Zágor György, követ. A szudáni miniszterelnök-helyettes megbeszélést folytatott Marosánnal, Horváth Imre külügyminiszterrel, Magyarai Andrással⁴⁹, a földművelésügyi miniszter első helyettesével és Biró Ferencsel.” A Külügyminisztérium fontosnak tartotta az ügyvivő tájékoztatására közölni még, hogy „Hegedűs András, a Minisztertanács elnöke a szudáni miniszterelnöknek motorcsónakot, Mirghani Hamzának pedig egy legújabb típusú zenegépet ajándékozott”.⁵⁰

Úgy látszik az ügyvivő buzgalmát, lelkesedését, munkabírását és alaposágát a Külügyminisztérium vezetése is respektálhatta, mert szintén október 6-án pozitívan értékelték munkáját és csak formai hiányosságokra hívták fel figyelmét: „Ügyvivő elvtárs rövid kint tartózkodása alatt végzett munkáját értékelve azt hasznosnak találjuk, a jelentéseit jól felhasználtuk. A postával kapcsolatban kifogásolunk egyes alaki hiányosságokat. Így pl. a más úton küldött jelentések visszaigazolásának módját, továbbá a futárcsomag kettős borítékba való helyezésének elmulasztását.”⁵¹

1956. október 23-án Budapesten kitört a forradalom, amely hamarosan országossá vált. A tragikus magyarországi eseményekről, a szovjet csapatokkal folytatott hősiességéről, az áldozatokról a világsajtó bő terjedelemben beszámolt, de a Külügyminisztérium és a magyar külképviseletek közötti hivatalos kapcsolattartás megnehezült, sőt sok esetben lehetetlenné vált. A khartoumi magyar követség is elszigetelődött a Központtól, még felettes szervüktől, a követ állomáshelyeként szolgáló Kairóból sem kaptak információkat. Nyilvánvaló, hogy az ügyvivő és az irodatiszt (a misszió ekkoriban két fős volt) hallgatták a rádióadásokat, olvasták a szudáni és nemzetközi sajtót, de ez kevés volt egy hivatalos magyar álláspont kialakításához.

1956 október 28-án Igaz részt vett a görög ügyvivő „koktail-partyján”, amelyről így számolt be október 31-én kelt, Horváth Imre külügyminiszternek írott jelentésében: „1956 október 28-án a görög ügyvivő koktail-partyt rendezett a Grand Hotel nagy kertjében. Ezen megjelentek a diplomáciai képviselők vezetőinek túlnyomó többsége. A szudáni kormányt a külügyminiszter és Hammed Tewfik⁵² kereskedelmi miniszter képviselte. A görög ügyvivő és felesége sajnálkozását fejezte ki a magyar eseményekkel kapcsolatban és annak a reményének adott kifejezést, hogy rövidesen jó úton rendeződni fog a helyzet. Ezután több információt közölt a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, melyeket nyugati hírforrásokból szerzett. Az ügyvivő itt beszélgetett hosszabb ideig Panec-cel (Csehszlovákia ügyvivője), aki közölte, hogy a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, most kapott minisztériumától értesítést. Ez értesítés szerint a magyarországi eseményeket teljes

⁴⁸ Szarka Károly (1923–2005) vasmunkás, diplomata, nagykövet, külügyminiszter-helyettes (1956–1968, 1974–1983).

⁴⁹ Magyarai András (1918–2005) agronómus, miniszterhelyettes, rektor.

⁵⁰ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 007440/1/szig. titk.

⁵¹ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 007456/szig. titk.

⁵² Hammed Tewfik (?–?) közgazdász, szudáni politikus, kereskedelmi és iparügyi miniszter (1956–1957).

egészeben az ellenforradalmi erők provokálták. Erre válaszul Igaz, egy – feltehetőleg később sokszor megbánt – kijelentést tett: »Annak alapján, hogy egész október 22-ig a sajtón keresztül figyelemmel kísértem országunk belső életének fejlődését, az a vélemény alakult ki bennem, hogy a Csehszlovák Külügyminisztérium ezen kategorikus állítása nélkülözi a teljes és pontos tájékoztatást.« Majd megjegyezte, hogy »sajnálatos, hogy követségünk mind a mai napig a magyarországi eseményekkel kapcsolatban semmiféle értesítést nem kapott. Mai napig nem áll rendelkezésemre a magyarországi eseményekkel kapcsolatos hivatalos álláspont. Ez kissé kellemetlen helyzetben tart bennünket és némi gátlásokat is okoz.«⁵³

Igaz István már a forradalom és szabadságharc leverését követően, 1956. november 13-án, a reggeli órákban látogatást tett Teplovnál,⁵⁴ a Szovjetunió Szudánba akkreditált nagyköveténél. Látogatása célja az volt, hogy vele is véleményt cseréljen a Magyar Vörös kereszt javára történő gyűjtés megindításával kapcsolatban. Beszélgetésük – nem meglepő módon – elsősorban a magyarországi események körül folyt. Igaz jelentése szerint Teplov a korábbi tények ismerete nélkül foglalt állást ebben a kérdésben, és hangsúlyozta, hogy a magyarországi események kezdettől mindmáig az ellenforradalom megnyilvánulásai voltak. A magyar ügyvivő válaszként megemlítette, hogy a jelenlegi helyzet tökéletes megítéléséhez nem áll még elegendő anyag rendelkezésükre, de ha mégis az eseményeket vizsgáljuk, akkor az 1949-es évektől kell megemlíteni azokat a sorozatos hibákat is, melyek talajt nyújtottak az ellenforradalmi erők behatolására. A Nagy Imre-kormány létrejötté egy olyan időszakban történt, amikor a tömegek lelkiállapota éppen az előző hibák kiküszöbölésének húzódája miatt oly magasra csapott, hogy ebben az állapotban bizonyos engedményeket kellett tenni a népi erők hatására. Igaz kijelentette szovjet partnerének, hogy „tudomása szerint az első két napban Nagy Imre bírta a KV⁵⁵ bizalmát és támogatását, ezt alátámasztják Kádár elvtárs és Nagy Imre közös beszédei is. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen feldúlt lelkiállapotú tömeg a második és harmadik nap kizökkentette őt egyensúlyából, amikor is az ENSZ-hez folyamodott és a Varsói Szerződés megszüntetését proklamálta, s ezzel elősegítette „az imperializmus malmára hajtani a vizet”. Erre Teplov megjegyezte, hogy „ezt a véleményt örömmel üdvözölnék az angol, francia imperialisták is, mert az ő véleményük tükröződik benne”. Igaz erre védekezőleg megjegyezte, hogy „én nem az angoloknak és amerikaiaknak adtam véleményt, hanem egy elvtársnak, akit ezzel közelebb akartam hozni a magyarországi események kiinduló pontjához”. Majd megemlítette neki azt is, hogy például Farkas Mihály,⁵⁶ akit Teplov pár héttel ezelőtt mint egy kiváló elvtársat említett meg neki, már akkor is börtönben ült Magyarországon, és várja a felelősségre vonást azért a szörnyű politikáért, melynek következtében sok becsületes elvtársunk vesztette életét az 1949 és 1953 közötti időben.

⁵³ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 44/1956/szig. titk.

⁵⁴ Leonyid Teplov (?–?) szovjet diplomata, a Szovjetunió szudáni nagykövete (1956–1960).

⁵⁵ Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség (MDP KV).

⁵⁶ Farkas Mihály (1904–1965) kommunista pártmunkás, politikus, vezérezredes, honvédelmi miniszter (1948–1953).

Teplov erre kijelentette, hogy ő Farkassal soha nem volt kapcsolatban. Ő csak annak alapján mondta, hogy Prágában hallotta egyik előadását. Végezetül a Magyar Vöröskereszt gyűjtésének megindítása tekintetében a két diplomata véleménye egyezett azon a téren, hogy „figyelembe véve azt, hogy itt a magyarországi eseményeknek nem volt olyan sajtóvisszhangja, mint nyugaton, nem lenne helyes ilyen akció megindulása. Mert ezzel éppen az angol–francia reakció malmára hajtánánk a vizet.”⁵⁷ Feltételezhető, hogy a feszült hangulatú, vagdalkozó stílusú megbeszélés után Teplov nagykövet jelentette Moszkvának Igaz óvatoskodó álláspontját, különösen a Nagy Imrét mentegető mondatait, amely nem vetett jó fényt magyar „elvtársára”.

Igaz István december 4-én előzetes telefonbejelentés alapján látogatást tett Abdalla Khalilnál, Szudán miniszterelnökénél, amelyről december 6-án jelentett a Központnak. Látogatása célja az volt, hogy a Kairóból megküldött Kádár János beszéd alapján tájékoztassa a miniszterelnököt és a szudáni kormányt a magyarországi helyzetről. Igaz állította, hogy a miniszterelnök örömmel és köszönettel vette tájékoztatását, és közölte, hogy a szudáni kormány mindeddig a magyarországi eseményekkel kapcsolatban a nyugati hírügynökségek tájékoztatására volt utalva. E tájékoztatást azonban, mint mondotta, fenntartással voltak kénytelenek fogadni, mert ismeretes előttük azok kommunistaellenes beállítottsága, ami kizárja azt, hogy híryananyaguk tárgyilagos legyen. Így tehát a magyarországi eseményekkel kapcsolatban kormánya „kontraerziális” ismeretekkel rendelkezett, és így nem is tudott ezzel kapcsolatban egy álláspontot kialakítani. E mai beszélgetés azonban alapul szolgál számára, hogy a kormányt és kollégáit pozitívan tudja tájékoztatni a magyarországi helyzetről.

Khalil ezután arra tért rá, hogy így természetesen a közvéleményük sem jutott pontos tájékoztatáshoz, ezért arra kérte az ügyvivőt, hogy a sajtón keresztül adjon tájékoztatást, hogy a magyar rádió milyen hullámhosszon és mikor sugároz arab, ill. angol nyelvű adást. (Igaz megjegyzi jelentésében, hogy a tegnapi nap folyamán szerzett tudomást arról, hogy a miniszterelnök egy itteni nagy rádiócégtől már érdeklődött a magyar adás hullámhossza iránt.) A magyar diplomata megígérte, hogy erről tájékoztatja Khalilt is, és a sajtót is, amelyet meg is tett. A miniszterelnök a továbbiakban megemlítette, hogy a nyugati hírügynökségek szerint igen sokan külföldre távoztak Magyarországról, és érdeklődött, hogy ezzel kapcsolatban mi a való helyzet, hogy ezzel kapcsolatban is véleményt tudjanak kialakítani. Igaz közölte, hogy valóban, az események során sokan távoztak külföldre. A magyar kormány amnesztiarendelelete azonban lehetőséget nyújt ezek visszatérésére. Ezzel kapcsolatban részletesen ismertette a magyar kormány amnesztiarendeletét is. Mivel a miniszterelnök csodálkozott, hogy a magyar kérdés ennyire „levegőbe lett repítve”, az ügyvivő megemlítette neki, hogy ez kétségtelenül azért történt, hogy ezzel is eltereljék a figyelmet a közel-keleti kérdésekről, az Egyiptom elleni angol–francia támadásról, mindezt a magyar ügygel szerették volna eltompítani. Ezen

⁵⁷ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 46/1956/szig. titk.

érvelésével – állítása szerint – a szudáni miniszterelnök is egyetértett. Végezetül Khalil arra kérte őt, hogy írásbeli tájékoztatást is juttasson el számára. Ezt megígérte, és még aznap eljuttatta részére „Kádár elvtárs beszédét”, valamint más egyéb tájékoztatási anyagot arab nyelven. Ezeket az anyagokat a kairói magyar követség részükre megküldött bulletinjéből sokszorosították, ill. sokszorosították. Majd megjegyezte, hogy ezt a gyakorlatot a jövőben is kívánják folytatni, ha anyag áll rendelkezésükre, valamint leszögezte, hogy a beszélgetés mintegy 45 percig tartott, és mindvégig szívélyes baráti légkör uralkodott.⁵⁸

1956. december 11-én Igaz újabb magas rangú kormánytagot keresett fel hivatalában. Kezdeményezésére találkozás jött létre Hammed Tewfikkel, a szudáni kereskedelmi és iparügyi miniszterrel. Látogatása elsődleges célja az volt, hogy tájékoztassa őt a magyarországi helyzetről. A minisztert különösen az érdekelte, hogy „jelenleg az ellenforradalmi erők-e, vagy a valóban demokratizálás megvalósítására törekvő erők uralják-e a helyzetet”. Az ügyvivő a rendelkezésére álló ismeretek alapján tájékoztatta őt. Ezután a miniszter jóindulatát fejezte ki, és annak a reményének adott kifejezést, hogy Magyarország rövidesen ismét visszatér a rendes gazdasági és politikai életbe, és ehhez gyümölcsözőtő jövőt is kívánt számukra. Igaz közölte a miniszterrel, hogy „bár nehéz gazdasági helyzetben vagyunk, de kormányunk hivatalos közlése szerint a különböző kereskedelmi szerződéseinkben vállalt kötelezettségeinknek eleget tudunk tenni”.

Figyelemre méltó témát érint a jelentés második része is: Igaz azt állította, hogy a második szempont, ami a megbeszélésen vezérelte, hogy az itt élő pár magyar érdekében szóljon egy pár szót. Ugyanis ezek azzal a kéréssel fordultak a követséghez, hogy szeretnének csomagokat küldeni haza, de az itt fennálló rendelkezések értelmében erre nincs lehetőségük. Az ügyvivő a miniszternek megemlítette nehézségeiket és a harcok során Budapesten bekövetkezett nagy károkat, és kérte, hogy találjon módot arra, hogy az itt élő magyarok kérése kedvező elintézés nyerjen. A miniszter minden támogatást megígért ezen a téren, és utasította a minisztérium főigazgatóját, Ibrahim Osman Ishagot,⁵⁹ hogy a legmesszebbmenőkig működjön közre a fenti kérés teljesítésében. Ishag Osman aztán tájékoztatta a magyar diplomatát, hogy valóban van olyan rendelkezésük, amelynek értelmében importárut Szudán területéről kiküldeni nem lehet. Ebben az esetben azonban hajlandók kivételt tenni. Személyenként 10 kg élelmiszersomagot engedélyeznek, beleértve importcikkek is. Arra kérte azonban Igazt, hogy azok a személyek, akik így csomagot kívánnak küldeni, egy listát állítsanak össze, és azt a követségen keresztül juttassák el hozzájuk, amit aztán láttamoznak. Szóba került e megbeszélésnél az is, hogy ők nem emelnek kifogást az individuális csomagok küldésén kívül a kollektív csomagok küldése ellen sem. Hangsúlyozta, hogy szudáni termékeket minden korlátozás nélkül lehet küldeni.⁶⁰ Ebből az utolsó két jelentésből is kitűnik, hogy Igaz még mindig bizonytalan volt a magyar helyzetet illetőleg, bár képviselte a Kádár-

⁵⁸ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 17/1/1956/szig. titk.

⁵⁹ Ibrahim Osman Ishag (?-?) szudáni közgazdász, minisztériumi főigazgató.

⁶⁰ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 45/1956/szig. titk.

adminisztráció hivatalos álláspontját, de a szudáni magyar kolónia kéréséhez empátiáskan állt hozzá, és „harcokról”, ill. „Budapestet ért nagy károkról” értekezett a miniszternek.

Az 1957-es évben minden bizonnyal feszülten és komor hangulatban indult a munkavégzés a követségen. Bár „otthonról” már csordogáltak a hírek, a hivatalos kommunikációs csatornák is helyre álltak, de az anyaországi helyzet még bizonytalannak tűnt, és letargiára adott okot az időközben a hazai államigazgatásban beindult tisztogatási hullám. Továbbá az afrikai állomáshelyen szolgáló magyar diplomáták joggal aggódhattak – a statárium decemberi bevezetése után – magyarországi rokonaikért, barátaikért, kollégáikért is. 1957. január 2-án kelt jelentésében Igaz a Washingtonból visszatért szudáni ENSZ-delegáció tiszteletére rendezett fogadáson szerzett tapasztalatairól ír: „1956. december 27-én Khalifa Abbas külügyi államtitkár-helyettes, aki a távollévő tárcavezető helyett a minisztériumot irányította, a minisztérium kertjében tea-délután adott a visszaérkezett delegáció tiszteletére. Ezen mintegy 150-en, köztük az államapparátus vezetői, UMA párt elnöke, vezetői, más pártok képviselői, valamint a diplomáciai testület több tagja vett részt. Az ügyvivő számára – a jelentés szerint – a tea-délután értékes volt, mert alkalma nyílt Sayed Ali Abdel Rahmannel,⁶¹ a belügyminiszterrel, valamint Saddik El Mahdi,⁶² az UMA párt elnökével hosszabb ideig beszélgetni. A belügyminiszter különösképpen a magyarországi események iránt érdeklődött. Érdeklődése nagyon rokonszenvező volt. Igaz a rendelkezésére álló információk alapján részletesen tájékoztatta a magyarországi eseményekről. Az UMA párt elnöke hasonlóképpen érdeklődött és egyben köszönetét is fejezte ki azokért az anyagokért, melyet éppen az eseményekkel kapcsolatban eljuttattak részére.

Mangoub külügyminiszter, aki egyben az ENSZ delegáció vezetője is volt, itt említette meg, hogy a magyarországi események az ENSZ-ben igen kemény diónak mutatkoztak a szudáni delegáció számára is. Majd annak a reményének adott kifejezést, hogy a következő ülészakon már nem kerül napirendre [a magyar kérdés – U. Zs.]. Később egy másik rendezvényen Igaz hosszabb ideig beszélgetett Fakr El Dinnel, a delegáció titkárával. Ő megemlítette, hogy delegációjuk az első időben, a magyar eseményekkel kapcsolatban nehéz helyzetben volt, mert csak kis mértékben volt tájékozódva az eseményekről, ezzel is magyarázta, hogy első ízben az amerikai javaslat mellett szavaztak. Később azonban pontosabb tájékozódást kaptak és akkor már az indiai álláspont mellett tudtak állást foglalni. Ezzel kapcsolatban megemlítette, hogy véleménye szerint »a magyar kormánynak több engedményt kell adni a különböző rétegek felé, hogy ezáltal jobban elősegítse stabilizációját.« Az ügyvivő jelentése végén megjegyezte, hogy mielőtt a szudáni delegáció az ENSZ-be elutazott, a delegáció néhány tagjával az amerikai nagykövet vacsoráján hosszabb ideig beszélgetett. Ez a vacsora október 18-án volt. Eddigi időpontig

⁶¹ Sayed Ali Abdel Rahman (?–?) szudáni politikus, oktatási miniszter (1956), belügyminiszter (1957).

⁶² Sadiq al-Mahdi (1935–2020) szudáni politikus, pénzügyminiszter, miniszterelnök (1966–1967, 1986–1989).

eléggé részletes tájékoztatást adott a szudáni küldötteknek Magyarországról. Sajnos az október 23-i események a magyar követséget mintegy hat hétig teljesen elszigetelték, amihez még hozzájárultak nehezítő körülményként az egyiptomi események is, így mivel ők sem voltak tájékozódva, így a továbbiakban a szudáni delegáció részére sem tudtak tájékoztatást adni.”⁶³

1957. január 20-án Igaz István ügyvivő érkezettnek látta az időt arra, hogy hosszú, alapos, minden részletre kiterjedő jelentést írjon a külügyminiszternek „a magyarországi események szudáni visszhangja, valamint az ezzel kapcsolatos munkánk” címmel. A szigorúan titkos jelentés árnyalja és kiegészíti a követség korábban küldött anyagainak tartalmát. A továbbiakban idézem a jelentés legfontosabb megállapításait:

„Az 1956. október 23-án Magyarországon megindult és utána tragikus fordulatot vett események az eddig is elszigetelt követségünket még elszigeteltebb állapotba hozták. A legutolsó újság, amit kézhez kaptunk október 22-i volt. Ez időtől kezdve egészen december 25-ig követségünkre semmiféle sajtó és egyéb tájékoztatósi anyag nem érkezett. Sajnálatos és előttünk ismeretlen ok miatt a már október 6-án postázott első futáranyagunkat is csak december 6-án kaptuk kézhez. E késés megakadályozott abban, hogy a közben másúton kapott táviratokat megfejthessem. Ez a teljes információ hiány itteni életünkre nyomasztólag hatott. Ettől függetlenül mindent elkövettünk, hogy a magyarországi eseményekkel kapcsolatban helyes álláspontot alakítsunk ki magunknak. A korábbi magyarországi helyzet ismerete megkönnyítette számunkra a helyes álláspont kialakítását és azt, hogy a nyugati ellenséges propaganda által elferdített híradásokból kibogozzuk az igazságot. Az így kialakult álláspontunk megegyezett a később birtokunkba jutott Kádár elvtársnak a magyarországi eseményekről adott analízisével.

Az eseményekkel kapcsolatban első feladatunknak azt tartottuk, hogy a lehetőséghez mérten megakadályozzuk a magyarországi események túlzott felpassolását [sic!], mint ahogy az a többi nyugati országokban történt. Ennek érdekében még az események időszaka alatt több alkalommal beszéltünk az itteni sajtók egyes képviselőivel, akiket tájékoztattunk a korábbi megelőző helyzetről; a megindult demokratizálódási folyamatról és arról, hogy ezt az egészséges folyamatot akarta az ellenforradalom felhasználni, és ebben nem kis szerepe volt az angol, amerikai és más nyugati országok, évek hosszú sora óta hazánk ellen folytatott propaganda hadjáratának is. Ez a munkánk eredményes volt. Az itteni sajtók [sic!] csak szörványosan foglalkoztak a magyarországi eseményekkel, és akkor is inkább, mint mellékes tényezőt kezelték. Különösen az arab lapok voltak azok, melyek csak futólag emlékeztek meg az eseményekről. Az itteni két angol nyelvű lap az viszonylag többet foglalkozott Magyarország kérdésével, de végeredményben ezt is sikerült leszerelnünk az által, hogy sugalmazásunkra két pozitív cikk jelent meg Magyarországról, amely elítélte a magyar ügyekbe való nyugati beavatkozást. Anyaghiány miatt azonban részletes és rendszeres tájékoztatást nem tudtunk adni. Tájékoztatásunk

⁶³ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 1/1957/szig. titk.

inkább az események elvi értékelése volt. Itteni miniszterek, pártok vezetői többször kifejezésre juttatták személyes beszélgetéseim alatt azt, hogy szeretnének részletes tájékoztatást kapni a magyarországi eseményekről, mert ők, mint ahogy azt Abdalla Khalil miniszterelnök is kifejezte, csak a nyugati híradásokra vannak, ill. voltak utalva. A nyugati híradásokban viszont ebben a tekintetben nem bíznak, éppen azok kommunista ellenes beállítottságuk miatt.

Amikor kairói követségünkkel sikerült kontaktust teremtenünk és onnan megkaptuk Kádár elvtárs beszédét, és később bár rendszertelenül, de kaptunk más angolnyelvű hírányagot is, akkor az anyagok birtokában felkerestem először Abdalla Khalil miniszterelnököt, akit elsősorban Kádár elvtárs analízise alapján részletesen tájékoztattam a magyarországi helyzetről. Ezután több aktív minisztert, köztük a számunkra igen fontos külkereskedelmi minisztert, Kirghani Hamza⁶⁴ mezőgazdasági minisztert látogattam meg, több más minisztert viszont egyes fogadások alkalmával tájékoztattam a magyarországi eseményekről. Ez a tájékoztatás azonban így csak szűk körre terjedhetett ki. Ezért szükségét láttuk annak, hogy a fent említett Kádár elvtárs beszédét, valamint egyéb anyagokat nyomtatás formájában is kiadjuk. [...] Ezek az anyagok, annak ellenére, hogy csak szórványosan tudtuk kiadni, mégis jó szolgálatot tettek. A jövőben ilyen anyagok rendszeres kiadására volna szükség. Sajnos anyagellátás szempontjából kairói követségünkre nem építhetünk. Egyrészt, mert több esetben ők speciális egyiptomi vonatkozású anyagot közölnek, amit itt nem tudunk felhasználni, másrészt pedig, mert ott elsősorban francia nyelven adják ki, amit szintén nem tudunk használni, mert itt csak angolul beszélnek. Legutóbb a külügyminisztérium első államtitkárával beszéltem, aki közölte, hogy még a külügyminisztériumban sincs egyetlen egy ember sem, aki tud franciául.

Az eseményekkel kapcsolatban végzett munkánk során kell megemlékezni arról is, hogy január 12-én meghívtuk követségünkre néhány szudáni újság képviselőjét, akiket 3 óra hosszát tartó beszélgetés során tájékoztattam a magyarországi eseményekről. Ezen részt vett a Budapesti Közgazdasági Egyetemen tanulmányait folytató és most szabadságát itt töltő Tahir elvtárs is, aki, mint szemtanú tudott beszámolni a magyarországi eseményekről. E tájékoztatás eredményeként több újságban jelent meg a magyarországi eseményekről hosszabb cikk Sajnos nagyobb méretű sajtófogadásra nem gondolhattunk. Anyagi fedezet hiányában követségünk berendezését ideiglenesen leállítottuk. Ez alkalommal is csak nagy nehézségek árán, a már meglévő bútorokból tudunk berendezni egy szobát ez alkalomra.”

Ezt követően az ügyvivő terjedősen értekezett a Magyar Vöröskereszt számára folytatott gyűjtési akcióról is, amely során a kairói magyar követséggel, a szudáni kormánnyal és a Vöröskereszttel való kapcsolattartás mikéntjéről, a szervezési nehézségekről, a felmerülő technikai problémákról, ill. az adakozó szudáni cégekkel és személyekkel kapcsolatos eljárásról írt. Ebből a részből talán csak azt fontos kiemelni, hogy az ügyvivő egyrészt úgy vélte, „hogy egy nyílt segélyakció kérdésé-

⁶⁴ Kirghani Hamza (?-?) szudáni politikus, mezőgazdasági miniszter (1956–1957).

vel tápanyagot nyújtanánk a nyugati propaganda számára, mely itt is szeretne volna kihasználni maga számára a magyarországi helyzetet”, másrészt a messzi Szudánban is voltak adakozó kedvű cégek és jóérezésű magánszemélyek, akik fontosnak tartották a magyar bajbajutottak megsegítését, ill. a szudáni kormány is adományozott a Vöröskeresztnek 5000 szudáni fontot.

A jelentés összegzőleg megállapítja, hogy „a magyarországi tragikus események az éppen szervezés alatt álló követségünket nehéz helyzetbe hozták, ugyanakkor az emiatt beállott elszigeteltség nehéz feladat elé állított bennünket. Ettől függetlenül úgy látjuk, hogy e fennálló nehézségek ellenére is, követségünk ebben a helyzetben is megállta helyét. Tudjuk, hogy az események szülte helyzet továbbra is nehéz. Továbbra is komoly feladatok várnak még ránk. Arra törekszünk, hogy a jövőben is megálljuk a helyünket, és itt, e távoli földrészen eredményes munkát fejtünk ki dolgozó népünk érdekében. Ahhoz azonban, hogy munkánkat eredményesebben végezhessük, nagyobb támogatásra van szükségünk a központ részéről. Elsősorban azon a téren, hogy követségünket felszerelhessük, és benne biztosítsuk a munka feltételeit, ami itt egyébként is nagyon mostoha. Ugyanakkor arra is szükség van, hogy a jövőben csökkentsük a központ és a követség közötti elszigeteltséget. Erre vonatkozólag jelenlegi postánkban már több javaslatot tettünk. Kérjük ezeket a javaslatainkat figyelembe venni. Szükséges továbbá a rendszeres tájékoztatás. Ennek érdekében azt kérjük, hogy a Tájékoztatási Osztályunk követségünket is kapcsolja be a cikk és tájékoztatási anyagok küldésének sorába. (Eddig 6 hónapos itt tartózkodásunk alatt, még egyetlen egy alkalommal sem kaptunk.) Ezekre viszont feltétlenül szükségünk van. Ezért kérjük, hogy a jövőben közvetlen követtségünkre, légi és egyéb postán folyamatosan küldjenek anyagokat.”⁶⁵

A magyarázkodó, kissé túlírt, óvatoskodó jelentést minden bizonnyal sok szempár futotta át, mielőtt a minisztérium és a pártközpont illetékesei meghozták a végleges döntésüket. Nem találtam arra vonatkozólag forrást, hogy Igaz István eredetileg milyen tervekkel vágott neki a szudáni „kalandnak”, de biztosan nem féléves külszolgálatot képzelt el magának. Az azonnali hatályú berendelése feltehetőleg váratlanul érthette őt, bár lehet, hogy régi „elvtársai” – a kulisszák mögött – tudtak neki valamelyest előre jelezni. Igaz István I. osztályú tanácsost, ideiglenes ügyvivőt 1957. március 1-jével berendelték állomáshelyéről a Központba, és helyére Veres János⁶⁶ I. osztályú titkár érkezett meg Kairóból Khartoumba áthelyezéssel, aki a 30. születésnapját már a városban ünnepelhette. Az új ügyvivő ambiciózusan és energikusan látott munkához szudáni állomáshelyén. Villámgyorsan építette tovább, ill. ápolta az elődje által kialakított kapcsolatokat. Számos jelentést írt, rengeteg programon vett részt, a fogadások állandó vendége lett. 1957. március 15-én például vendégül látta a khartoumi különös magyar kolónia tagjait,⁶⁷ ugyanis a városban élt pár tucatnyi magyar származású nő és férfi, akik közül sokan korábban artisták és táncosnők voltak. Ők még a háború előtt, az angol időkben kerültek

⁶⁵ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 11/1957/szig. titk.

⁶⁶ Veres János (1927–2008) diplomata, nagykövet.

⁶⁷ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 36/1957/szig. titk.

a – történetesen – magyar tulajdonban álló exkluzív khartoumi szórakozóhelyre, a Gordon Music Hallba (sokan Kairóból szerződtek át), majd Szudánban ragadtak, itt eresztettek gyökereket. Veres a tiszteletükre rendezett fogadáson beszédet mondott, megvendégelte őket, és még a *Semmelweis* című magyar filmet is levetítették nekik a rendezvényen.⁶⁸ A színes khartoumi magyar közösség sorsának, különösen a két magyar bártulajdonos, Borbás István és Kohn Ernő életének, a Szudánban hébe-hóba fellépő neves magyar művészeknek, illetve Veres ügyvivő szinte már hiperaktív khartoumi tevékenységének a bemutatása azonban már más lapra tartozik.

Epilógus

Khartoumból való távozását követően Igaz István szudáni referens lett a Külügyminisztériumban, majd – rövid idő múlva – Indonéziában folytatta diplomáciai pályafutását, tehát külügyes pályafutása nem tört derékba. A rövid khartoumi ügyvivőség feltételezhetően mély nyomot hagyott benne. 1959-ben – diplomatától nem túl szokványos módon – a patinás *Természettudományi Közlönyben* négyoldalas írása is megjelent Szudánról, amelyben tömör, de alapos és olvasmányos földrajzi, néprajzi, gazdasági és politikai leírást nyújt az országról.⁶⁹ Úgy vélem, érződik a sorokból, hogy a szerző – az itt töltött rövid idő ellenére is – beleásta magát az ország történetébe.

1960. november 19-én a Népköztársaság Elnöki Tanácsa Igaz Istvánnak, a Külügyminisztérium főelőadójának 50. születésnapja alkalmából, a munkásmozgalomban kifejtett több évtizedes munkássága elismerésül a Munka Érdemrend kitüntetését adományozta.⁷⁰ Igaz 1967. március 17-én külügyi tanácsosi beosztásban volt, a minisztériumban szolgált, és éppen a kecskeméti Katona József Színházba kísérte a hazánkba látogató berlini Gerd Natschinskit,⁷¹ aki saját, *Igaz ami nem igaz* című zenés vígjátékának bemutatójára érkezett az országba.⁷² 1972. március 14-én pedig az Elnöki Tanács Igaz Istvánnak, nyugállományba vonulása alkalmából, eredményes munkája elismerésül a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetését adományozta.⁷³ Misszióvezetőnek (rendkívüli és meghatalmazott nagykövet, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, főkonzul), amely a külügyi karrier csúcsát jelenti, azonban sohasem nevezték ki, legalábbis a vonatkozó archontológiában⁷⁴ ennek nem akadtam a nyomára. Igaz aktívan töltötte nyugdíjas éveit, többször megnyilvánult a sajtóban, főleg a két világháború közötti magyar munkásmozgalom kérdésében.⁷⁵ Nem felejtette el gyökereit sem, többször visszatért szülővá-

⁶⁸ HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962. 36/1957/szig. titk.

⁶⁹ IGAZ 1959, 33–36.

⁷⁰ *Magyar Közölny*, 1960, 725.

⁷¹ Gerd Natschinski (1928–2015) német zeneszerző.

⁷² [SZ. N.] 1967, 1.

⁷³ *Magyar Közölny*, 1972, 118.

⁷⁴ BARÁTH – GECSÉNYI 2015.

⁷⁵ [SZ. N.] 1980, 4.

rosába, Makóra is.⁷⁶ 1982. május elején „Igaz István, a Szocialista Hazáért Érdemrend kitüntetettje, aki 1928 óta volt a párt tagja, életének 72. évében elhunyt. Hamvasztás utáni búcsúztatása május 18-án, kedden délután 3 órakor volt a Farkasréti temetőben. A gyász hírt az MSZMP III. kerületi bizottsága, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége és a Külügyminisztérium közösen jelentette meg.”⁷⁷ Egy kommunista pártmunkás és diplomata kalandos, fordulatokban gazdag élete zárult le ezen a tavaszi napon, amelynek a Szudánban töltött időszak fontos és figyelemre méltó, de rövid epizódja volt csupán.

Levéltári források

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
002348/4/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
15/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
16/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
17/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
17/1/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
007440/1/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
007456/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
44/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
45/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
46/1956/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
1/1957/szig. titk.

⁷⁶ RAFFAI 1968, 3.

⁷⁷ [SZ. N.] 1982, 8.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
11/1957/szig. titk.

HU-MNL-OL-XIX-J-12-a. Khartoumi követség TÜK iratok, 1956–1962.
36/1957/szig. titk.

Bibliográfia

BARÁTH – GECSÉNYI 2015

Diplomaták a változó világban. Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990. Összeáll. és szerk. BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos: Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. Internet: www.academia.edu/40608325/Bar%C3%A1th_Gecs%C3%A9nyi_Diplomat%C3%A1k (letöltés: 2022. jan. 22.)

BENKES 1997

BENKES Mihály: Afrika. In: DIÓSZEGI István – HARSÁNYI Iván – NÉMETH István: *20. századi egyetemes történet. 1945–1995.* III. Budapest, Korona, 1997, 223–299.

BÚR 2014

BÚR Gábor: Partes aequales? Angol-egyiptomi Szudán: különös kétszer kettős. In: *Hindu istenek, szíami tigrisek. Balogh András 70 éves.* Főszerk. MAJOROS István. Szerk. ANTAL Gábor – HÁDA Béla – HEVŐ Péter – MADARÁSZ Anita. Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014, 83–92. Internet: edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/18299/BurG%C3%A1bor.pdf (letöltés: 2022. 06. 14.)

IGAZ 1959

IGAZ István: Szudán. *Természettudományi Közlöny* 3[90]/1. 1959, 33–36.

J. NAGY

J. NAGY László: Az arab országok a magyar külkapcsolatokban (1947–1962). *Külügyi Szemle* 2/1. 2003, 114–140. Internet: library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2003/?pg=117&layout=s (letöltés: 2022. jún. 14.)

Magyar Közölny, 1960

Magyar Közölny 103. 1960. november 19. 725.

Magyar Közölny, 1972

Magyar Közölny 19. 1972. március 14. 118.

RAFFAI 1968

RAFFAI István: A forradalmár nem öregszik. *Csongrád Megyei Hírlap* 13/283. 1968, 3.

SÓGOR 2020

SÓGOR Dániel: Algéria. In: *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Szerk. MARSAI Viktor – NAGYNÉ RÓZSA Erzsébet. Budapest, Dialóg Campus, 2020, 69–82. Internet: nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15776/852_Magyarország%20es%20Afrika.pdf?sequence=1 (letöltés: 2022. júl. 12.)

SOLYMÁRI – TARRÓSY 2021

SOLYMÁRI Dániel – TARRÓSY István: A magyar diplomácia újjászületése Afrikában. Déli nyitási kísérletek a magyar külpolitikában a 19–20. században: fókuszban az 1960–70-es évek. *Külggyi Szemle* 20/4. 2021, 147–183. Internet: kki.hu/wp-content/uploads/2022/02/KSZ_2021_4_07_Solymari_Tarrosy.pdf (letöltés: 2022. júl. 1.)

[SZ. N.] 1967

[SZ. N.]: Magyarországi ősbemutató – a szerző jelenlétében. Nagy siker volt a Kecskeméti Katona József Színház tegnapi előadása. *Petőfi Népe* 22/66. 1967, 1.

[SZ. N.] 1980

[SZ. N.]: Veteránok emlékeznek. A Nagy Október példáján. *Népszabadság* 38/261. 1980, 4.

[SZ. N.] 1982

[SZ. N.]: Hírek rovat. *Népszabadság* 40/110. 1982, 8.

A FEHÉR, ANGOLSZÁSZ, PROTESTÁNS HŐS FELEMELKEDÉSE, SZÍNEVÁLTOZÁSAI ÉS VISSZATÉRÉSE

VRAUKÓ TAMÁS

A fehér, angolszász, protestáns (White, Anglo-Saxon, Protestant, WASP) hős a pozitív (fő)szereplő számos novellában, regényben, filmben és tv-műsorban. A hősnak van néhány állandó, jellegzetes tulajdonsága, amelyek alól lehetnek kivételek, de a karakter felismerhető. Az olvasó/néző nem mindig tudja, honnan jön a hős. A múltja, születési körülményei, gyerekkora gyakran homályosak vagy teljesen hiányoznak, azt jelezve, hogy ezek a történet szempontjából lényegtelenek. A WASP-hős többnyire nem gazdag, de mindig van anyyija, ami tisztességes, méltó élethez elégséges.

Ezt a sztereotipikus hős alakot megtaláljuk a brit és amerikai irodalomban egyaránt. A brit és amerikai WASP-hősök igen hasonlóak egymáshoz, amint arra Thomas Schatz rámutat, amikor Errol Flynn színészi karrierjét taglalja: „*The Sea Hawk* [...] lett az utolsó film, amelyben Flynn brit hőst alakított. Attól kezdve Flynn általában amerikai hőst játszott, bár a jellemábrázolás nem tért el nagyon a Blood kapitány- és Robin Hood-féléktől.”¹ Az egyik korai példa Natty Bumppo, aki James Fenimore Cooper öt regényének a főszereplője volt. Fiatal korától a haláláig követjük az életútját, amelynek során Bumppo a WASP-hős szokásos dolgát végzi: védelmezi a civilizációt a vadon veszélyei és az ellenséges bennszülöttek ellen. Michael Birdwell így magyarázza Cooper hatását az amerikai filmiparra:

Hollywoodnak a háború előtti hősei óriási mértékben a lekötelezettjei James Fenimore Coopernek (1789–1851), aki megteremtette az Appalache-hegységen túli határvidék archetipusos hőst. A Daniel Boone által ihletett karakterben Cooper magányos, hallgatag hőst teremtett, aki jobban érzi magát a vadonban, mint az előrenyomuló civilizált világban.²

A WASP hős munkája később bonyolultabbá vált, amikor egy másik legendás hős, Lord John Greystoke, közismertebb nevén Tarzan, felbukkan. Leslie Halliwell így írja le Tarzant: „Az izmos dzsungelhős, egy angol lord, aki kisgyerekként elveszett Afrikában, és a majmok között nőtt fel.”³ Tarzannak a maga idején a civilizációt a saját bajaitól és bűneitől is meg kellett védenie, a természettel való együttélés szép-

¹ Az angol nyelvű idézeteket a tanulmány szerzője fordította.
SCHATZ 1988, 302.

² BIRDWELL 2003, 139.

³ HALLIWELL 1977, 700.

ségeit kínálva alternatívául. De természetesen akadnak más ellenségek is: banditák, kegyetlen rabszolghajcsárok, és amikor az I. világháború kitör, akkor a németek.

Tarzan példája bizonyos szempontból kivételes, mert neki megvan az a kényelmes háttér, amit egy gazdag arisztokrata család jelent, és amikor visszatér a civilizációba, élvezzi egy kastély és a befolyásos barátok nyújtotta kényelmet.⁴

James Bondnak, egy másik legendás WASP-hősnek mindegyike sincs szüksége. Neki is, akár csak Natty Bumppónak, megvan mindene, ami kell, a szabadságot és a kalandot a különböző anyagi javak nyújtotta kényelem elé helyezi. Tömbházi lakásban lakik, ami fel van szerelve minden szükséges eszközzel, de nem igazán fényűző. Ez megjelenik a filmekben, amikor Bondot felkeresi valamelyik felettese, hogy személyesen tájékoztassa legendás ügynökét a legújabb vészhelyzetről. Bond egyedül él, és sok más WASP-hőshöz hasonlóan, gyakran esik szerelembe – pontosabban vannak viszonyai különböző nőkkel – a kalandjai során. A történetek végén előfordul, hogy a hős meg akar nőszülni, de az esetek nagy részében egyedülálló, hiszen a kaland fontos számára, és a függetlenség elengedhetetlen, mert veszélyes bevetéseken és érdekes kalandokban vesz részt. Sokáig úgy tűnt, hogy a WASP-hős – más sztereotip szereplők társaságában, akik vele együtt jelentek meg a kulturális szférában – mindörökké uralni fogja a történeteket.

A hős vetélytársai

A közelmúltban azonban a WASP-hős kihívókra akadt. Nem az történt, hogy valamelyik másik, sztereotip karakter, aki mindig jelen volt az angolszász szórakoztató irodalomban és filmekben, erősebbé vált, és az előtérbe került, hanem a karakter szerepe megváltozott, és új sztereotip alakok jelentek meg. Érdekes példa a Rambo-sorozat, amelyben a fehér, angolszász, protestáns szereplőket sokszor a *rossz* oldalon találjuk. Ő a makacs sheriff, aki meg akarja akadályozni, hogy Rambo bejusson a városba, a gonosz CIA-ügynök, aki elárulja a bajtársait valami „magasabb érdek” miatt, és az ostobaságig naiv misszionárius, akit nem lehet az öngyilkos küldetéséről lebeszélni. Hogyan lehetséges nyerni egy olyan szereplő ellen, aki annyira mélyen gyökerezik az amerikai hagyományokban, és akinek a kalandjain nemzedékek nőttek fel?

Igen valószínű, hogy az alapértékek nem változtak sokat, hanem inkább áttevődtek a korábbi domináns osztályról, amit némi iróniával fehérnek, angolszásznak és protestánsnak neveznek, új társadalmi csoportokra. A magyarázat része az, hogy azoknak, akik a WASP-hős vetélytársává akarnak és képesek válni, rendelkezniük kell olyan tulajdonságokkal, amelyek a közönség számára még fontosabbak, mint amit a fehér, angolszász, protestáns karakter ajánlani tud. Rambo esetében például, ezek a tulajdonságok az eltökéltség, a készség arra, hogy kiálljon a (valós vagy vélt)

⁴ VRAUKÓ 1999, 2.

jogaiért, törhetetlen harci szellem és magasan fejlett igazságérzet. Rambo, az alkotók szándékai szerint, rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. Megtestesít még egy olyan vonást is, amely nélkül az amerikaiak nem tudnak élni: ez pedig a mozgás szabadsága. Rambo szabadon vándorol az országban, és ott áll meg, ahol kedve szottyan. Rambo azonban rendelkezik néhány olyan tulajdonsággal is, amelyek hagyományosan a WASP-hősök sajátjai: nem sokat tudunk a gyerekkoráról, a családi háttéréről. Nincsenek nagy igényei a luxus terén, megelégszik azzal, amije van, noha az nem sok. Más szóval annyija van, amennyi kell neki. Mindezek után nem igazán fontos, hogy a hős nem túl eszes, vagy nem túl beszédes. A feladat tehát nem nagy intellektuális kihívás egy színész számára. A szereplő egész ideológiája összefoglalható egy-két egyszerű mondatban becsületről, kötelességtudatról, küldetésstudatról. Hősünk küldetése az, hogy jobba tegye a világot. Rambo, ahogyan Robert Sklar fogalmaz, „emblematisz kulturális alak [...] a nemzeti harciasság megtestesítője”.⁵

A WASP-hős másik vetélytársa a zord ír zsarú (nyomozó, magánkopó stb.). Több olyan film, amelyben Bruce Willis és Clint Eastwood játssza a főszerepet, az angolzász szereplőket szintén a rossz oldalra helyezi. Ők a szűk látókörű, bürokrata felettesek – rendőrfőnök, hadnagy, ostoba fehér házi tisztviselő stb. – akik gátolják a derék ír zsarút kötelessége teljesítésében. Ephraim Katz leírása Eastwoodról: „hórihorgas, szófukar, viharvert hős”,⁶ illik Willisre is a *Drágán add az életed* sorozatban.

Az ír rendőr nem a konszolidált, középosztálybeli típus, akinek családja van, rendes háza és rendszeres munkája kilenctől ötig. Ő is egyedül él, mint a WASP-hős, de nem azért, mert sosem nősült meg, hanem mert elvált. Egyetlen feleség sem bírja a rendszertelen munkabeosztást, a hétvégi, éjszakai riasztásokat, a rengeteg időt, amit a rendőrnek a családjától távol kell töltenie. A zsarú tehát magányos farkassá válik, a konyhája rendetlen, gyakran alszik a nappaliban a díványon, mert túl fáradt ahhoz, hogy rendszeresen megágyazzon. Mivel mindig túlhajszolt, és nyomorultul érzi magát, mert a felesége elhagyta, valószínűleg élete egyes szakaszaiban túl sokat iszik, és az állását is kockáztatja. (Clint Eastwood egyik mozifilm-sorozatának a címe: *Piszkos Harry*, és valószínűleg nem csak a nyomozó módszerei miatt). Robert Sklar, a fent idézett művében a következőképpen ír a *Piszkos Harry* sorozatról: „Harry Callahan San Francisco-i rendőrfelügyelő (Clint Eastwood) hősies individualizmusa számos kritikus szerint a jobb oldali szélsőségig megy az 1971-ben Don Siegel által rendezett *Piszkos Harry*ban.”⁷ Ám mivel hősünkben is megvan az acélos akaraterő és elszántság, ami Rambóban is, többnyire felülke-rekedik a magánélete nehézségein. A vasakarát, eltökéltség és szüntelen harc a rossz fiúk ellen olyan tulajdonságok, amelyek révén az olvasó/néző könnyen tud azonosulni a hőssel. Ez az azonosulás még könnyebb, ha olyan negatív szereplőket alkotunk, akik Pauline Kael szerint „megtestesítenek mindent, amitől a néző fél és

⁵ SKLAR 1993, 469.

⁶ KATZ 1979, 372.

⁷ KATZ 1979, 434.

undorodik”.⁸ Kael nem igazán barátságos Callahan nyomozóval: „egy szerfölött ügyű támadás a liberális értékek ellen, és minden előítéletes részlet a helyén van.”⁹ James Monaco több empátiát mutat:

Azok az érzelmek, amelyeket Harry Callahan és Buford Pusser sheriff kifejeznek, talán nyersek, de hatékony választ jelentenek egy máris kegyetlen világra. Az intellektuális liberálisok jobban kedvelik az alaposabb érvelést, de a köntörfalazásuk és elemzéseik nem tudják megragadni azokat a problémákat, amelyeket Harry és Buford igen.¹⁰

A fent idézett vélemények világosan tükrözik, hogy az új típusú hős fogadtatása nem volt egyöntetűen kedvező. Az értékek fentebb említett, érdekes átszarmaztatása egy másik társadalmi csoportra az, amellyel a *Bill Cosby Show*-ban és a *Halálos fegyver* filmekben találkozunk. A rendes család, a rendezett élet itt az afrikai-amerikai szereplők osztályrésze. Bill Cosby-nak lármás, vidám családja, egy mindig barátságosan rendetlen otthona van, hasonló ahhoz, amilyen a Danny Gloveré a *Halálos fegyver* című mozifilmekben. A tv-sorozatokban és a moziváltozatokban is a középosztálybeli értékeket a fekete szereplők mutatják fel. Az afrikai-amerikai közösséget még mindig nagy arányban sújtja a munkanélküliség és szegénység, és ezekben a műsorokban példát, vagy talán alternatívát állítanak eléjük: a rendes középosztálybeli létet, gyerekeket, két dolgozó szülőt, részletre vett autót, fűnyírást és autósosást hétfégi délelőttökön. Másrészt a *fehér* – azaz fehér, angolszász, protestáns – szereplő a *Halálos fegyver*-ben, Briggs (Mel Gibson) kiégett, elveszítette a gyökereit, és az értelmes céljait az életben. Neki fekete bőrű partnere ad példát és új reményt boldog családi otthonával. A filmben Danny Glovernek ír neve van – Murtaugh –, bár ő afrikai-amerikai. A sikerét Susan Jeffords eképpen magyarázza:

A barátságos, ártalmatlan, korosodó afro-amerikai rendőr, aki csak akkor gyilkol, amikor valami nagyon gonosz provokálja, vonzó szereplő a filmvászonon a fehér törzsközönségnek is, akik így biztosítva érzik, hogy az asszimilált fekete ember fenntartja, és nem pedig aláássa az amerikai rendszert.¹¹

A hős visszatér

Csak néhányat soroltunk fel az előző fejezetben azok közül, akik kihívás elé állítják a fehér, angolszász, protestáns hőst, vagy megkísérlik őt új dimenziókba helyezni. Nem könnyű megjósolni, mely hősokeket fogad el a közönség, és melyeket nem, és hogy milyen új karaktereket hoznak létre a filmgyártók. Az azonban valószínűtlennek tűnik, hogy a WASP-hős teljesen eltűnik a könyvek lapjairól és a filmvászonról. Nemcsak mélyen gyökerezik az angolszász hagyományokban, hanem figyelemre méltó a képessége is a megújulásra. Új, kissé módosult vagy „javított”

⁸ KAEL 1985, 148.

⁹ KAEL 1985, 148.

¹⁰ MONACO 1979, 286.

¹¹ JEFFORDS 1993, 205.

formában bukkan fel újra. Susan Jeffords a fent idézett tanulmányában a következőket írja:

1991 volt az az év, amikor az amerikai férfi átalakult. Attól az évtől számítva alig van olyan komolyan vehető hollywoodi film, amelynek férfi főszereplője ne azt tükrözné, hogy a nyolcvanas évek kemény öklű, független, fegyverrel hadonászó izmos, hősies férfinak [...] letűnt, és a helyére a kilencvenes évek érzékenyebb, szerető, gondoskodó, védelmező, családszerető férfinak lépett.¹²

Jeffords megfigyelése pontos, bár nem korlátozza a férfi hőseit a WASP-típusra. Remek példa az új, családszerető WASP-hős típusára Lucas Davenport, minneapolis-i detektív, akit John Sandford író teremtett. Davenport érzékenyebb és szeretettelibb, mint sok elődje, bár a lelkén és a testén is akad forradás bőven. Mint számos más WASP-hős, Davenport is otthagyja a rendőrséget, de ha szükség van rá, akkor vonakodva bár, segít, mert csak ő tudja feltörni az esetet. Davenport, ellentétben sok korábbi WASP-hőssel, nős ember. Ez azonban még magában a szerzőben, Sandfordban is bizonytalanságot szült. Anderson így ír erről:

Amikor találkoztam Sandforddal az Országos Könyvfesztiválon tíz évvel ezelőtt, elmondta, hogy kételyei vannak a feleséggel kapcsolatban, akit Lucas Davenport-hoz csatolt [...], és arra gondolt, hogy megöli Karkinnent. Ha így történik, mindenképpen gyors és irgalmas halál lesz az osztályrésze.¹³

Szerencsére nem így alakult, és a szerző nem látta szükségét, hogy özvegygé tegye hőseit. Sandford bizonytalansága azonban jelzi azt, hogy mennyire újszerű dolog a konszolidált családban élő nyomozó. Egy másik új vonás Davenportnál az, hogy vagyonos ember. A század végére megváltozó világ új kihívásainak megfelelően számítógépes játékokat gyárt. Ennek eredményeként megengedhet magának egy Porschét és mérték után készült öltönyöket; üdítő változatosság a tragacsokat vezető és a gyűrött ballonkabátokat viselő szegény zsaruk után.

Közelebb áll az eredeti, vegytiszta WASP ideálhoz a brit szerző, Lee Child amerikai hőse, Jack Reacher, akinek gyerekkoráról nem sokat tudunk, nem beszél, nem nős, nincs még állandó lakása sem. Már szintén nem aktív rendőr, és kedvére utazgat Amerika-szerte, minden megállójánál valamiféle slamasztikába keveredve, amelyet csak nagy nehézségek árán, éles eszével és közelharcképességeivel tud leküzdeni. Minden földi vagyona a fogkeféje, és a szerény katonai járandósága, amelyre még aktív katonai rendészként tett szert.

Anim egy könyvismertetésében így vélekedik Reacherről: „Lee Child 183 centis, 113 kilós harci gépezete régen kultikus figurává vált a szórakoztató irodalomban.”¹⁴ Olyannyira, hogy a siker biztos jeleként filmfeldolgozás született a regényekből, mozifilmek és sorozat egyaránt.

¹² JEFFORDS 1993, 197.

¹³ ANDERSON 2017, 1.

¹⁴ ANIM 2021, 1.

„Joggal bízhatuk tehát abban, hogy a fehér, angolszász, protestáns hős velünk marad a XXI. században is, határozott erkölcsi elveket képviselve, fenntartva a törvényt és rendet amikor csak kell.”¹⁵

Bibliográfia

ANDERSON 2017

Patrick ANDERSON: John Sandford: A thriller writer having a little fun with the genre. *The Washington Post*. 2017. Internet: www.washingtonpost.com/entertainment/books/john-sandford-a-thriller-writer-having-a-little-fun-with-the-genre/2017/10/12/6f8f96a8-a786-11e7-b3aa-c0e2e1d41e38_story.html (letöltés: 2022. aug. 27.)

ANIM 2021

ANIM: *Book Review of Better off Dead by Lee Child and Adrew Child. 2021. Exquisite novel*. 31. October 2021. Internet: www.aniblogshere.com/book-review-better-off-dead-lee-child/ (letöltés: 2022. aug. 25.)

BIRDWELL 2003

Michael BIRDWELL: The Antebellum Frontier Hero. In: *The Columbia Companion to American History on Film*. Ed. Peter C. ROLLINS. New York, Columbia University Press, 2003, 139–148.

HALLIWELL 1977

Leslie HALLIWELL: *The Filmgoer's Companion*. New York, Avon, 1977.

JEFFORDS 1993

Susan Jeffords: The Big Switch: Hollywood Masculinity in the Nineties. In: *Film Theory Goes to Hollywood*. Ed. Jim COLLINS et al. New York, Routledge, 1993.

KAEL 1985

Pauline Kael: *5001 Nights at the Movies. A Guide from A to Z*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1985.

KATZ 1979

Ephraim Katz: *The Film Encyclopedia. The Most Comprehensive Encyclopedia of World Cinema in a Single Volume*. New York, Thomas Y. Crowell Publishers, 1979.

MONACO 1979

James MONACO: *American Film Now. The People. The Power. The Money. The Movies*. New York, New American Library, 1979.

¹⁵ VRAUKO 1999, 7.

SCHATZ 1988

Thomas Schatz: *The Genius of the System – Hollywood Fimmaking in the Studio Era*. New York, Pantheon, 1988.

SKLAR 1993

Robert SKLAR: *Film – An International History of the Medium*. New York, Harry N. Adams Inc., 1993.

VRAUKÓ 1999

Tamás VRAUKÓ: *Changing Stereotypes. The Altering Role of the WASP Hero*. Internet: www.salsem.ac.atcsacl/progs/genre/group6 (letöltés: 1999. okt. 11.)